Wydawnictwo Biura Pracy Społecznej.

303/62/12

WŁODZIMIERZ WAKAR.

ROZWÓJ TERYTORYALNY NARODOWOŚCI POLSKIEJ

CZĘŚĆ II

STATYSTYKA NARODOWOŚCIOWA KRÓLESTWA POLSKIEGO

z 9 barwnemi mapami i 80 tablicami w tekście

Z udziałem zapomogi kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowem imienia d-ra medycyny Józefa Mianowskiego

WARSZAWA 1917
W DRUKARNI SYNÓW ST. NIEMIRY, PLAC WARECKI 4

WŁODZIMIERZ WAKAR

ROZWÓJ TERYTORYALNY NARODOWOŚCI POLSKIEJ

OPRACOWANE W BIURZE PRACY SPOŁECZNEJ

Z udziałem zapomogi kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowem imienia d-ra medycyny Józefa Mianowskiego.

Wydz. Bibl. Prawnicza
1806100268

WARSZAWA 1917
W DRUKARNI SYNÓW ST. NIEMIRY, PLAC WARECKI 4

Geprüft und auch für die Ausfuhr freigegeben. Presseverwaltung Warschau, 23/6 1917, T. N 6104, Dr. N 52.

Inw. Nr. 7349

Seminarium Historyczno - Prawne
Uniw. Jag.
Dział V Nr. 2222

Część II.

Statystyka narodowościowa KRÓLESTWA POLSKIEGO.

1.

Królestwo Kongresowe jest dzielnicą o największej liczbie Polaków, ustępując niewiele zachodniej Galicyi pod względem jednolitości, lecz przewyższając ją znacznie obszarem, wobec czego otrzymujemy tu efekt liczebnej a zwartej polskości.

Z tych względów w tem jądrze terytoryum narodowego i źródle jego rozwoju nie zachodzą prawie graniczne ścierania się grup plemiennych, jakie stanowią cechę wybitną rozległej linii kresowej w zaborze pruskim; nie dostrzegamy tu również prawie wielkich ruchów ekspansywnych, które pierwszorzędną odgrywają rolę w procesach narodowościowych Galicyi. W Królestwie skupiają się one naogół w stosunkach wewnętrznych, w pewnych przegrupowaniach społecznych, których znaczenia terytoryalnego w ramach jego nie widać. Analiza ich staje się mniej interesującą, bardziej zaś drobiazgową, niż w dzielnicach zachodnich. Nie mniej jednak doniosłą.

Jakkolwiekbyśmy oceniali rozrost dziejowy ziem polskich, to przecież jedno nie ulega kwestyi, że zasadniczych bodźców dostarczało mu wnętrze kraju, że czynniki jego i zasoby kryją się w jądrze narodowem, którego promieniowanie terytoryalne jest funkcyą. W dziejach naszych przystosowanie się organizmu do pełnienia jej zaszło tak dalece, że rycerstwo polskie posiew swój kulturalny rzucić zdołało na obszarach niezmierzonych i w ten sposób zapewniło krajowi i stanowisko mocarstwowe i zasługę cywilizacyjną. Na przykładzie Galicyi wschodniej choćby widzimy, że praca ta na marne

nie poszła i że plon jej zbiera obecnie nasz lud wiejski. Natomiast w ówczesnym ustroju Polski stanowym hypertrofia rycerstwa (której żałować zresztą nie mamy najmniejszego powodu) wytworzyła doraźnie pewne luki, do których zapełnienia użyliśmy żywiołów obcokrajowych, odpowiednio regulując koniecznościową ich ekspansyę. W ten sposób stała się Polska społeczeństwem wyjątkowem, w której rozdział stanów, wszędzie w Europie jaskrawy, pogłębił się przez odmienny ich charakter narodowościowy.

Anomalią niebezpieczną zostało to z chwilą, gdy ustrój stanowy wobec komplikowania się zagadnień gospodarczych przeżył się. Nie upadły wprawdzie przegródki społeczne do szczętu, jak nie ginie żadna karta historyi, nie tworząc znamiennych nawarstwień w podkładzie zasadniczym spółczesności. Atoli ułatwione powszechnie spółżycie i przegrupowanie warstw społecznych w Polsce napotkało przeszkodę w organizacyi o wiele od stanowej żywotniejszej i zwartszej — plemiennej.

Wywołało to tarcia wielce doniosłe w zaborze pruskim i na galicyjskim wschodzie, gdzie każda z grup narodowościowych zapragnęła zostać społeczeństwem kompletnem i zdobywać usiłuje normalną strukturę społeczną (a niekiedy i nadwyrężyć budowę przeciwnika), co równocześnie powoduje i walkę terytoryalną i procesy asymilacyjne: rozmach ich skonstatować się da zwłaszcza w Galicyi, gdy w Poznańskiem pozornie dobiegają mety. W Królestwie wyłomy w jednolitości narodowościowej zaludnienia mniej są znaczne, a przeto i ruch w tej dziedzinie nie jest tak widoczny. Że na całej przestrzeni jego warstwa ziemiańska jest wyłącznie polską, a niemal powszechnie takąż jest drobnorolna, nadaje to stosunkom narodowościowym wewnętrznym cechę szczegółu w życiu dzielnicowem i pozostawia im pole nierozległe. Znaczenie ich jednak jest nie do zlekceważenia: są przecież wskazówką, o ile naród zdolny jest do spółczesnego rozwoju, stanowość bowiem wyłączna nie może nie powodować jednostronności w ujmowaniu zagadnień krajowych i twórczości kulturalnej; nie zamyka się zresztą ta ich rola, jakem zaznaczył, w granicach Królestwa, ale decyduje o rozwoju narodowościowym Polski całej, wobec czego tendencye ustosunkowań grupowych w jej jądrze zbadać pilnie należy. Kwestya stoi tak: czy i w jakim stopniu społeczeństwo zdobywa narodowo-jednolitą i kompletną organizacyę i jak wpływają na stan ludności procesy zachodzące w innych jej grupach poza polską, czy nie

sięgają wreszcie inne zzewnątrz: innemi słowy, czy zwartość terytoryalno-narodowościowa Królestwa wzmaga się czy też słabnie?

Sąd ogólny, rozpowszechniony w nauce naszej, jest w tej mierze taki, że ludność dzielnicy ogniskowej ziem polskich nie tylko do jednolitości nie zmierza, ale ją poniekąd traci, na co składa się emigracya żywiołu rdzennego w jego warstwie włościańskiej i robotniczej, rosnące naskutek przychodztwa z Litwy przeludnienie kraju żydami, kolonizacya rolna i przemysłowa niemiecka oraz pewne wzmaganie się żywiołu napływowego rosyjskiego, przeważnie urzędniczego. Procesy te świadczyłyby więc o tem, że budowa społeczna narodu pozostaje naogół dawną, że lud wiejski nie może zasilać własnych warstw miejskich ani nawet wytworzyć intensywniejszej gospodarki rolnej, przekładając nad to poszukiwanie zarobków na wychodztwie, że miejsca opróżnione i luki pierwotne są zapełniane w dalszym ciągu przez żywioły obcokrajowe. Wyraz statystyczny wnioskowi powyższemu daje następująca tabela, ułożona przez prof. Buzka [1]).

Ludność wyznania	r. 1827	r. 1909
rzymsko-katolickiego .	84,1	76,0
grecko-katolickiego . .	1,9	4,0
prawosławnego . . .	0,1	
ewangelickiego . . .	4,6	5,3
żydowskiego	9,3	14,6
innego	—	0,1
ogółem % . .	100	100

Tak znaczne przesunięcie się stosunku na niekorzyść żywiołu dominującego tłomaczy prof. Buzek skutecznością polityki ludnościowej rosyjskiej, która powiększała liczebność prawosławnych i skierowywała do Królestwa imigracyę żydowską. Wprawdzie tablica powyższa zobrazowuje tak wielki odstęp czasu, że może się zmieścić w nim kilka procesów przeciwległych i zmian w kierunku odwrotnym do skonstatowanego. Ale to samo stwierdza i dla lat ostatnich (1897—1909—1913), które nas głównie obchodzą, atlas statystyczny Królestwa

[1]) Prof. dr J. Buzek. *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX*, 1915, str. 62.

Polskiego d-ra Macieszy, atlas Polski prof. E. Romera, rocznik statystyczny Królestwa Polskiego prof. Strasburgera (dział I, opracowany przez St. Poniatowskiego), Krzyżanowskiego i Kumanieckiego „Statystyka Polski“ i wszystkie wogóle prace tematowi temu poświęcone, które w dodatku i rozwój ludności niemieckiej (ew. ewangelickiej) w jaskrawszych od prof. Buzka malują barwach. Zestawienie ogólne, z nich wynikające, przedstawia się jak następuje:

Ludność cywilna	r. 1897	r. 1913
polska	73,8	72,2
żydowska	13,7	14,9
niemiecka	4,4	5,5
litewska	3,3	2,6
rusińska	3,3	4,7
rosyjska	1,1	
inna	0,4	0,1
ogółem % . .	100	100

Wynika z tablicy tej, że wszystkie grupy językowe w Królestwie (z wyjątkiem litewskiej) kosztem polskiej rosną w tempie bardzo szybkiem. Szczególniej uderzającym jest przyrost grup żydowskiej i niemieckiej, który świadczy pozornie o tem, że przeżywamy jakiś nowy okres swoistego zalewu, wymownie dowodzący nieradzenia sobie przez ludność polską z zagadnieniami wewnętrzno-gospodarczemi, które są wobec tego ujmowane w ręce przez intensywną kolonizacyę. Wypowiadając ten wniosek, statystycy i publicyści najczęściej, podobnie do prof. Buzka, upatrują przyczynę zjawiska w warunkach politycznych Królestwa, hamujących rozwój ludności rdzennej.

Co do lat dawniejszych, o prawdziwości spostrzeżenia powyższego świadczy poniekąd porównanie z dzielnicą pruską, tam bowiem również zaobserwować można było spadek procentowy ludności polskiej. Polityka rządu, procesy gospodarcze, dla wielkiej własności ujemne, niezaradność świeżo usamodzielnionego włościaństwa powodowały tam i emigracyę polską i przychodźtwo obce, które stosunek narodowości przechylały na naszą niekorzyść. Wszakże dziesięciolecia ostatnie nie tylko wyrównały straty, ale przysporzyły przecież w porównaniu z stanem z przed stu laty narodowi naszemu poważnych zdobyczy. Ten sam wzrost intensywny żywiołu polskiego spostrze-

gamy w Galicyi. Czyżby Królestwo w procesie tym stanowiło bolesny wyjątek, czyżby warunki polityczne, nie w każdym znów wypadku tak bardzo różne, mogły tak niespodziewanie wiele w dziedzinie tej stanowić, w której gdzieindziej nie lepsze nic przeciw żywiołom zdziałać nie mogą?

Pytania te nasuwają się same przez się i wymagają jak najdokładniejszego rozstrzygnięcia. Sprawa jest tak ważna, w skutkach, jakie się przewidzieć da, tak doniosła, że pewien jestem, iż czytelnik mi za złe nie weźmie, gdy go poprowadzę przez gąszcz tablic statystycznych i drobiazgowej ich analizy.

W wyciągach przytoczonych mamy do czynienia z samemi liczbami i narzuconem ich zestawieniem. Jeżeli nie pozwolimy się niemi sobie otumanić, postawimy z miejsca kilka zapytań, po których zaspokojeniu ocenić dopiero zdołamy wartość wniosku:

1) mając w tablicach powyższych do czynienia z abstrakcyą (stosunkiem wzajemnym narodowości lub grup wyznaniowych), pragnęlibyśmy wiedzieć, jakie służyły jej za podstawę fakty konkretne (t. j. liczby absolutne), możliwe bowiem, że z badania ich dojśćby należało do wniosku, że nie są wiarogodne (np. przy niemożliwym przyroście zaludnienia, z nich wynikającym);

2) stąd dalsze pytanie: jaką metodą posługiwano się przy gromadzeniu liczb? czy wogóle upoważniającą do zaufania w nie? czy w datach zestawianych o tyle analogiczną, że porównania są dopuszczalne? czy przy ustalaniu ich nie wchodziła w grę jakaś tendencya organów rejestracyjnych, w poszczególnych wypadkach różna lub w różnym stopniu działająca?

3) wreszcie w tabelach powyższych mamy przed sobą daty sumaryczne; jeżeli nawet po rozważeniu pierwszych dwu pytań uznamy je za miarodajne, z wszelkimi wnioskami musimy wstrzymać się, zanim nie otrzymamy odpowiedzi, jakie są składniki ich terytoryalne i grupowe; to znaczy, czy równomiernie w całym kraju da się dostrzeżoną tendencyę zniżkową narodowości polskiej skonstatować, czy też składają się na nią poważniejsze od przeciętnej straty w jednych miejscowościach, zyski w innych; czy dotyczy ona wszystkich grup społecznych polskich i w jakim stopniu ujawnia się np. wśród ludności miejskiej a wiejskiej i t. p.

Wyznam, iż te pytania wydają mi się podyktowane przez wymogi tak elementarne krytyki statystycznej, że bez uwzględnienia ich

wniosków jakichbądź wyciągać nie wolno. Niestety u nas w kierunku skontrolowania podstaw liczbowych zestawień powyższych nic nie uczyniono, poprzestano zaś na wyciągach mechanicznych, którym miana naukowych wypada odmówić; przeciwnie, uczyniono bardzo wiele w sprawie rozpowszechnienia ich bezkrytycznego, a niemal niezastrzeżonego; wszystkie bowiem wydawnictwa powyższe na celu nawet mają ich popularyzacyę bardzo szeroką: praca prof. Buzka, pozatem napisana klasycznie, wydana została przez N. K. N., atlas Polski prof. Romera i „Statystyka Polski“ opracowane zostały w trzech językach, mając na celu odpowiedzieć rozbudzonej ciekawości Europy względem Polski, rocznik Strasburgera, wydany przez kasę im. Mianowskiego, ma służyć jako podstawa oryentowania się w materyale liczbowym szerokich kół, atlasy Macieszy i Romera, ostatni o pięknej powierzchowności, ilustrują rzecz środkiem graficznym, najbardziej trafiającym do świadomości powszechnej. Zwłaszcza brak krytycyzmu stanowi wadę rocznika Królestwa Polskiego, od którego przecież wymagaćby należało najlepszej znajomości materyałów statystycznych, dotyczących dzielnicy naszej.

Rozważając tedy tablice przytoczone ze stanowiska krytyki źródeł, zakwestyonujemy tablicę pierwszą, jako zestawiającą rzeczy niewspółmierne; pierwsza bowiem kolumna jej, dotycząca r. 1827, stanowi wynik opracowania polskiego i prywatnego, druga zaś, oświetlająca stan ludności z r. 1909, owocem jest prac instytucyi urzędowej rosyjskiej, o której metodach statystycznych będziemy jeszcze mieli sposobność mówić. Obie kolumny więc są wyrazami tendencyi, i to przeciwstawnej; pierwsza podnosi ponad stan rzeczywisty jednolitość ludności naszej, druga ze wszech miar ją obniża. Tak tedy więcej niż w polityce ludnościowej rosyjskiej tajemnica zniżki żywiołu polskiego w Królestwie kryje się w polityce rosyjskiej statystycznej.

Nie robię oczywiście prof. Buzkowi zarzutu z uczynionego zestawienia [1]). Niestety w stosunku do lat dawniejszych statystyka nie

---

[1]) Przeciwnie, praca prof. Buzka pomimo małej objętości, ze względu zarówno na metodę, jak swobodne ujęcie nad wyraz bogatego materyału faktycznego, jak na nadzwyczaj głęboki sąd o rzeczy obok niepowszedniej umiejętności wskazywania ukrytych sprężyn procesów ludnościowych oraz wnioskowania — stanowi dzieło epokowe. Że zaś w dziedzinie statystyki Królestwa czynię uwagi krytyczne, w stosunku do dzielnic lub kwestyi innych uczniem jestem prof. Buzka, co sobie za zaszczyt poczytuję, — i kompilatorem.

posiada oparcia pewnego i posługiwać się musi materyałem, na aparacie naukowym nieosnutym. Zresztą nie przeczymy, iż w przeciągu okresu niemal stuletniego, jaki tablica obejmuje, mogło zajść kilka faktów dla nas w dziedzinie ludnościowej niekorzystnych, które ostatecznie dają wynik mniej może jaskrawy, lecz o tendencyi podobnej. Nie godzimy się jedynie na wytłomaczenie jej okolicznościami zewnętrznemi, raz dlatego, że badanie stosunków w Poznańskiem i Galicyi nadwyręża wiarę w ich wpływ donioślejszy, po-drugie zaś z tego jeszcze względu, że okres, objęty przez prof. Buzka, tylu był świadkiem zmian politycznych, że wniosek autora wydaje się zbyt ogólnikowy. Gdybyśmy zaś np. udowodnić zdołali — o czem mechaniczne zestawienie obu tablic poniekąd świadczy, że główna część zniżki stosunkowej żywiołu polskiego dotyczy lat wcześniejszych, wpływ warunków politycznych mógłby się wydać niemal odwrotny.

O wiele inaczej rzecz się ma z tablicą drugą, zestawiającą okres zwłaszcza nas tu zajmujący. Znany on jest w szczegółach opisowo, posiada o wiele liczniejsze i bardziej pewne opracowania statystyczne, wiele tu również może bezpośrednia obserwacya faktów z dziedziny ludnościowej, wobec czego posiadamy względnie dużo sprawdzianów zestawienia poczynionego, a przeto krytyka statystyczna musi być bezwzględna. Ani śladu jej jednak w opracowaniach pomienionych, poza bardzo ogólnikowemi zastrzeżeniami, nieprowadzącemi do żadnej korekty liczb, nie znajdujemy [1]).

Już odpowiedź na pierwsze pytanie, o ile w myśl jego zastąpimy odsetki liczbami absolutnemi, wprawia nas w zdumienie. Okazuje się, że ogólna liczba ludności cywilnej miała w Królestwie stanowić w roku 1897—9.162.889 głów [2]), w r. zaś 1913 aż 13.055.313[3]). Przyrost przeciętny roczny jest niezwykły, bo aż 2,65% wynoszący. Jakież to czynniki powodowały tak intensywne zaludnianie się Królestwa? owa emigracya polska? wojna japońska? wypadki rewolucyjne? Przejdźmy do jego składników narodowościowych. Cóż skonstatujemy:

---

[1]) Nie wyzyskują nawet w stopniu należytym istniejącego materyału statystycznego.

[2]) P. *Obszczyj swod po imperii rezultatow razrabotki dannych perwoj wseobszczej perepisi naselenija.*

[3]) P. *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego*, wyd. Kasy im. Mianowskiego, r. 1915.

Ludność cywilna w tysiącach	r. 1897	r. 1913	Przec. przyrost roczny
polska . . .	6.746	9.468	2,5
żydowska . .	1.255	1.942	3,4
niemiecka . .	404	719	4,9
litewska . . .	305	345	0,8
rusińska . . .	300	571	2,1 [1])
rosyjska . . .	100		
inna	53	11	−0,8 [1])
ogółem .	9.162 [2])	13.055	2,65

Okazuje się więc, że przyrostowi ogólnemu ludność polska prawie dorównywa, rozwijając się w tempie niesłychanie szybkiem. A jednak w kraju tak gęsto zaludnionym, o nader wielkim wzroście ludności rdzennej, przybywa obcych w stosunku jeszcze o wiele znaczniejszym, z przyrostem do dwukrotnego!

W przeciągu lat zaledwie szesnastu ludność Królestwa powiększyła się o 42,7%, w tem polska o 40,3, żydowska o 54,7 i niemiecka aż o 77,7% poprzedniego zaludnienia. W przeciągu lat dwudziestu mielibyśmy półtorakrotny przyrost ludności ogólnej, w czem dwukrotny niemieckiej!

Gdybyśmy pewni byli prawdziwości obu kolumn tablicy powyższej, szukalibyśmy z zakłopotaniem przyczyn tak nieusprawiedliwionych skoków w stanie ludności. Przedewszystkiem jednak notujemy wątpliwość, o ile są wiarogodne. W tym zaś celu, by ją usunąć lub potwierdzić, rozważmy pytanie drugie: skąd te liczby zostały wzięte, jaką metodą ustalone? Tu zaś czynimy odkrycie, które nie przynosi zaszczytu autorom zestawień mechanicznych

Daty r. 1897 są wynikami spisu ludności jednodniowego, dokonanego przez rząd rosyjski na modłę europejską, systemem arkuszowym, z udziałem w organizacyi rejestracyjnej przedstawicieli społe-

---

[1]) Po uwzględnieniu, że Białorusini w pierwszej kolumnie figurują w kategoryi innych, w drugiej zaś jako Rosyanie.

[2]) Rocznik Statystyczny podaje 9.149 tys.. wszakże mylnie, spis bowiem roku 1897 rachował w Królestwie ludności 9.402.953 głów, w tem 239.364 wojska. P. „*Obszczyj swod po imperii rezultatow razrabotki dannych perwoj wseobszczej perepisi naselenija*“, t. I str. 3 i t. II str. 258.

czeństwa miejscowego, w drodze wypełniania osobistego list statystycznych przez głowy rodzin (ewentualnie przez rachmistrzów na podstawie ich zeznań). Spis ten był w państwie Rosyjskiem pierwszym i dotychczas jedynym, od doskonałości bardzo był daleki, co konstatuje krytyka statystyczna zarówno polska, jak rosyjska, stronniczość zaś swoją w obliczaniu ludności polskiej, zwłaszcza na terytoryach takich, jak Chełmszczyzna albo Litwa, posuwał do granic nieprawdopodobieństwa. Publikacye spisu zawierają liczne omyłki i niedopatrzenia, posiadają niedostateczną ilość zestawień koniecznych, operują zresztą zbyt wielkiemi jednostkami terytoryalnemi (całe powiaty), nie podając bliższych szczegółów rozsiedlenia i ugrupowania ludności [1]).

Pomimo licznych niedokładności spis r. 1897 może z zastrzeżeniami, których wartość częstokroć w liczby da się ująć, stanowić do pewnego stopnia oparcie w statystyce ludności naszej. O wiele gorzej rzecz się ma z kolumną drugą powyższych zestawień, która zaczerpniętą została z źródła bez porównania mniej wiarogodnego. Są niem publikacye specyalnej instytucyi rejestracyjnej Królestwa, funkcyonującej od lat trzydziestu, t. zw. Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Metody, któremi się posługiwała, nie wzbudzają dostatecznego zaufania w pewność wyników jej pracy. Urząd ten nie dokonał ani jednego spisu ludności we właściwem wyrazu znaczeniu. Poprzestawał zaś na rozsyłaniu drogą policyjną kwestyonaryuszy do poszczególnych zarządów gminnych w sprawach statystycznych najrozmaitszych (serwituty, wychodztwo, szkolnictwo, użytki rolne i t. d.). Za pomocą takich arkusików zbierano również w r. 1890, 1893 i od roku 1905 corocznie, a do r. 1909 publikowano, wiadomości o stanie ludności Królestwa z podziałem jej według płci i wyznań, na stałą, niestałą i obcych poddanych, a od r. 1910 również i według języka ojczystego (z uwzględnieniem żydowskiego i traktowaniem rusińskiego, jako rosyjskiego). Materyały, tą drogą zbierane, są bezsprzecznie interesujące, ale niedość pewne. Urzędy gminne, wobec nawału prac in-

---

[1]) Z braków, szczególnie nas tu obchodzących, wymieńmy oparcie pojęcia miasta na tytule urzędowym oraz niepodanie wielkości skupień pozostałych (miasteczka zaliczono do wsi), wobec czego mowy być nie może o jakichś wnioskach z statystyki aglomeracyjnej. Wyznanie ludności nie jest zestawione z zatrudnieniami, wskutek czego niepodobna powziąć wyobrażenia dokładnego o składzie wyznaniowym ludności cywilnej. Zasadniczych braków podobnych dziesiątki przytoczyćby można.

nych, zbywały zapytania Komitetu częstokroć formalnie, a przytem jako niewykwalifikowane do pracy rejestracyjnej, prowadziły ją nieudolnie. Oczywiście, spisu każdorazowego w jakimbądź kształcie nie dokonywały, lecz poprzestając na wyciągach z ksiąg meldunkowych, dane przytaczały sumaryczne, stanowiąc zarazem i najwyższy (bo jedyny) urząd rejestracyjny, i najdrobniejszą jednostkę, rejestracyi ulegającą. A że i księgi meldunkowe po-pierwsze wielu danych nie zawierają (np. o języku ojczystym) i odzwierciadleniem stanu ludności są bardzo niekompletnem (t. zw. „stała“ notowana była w jednem miejscu pomimo nieobecności, w innem figurując jako niestała; wymeldunku pozatem nie przestrzegano z tą ścisłością, jak zameldowania, które również było opóźniane), wobec tego nawet ogólnych liczb ludności dla poszczególnych gmin w wykazach Komitetu pewni być nie możemy, przyczem w stosunku do gmin większych (jak np. Warszawa lub Łódź) granica błędu z przybliżeniem nawet nie może być wyrachowana. Tembardziej dane szczegółowe o podziale ludności według wyznań i t. d. grzeszą niedokładnością, a cóż dopiero sumy i stosunki, wyprowadzane dla powiatów i gubernii. Błędy się bynajmniej tu nie równoważą, a ogólne liczby ludności dla kraju są naogół przesadne niewątpliwie. Że zaś urzędy gminne, podając je, niezawsze zadawały sobie trud sprawdzenia ich choćby z zebranemi w roku poprzednim, płyną stąd niekiedy skoki w stanie ludności nieusprawiedliwione i wprost niewiarogodne. Komitet zaś nie posiadał ani samodzielnej egzekutywy, ani prawa do kontroli na miejscu ksiąg meldunkowych. Wobec tego, nawet przy najlepszych chęciach, stawał wobec niedorzeczności, które pozostawało mu wiernie kopiować (częstokroć zresztą z rażącemi zmyłkami wskutek złej korekty). Mógł jedynie tą samą drogą administracyjną zapytywać o przyczyny zmian ludności zbyt gwałtownych, ale i to czynił w stosunku tylko do ogólnej jej sumy, nie kwestyonując skoków w liczebności składników według płci i wyznania. W odpowiedzi przysyłano bądź zawiadomienie, że widocznie błędnemi były dane z poprzedniego roku, bądź też zwracano ponownie kwestyonaryusze pokreślone i poprawione zbyt pochopnie, ażeby na mniemane życzenie Komitetu zmiany zaszłe zatrzeć. A już ta łatwość, z jaką tysiącami ludzi urzędy lokalne obracały, bez usprawiedliwienia dodając je lub skreślając, daje zbyt wiele do myślenia [1]). Co zaś do-

[1]) Jakie dziwolągi wchodziły tu w grę, daje przykład następująca anegdota.

tyczy danych o języku ludności, nienotowanych w meldunku, to wszelkie dotyczące go liczby są najczęściej powtórzeniem statystyki wyznaniowej, pozatem wytworem fantazyi. Dodajmy, że sprawę mąciła tendencya władz administracyjnych, którym zależało na wykazywaniu składu ludności w Królestwie możliwie niejednolitego, wobec czego wszystkie grupy jej wyznaniowe i językowe kosztem polskiej były powiększane. Np. w r. 1910 w gub. Suwalskiej, w pow. Augustowskim choćby, urzędy gminne zanotowały bardzo znaczny odsetek Polaków; widocznie uznano wynik ten za niepożądany, wobec czego w latach następnych podawano już odsetek ludności polskiej, na rzecz grupy językowej rosyjskiej o wiele zmniejszony. Należy mieć na uwadze, że Warszawski Komitet Statystyczny był instytucyą polityczną, której zadaniem przedewszystkiem było dostarczanie władzom administracyjnym materyałów statystycznych w celu motywowania tych lub innych projektów rządowych. Ten cel polityczny w wydawnictwach Komitetu wcale nie jest ukrywany; przeciwnie zawierają one polemikę z prawodawstwem istniejącem i pomysły projektodawcze. Znamienny jest np. zeszyt XXVIII prac Komitetu, zawierający materyału publicystycznego liczne szpalty z odwoływaniem się do tradycyi rosyjskiej kraju i t. p., a czerpiący liczby statystyczne, jako ze źródła informacyjnego, z artykułów niepodpisanych prasy codziennej rosyjskiej [1]). Ściśle polityczne tendencye przyświecały również statystyce językowej Warszawskiego Komitetu Statystycznego: chodziło mu o stwierdzenie wbrew temu, co skonstatował spis z r. 1897, że ludność polska i litewska w Królestwie jest wogóle mniej liczna od katolickiej.

Rozbiór przytoczony charakteru prac Warszawskiego Komitetu Statystycznego dowodzi, że nie stanowią one źródła poważnego i wia-

---

Wobec pasowania Chełma na stolicę nowej gubernii zależało urzędnikom rosyjskim na stwierdzeniu jego wielkości. Tymczasem w statystyce Warszawskiego Komitetu Statystycznego wykazywał stagnacyę i nie mógł przekroczyć 20 tys. mieszk. Zarządzono rewizyę ksiąg, która podobno skonstatowała ludność o wiele liczniejszą. Wyjaśniło się przy okazyi, że właściciel apteki, obawiając się, że ze wzrostem miasta będzie udzielone pozwolenie na założenie apteki konkurencyjnej, przekupywał burmistrza. Wobec znaczenia administracyjnego liczb statystycznych, a mniejszej, niż w danym wypadku, gorliwości władz do ich sprawdzania, ileż to najniespodziewańszych czynników ustalało liczebność urzędową ludności Królestwa!

[1]) z. XXVIII prac Komitetu, str. 136, 138, 141, powołanie się na artykuły pp. X. Y. Z. i R. S. T. w „*Warszawskim Dnewniku*".

rogodnego, wobec czego bezkrytyczne powoływanie się na nie jest niedopuszczalne [1]). Zwłaszcza zaś wypada pozbawić miana naukowych prace, zestawiające daty spisu r. 1897 z liczbami Warszawskiego Komitetu Statystycznego, jako wyraz rozwoju ludności, i poważne studya statystyczne tego unikają [2]). Oczywiście, w braku wszelkich materyałów pewniejszych częstokroć i na nich wypada jeżeli nie polegać, to przynajmniej do pewnego stopnia niemi się posługiwać. Metody jednak dwu źródeł przytoczonych, spisu a Komitetu, tak są rozbieżne, że daty ich najwyżej uznawać można za różne próby ujęcia w liczby stanu ludności, a pod żadnym pozorem, z najdalej choćby posuniętemi zastrzeżeniami, nie wolno uważać zestawienia ich za wskaźnik prawdopodobny jej rozwoju, o czem najlepiej choćby jaskrawe rozbieżności liczb absolutnych świadczą. Przytem zaś niema najmniejszej podstawy do pojmowania ich nawet jako granic, w których stan istotny ludności jest zawarty. Właściwe jego oblicze w stosunku do obu źródeł rozpatrzonych jest tylko czemś trzeciem [3]), bliższem niewątpliwie naogół rachunku spisowego, aniżeli szacowań komitetowych (o ile różnice nie pochodzą ze zmian, istotnie w ludności w międzyczasie dokonanych). To więc tylko da się powiedzieć z niejaką dokładnością o kolumnach statystycznych z lat 1897 a 1913, że pierwsza właściwiej zobrazowuje stan ludności Królestwa z przed laty dwudziestu, aniżeli druga z lat ostatnich, że pierwszą z omówieniami, jakie przytoczymy, uznać nawet można za odzwierciadlenie stanu ówczesnego, drugiej do tego jest bar-

---

[1]) Przeciwnie czyni np. p. E. Zechlin w pracy *„Die Bevölkerungs und Grundbesitzverteilung im Zartum Polen. 1916"*.

[2]) np. B. Wasiutyński *„Ludność żydowska w Królestwie Polskiem"*.

[3]) Jako różnice podstawowe metody rachunkowej spisu a Komitetu podkreślę to, że spis znaczną część żydów zaliczał do narodowości polskiej, Komitet żydów-Polaków nie uwzględnia prawie; spis pokaźną garstkę ludności prawosławnej uznaje za Polaków, Komitet rachuje przeciwnie wielu katolików do Rosyan; w spisie Polacy-ewangelicy stanowią grupę znaczną, Komitet stwarza większą od niej katolików-Niemców i t. d. Już ten sam fakt, nie wychodzący poza ramy metody, tam opartej na zeznaniach osób rejestrowanych, tu na dowolności biurokratycznej, prowadzi do odsetków ludności polskiej niższych w pracach Komitetu, niż w publikacyach spisu. Czyli i tu o spadku stosunkowym ludności polskiej stanowi polityka — statystyczna. Polityki tej zresztą nigdy nie uprawiał Komitet, który nie uważał wcale za współmierne dat swych z wynikami spisu. Owocem ona jest dopiero statystyki — polskiej!

dzo daleko. Tym skromnym wywodem należałoby zastąpić wymowne, ale bezzasadne zestawienia.

Czy wobec tego wyrzec się mamy zupełnie wszelkiej próby zobrazowania rozwoju narodowościowego Królestwa? Czy niema żadnych absolutnie danych do przybliżonego chociażby jego ujęcia statystycznego? Właściwie, istotnie brak podstaw poważnych do rozwinięcia tego tak ciekawego, a doniosłego tematu: statystyka urzędowa rosyjska nie daje po temu dość pewnie opracowanego materyału. Aliści wiadomo, że badanie statystyczne nie zawsze może być prowadzone z buchalteryjną ścisłością, że z zastosowaniem aparatu krytycznego statystycy, porównywując źródła różne, wyzyskując wskazówki niezupełne i uboczne, z pewną dokładnością osiągają wnioski wartościowe o rozwoju ludności dla krajów i okresów, nie posiadających statystyki zorganizowanej. Te same metody, jakie na Zachodzie uprawiane są względem stuleć ubiegłych należy zastosować do ostatnich dziesięcioleci w Królestwie. Jak to uczynić można, wyjaśnię na paru przykładach.

W gub. Suwalskiej było według spisu z r. 1897 żydów — 10,2% ludności, w r. 1913 według danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego — 11,3%[1]). Wypada tedy skonstatować przyrost ich, a to dość znaczny. Prof. Romer przeto w „Atlasie Polski“ (tabl. XI) odpowiednio koloruje gub. Suwalską, a tłomaczy ten przyrost ludności żydowskiej na jej obszarze tem, że żydzi, emigrując z Litwy, zatrzymują się w gub. Suwalskiej i Kowieńskiej ze względu na ich dobre komunikacje (!), by tu wybrać kierunek dalszej wędrówki — do Królestwa lub do Niemiec.

Czy może być sztuczniejsze wytłomaczenie zjawiska?

Ponieważ jednak Warszawski Komitet Statystyczny nie tylko dla r. 1913 ustalał liczbę żydów, weźmy się tedy do dawniejszych jego danych. Cóż się okaże? że w r. 1893 żydów według niego było w gubernii Suwalskiej 81.384, co stanowiło 13,4% ludności[2]), w r. 1906— 80.867, czyli 13,1% ogółu[3]), w r. zaś 1914 — 73.019 żydów, czyli 11,2%[4]). Innemi słowy, porównywując ze sobą daty, jedną ustalone

---

[1]) Krzyżanowski i Kumaniecki — Statystyka Polski, str. 49.
[2]) Prace Warsz. Kom. Stat., t. XI, str. 267.
[3]) l. c., t. XXVI, str. 60.
[4]) l. c., materyały nieopublikowane.

metodą (a tylko tak czynić wolno!), otrzymujemy wcale nie przyrost żydów, ale absolutny ubytek! Nie tylko nikt nie zatrzymuje się, by namyślać się nad dalszemi drogami, ale stąd właśnie exodus żydów się odbywa.

Żeby porównać daty Warszawskiego Komitetu Statystycznego z wynikami spisu, należy wziąć pod uwagę, że ludność gub. Suwalskiej w r. 1893 miała wynosić 610.958 głów, w r. 1906 — 616.418, w r. 1914 zaś 650.363, według spisu zaś w r. 1897 ludności cywilnej[1]) w gub. Suwalskiej było 564.523, w czem żydów 58.370. Przy tak znacznych różnicach liczb absolutnych spisu a Komitetu nie wiem, czy wolno tu robić jakiekolwiek zestawienia. Ponieważ spis w r. 1897 bardziej naukowo był prowadzony, można uznać jego liczby za podstawę obrachunku i uznać, że żydzi w r. 1897 istotnie stanowili w gub. Suwalskiej 10,2%.

Z danych zaś Warszawskiego Komitetu Statystycznego musimy odrzucić jego liczby absolutne i procentowe, ale możemy uważać za mające pewne źródło w rzeczywistości wahanie liczb w czasie. Przypuszczając, że w r. 1897 żydzi stanowili według Warszawskiego Komitetu Statystycznego 13,4% ludności (exodus datuje się od r. 1905), wnosimy, że w r. 1913 udział ich wśród ogółu ludności stanowi 0,84 udziału ich z r. 1897. Stosując to do wyników spisu, powinnibyśmy byli orzec, że obecnie z porównania właściwego dat Komitetu a spisu stwierdzić wypada w gub. Suwalskiej nie 11,3, ale zaledwie 8,7% żydów, czyli spadek ich o 26‰ ogółu ludności. Wypadłoby wobec tego zgoła odmiennie gub. Suwalską na mapie zakolorować[2]).

Nie twierdzę, by metoda tu zastosowana dawała wyniki nieomylne, ale ma ona przynajmniej jakiekolwiek oparcie w źródłach statystycznych, a w wynikach zgadza się z spostrzeżeniami badaczy[3]).

Jako drugi przykład, przytoczmy statystykę ludności niemieckiej w Łodzi z powiatem. Według spisu r. 1897 stanowiła ona 22,8%

---

[1]) Warszawski Komitet Statystyczny rachuje tylko ludność cywilną.

[2]) Robiąc tę uwagę wobec jednego z szczegółów atlasu prof. Romera, podkreślić winienem wysoką wartość całości. Błąd jego tłomaczy nizki rozwój badań statystycznych w Królestwie, których rozpoczynać ab ovo prof. Romer nie miał możności. Zapewne w mojem opracowaniu dzielnic zachodnich niemniej mi za to będzie miał do wytknięcia, zwłaszcza zazdrościć muszę prof. Romerowi techniki naukowej i pisarskiej.

[3]) B. Wasiutyński. Ludność żydowska w Królestwie Polskiem.

ludności, według zaś badań Komitetu Statystycznego z r. 1913 — 30,3%. Porównywując mechanicznie te daty, rocznik statystyczny Kasy Mianowskiego wnosi o wzroście Niemców w okresie 1897 — 1913 o 7,5% ogółu, a odpowiednio spadek Polaków z 52,2% do 48,7% i żydów z 23,7 na 19,7%. Zmiana gwałtowna a doniosła, i przyjrzeć się jej koniecznie należy.

Powiat Łódzki w r. 1897 miał mieścić przy ogólnem zaludnieniu 430.305 mieszkańców (w czem wojska — 4.181) Niemców 97.416, ewangelików zaś 84.608 (Niemców w wojsku — 169). Wśród Niemców było ewangelików 80.412, katolików 15.579, żydów 1.035, prawosławnych 388 i różnych wyznań 2.

W r. zaś 1913 przy ludności 731.084 mieszkańców cywilnych Niemców było pono 221.600, ewangelików zaś 184.648, przyczem wśród Niemców poza ewangelikami było 40.959 katolików, 3.789 żydów i 10 różnych wyznań, wśród zaś ewangelików było prócz Niemców 7.254 Polaków i 306 innych narodowości.

Z tego zestawienia widać, że główną masę Niemców łódzkich stanowią ewangelicy (82,6% w r. 1897, 79,8% w r. 1913), odwrotnie wśród ewangelików ogromną większość stanowią Niemcy (95,0% w r. 1897, 95,9% w r. 1913). Wobec tego rozwój ludności ewangelickiej można uważać za wskaźnik przybliżony zmian liczebności niemieckiej w powiecie łódzkim, z zastrzeżeniami, o których później. Przyjrzyjmy mu się.

W r. 1890 przy ogólnej ludności 239.069 głów, a t. zw. stałej 156.841, ewangelików wśród ostatniej było 60.153, czyli 34,4%[1]). W r. 1893 ludność ogólna (wciąż cywilna) wynosi 294.153, w czem ewangelicy 94.673 głów, czyli 32,2%[2]). W r. 1905 przy 528.536 ludności ewangelików było 131.833, czyli 24,9%[3]). W roku 1906 na 516.824 mieszkańców ewangelików było 138.625 (26,8%[4]), w r. 1907—522.478 i 139.225 (26,6%[5]), w r. 1908 — 540.537 i 144.318 (26,7%[6]) i w r. 1909—577.558 i 158.563 (27,5%[7]), w r. zaś 1913, jakeśmy widzieli,—

[1]) Prace W. K. S., t. III.
[2]) t. XI.
[3]) t. XXIII.
[4]) t. XXVI.
[5]) t. XXXIII.
[6]) t. XXXVIII.
[7]) t. XXXIX, cz. I.

731.084 i 184.648 (25,3% [1]). Zaznaczmy, co się da jeszcze stwierdzić, że statystyka Komitetu dla powiatu Łódzkiego jest najmniej pewna, z tej już chociażby przyczyny, że olbrzymie skupienie łódzkie miejskie nie jest pod żadnym względem dzielone, stanowiąc jednostkę rachunku, gdy zaś omyłki, dotyczące gmin drobnych, wahać się mogą w granicach nieznacznych, tu dotyczeć mogą setek tysięcy mieszkańców. Porównanie dat spisu a Komitetu da nam tedy wyobrażenie nie tak o zmianach w stanie ludności, jak chce Rocznik 1915 r., ale o kierunku błędów Komitetu. Ostatni rachuje w r. 1893 ewangelików na 32,2% ogółu, spis w r. 1897 zaledwie na 19,7% [2])! Tendencya Komitetu jest tedy wyraźna.

A przecież jednak pomimo całej stronniczości, wyrażonej w różnicach liczb tak niebywale wielkiej, Komitet wyraźnie notuje w okresie dwudziestoletnim 1893—1913 poza drobnemi wahaniami bardzo znaczną zniżkę ludności ewangelickiej. Stanowiła ona w datach krańcowych okresu 32,2 a 25,3%, innemi słowy spadła o 6,9% całego zaludnienia.

W jakim stopniu odpowiada to zmianom ludności niemieckiej? Zróbmy najdalej idące przypuszczenie, uznajmy za odpowiadający rzeczywistości wzrost niemieckiej ludności katolickiej (z 3,6 na 5,6%) i zignorujmy wzrost polskiej ewangelickiej (z 0,8 na 1,0%), jaki konstatuje porównanie mechaniczne dat spisu a Komitetu, a przyjdziemy do wniosku, że w okresie mniej więcej równym rozpatrywanemu ludność niemiecka powiatu łódzkiego nie tylko nie podniosła się o 7,5%, lecz spadła conajmniej o 4,9%. Ale przecież nic nas nie upoważnia do tak krańcowych przypuszczeń. Jeżeli zaś stwierdzoną tendencyę zniżkową ludności ewangelickiej uznamy za wyraz zmian ludności niemieckiej (do czego upoważnia blizkość ich do identyczności statystycznej), to i ludność katolicka niemiecka oczywiście nie w mniejszym (conajmniej, jak obserwacya stwierdza) stopniu temuż spadkowi ulega, a więc w okresie dwudziestoletnim musiała zmaleć z 3,6% w tym stosunku, co ewangelicka, o 0,8%, a jednocześnie wzrost polskiej ludności ewangelickiej, wynikający z porównania spisu

---

[1]) Rocznik Strasburgera.

[2]) a przy potrąceniu załóg, licząc wojskowych Niemców jako ewangelików—19,8%.

a Komitetu, jest niewątpliwie najmniejszym wyrazem istotnego. Innemi słowy, lekki dotyk krytyki stwierdza, że ludność niemiecka w ostatnim okresie spaść musiała w pow. Łódzkim conajmniej o 7,9% ogólnego zaludnienia. Tak wygląda ów przyrost jej o 7,5%, jaki konstatuje Rocznik Statystyczny Kasy Mianowskiego: różnica pomiędzy jego rachunkiem a stanem rzeczy istotnym w każdym razie przekracza 15,4% zaludnienia powiatu Łódzkiego, a tendencya spostrzeżona jest we właściwym stopniu, ale w kierunku wprost odwrotnym.

Metoda wyłuszczona daje nam możność ustalania rozwoju ludności z dokładnością źródeł urzędowych. A stąd dochodzić możemy, biorąc spis za punkt wyjścia, do obrazowania jej stanu, który np. w stosunku do Niemców pow. Łódzkiego wyraziłby się mniej więcej w odsetku 14,9, nie zaś 30,3, jak to konstatuje Komitet. Ktoby zaś zarzucił rachunkowi dowolność, niech ma na jego potwierdzenie wiadomość łódzkiego policyjnego biura adresowego, według której w r. 1913 było w Łodzi wśród 500 tys. mieszkańców 71 tys. ewangelików (14%). Spis zaś z d. 18 sierpnia r. 1915, sporządzony przez władze niemieckie, naliczył tam ewangelików zaledwie 52.234, Niemców zaś 48.722, co stanowi tylko 12,3%, względnie 11,5% jej mieszkańców [1]). Wprawdzie ewangelicy łódzcy ucierpieli wielce w pierwszym roku wojny wskutek masowej ich transportacyi z Królestwa, wszakże, jak ludzie z stosunkami miejscowymi obeznani twierdzą, nie uczyniło to w Łodzi zbyt daleko idącego przewrotu w ustosunkowaniu jej grup wyznaniowych. Tak więc W. K. S. przytacza jedyny rachunek przesadny obok zgoła odmiennie rzecz zobrazowujących dwu spisów, mojego obliczenia i daty biura policyjnego. Zarówno zbieżność dat pozostałych, jak doniosłość wniosku przekonywa o niezbędności metody.

Daje ona nam możność wprawdzie nie ustalenia mniej lub więcej dokładnego ustosunkowań narodowościowych w Królestwie, ale przynajmniej wyciągnięcia z materyałów Warszawskiego Komitetu podstaw do odtworzenia sobie dzisiejszego obrazu, biorąc daty spisu jednodniowego za punkt wyjścia. Innemi słowy, o ile uznamy ostatnie za na-

---

[1]) Stosunek Niemców w mieście a powiecie nie różni się zbyt dalece. Zaznaczę, iż statystyka niemiecka ujawniła, że ludność ewangelicka Łodzi liczniejszą jest od niemieckiej (przeciwnie do spisu i Komitetu, lecz zgodnie z obserwacyą), — a tego dokonać nie mogła ani ewakuycya ani tendencya statystyczna, które w przeciwnym szły kierunku.

ogół wiarogodne, a wahania w stanie ludności, zaobserwowane przez statystykę Komitetu, za mniej więcej odpowiadające rzeczywistości, to i liczby, przeze mnie wykalkulowane, z grubszem nieco oczywiście przybliżeniem, można uznać za wyraz życia. Zapewne w dalszych rachunkach będę miał jeszcze wiele do zwalczenia trudności specyalnych i dokonać wypadnie niejednego skomplikowanego obliczenia, ażeby porównanie dat obu źródeł było trafnem [1]). Wszakże osiągnę wynik ten przynajmniej, że liczby, których dojdę, nie będąc wprawdzie w tym stopniu dokładne, co dla swego czasu daty spisu, będą znacznie pewniejsze, niż 1) daty spisu dla chwili obecnej bez uwzględnienia zmian, dokonanych w dwudziestoleciu minionem, 2) niż liczby Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Weźmy pod uwagę ten jeszcze wzgląd, jaki przytoczyłem poprzednio, że daty spisu z jednej strony, Komitetu z drugiej są tylko pewnemi ujęciami stanu ludności, rzeczywistość zaś wcale pomiędzy niemi nie leży. Jeżeli chodzi o odsetki ludności polskiej, to wspólną obu źródeł cechą jest tendencyjne umiarkowanie ich obliczenia, zwłaszcza w pracach Komitetu daleko posunięte, ale i w spisie nadto wyraźne, co jeszcze nieraz skonstatujemy [2]). Z tego względu rachunek, jaki przytoczę, będzie podzielał owo umiarkowanie, będzie

---

[1]) Jako przykład zestawienia mechanicznego rachunków niespółmiernych, powołam się znów na „Rocznik Statystyczny“ Kasy Mianowskiego. W pow. Kaliskim podaje on żydów w r. 1897 na 4,2%, w r. 1913 na 11,6% a przyrost na 7,4%, który oczywiście żadnemu faktowi życiowemu nie odpowiada, pochodząc jedynie stąd, że w spisie znaczna część żydów podała jako ojczysty język polski, natomiast Komitet ryczałtem narzucił wszystkim żydowski. Faktyczny odsetek żydów ani poczucie ich językowe albo narodowościowe bynajmniej zmianom w tym stopniu nie uległy, odmieniła się jedynie metoda rachunkowa, z czego wniosek o potrojeniu się ich odsetka jest oczywiście za pochopny.

[2]) Stronniczość tę ilustruje np. za daleko posunięta identyfikacya grup wyznaniowych z językowemi, która usiłuje zatrzeć fakt, że Polaków wraz z Litwinami jest w Królestwie znacznie więcej, niż katolików. Tak więc w spisie r. 1897 prawie wszyscy izraelici podali język żydowski jako ojczysty, liczni ewangelicy - Polacy zaliczeni zostali do Niemców, jak również przeważna większość Polaków, którzy wyznawać musieli prawosławie, policzeni zostali do Rusinów. Skutkiem tego według spisu ludność polska w 98,3% tworzą katolicy, odwrotnie 98,7% katolików podało jako ojczysty język polski bądź litewski, 87,9% ewangelików podało język niemiecki, 92,5% prawosławnych — rusiński lub rosyjski (p. Rocznik Statystyczny Grabskiego, r. 1913). Tak daleko posunięta zbieżność języka, wyznania i narodowości u nas nie zachodzi.

wyrazem minimalnym liczebności istotnej Polaków w Królestwie. Statystycznie jest to oczywiście wadą, tem większą, że granicy drugiej, maksymalnej, nie będę w stanie oznaczyć. Ale pod względem politycznym, który tu również w grę wchodzi, jakkolwiek również pożądaną byłaby dokładność, upada jednak zarzut stronniczości i przesady w kierunku przeciwnym, nawet w wypadkach, gdy dochodzić będę do wniosków bardziej od obu źródeł optymistycznych.

Zaznaczę przytem, że rachunek, którego zasady omawiam, daje nam nareszcie niejakie podstawy do wnioskowania o rozwoju ludności w Królestwie z zestawienia, które omawiać i zastrzegać nieraz wypadnie, różnych dat Komitetu Statystycznego. Odpadnie tu zarzut jakiejkolwiek z mojej strony dowolności, ponieważ oprę się całkowicie na statystyce urzędowej. A jednak stworzę obraz tak całkowicie odmienny od bałamutnych porównań niespółmiernych dat spisu a Komitetu, że może pogrzebię i wnioski z nich snute i tych wniosków sztuczne wyrozumowania. I to sposobem niezwykle prostym — za pomocą zestawienia dat opublikowanych (przeważnie), pochodzących z jednego źródła i jedną dla różnych lat ustalanych metodą, czego niestety dotychczas statystycy nasi nie domyślili sie zrobić [1]).

Jak to na przykładach wyjaśniłem, jedyną możliwą metodą ustalenia rozwoju ludności w Królestwie jest porównanie dat Warszawskiego Komitetu Statystycznego z różnych lat; jedyną możliwą metodą ustalenia stanu obecnego jest zestawienie wniosków o rozwoju ludności z wynikami spisu. Pod żadnym zaś pozorem nie wolno robić przeciwnie, biorąc daty Komitetu za wskaźnik stanu ludności, a porównanie ich z spisem za wskaźnik rozwoju, jak to się u nas dotychczas czyniło.

Jeżeli jednak do metody właściwej zdecydujemy się uciec, wypada nam zastrzedz niektóre poprawki, bez których praca nie doprowadziłaby do rezultatów dokładnych. Przedewszystkiem nastręcza się

---

[1]) Pochodzi to z nieznajomości przedmiotu. Rocznik Strasburgera (wyjąwszy jedną tablicę, przedrukowaną z roczników Grabskiego) i „Statystyka Polski“ wiedzą tylko o materyałach nieopublikowanych Warszawskiego Komitetu Statystycznego z r. 1913, pomijając uwagą szereg jegoż prac dawniejszych opublikowanych. Niedziw więc, że prof. Romer np. pisze *(Ilu nas jest?)* o dwu dokonanych w Królestwie spisach ludności: 1897 i 1913 r. Jeżeli nawet uznamy za spis szacunek ludności z r. 1913, to takich szacunków (prócz jedynego spisu r. 1897) dokonano dwunastu, w tem z uwzględnieniem języka ludności — pięciu.

wątpliwość, czy można zestawiać rozwój ludności w latach od 1893 do ostatnich z spisem, który odbył się nie w roku 1893, lecz 1897. W istocie wypadałoby wyliczyć z porównania danych Komitetu dla lat 1893 a 1905 ewentualny stan ludności w r. 1897, z którym dopiero możnaby było konfrontować daty statystyczne Komitetu z lat 1909 —1914. Jednakże by nie komplikować rachunków przez wprowadzenie kolumny liczb względnie dowolnych, pozwolimy sobie na drobną niedokładność przypuszczenia, iż w latach 1893 — 1897 zmiany znaczniejsze w stanie ludności nie zaszły.

O wiele trudniejsza jest sprawa z różnicą zasad rachunkowych spisu a Komitetu. Rzeczą jest jasną, że skoro za wskaźnik rozwoju grup ludnościowych Królestwa uznamy zestawienie różnych dat Komitetu w stosunku do stanu ludności, stwierdzonego przez spis, to przecież rozwój ten dotyczeć może tylko w ten sam sposób określonych grup, jak je oznacza Komitet, nie zaś spis. Musimy przeto z grup szczegółowo podzielonych spisu utworzyć analogiczne do z gruba nakreślonych w rachunku Komitetowym.

Komitet Statystyczny Warszawski uwzględniał w obliczeniach jedynie ludność cywilną. Do tegoż poziomu sprowadzić należy daty spisu, potrącając wszędzie załogi. Różnice to stwarzać będzie znaczne, bo wojskowi w powiatach, zawierających obwody forteczne, stanowili gdzieniegdzie ponad 10% mieszkańców. Poprawkę odpowiednią uznać należy za szczęśliwą, ponieważ w dotychczasowych warunkach prawnych Królestwa wojsko nie stanowiło żywiołu, pochodzeniem lub węzłami ściślejszymi z krajem związanego, jakkolwiek pewien—nieznaczny wprawdzie—wpływ na stosunki miejscowe wywierało. Nieuwzględnienie jego rewanżuje zresztą okoliczność, że młodzież Królestwa, odbywając wojskowość poza krajem, zniża odsetek jego ludności rdzennej [1]). Inna rzecz, że z potrąceniem załóg będziemy mieli pewne kłopoty, jak to widzieliśmy na przykładzie Niemców łódzkich.

---

[1]) Polityka wojskowa rosyjska niekiedy uniemożliwia wnioskowanie naukowe o stanie ludności normalnym nie tylko w dziedzinie narodowościowej, ale również w stosunkach płci i wyznania. Np. wśród ludności prawosławnej gub. Suwalskiej mężczyźni stanowią według spisu 73.6%, kobiety 26,4%; z pośród niej 53,8% mają od 20 do 30 lat i tylko 46,2% należą do wszystkich pozostałych kategoryi wieku. Natomiast wśród ludności katolickiej grupa mężczyzn w wieku 20–30 lat jest mniej liczna zarówno od grupy wieku 10–20 lat, jak od grupy wieku 30—40 lat, a kobiet w wieku 20—30 lat na 100 mężczyzn wypada 143 !

Następnie wypadnie nam ujednostajnić rachunki wyznaniowo-narodowościowe obu źródeł. Rachuję mianowicie wraz z katolikami t. zw. maryawitów, drobną secesyę księży, za którymi gdzieniegdzie szedł lud, zanim nie została potępiona przez Stolicę Apostolską, poczem gwałtownie upada, zwłaszcza wobec tego, że rząd rosyjski, chcąc wyzyskać rozłam religijny wśród Polaków, otoczył ją szczególną opieką. Nie zobrazowuję w liczbach Warszawskiego Komitetu Statystycznego jej rozwoju i upadku, bo dla charakterystyki stosunków narodowościowych jest ona bez znaczenia. Rachuję zaś maryawitów z katolikami po-pierwsze dlatego, że w poczuciu wyznawców sekty jest ona odmianą katolicyzmu i istotnie różni się od niego głównie językiem nabożeństwa (polski w miejsce łaciny), po-drugie dlatego, że dla nas tu liczba ludności katolickiej ma znaczenie ze względów na jej poczucie narodowościowe, które polskiem jest również wśród maryawitów, wreszcie po-trzecie (i to wzgląd najważniejszy) dlatego, że w r. 1893 ani 1897 sekta nie istniała jeszcze i porównanie dat z lat tych z ostatniemi po potrąceniu jej wyznawców mogłoby stwarzać bezpodstawnie wrażenie o zmniejszeniu się liczebności polskiej i wogóle o zmianach w ugrupowaniu ludnościowem.

Sekta maryawicka posiada zwolenników nielicznych. Było ich razem w r. 1910 zaledwie 75.693 głów, czyli w stosunku do ogółu mieszkańców Królestwa 0,6%, liczniejsze zaś grupy posiadają tylko powiaty: Błoński (1.423), Warszawa (7.002), Warszawski (2.160), Miński (4.573), Radzymiński (1.169), Płoński (1.316), Węgrowski (3.711), Siedlecki (2.041), Garwoliński (1.004), Brzeziński (8.041), Łódź (29.325), Łódzki (5.541) i Łęczycki (2.010), innemi słowy wschód gub. Warszawskiej z przyległymi powiatami Siedleckiej oraz północ Piotrkowskiej z jednym powiatem Kaliskiej, okolice pozostałe nie posiadają ich prawie, bez mała połowa mieszka w Łodzi z powiatem [1]).

Znacznie pozatem komplikuje obliczenia stosunek obu źródeł statystyki naszej do żydów. Jak to na przykładzie pow. Kaliskiego uwidoczniłem, metoda spisu a Komitetu w traktowaniu ich narodowościowem różnią się niekiedy. W obu wypadkach jednak uznawana jest

---

[1]) Wobec sumaryczności i szczególnej stronniczości w statystyce Łodzi jest to wątpliwe; przeciwna zaś tendencya działać mogła w urzędach gminnych wielu miejscowości.

wprawdzie odrębna grupa językowa żydowska i w obu nie jest ona całkowicie zbieżna z wyznaniową, ponieważ z jednej strony garstka przechrztów zaliczona została we względzie przynależności językowej do żydów, z drugiej znaczniejszą cząstkę izraelitów wcielono do grupy polskiej i poniekąd pozostałych. Wszakże oba źródła bardzo niechętnie notują inny język ojczysty żydów poza żargonem i przebija w nich wyraźna dążność do odźwierciadlenia w statystyce językowej nie tak istotnego stanu rzeczy pod tym względem, jak raczej ujęcia poczucia wśród nich więzi plemiennej. Zapewne sprzyjała tendencyi tej okoliczność, że żydzi zasymilowani językowo z Polakami, ale odosobnieni grupowo, traktowali również rubrykę językową spisu, jako wskaźnik poczucia narodowościowego, i notowali jako mowę swoją żargon. Wobec tego właśnie żydów-Polaków spis skonstatował zaledwie 46.416. Jest to garstka tak drobna, że możemy, ignorując ją, uważać daty spisu, dotyczące narodowości polskiej, za wyraz ludności polskiej wyznań chrześciańskich.

Spis w każdym razie opierał się na zeznaniach własnych osób rejestrowanych, Komitet zaś na podstawie dowolnego szacunku urzędów gminnych prawie warstwy żydów-Polaków nie uwzględniał: bardzo nieliczne miasta, zależnie od widzimisię burmistrzów, ją wprowadzały, najczęściej jednak segregacyi językowej żydów nie stosowano wcale, wobec czego ogólna ilość żydów-Polaków, w porównaniu z r. 1897 spadła nieproporcyonalnie (do 15 tysięcy z r. 1913). Oczywiście rachunek ten należy odrzucić; w obliczeniach dalszych potrącam ich zupełnie z rachunku Komitetowego Polaków dla względów metodycznych, a w braku materyału naszkicowania statystycznego rozwoju grup zasymilowanych zrzekam się. Tą drogą zobrazuję wprawdzie liczebność Polaków w niedającem się ściślej określić zmniejszeniu, zwłaszcza, że ożywienie się życia publicznego polskiego w ostatnim okresie powodowało szeroko rozpowszechnioną asymilacyę, której nie wyrównywał ruch narodowy żydów, porywający poza jednostkami inne warstwy ludności, — ale podkreślam oczywiście wyraźnie, że uwzględniam jedynie ludność polską chrześciańską.

Ten sam wzgląd na metodę skłania mnie do tego, by obrazując liczebność żydów opierać rachunek na przynależności ich wyznaniowej. Ilość bowiem żydów chrzczonych niezasymilowanych na szali nie waży, zasymilowanych zaś, ale niechrzczonych nie da się ująć w cyfry. Zresztą przez stanowisko społeczno-gospodarcze żydów w kraju roz-

wój ich ilościowy i względny podlega naogół tendencyom odmiennym od ludności chrześciańskiej niezależnie od ich podziału językowego, wobec czego do wniosków w tej mierze dojdziemy pewniejszych, przeprowadzając rozdział narodowościowy ludności w tym wypadku na podstawie wyznaniowej.

Trudność analogiczną nastręcza rachunek ludności ewangelickiej, którą spis pod względem narodowościowym również różnicował, a Komitet przeważnie ryczałtem zapisywał jako niemiecką. W tym wypadku jednak nie możemy zastosować tejże metody, co względem żydów, ponieważ rozdział narodowościowy naszej ludności ewangelickiej jest o wiele głębszy, niż wśród żydów, a nawet, przeciwnie do nich, poczucie narodowościowe polskie częstokroć wyprzedza dokładną asymilacyę językową. Z drugiej strony ludność ewangelicka bynajmniej nie posiada u nas tego całokształtu gospodarczego ani więzi społeczno-obyczajowej, jak żydzi, wobec czego osobne jej uwzględnienie w statystyce narodowościowej nad wyraz byłoby sztuczne. W tym razie musimy przeto stwarzać rachunek narodowościowy w sposób nie pozbawiony minimalnej zresztą dowolności. A mianowicie uznawać będziemy odsetek ewangelików-Polaków lub różnicę odsetków ewangelików a Niemców, skonstatowane przez spis, za odpowiadające stanowi rzeczy obecnemu. Oczywiście, gdybyśmy w okresie rozpatrywanym mieli do czynienia z wielkim przypływem Niemców, rachunek byłby wcale niedokładny. Przykład Łodzi atoli stwierdza, że stosując go dochodzimy wyników zgoła prawdopodobnych, w czem upewnimy się jeszcze. O ile zaś będą mimo wszystko podzielały tendencyę spisu, stworzymy obraz zawszeć raczej dla nas niekorzystny, co pod względem politycznym nie jest pozbawione wagi. A przytem nie uwzględnimy jeszcze procesów asymilacyjnych, które, jak wiadomo, w łonie kolonii ewangelickich czynią postępy ustawiczne i znaczne, wcale nie wyrównywane przez katolizacyę. Innemi słowy, grupa polsko-ewangelicka rośnie, czego uwzględnić nie będziemy mogli. Jedynie w wypadkach, gdy Komitet Statystyczny, pomimo niebywałej w tej właśnie dziedzinie stronniczości, notuje większy od spisu odsetek Polaków wyzn. ewangelickich, upoważnieni jesteśmy do polegania na jego świadectwie, niewątpliwie przecież i w tych razach niedoceniającem istotnej ich liczebności. Zaznaczę, że w pięciu latach statystyki językowej Komitetu kategoryzacya narodowościowa ludności ewangelickiej nie jest jednostajna. Bardzo często urząd rejestracyjny, wogóle ryczałtem po-

dając mieszkańców ewangelickich danej gminy jako Niemców, w jednym roku lub więcej przytacza podział ich językowy pomiędzy różnemi narodowościami. Niewątpliwie w pierwszym wypadku mamy do czynienia z pewnym objawem bierności wobec nawyknień tradycyjnych (w ludzie przecież ewangelicy Polacy, których wyznanie choćby z czasów reformacyi się datowało, zawsze są „wjary niemieckiej") i ewentualnych wskazówek z góry oraz niechęci do ustalania w liczbach podziału ludności według mowy, w meldunkach nienotowanej; natomiast w wypadku drugim napotykamy—niechby niezręczne i o wynikach poniekąd dowolnych—usiłowania w kierunku zróżniczkowania językowego grupy ewangelickiej w celu przybliżenia się do prawdy życiowej. Wobec tego właściwie moglibyśmy uznawać za Polaków wszystkich ewangelików, którzy w danej gminie choćby w jednym z pięciu lat statystyki językowej Komitetu (1910—1914) tak zostali określeni. By wszakże nie komplikować zanadto rachunku, pomijam to, biorąc za podstawę obliczeń stan z jednego roku, uwzględniając wypadki w rodzaju powyższego w omówieniach. Pozatem, jeśli zdecydowaliśmy się uznać stwierdzenie w rachunku Komitetowym odsetka Polaków-ewangelików wyższego, aniżeli go spis zanotował, za wyraz procesu ludnościowego rzeczywistego, to przecież zasadę tę należałoby przyjąć do rachunku pogminnego, czyli uznać tę zwyżkę w gminach, gdzie została skonstatowana, odrzucając rachunek niższy od spisowego w pozostałych, co na powiaty dałoby większe liczby ludności polsko-ewangelickiej, aniżeli zestawienie liczb całymi powiatami bez uwzględnienia różnic powyższych w gminach. Ale publikacye spisu dotyczą całych powiatów, statystyki według gmin nie zawierają wcale (z wyjątkiem miejskich), wobec czego przeprowadzić rachunku tego nie jestem w stanie. Tak więc obok tendencyjności spisu dochodzą dwie jeszcze okoliczności, które czynią szacunek ludności polsko-ewangelickiej jaki przytoczę mniej korzystnym od istotnego.

Bodaj czy nie ostatnią trudność zasadniczą napotykam w obliczeniach ludności rusińskiej Królestwa. Warszawski Komitet Statystyczny wcale nie uznaje jej odrębności językowej, traktując ją jako rosyjską, a tę znów nieprawdopodobnie przesadza, co czynił również i spis—aczkolwiek w stopniu mniejszym—w stosunku do ludności tak rosyjskiej, jak rusińskiej, które odróżniał (jako podgrupę wielkorosyjską i małorosyjską jednej narodowości rosyjskiej). Jeżeli zaś zwrócimy się do statystyki wyznawców prawosławia, do jakich obydwie grupy należą, spostrzeżemy tu tę samą przesadę rachunkową, a prócz tego

zmiany liczebności, które nie w rzeczywistem poczuciu religijnem ludu, ale w warunkach prawnych znajdują usprawiedliwienie. Wobec zakazów inkwizycyjnych do r. 1905 odsetek katolików nad Bugiem urzędownie był nieznacznym, ale w spisie r. 1897 mimo niesłychane nadużycia administracyi spory zastęp urzędownie zaliczonych do prawosławia podał się za katolików albo przynajmniej za Polaków. Uniemożliwiają okoliczności te jakiekolwiek .zestawienie szematyczne rachunków spisu a Komitetu, zwłaszcza w stosunku do okolic podlaskich. Na szczęście kwestya zbadana jest z szczegółowością drobiazgową i wobec tego w miejscu właściwem sprawę wyświetlę dokładnie. Jako jedyną zasadę ogólną można tu przyjąć tylko (co się w szczegółach da jeszcze poprzeć należytą argumentacyą), że katolicy, zaliczeni w drobnym odsetku na przestrzeni całego Królestwa, w większym na wschodzie, do narodowości rosyjskiej, są bezwzględnie Polakami [1]).

---

[1]) Zachodzi kwestya, czy w danym wypadku nie byłoby właściwiej porachować ludności katolickiej z porównania liczb 1897 a 1910? Jednak i tu tylko wskazany sposób zestawiania dat tego samego źródła uznać należy za odpowiedni, bo dane Komitetu dotyczą urzędowego należenia do kościoła katolickiego, które właśnie w stwierdzonym przezeń stopniu wzrosło. Jeżeli zaś chodzi o wyznawanie wiary uczuciowe, to nawet jeżeli uznamy je za względnie (bardzo względnie) odnotowane w danych spisu, to znów nie nadają się do porównania liczby z r. 1910, ponieważ i po akcie tolerancyi pozostała pewna warstwa ludności z poczucia religijnego katolicka, ale urzędownie zaliczona do prawosławnej, a wobec stronniczości źródła tembardziej za mały w stosunku do rzeczywistego przyrost ludności, poczuwającej się do wyznania katolickiego, wypadłoby nam skonstatować. Oczywiście jednak wzrostu narodowości nie można tu wysnuć z przyrostu ludności katolickiej, zależnego od warunków prawnych, ponieważ i przed konwersyą była ona polską. Zdarzyło mi się jednak słyszeć referat, w którym bez zastrzeżeń porównywano wyniki spisu z liczbami Komitetu z r. 1913, dotyczącemi ludności mówiącej po polsku. Chełmszczyznę zilustrowano dwiema mapami: na jednej zobrazowano przyrost ludności, której język polski notował Komitet (a ten i katolików zaliczał gromadnie do Rosyan, gdy spis odwrotnie konstatowsł wielu Polaków wyznania prawosławnego)—i stwierdzono spadek jej odsetka. Na drugiej wobec tego dorachowano do ludności polskiej wykazanych przez Komitet katolików-Rosyan (kategoryi tej dla r. 1897 do Polaków nie doliczono!)—i stwierdzono nienaturalnie wielki przyrost. Zgodnie z owym referatem opracowany został przez p. Poniatowskiego dział ludności w ostatnim Roczniku Statystycznym Królestwa Polskiego i według tej metody odnotowano zupełnie nie odpowiadający rzeczywistości przyrost lub upadek odsetka ludności polskiej w Królestwie. Niemożna się dziwić przeto prof. E. Romerowi, który jako galicyanin, na arkanach statystyki rosyjskiej urzędowej mógł się nie poznać, skoro w Królestwie specyaliści popełniają i popularyzują takież błędy.

Sposób prowadzenia spisu nie pozostawia wątpliwości, że prawosławni, którzy podali jako ojczysty język polski (34.143 osób), wykazując spory zasób odwagi cywilnej, nie tylko w istocie nim mówią, ale stanowią część zaledwie odpowiedniej grupy, której część pozostała owej odwagi nie wykazała, lecz ująć się w liczby nie da. Z drugiej zaś strony jedynie względy również oportunistyczne powołały do istnienia grupę katolików mówiących po rosyjsku, rusińsku i białorusku (52.500 głów). Są to niemal bez wyjątku Polacy. Co do Komitetu, to w jego rachunku bardziej jeszcze jesteśmy pewni polskości i prawosławnych, których język ojczysty określono jako polski, i katolików, których zapisano do grupy językowej rosyjskiej. Odpowiednich liczb nie będę nawet przytaczał, ponieważ polskość tych kategoryi ludności stoi poza wątpliwościami.

Zastosowanie korekty, dotyczącej maryawitów, żydów i ewangelików-Polaków oraz katolików-Rosyan (ew. Rusinów), o tyle ujednostajnia metody rejestracyjne spisu a Komitetu, że możliwem się staje porównywanie dat obu źródeł według zasad powyżej ustalonych, t. j. wnioskowaniu o stanie ludności obecnym z zestawienia wyników spisu r. 1897 a ilustrowanego w liczbach Komitetu rozwoju ludności po r. 1893 nada cechy znacznej dokładności, jakkolwiek różnolitość składu narodowościowego obrazować będzie wciąż przesadnie. Obok wyłuszczonych zasad ogólnych wypadnie jeszcze nieraz wprowadzać poprawki lokalne lub przynajmniej opatrywać tu i ówdzie materyał liczbowy znakami zapytania [1]).

Wstęp metodologiczny wypadł przydługi, ale w kwestyi tej doniosłości wydaje mi się nieodwołalnie koniecznem przystępować do statystyki urzędowej z całym aparatem krytyki naukowej. Widzieliśmy na przykładach, iż zdolna ona jest prowadzić do odkryć znamiennych i obalać sądy niedorzeczne, i to samo jest stwierdzeniem jej pożytku. Ale do jakichkolwiek wniosków statystycznych nas doprowadzi, zaw-

---

[1]) Rachunek spisu np. wywarł wpływ na późniejsze obliczenia Komitetu, zwłaszcza w wypadkach, gdzie ostatni konstatował poprzednio znaczniejszy od spisu odsetek katolików. Cofał w takich razach ich liczebność w rachunkach następnych, wobec czego wnioskowania nasze o rozwoju ludności według dat Komitetu, jako źródła oderwanego od spisu, będzie czasem nieco chwiejne i dla nas mniej od istotnego stanu rzeczy korzystne. Wobec daleko idącej stronniczości Komitetu wypadki tego rodzaju są nieliczne.

szeć to będzie połowa roboty. Pozatem bowiem wypadnie znaleźć usprawiedliwienie dla nich w związkach przyczynowych rzeczywistości, poprzeć je argumentacyą z życia zaczerpniętą. Bez tego probierza żadna statystyka nie jest przekonywająca. Że zaś do sprawdzania liczb w świetle przyczynowości i obserwacyi życiowej przystąpię z rachunkiem krytycznie uzasadnionym, uwolni to mnie od polemizowania nieustannego z niesumienną statystyką rosyjską, a czytelnika wprowadzi z miejsca w ujmowaniu naszych procesów narodowościowych na tory właściwe.

2.

Ustaliwszy metody statystyczne, jakie stosować należy do wyświetlenia stanu i rozwoju ludności Królestwa pod względem narodowościowym, zwracam się do materyału cyfrowego. Za punkt wyjścia, zgodnie z założeniami poprzednio uzasadnionemi, obieramy spis ludności r. 1897, jako przybliżone odbicie stanu ludności z przed laty dwudziestu i podstawa do rozważań następnego jej rozwoju. Jak wiadomo, ludność Królestwa Polskiego pod względem religii wyznawanej dzieli się na cztery części: olbrzymią większość katolicką, mniejszość żydowską, oraz drobne grupy ewangelików i prawosławnych. Grup zaś językowych według segregacyi spisu Królestwo posiada sześć: wielką polską i pięć pomniejszych: litewską, żydowską, niemiecką, rusińską a rosyjską. Pamiętając na zastrzeżenia, jakiem wobec tendencyi spisu w stosunku zwłaszcza do Polaków-niekatolików nieprzyjaznej, Rusinów i Rosyan—protektorskiej, poczynił, przytaczam poniższy wyciąg rezultatów spisu dla całego Królestwa [1]).

Ludność Królestwa wynosiła 9.402.253 głów, w czem cywilna 9.162.889. Polacy obrachowani zostali na 6.755.503, w czem cywilnych było 6.745.945. Z tego katolików miało być 6.641.560, żydów

---

[1]) *Obszczyj swod po imperii rezultatow razrabotki dannych perepisi*, t. II, str. 110—115. Podział grupy „ogólnorosyjskiej" na Rosyan, Rusinów i Białorusinów według „Rocznika Statystycznego" z r. 1913, str. 50.

46.416, ewangelików 32.731, prawosławnych 34.143 i różnych wyznań 653. Do tego należy doliczyć katolików, zapisanych jako Rosyan (2.466), Rusinów (35.192) i Białorusinów (14.842), pozatem jeszcze nie dającą się ująć w cyfry ludność wszystkich wyznań, przez stronniczość spisu nam odjętą. Pomijając ją, minimalną ilość Polaków (poza wojskiem) z czasu spisu rachujemy na 6.798.445, co stanowiło 74,2% ludności cywilnej Królestwa. Zaznaczam, że korekta wyznaniowa nie ma na celu bynajmniej wykazania większego odsetka Polaków od konstatowanego przez spis, i różni się on odeń nieznacznie, ale jedynie ujednostajnienie metody rachunkowej z obliczeniami Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Katolików spis zanotował w Królestwie 7.031.949, po potrąceniu zaś Polaków-wojskowych (przypuszczając, że wszyscy byli katolikami i odwrotnie że katolikami w wojsku byli tylko Polacy) — 7.022.391, co stanowi 76,6% ludności cywilnej. Ilość katolików w wojsku przeto o tyle była nieznaczną (0,1% ludności), że w rachunkach szczegółowych nie popełnimy jakiejś nieścisłości, rachując bez potrącenia wojska stosunek katolików do ludności cywilnej.

Litwinów (wraz z Łotyszami, którzy głównie wchodzili w skład załóg) obliczono na 310.631, w czem katolików 302.142, żydów 154, ewangelików 8.008, prawosławnych 309, innych 18. Po potrąceniu wojskowych otrzymamy Litwinów 305.475, co stanowiło 3,3% ludności cywilnej. Zauważę, że i tu wojskowi na szali odsetków nie ważą. Spostrzegamy, że ludność katolicka Królestwa jest nieco liczniejszą od sumy Polaków i Litwinów, bez mała o 1% ogólnego zaludnienia.

Niemców spis narachował 407.274. Godne podkreślenia, że katolików podał wśród nich mniej (28.930), niż ewangelików wśród Polaków. Przeważają wśród nich ewangelicy (373.762), żydów (3.127), prawosławnych (738) i innych (717) jest garstka. Po potrąceniu nielicznych wojskowych Niemcy liczeni byli na 404.477 głów, co stanowi 4,4% ludności Królestwa. Grupa ewangelików[1]), co również podkreślić należy, liczniejszą od nich była, bo 425.216 głów wynosiła, a po przybliżonem strąceniu wojskowych (wszystkich Niemców i Łotyszów z grupy litewsko-łotewskiej) — 417.263, co stanowi 4,6% zaludnienia. Rachowano mianowicie do ewangelików poza Polakami i Litwi-

[1]) lutrzy (414.769), kalwini, anglikanie, baptyści i menonici.

nami tego wyznania 1.185 Rosyan, 483 Rusinów i 18 Białorusinów (byli to zapewne Polacy), 456 żydów (również chyba) i 8.573 osób narodowości bliżej nieokreślonych. W istocie, jak to jeszcze wyjaśnimy, odsetek ewangelików-Polaków był większy, Niemców mniejszy od przytoczonego.

Żydów według wyznania[1]) rachowano 1.321.325, po przybliżonem, w danym razie dość dokładnem potrąceniu wojskowych 1.308.767, czyli 14,3% ludności cywilnej. Tu również wojskowi nie byli liczni i w rachunkach szczegółowych nie będziemy ich potrącali przy obliczaniu stosunku ilościowego żydów do ludności cywilnej. Z nich 46.416 podało język polski, 154 litewski, 6.364 rosyjski, 75 rusiński, 7 białoruski, 3.127 niemiecki, 132 różny. Natomiast 1.253 katolików, 456 ewangelików, 357 prawosławnych i 78 innych podało jako język ojczysty żargon. Wobec tego grupa językowa żydowska liczyła 1.254.636 osób cywilnych, czyli 13,7% ludności. O znacznym względnie odsetku żydów zasymilowanych decydują, jak stąd widać, tylko żydzi-Polacy.

Ludność według terminologii spisu rosyjska wynosiła w Królestwie aż 631.844 głów. Dzielono ją na trzy podgrupy wedle „narzecza“: w tem Rosyan właściwych miało być 267.161, Rusinów 335.336 i Białorusinów najmniej — 29.347. Potrącenie załóg liczby te całkowicie odmienia: okaże się wówczas Rosyan tylko 100.001, Rusinów 299.836 i Białorusinów 26.602. Jak to wykazałem, i te jednak liczby są znacznie przesadzone wobec policzenia do tych narodowości pokaźnej ilości katolików i poniekąd żydów, a nawet ewangelików. Ponieważ jednak narodowości powyższe szczelnie zamknięte są wśród wyznawców prawosławia (wśród Rusinów i Białorusinów przeważnie byli unici), wobec tego liczba Rosyan spada do 89.770 głów (niecały 1,0% ludności), Rusinów na 264.078 (2,9%) i Białorusinów na 11.722 (0,1%). Pomijam, że i te liczby są przesadzone: pierwsza kosztem choćby dwu pozostałych, tamte kosztem Polaków. Dochodzimy tedy niemal przepołowienia liczby, zawierającej załogi. Grupa wyznań innych po potrąceniu załóg liczy 2.859 głów (0,0%), innych narodowości 25.917 (0,3%[2]).

---

[1]) Z drobną sektą karaitów

[2]) W rachunku powyższym opierałem się na rekapitulacyi spisu, wydanej przez Centralny Komitet Statystyczny (t. II, str. 110 — 115). Nie mogłem zaś polegać

Tak obrazuje ugrupowania wyznaniowe i językowe Królestwa spis r. 1897. Ponieważ obraliśmy jego daty za punkt wyjścia do dalszych rachunków rozwoju i stanu obecnego ludności, musimy przeto przyjrzeć się im szczegółowiej, by zdać sobie sprawę z rozmieszczenia jej terytoryalnego.

Ludność katolicka według tych danych przekracza 90% ludności w powiecie Miechowskim gub. Kieleckiej przy granicy austryackiej (94,3%) i Łowickim Warszawskiej (90,9%), natomiast przekracza 80% we wszystkich 8 powiatach gub. Kaliskiej (80,8 w Kolskim — 89,9 w Wieluńskim), w czterech powiatach Piotrkowskiej (w Rawskim, Częstochowskim, Będzińskim i Radomskim od 85,4 do 89,1%), w pozostałych 6 powiatach Kieleckiej (wszędzie ponad 85%), również we wszystkich 7 Radomskiej (od 82,0 w Sandomierskim do 88,7 w Iłżeckim). W gub. Lubelskiej takich powiatów jest 4 (Krasnostawski, Puławski, Lubartowski i Janowski od 80,2 do 87,9%), jak również w Siedleckiej (Garwoliński, Węgrowski, Łukowski i Sokołowski od 82,9 do 85,1%), w gub. Warszawskiej jest ich poza pow. Łowickim 10 (Pułtuski, Włocławski, Sochaczewski, Grójecki, Błoński, Płoński, Nieszawski, Kutnoski, Radzymiński i Skierniewicki od 80,5 do 89,9%), w Płockiej 5 (Rypiński, Sierpecki, Ciechanowski, Mławski, Przasnyski od 81,6 do 88,8%), w Łomżyńskiej trzy tylko (Mazowiecki, Makowski i Kolneński od 82,9 do 86,5%) i wreszcie w Suwalskiej 4 (Władysławowski, Sejneński, Maryampolski i Kalwaryjski od 81,6 do 85,7%). Ogółem ponad 80% (do 95) ludności katolickiej ma powiatów 57 z pośród 84. Spostrzegamy, że największy odsetek jej miały okolice kraju południowe i zachodnie, przylegające do Galicyi i do Księstwa, zbliżone tym odsetkiem do ich powiatów ościennych.

Mniej od 80% katolików, ale ponad 70, posiadało 17 powiatów rozproszonych: w gub. Piotrkowskiej Łaski i Piotrkowski (75,8—79,3), Lubelski (74,8), Lipnoski i Płocki (74,8 — 79,0), Radzyński i Siedlecki (75,7 — 76,7), Gostyński, Miński i Warszawski (79,1 — 79,2),

---

na Roczniku Statystycznym Kasy Mianowskiego (r. 1913), według którego w stosunku do 9.402.253 mieszkańców Królestwa 5.502 kalwinów stanowi 0,06%, 3.993 baptystów tak samo 0,06%, a 4.903 mahometan 0,00%, 986 innych chrześcian i 758 menonitów po 0,01%, 225 zaś „karaimów“ 0,05%! (str. 50). Na pierwszych dwu arkuszach spostrzeżono 60 grubych naogół pomyłek rachunkowych — i dalszej korekty widocznie zaniechano.

Łomżyński, Szczuczyński, Ostrołęcki i Ostrowski (77,4 — 78,8), Augustowski, Wyłkowyski i Suwalski (70,3 — 76,2). Odsetek ten, zależny głównie od liczebności żydów, spotykamy najwięcej na wschodzie i północnym wschodzie. Wogóle ponad 70% ludności katolickiej posiadają 74 powiaty, w czem całe gubernie Kaliska, Kielecka, Radomska, Warszawska, Płocka, Łomżyńska i Suwalska. Tylko 10 powiatów pozostałych i 2 miasta zawierały odsetek ich mniejszy, co jest świadectwem dość równego i względnie jednolitego charakteru kraju pod względem wyznaniowym. Powiat Łódzki miał 68,0% katolików, miasto 49,0, pow. Brzeziński — 65,7%: jest to jedna wyspa ludności mniej jednolitej; drugą stanowiła Warszawa z 59,8%, trzecią wreszcie okolica nadbużańska: w gub. Lubelskiej powiaty Zamojski (69,7), Biłgorajski (58,9), Tomaszowski (44,0), Chełmski (36,3) i Hrubieszowski (29,6), w gub. Siedleckiej zaś pow. Konstatynowski (56,2), Bialski (41,3) i Włodawski (23,1). W dwu — Hrubieszowskim i Włodawskim — katolicy stanowili mniejszość ludności, w pozostałych przeważając stosunkowo lub bezwzględnie, poza tymi dwoma powiatami wszędzie w Królestwie stanowiąc większość ludności. Nadmieńmy, że statystykę powiatów nadbużańskich wypadnie nam szczególnie kwestyonować (sprawa chełmska!).

Liczebność Polaków najczęściej przewyższa cokolwiek odsetek katolików, w gub. Kaliskiej przeciętnie o 1,0% ludności (od 0,1 w Tureckim do 6,3 w Kaliskim z wyjątkiem Sieradzkiego, gdzie Polaków mniej o 1,5%), w Lubelskiej o 2,5% ludności (od 0,0 w Puławskim do 7,6 w Zamojskim), o 0,4% w Siedleckiej (z wyjątkiem pow. Radzyńskiego i Siedleckiego z minusem Polaków, o 0,1 — 0,2 we wszystkich do 1,4 w Konstantynowskim), o 2,1% w Warszawskiej (w Mińskim, Skierniewickim i Pułtuskim minus 0,1 — 0,2, w pozostałych plus do 5,6% w Warszawie). O większych odsetkach stanowią żydzi i ewangelicy-Polacy w Warszawie i Kaliszu, pozatem prawosławni w Chełmszczyźnie. Nieznaczna zaś tu i ówdzie przewaga katolików nad Polakami tłomaczy się tem głównie, że od katolików nie potrącałem wojskowych, których drobne liczby gdzieniegdzie są. Takie małe różnice dostrzegamy również w gub. Kieleckiej, Radomskiej, Płockiej i Łomżyńskiej na korzyść lub niekorzyść Polaków (— 0,3 w Ostrołęckim do + 0,3 w Rypińskim), z wyjątkiem pow. Szczuczyńskiego o większym nadsetku Polaków (1,3). Przeciętnie i w tych czterech guberniach Polacy są nieco liczniejsi od katolików (od 0,0 w Radomskiej do 0.1

w Płockiej). Wyjątek natomiast stanowi gub. Piotrkowska, gdzie poza powiatami Radomskim, Rawskim i Piotrkowskim (+ 0,1 — + 0,3) obserwujemy mniejsze liczby Polaków, niż katolików (do 2,0 w m. Łodzi). W gub. Suwalskiej wreszcie Polacy liczniejsi są od katolików tylko w pow. Augustowskim (o 0,4), natomiast w pozostałych wchodzą w grę Litwini. Razem z Polakami przewyższają oni normę katolików gubernii o 1,1%.

Wobec tego naogół obraz rozsiedlenia polskiego w Królestwie jest dość blizki do naszkicowanego rozmieszczenia ludności katolickiej. Ponad 90% stanowią Polacy w trzech powiatach (jeszcze w Wieluńskim), ponad 80 w tych samych i Warszawskim z wyjątkiem 4 suwalskich, czyli ogółem przekraczają 80% (do 95) w 54 powiatach. Z powiatów, w których było ponad 70% katolików, mniej jest w Wyłkowyskim, dojdzie natomiast Zamojski (77,3%), mniej zaś od 70% Polaków mają: te same 2 pow. gub. Piotrkowskiej (65,4—66,3) z Łodzią (47,0), Warszawa (65,3%), okolica nadbużańska (7 powiatów od 23,6 we Włodawskim do 63,9 w Biłgorajskim) i wreszcie pięć powiatów gub. Suwalskiej (Sejneński 22,9, Kalwaryjski 10,4, Wyłkowyski 3,9, Maryampolski 2,9 i Władysławowski 1,3). Poza tymi pięcioma powiatami mniejszość mieli stanowić Polacy w dwóch, wogóle zaś w powiatach nadbużańskich statystyka narodowościowa jest dla nas korzystniejsza od wyznaniowej. To samo w Warszawie.

Ludność litewska góruje właśnie w tych pięciu powiatach Suwalszczyzny, stanowiąc większość nieznaczną w powiecie Sejneńskim (59,7%), w pozostałych przekraczając 70% (ściślej mówiąc od 69,7 do 83,5%), nieznaczną mniejszością wkracza do powiatu Suwalskiego (9,0%), pozatem w Królestwie niemal nie jest spotykana [1]). Natomiast ludność niemiecka i żydowska bardziej są rozproszone i rozsiedlenie ich wymagać będzie przeglądu szczegółowszego w rozdziałach następnych. Obydwie grupy stanowią mniejszość powszechnie. Znaczniejsze skupienie Niemców spotykamy w gub. Kaliskiej (od 0,9 w pow. Wieluńskim do 13,9 w Słupeckim), w Piotrkowskiej (od 1,3 w Częstochowskim do 26,0 w Łódzkim), Warszawskiej (od 1,7 w Warszawie do 13,3 w Gostyńskim), Płockiej (od 0,2 w Przasnyskim do 18,8 w Lipnoskim) oraz Suwalskiej (od 0,4 w Augustowskim do 15,9

[1]) Odsetki dotyczą ludności litewskiej cywilnej.

w Wyłkowyskim), w Kieleckiej, Radomskiej, Łomżyńskiej i Siedleckiegdzieniegdzie zaledwie przekraczają 1,0% ludności, w Lubelskiej się gając w Lubartowskim 4,3 i Chełmskim 12,7%. Ponad 10% Niemców spis skonstatował w Łódzkim (26,0), Łodzi (21,4), Lipnoskim (18,8), Wyłkowyskim (15,9), Brzezińskim (14,4), Gostyńskim (13,3), Chełmskim (12,8), Łaskim (12,3), Rypińskim (10,9) i Nieszawskim (10,4), ogółem w 9 powiatach i jednem mieście, w czterech kątach Królestwa.

O wiele równomierniej rozsiedleni są w kraju żydzi. Najmniejszy odsetek stanowią w powiecie Nieszawskim (3,8) i Słupeckim (4,6%), pozatem wszędzie przekraczając 5%, największy w Bielskim (21,7) i Lubelskim (20,7). Wahają się więc w granicach od 5 do 20% w powiatach poszczególnych i tylko w Warszawie i Łodzi stanowią znacznie więcej (32,0 i 31,4). Do okolic o mniejszym odsetku żydów (do 10) należą 6 pow. gub. Kaliskiej (z wyjątkiem Łęczyckiego i Sieradzkiego od 4,6 do 9,5), pow. Łódzki i Radomski w Piotrkowskiej (7,6 — 9,0), Miechowski w Kieleckiej (5,1), Biłgorajski w Lubelskiej (9,3), połowa gub. Warszawskiej (pow. Nieszawski, Łowicki, Skierniewicki, Gostyński, Sochaczewski, Włocławski i Warszawski), Płockiej (Lipnoski, Rypiński, Ciechanowski i Mławski od 5,6 do 9,0) i Suwalskiej (Władysławowski, Wyłkowyski i Kalwaryjski od 7,4 do 9,3), — naogół są to powiaty przy granicy Królestwa zachodniej, ogółem 24.

Od 10 do 15% żydów zawierają pozostałe powiaty gub. Kaliskiej (11,5 — 12,9), Kieleckiej (10,0 — 14,1), Płockiej (10,1 — 13,6) i Suwalskiej (10,3 — 11,8), w których więc w żadnym powiecie nie przekraczają 15%. To samo w Rawskim, Łaskim, Będzińskim, Piotrkowskim i Częstochowskim gub. Piotrkowskiej (10,4—12,2), Opoczyńskim, Iłżeckim, Kozienickim i Radomskim gub. Radomskiej (10,1—14,3), Janowskim, Krasnostawskim, Tomaszowskim, Lubartowskim, Zamojskim, Chełmskim i Hrubieszowskim gub. Lubelskiej (10,0—14,6), Węgrowskim, Sokołowskim, Łukowskim, Konstantynowskim i Garwolińskim Siedleckiej (12,6—14,8), Radzymińskim, Płońskim, Błońskim, Kutnoskim i Grójeckim Warszawkiej (10,1—14,6) oraz Ostrołęckim i Kolneńskim Łomżyńskiej (11,9 — 12,5), ogółem w 43 powiatach. Prócz zachodnich szczególnie wiele napotykamy tu powiatów południowych.

Wreszcie ponad 15% żydzi stanowią w pow. Brzezińskim gub. Piotrkowskiej (19,4), w Koneckim, Opatowskim i Sandomierskim gub. Radomskiej (15,6—16,7), w Puławskim i Lubelskim Lubelskiej (16,6—

20,7), Włodawskim, Radzyńskim, Siedleckim i Bialskim Siedleckiej (15,8—21,7), Pułtuskim i Mińskim Warszawskiej (15,7—18,0), Makowskim, Mazowieckim, Ostrowskim, Szczuczyńskim i Łomżyńskim Łomżyńskiej (15,1 — 18,4), ogółem w 17 powiatach, przeważnie wschodnich.

Wreszcie ostatnia grupa językowa Królestwa, przekraczająca 1% zaludnienia, rusińska, mieszka w powiatach nadbużańskich, stanowiąc w r. 1897 większość ludności w dwu powiatach (Włodawskim i Hrubieszowskim), pokaźną zaś mniejszość w Tomaszowskim, Chełmskim, Bialskim, Konstantynowskim i Biłgorajskim, mniejsze grupy w Radzyńskim, Krasnostawskim i Zamojskim, pozatem nie spotykana nigdzie. Charakter jej rozsiedlenia i liczebność istotną poddamy w rozdziałach dalszych analizie szczegółowej.

Tak więc ugrupowanie narodowości w Królestwie spis r. 1897 obrazuje w ten sposób, że polska w odsetku przeważnie przekraczającym 80 góruje niemal powszechnie, jedynie w 5 powiatach północnych ustępując Litwinom, w 2 wschodnich Rusinom; na tem jednostajnem tle rozłożona jest dość równomiernie ludność żydowska, tem gęściej, im dalej na wschód, tem rzadziej, im bliżej Księstwa i poniekąd Galicyi. Rozproszonemi skupieniami mieszkają koloniści niemieccy, większe kompleksy tworząc w paru miejscach przy północnej granicy Królestwa (pow. Wyłkowyski, Rypiński, Słupecki) oraz pod Łodzią.

Charakter zaludnienia, zobrazowany w tych faktach, świadczy, że Królestwo jak gdyby było miniaturą Rzeczypospolitej, posiadając swoje kresy litewskie i ruskie oraz zawarłszy w sobie pokaźną mniejszość żydowską i drobną niemiecką. W społecznem zaś ugrupowaniu ludności widać ślady stanowości narodowościowej dziejów ubiegłych Polski: Rusini i Litwini stanowią wyłącznie niemal lud wiejski, największe skupienie niemieckie jest wielkoprzemysłowe, żydzi są po-dawnemu warstwą handlową. O ile znać postęp w przegrupowaniach zawodowych narodowości, w dalszych omówię rozdziałach, na razie zajmę się rozwojem ich liczebnym, a w tem zacznę od polskiej, przedewszystkiem jak ilustruje go Rocznik Statystyczny Kasy Mianowskiego na podstawie zestawienia mechanicznego dat różnych źródeł. Wprawdzie na dosadnych przykładach stwierdziłem tej metody całą niedorzeczność. Sądzę jednak, że zarówno do scharakteryzowania rozbieżności statystyki rosyjskiej, jak uzasadnienia obliczenia krytycznego będzie to przyczynkiem nie-

zgorszym, jeśli uczynimy przegląd powiatami różnic pomiędzy ucierającemi się wyobrażeniami o rozwoju ludności naszej a istotą rzeczy, jak się ją w przybliżeniu da odtworzyć.

Wogóle w Królestwie konstatuje Rocznik spadek liczebności względnej Polaków z 73,73 do 72,16, czyli o 1,57% mieszkańców. Największe straty poniosła gubernia Siedlecka (5,1%), w czem powiat Radzyński 11,1, Bialski 17,8 i Konstantynowski 21,1. Czy to mamy sobie tłomaczyć uciskiem politycznym, który tu właśnie w ostatnim okresie zelżał? Czy to akt tolerancyjny podziałał w ten sposób, że ludność gromadnie zaczęła się cisnąć do narodowości, którą przedtem, za czasów większego jej uprzywilejowania, omijała? Poprzestając na zestawieniu mechanicznem liczb, Rocznik się nad tem nie zastanawia. Drugim ośrodkiem wielkiego spadku odsetka polskiego jest gubernia Piotrkowska (4,0): niema tu powiatu, któryby go nie doznał od 1,1 do 6,9% (Będziński). W gubernii Warszawskiej 3,4% ludności przenieść się miało z grupy polskiej do innych, najwięcej straciły powiaty Warszawski (6,2) i Włocławski (7,5). Kaliska traci 2,3% Polaków, w tem powiat Kaliski 9,0%. Zresztą niema gubernii, w którejby spadek nie miał miejsca. Tylko Suwalszczyzna zdobywa 0,4% Polaków, dzięki powiatowi Augustowskiemu (4,5), w pozostałych bowiem dostrzegamy również zniżkę ich odsetka.

Rzeczywistość przedstawia się zgoła odmiennie. Tak w gub. Kaliskiej w r. 1897 spis rachował 83,6% katolików, 84,6 Polaków (o 1,0 więcej). Komitet zaś statystyczny w r. 1893 — 82,1% katolików. Zestawię z tem jego liczby z r. 1910, wogóle do porównania i obliczeń biorąc tę datę, choćby ze względu na udogodnienie analogii pomiędzy stanem ludności w Królestwie a dzielnicach austryackiej i pruskiej[1]). Otóż w r. 1910 Komitet konstatował w gub. Kaliskiej 82,3% katolików, innemi słowy notował przyrost o 0,2%. Dodając ten przyrost do daty spisu, rachujemy 83,8% katolików w gubernii, a Polaków — z zachowaniem różnicy spisu — 84,8, co wynosi więcej od daty Komitetu (81,7% Polaków w r. 1910) o 3,1% na naszą korzyść.

---

[1]) Zrachowałem je osobiście na podstawie materyałów nieopublikowanych W. K. S., udzielonych mi łaskawie przez p. L. Krzywickiego. Za ułatwienie w korzystaniu z nich wdzięczność winienem również p. Michrowskiemu.

Rozwój zaś ludności odbywał się w kierunku przeciwnym do konstatowanego przez Rocznik o 2,5%.

W gub. Piotrkowskiej porównanie dat Komitetu z r. 1893 a 1910 stwierdza, że w połaci północnej zyskaliśmy od 1,0 do 9,2% (m. Łódź). Mianowicie w Łodzi (rachuję ją zawsze wraz z gminą Radogoszcz, obecnie do miasta wcieloną) było katolików w r. 1893 — 41,2%, w r. 1910 — 50,4% (wraz z maryawitami). Dodając przyrost ten do daty spisu (49,0% katolików), stan ich z r. 1910 określamy na 58,2%. Ponieważ jednak część katolików w r. 1897 podała się za Niemców (1,9%), Polaków w r. 1910 musiało być 56,3%, gdy Komitet konstatuje zaledwie 44,5. Południowa część gubernii ujawnia w datach Komitetu zniżkę odsetka katolików od 0,6 (powiat Radomski) do 6,9 (Będziński). Wyliczając tąż drogą odsetek Polaków dla powiatów poszczególnych, zaznaczamy, że Komitet naogół konstatował zwyżkę ludności polskiej niekatolickiej w porównaniu z spisem (w Rawskim i Łaskim o 0,1%, w Częstochowskim i Brzezińskim o 0,2, w Będzińskim o 0,7, w Łódzkim poza miastem o 1,8%). Uwzględniając ją przychodzimy do wniosku, że Polacy w pow. Radomskim stanowili 88,5% ludności, w Rawskim 86,7, w Piotrkowskim 77,3 w Łaskim 73,6, w Łódzkim 69,2, w Brzezińskim 67,6, w Łodzi 56,3. Dla powiatów Częstochowskiego i Będzińskiego zachowamy daty Komitetu (83,1 i 80,3), które należy przyjąć za wyraz minimalny rzeczywistości wobec stwierdzonej jego stronniczości, o parę dziesiątych większe w tym razie od wypadających z obliczenia. Otrzymane odsetki dla powiatów biorę za podstawę wyrachowania liczb absolutnych ludności polskiej w stosunku do zaludnienia, jak je w r. 1910 Komitet przedstawia (muszę się na tem opierać), a z tego wyrachowuję odsetek ludności polskiej w całej gubernii, który wynosi przeto 73,4%, czyli mniej od r. 1897 o 0,2%, ale więcej od stwierdzonej w Roczniku Statystycznym zniżki o 3,8%!

To samo czyniąc w stosunku do gubernii Kieleckiej, konstatuję tam 89,6% Polaków, od 85,0 do 95,3 w poszczególnych powiatach (najmniej w Kieleckim, najwięcej w Miechowskim). W porównaniu z datą spisu stanowi to przyrost o 1,3%. Dla Radomskiej przeciętna wynosi 84,7% Polaków (od 81,0 w Radomskim do 88,4 w Iłżeckim), co stwarza w porównaniu z r. 1897 przyrost o 0,1%. W Lubelskiej mamy 69,5% Polaków i przyrost o 2,3%. W Siedleckiej konwersya po akcie tolerancyjnym uniemożliwia traktowanie rozwoju narodowości na podstawie liczb wyznaniowych, wobec tego w powiatach wschodnich

zachować wypada na razie odsetki Polaków (katolików), zanotowane w r. 1910 przez Komitet. Pomimo tego dla całej gubernii otrzymujemy 73,1% Polaków, co stanowi przyrost w stosunku do daty spisowej o 4,5%, gdy Rocznik wykazał spadek o 5,1%. W Warszawskiej w mieście stołecznem konstatujemy 62,3% Polaków (mniej od r. 1897 o 3,0%), w całej zaś gubernii wraz z Warszawą 75,8% (bez Warszawy 84,2%) i spadek o 1,0 (innemi słowy, poza Warszawą konstatujemy przyrost). W Płockiej jest 84,8% Polaków, czyli więcej od r. 1897 o 1,7%, w Łomżyńskiej 82,6 i przyrost 0,8, w Suwalskiej wreszcie, wobec trudności podziału przyrostu katolików pomiędzy Polakami i Litwinami, przeprowadzam najmniej korzystny dla nas rachunek (biorąc zniżkę odsetków na siebie, wzrost przyznając Litwinom, a liczby Polaków Komitetowe uznając za wyraz rzeczywistości, spisu tam jedynie, gdzie są one większe, a przyrost katolików jest znaczny), dochodzimy do 29,5% ludności polskiej, czyli konstatujemy wzrost jej o 3,3%: w pow. Augustowskim wypada 88,3% Polaków, w Suwalskim 68,4%, w Sejneńskim 22,9, w Kalwaryjskim 11,7, w Wyłkowyskim 3,3, w Maryampolskim 4,2 i we Władysławowskim 1,3.

W całem Królestwie tedy na podstawie tego rachunku stwierdzamy najmniej 75,7% Polaków, co w porównaniu z datą spisu stanowi przyrost jej w okresie mniej więcej 13 — 16 letnim o 1,5% ludności.

Zobrazuję to w tablicy szczegółowej[1]).

---

[1]) Powiaty podają źródła urzędowe w porządku alfabetycznym rosyjskim, który i w opracowaniach polskich niekiedy jest używany (Rocznik Statystyczny z r. 1913, atlas Romera). Czasem zastępuje się go porządkiem alfabetycznym polskim („Statystyka Polski"). Uważam jednak za właściwszy w miejsce alfabetycznego porządek powiatów terytoryalny, którego się trzyma np. statystyka galicyjska, i próbę odpowiednią w tablicy następnej stosuję.

Zamiast nazw powiatów przymiotnikowych, utworzonych najczęściej od miast, będących siedliskiem ich władz, podaję nazwy tych miast właśnie. Czynię tak ze względu na pewną dowolność, uprawianą w budowaniu form przymiotnikowych, by jej uniknąć. Częstokroć są przytem rażące nieprawidłowe, np. w miejsce starych, lecz nieużywanych dziś nazw powiatowych lipiński (lub lipnicki), kuciński, utrwalonych choćby w nazwiskach familijnych, mówi się bezpodstawnie lipnowski, kutnowski, sejneński (dawniej sejnejski) i t. p.

W wypadku rozbieżności pomiędzy nazwą powiatu a miasta, będącego jego ośrodkiem administracyjnym, podaję nazwę miasta, które posłużyło za podstawę do utworzenia nazwy powiatowej (pow. Konstantynowski w Siedleckiej, gdzie miastem powiatowem jest Janów Biskupi, pow. Stopnicki, gdzie niem jest Chmielnik i t. d.).

Za systemem wyłuszczonym przemawia, zdaje mi się, jego prostota.

POWIATY	Spis r. 1897		Warszawski Komitet Statystyczny					Przypuszczalny % Polaków w r. 1910
	% katolików	nadwyżka Polaków	% katolików w r. 1893	% katolików w r. 1910	przyrost odsetka	o ile większa nadwyżka Polaków od spisu	Ludność w r. 1910	
I. Gub. Kaliska	**83,6**	**+1,0**	**82,1**	**82,3**	**+0,2**		**1.227.477**	**84.4**
1. Słupca	81,6	+0,3	79,4	80,4	+1,0	—	121.937	**82,9**
2. Konin	83,9	+0,3	77,6	81,2	+3,6	—	123.654	**87,8**
3. Koło	80,8	+0,0	78,2	79,5	+1,3	+0,2	143.565	**82,3**
4. Łęczyca	80,2	+0,4	78,3	79,3	+1,0	—	150.322	**81,6**
5. Turek	88,1	+0,1	87,8	88,4	+0,6	—	123.545	**88,8**
6. Kalisz	80,6	+6,3	78,8	74,4	—4,4	—	184.512	**82,5**
7. Sieradz	82,1	— 1,5	84,1	81,9	2,2	—	174.196	**78,4**
8. Wieluń	89,9	+0,9	89,9	90,0	+0,1	—	205.746	**90,9**
II. Gub. Piotrkowska	**73,6**	**—0,8**	**73,0**	**71,0**	**—2,0**		**1.980.967**	**73,4**
9. Rawa	85,4	+0,2	82,5	83,5	+1,0	+0,1	92.203	**86,7**
10. Brzeziny	66,6	— 0,2	62,4	63,4	+1,0	+0,2	136.964	**67,6**
11. m. Łódź[1]	49,0	— 1,9	41,2	50,4	+9,2	—	473 172	**56,3**
12. Łódź	68,0	—1,7	62,5	63,6	+1,1	+1,8	134.522	**69,2**
13. Łask	75,8	— 1,5	74,6	73,8	—0,8	+0,1	169.498	**73,6**
14. Piotrków	79,3	+0,2	78,0	75,8	—2,2	- -	192.196	**77,3**
15. Radomsk	89,0	+0,1	88,1	87,5	—0,6	—	169.244	**88,5**
16. Częstochowa	86,2	— 0,5	86,5	83,4	—3,1	+0,2	225.773	**83,1**[2]
17. Będzin	87,0	— 0,6	87,1	80,2	—6,9	+0,7	387.393	**80.3**[2]
III. Gub. Kielecka	**88,3**	**—0,0**	**87,6**	**88,4**	**+0,8**		**986.262**	**89,6**
18. Olkusz	89,5	—0,1	87,6	89,1	+1,5	+0,2	152.626	**91,1**
19. Miechów	94,3	+0,1	95,7	95,4	—0,3	—	153.088	**95,5**[3]
20. Pińczów	86,9	—0,0	84,2	87,4	+3,2	+0,1	140.367	**90,2**
21. Jędrzejów	89,3	—0,0	89,4	90,3	+0,7	- -	101.360	**90,2**

[1]) Wraz z gminą Radogoszcz.
[2]) Według statystyki językowej Komitetu z r. 1910.
[3]) Z dodania do odsetka katolików w r. 1910 nadwyżki Polaków, stwierdzonej przez spis.

POWIATY	Spis r. 1897		Warszawski Komitet Statystyczny					Pazypuszczalny % Polaków w r. 1910
	% katolików	nadwyżka Polaków	% katolików w r. 1893	% katolików w r. 1910	przyrost odsetka	o ile większa nadwyżka Polaków od spisu	Ludność w r. 1910	
22. Włoszczowa	89,1	—0,0	87,3	87,9	*+0,6*	—	97.065	**89,7**
23. Kielce	85,2	+0,1	87,0	84,9	*—2,1*	—	183,455	**85,0**[1])
24. Stopnica	85,1	—0,0	83,2	85,3	*+2,1*	—	158.301	**87,2**
IV. Gub. Radomska	**84,6**	**+0,0**	**84,3**	**84,2**	**—0,1**		**1.083.816**	**84,7**
25. Sandomierz	82,0	—0,0	79,7	81,1	*+1,4*	—	132.810	**83,4**
26. Opatów	83,4	+0,0	84,6	84,4	*—0,2*	—	175.602	**84,4**
27. Iłża	88,6	— 0,0	88,6	88,4	*—0,2*	—	141.735	**88,4**
28. Końskie	83,8	—0 0	82,8	83,2	*+0,4*	—	155.295	**84,2**
29. Opoczno	88,2	+0,1	87,7	87,3	*- 0,4*	—	133.373	**87,9**
30. Radom	83,1	+0,0	83,2	81,0	*2,2*	—	203.955	**81,0**
31. Kozienice	83,7	+0,1	83,4	85,3	*+1,9*	—	141.046	**85,7**
V. Gub. Lubelska	**64,7**	**+2,5**	**63,1**	**65,3**	**+2,2**		**1.493.040**	**69,2**
32. Janów	87,9	+0,3	86,4	88,3	*+1,9*	—	139.959	**90,1**
33. Puławy	80 7	—0,0	81,3	79,6	*— 1,7*	+0,1	174.920	**79,7**
34. Lublin	74,8	+0,6	73,3	73,3	*+0,0*	—	215.228	**75,4**
35. Lubartów	81,5	+0,2	79,6	82,3	*+2,4*	—	114 940	**84,1**
36. Krasnystaw	80,2	+2,5	78,3	81,7	*+3.4*	—	127.262	**86,1**
37. Zamość	69,7	+7,6	68,7	75,9	*+7,2*	—	149.203	**84,5**
38. Chełm	36,3	+4,2	33,4	36,2	*+2,8*	—	187.731	**43,5**
39. Hrubieszów	29,6	+1,1	27,1	30,8	*+3,7*	—	147.009	**34,4**
40. Tomaszów	44,0	+3,6	42,0	45,9	*+3,9*	—	116.832	**51,5**
41. Biłgoraj	58,9	+5,0	59,3	63,0	*+3,7*	—	119.956	**67,6**
VI. Gub. Siedlecka	**68,2**	**+0,4**	**59,5**	**71,9**	**+12,4**	—	**973.911**	**73,1**
42. Węgrów	84.2	+0,4	83,6	84,0	*+0,4*	—	97.180	**85,0**
43. Sokołów	85,1	+0,4	77,6	83,8	*+6,2*	—	84.179	**91,7**

[1]) P. uwagę poprzednią.

POWIATY	Spis r. 1897		Warszawski Komitet Statystyczny					Przypuszczalny % Polaków w r. 1910
	% katolików	nadwyżka Polaków	% katolików w r. 1893	% katolików w r. 1910	przyrost odsetka	o ile większa nadwyżka Polaków od spisu	Ludność w r. 1910	
44. Siedlce	76,6	—0,2	75,4	77,1	+ 1,7	+0,2	101.608	**78,3**
45. Garwolin	82,9	+0,7	82,5	85,6	+ 3,1	—	158.182	**86,7**
46. Łuków	84,9	+0,0	86,1	87,7	+ 1,6	—	129 258	**87,7**[2])
47. Radzyń	75,7	—0,0	45,5	76,7	+31,2	—	104.650	**76,7**[3])
48. Konstantynów	56,1	+1,4	35,5	73,1	+37,6	—	79.608	**73,1**[3])
49. Biała Podlaska	41,3	+0,2	17,0	42,6	+25,6	+0,1	96.757	**42,9**[3])
50. Włodawa	23,1	+0,5	19,1	33,8	+14,7	—	122.489	**33,8**[3])
VII. Gub. Warszawska	**74,7**	**+2,1**	**75,4**	**73,4**	**— 2,0**		**2.494.165**	75,8
51. Mińsk	79,1	—0,1	81,9	81,6	— 0,3	+0,1	128.978	**81,6**[2])
52. Radzymin	86,3	—0,1	84,4	85,6	+ 1,2	+0,2	83.901	**87,6**
53. Pułtusk	80,5	—0,2	79,6	82,6	+ 3,0	+0,3	119.603	**83,6**
54. Płońsk	82,5	—0,0	82,8	82,6	— 0,2	—	110.553	**82,6**[2])
55. m. Warszawa[1])	59,8	+5,5	61,8	58.8	— 3,0	—	955.765	**62,3**
56. Warszawa	79,2	+1,2	76,3	76,4	+ 0,1	—	116.054	**80,5**
57. Grójec	81,8	+0,0	81 8	83,0	+ 1,2	+0,2	143.849	**83,2**
58. Błonie	82,1	+0,1	83,3	84,3	+ 1,0	--	144.493	**84,3**[2])
59. Skierniewice	89,9	—0,1	88,7	89,4	+ 0,7	+1,2	71.323	**91,7**
60 Łowicz	90,9	+0,6	91,0	89,7	-- 1,3	—	106.232	**90,2**
61. Sochaczew	81,7	+0,4	78,5	82,3	+ 3,8	—	72.196	**85,9**
62. Gostynin	79,1	+0,2	75,9	76,8	+ 0,9	--	88.897	**80,2**
63. Kutno	85,7	+0,6	83,4	83,5	+ 0,1	—	105.291	**86,4**
64. Włocławek	81,0	+0,6	78,3	77,1	— 1,2	—	131.949	**80,4**
65. Nieszawa	84,7	+0,2	82,6	83,5	+ 0,9	+0,3	114.481	**86,1**
VIII. Gub. Płocka	**83,1**	**+0,1**	**80,7**	**82,2**	**+ 1,5**		**686.957**	84,8
66. Lipno	74,8	+0,1	73,0	73,8	+ 0,8	—	102.930	**75,7**

[1]) doliczając z pow. Warszawskiego 4 gminy podmiejskie: Brudno, Czyste, Młociny i Mokotów, ażeby ująć w przybliżeniu obecne terytoryum miejskie.

[2]) Statystyka językowa Komitetu z r. 1910.

[3]) Masowa konwersya po r. 1905 i rozbieżność za daleko idąca dat spisu i Komitetu nie daje możności traktowania zwyżki katolików, jako narodowościowej, wobec czego zachowuję na razie odsetek Polaków (katolików) według Warsz. Kom. Stat. z r. 1910.

POWIATY	Spis r. 1897		Warszawski Komitet Statystyczny					Przypuszczalny % Polaków w r. 1910
	% katolików	nadwyżka Polaków	% katolików w r. 1893	% katolików w r. 1910	Przyrost odsetka	o ile większa nadwyżka Polaków od spisu	Ludność w r. 1910	
67. Rypin	81,6	+0,3	75,3	79,2	+ *3,9*	—	94 276	**85,8**
68. Sierpc	84,3	—0,1	83,9	83,7	— *0,2*	+0,4	84.562	**84,6**
69. Płock	79,0	+0,1	76,0	78,0	+ *2,0*	—	125.293	**81,1**
70. Mława	88,6	+0,2	87,1	88,0	+ *0,9*	+0,4	115.369	**90,1**
71. Ciechanów	87,5	+0,1	87,2	87,4	+ *0,2*	—	81.911	**87,8**
72. Przasnysz	88,8	—0,1	86,2	87,9	+ *1,7*	+0,2	82.616	**90,6**
IX. Gub. Łomżyńska	**81,7**	**+0,1**	**82,2**	**81,5**	**— 0,7**		**635.146**	**82,6**
73. Maków	83,7	+0,0	83,2	85,1	+ *1,9*	+0,1	71.755	**85,7**
74. Ostrołęka	78,7	—0,4	88,7	86,5	— *2,2*	+0,4	93.336	**86,5** [1]
75. Ostrów	78,8	—0,3	80,3	78,7	- *1,6*	+0,4	100.807	**78,8** [1]
76. Wys. Mazowieckie	82,9	+0,0	80,8	83,0	+ *2,2*	—	89 380	**85,1**
77. Łomża	77,4	—0,0	78,8	77,3	— *1,5*	+0,5	123.890	**77,8** [1]
78. Kolno	86,5	+0,2	84,5	83,7	— *0,8*	+0,2	82.242	**86,1**
79. Szczuczyn	77,9	+1,3	80,3	80,9	+ *0,6*	—	73.736	**81,3** [1]
X. Gub. Suwalska	**79,0**	**—52,8**	**76,3**	**79,7**	**+ 3,4**	wraz z Litwinami	**631.046**	**29,5**
80. Augustów	70,3	+0,3	64,8	82,5	+*17,7*	—	89.699	**88,3**
81. Suwałki	76,2	—5,5	75,5	73,2	— *2,3*	—	101.776	**68,4** [2]
82. Sejny	82,3	—59,4	77,8	82,3	+ *4,5*	—	81.719	**22,9** [3]
83. Kalwarya	85,7	- 75,3	80,7	86,0	+ *5,3*	+1,0	85.861	**11,7** [1]
84. Wyłkowyszki	73,3	—69,4	73,3	71,1	- *2,2*	+1,6	80.244	**3,3** [1]
85. Maryampol	83,2	—80,3	81,2	80,7	— *0,5*	+3,8	114.548	**4,2** [1]
86. Władysławów	81,6	—80,3	78,0	82,9	+ *4,9*	—	77.199	**1,3** [3]
Królestwo Polskie	**76,7**	**—2,5**	**75,5**	**76,2**	**+ 0,7**		**12.192.787**	**75,7**

[1]) Statystyka językowa W. K. S. z r. 1910.

[2]) Cały spadek odsetka katolików przypisując Polakom.

[3]) Odsetek spisu, który, sądząc z znacznego przyrostu katolików, nie mógł się zniżyć.

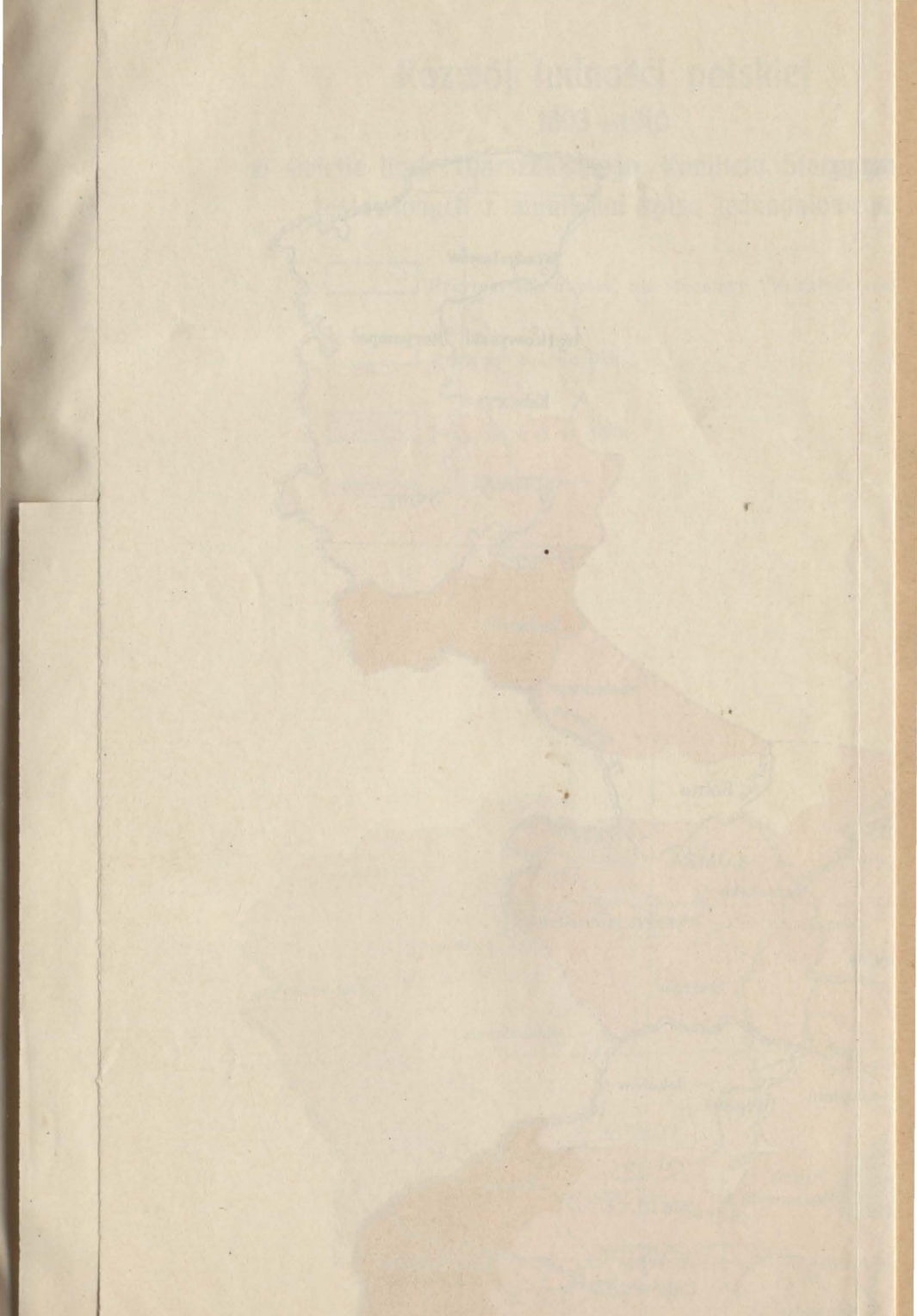
Analizując wyciąg powyższy, raz jeszcze zaznaczam, że wnioski, do jakich dochodzę w kolumnie ostatniej, w żadym razie nie mogą być uznane za przesadne. Punktem wyjścia do obliczeń przypuszczalnego odsetka ludności polskiej jest spis r. 1897 (kolumna pierwsza), który w żadnym razie nie przesadzał naszej liczebności, w powiatach zaś wschodnich znacznie ją obniżał. Kolumna druga (nadwyżka Polaków nad katolikami) bardziej jeszcze jest stronniczą. Przyrost ludności katolickiej wyrachowuję z dat Warszawskiego Komitetu Statystycznego, szczególnie dla nas niechętnego, na podstawie jego danych obliczam również przyrost ludności polskiej niekatolickiej (o wiele za rzadko ją konstatuje i w stopniu niewątpliwie za słabym). To jest materyał, którym operuję i z którego ram nie wychodzę. A przecież w kilku wypadkach, wobec braków jego, obniżam świadomie odsetki ludności polskiej do norm spisu (gub. Suwalska) lub nawet Komitetu (Siedlecka), jakkolwiek z tablicy widać wyraźnie, iż są one obecnie większe.

Operując samemi liczbami stosunkowemi, tablica powyższa posiada charakter szematyczny i abstrakcyjny. Wszakże dopóki mowa o jednym, choćby najgłówniejszym, składniku ludności, inaczej być nie może, ponieważ w procesach narodowościowych, które w wyniku stanowią o wadze względnej poszczególnych grup, decydują zmiany wzajemnego ich stosunku. Liczby statystyczne stają się prawdopodobnem ujęciem rzeczywistości dopiero w świetle warunków życiowych, zjawisk namacalnych, związków przyczynowych dających się ustalić. Na wstępie wolałem poddać je krytyce oderwanej, kontroli arytmetycznej, a otrzymane w następstwie wyniki sprawdzimy w świetle stosunku liczebnego różnych grup narodowościowych Królestwa. Już samo zestawienie różnych dat statystycznych daje nam prawo do rozmaitych przypuszczeń, a z nich wyrażone w kolumnie przyrostu ludności katolickiej, który polegając na jednostajności metody jednego źródła w różnych latach konstatujemy, stanowi najważniejszy pozytywny wynik rachunku dokonanego, który się da w dalszych rozdziałach skontrolować.

Oczywiście, rachunek przytoczony, zupełnie prostolinijny i sumaryczny, w poszczególnych wypadkach nie może mieć uzasadnienia i nieraz go wypadnie jeszcze sprostować, zawsze przecież jeszcze na naszą korzyść. Co uczyniłem, jest to pierwszy dotyk krytyki statystycznej do liczb Warszawskiego Komitetu Statystycznego, ilustrujących

pan naszej ludności, i do publikacyi, obrazujących jej rozwój. Otóż na podstawie tej krytyki szacunek nie minimalny nawet, ale świadomie mniejszy od właściwego, konstatuje w Królestwie 75,7% ludności polskiej, czyli w stosunku do nieskorygowanej liczby Komitetu o 3,5% więcej! Wcale to nie drobnostka, bo dwie grupy narodowościowe Królestwa zosobna rusińska i litewska—odsetka tego w kraju nie sięgają, a przecież stanowiły o projektach podziałowych kraju. Rozwój ludności polskiej w latach 1893 (1897) — 1910 wyraziłem we wzroście odsetka jej o 1,5%, co wobec znacznej jednolitości zaludnienia stanowi zysk pokaźny, w istocie również umniejszony, a jednak o 3,1% wyższy od stwierdzonego w Roczniku Statystycznym, który w latach 1897—1913 konstatuje spadek jej o 1,6%. Pomijając jednak wielkość tej liczby, odbija ona tendencyę procesów narodowościowych Królestwa wprost przeciwną od domniemanej, i to stanowi największą jej wartość. Szukać więc należy przyczyn nie cofania się polskości w ognisku jej najoważniejszem, ale właśnie potęgowania się i wzrostu. Wszystko co wyrozumowano lub zobrazowano graficznie w celu ustalenia i wyjaśnienia głównego procesu ludnościowego w Królestwie, wszelkie wnioski naukowe i praktyczne, które stąd wysnuto, opierają się na złej arytmetyce.

Zysk 1,5% nie zmienia zasadniczo obrazu ustosunkowań liczebnych narodowości, jakim na podstawie spisu powyżej nakreślił. Normy, odgraniczone dziesiątkami procentów, w stosunku do spisu przekroczyło jednak sporo powiatów, zmierzając do większej jednolitości zaludnienia. W miejsce trzech konstatujemy jedenaście powiatów o ludności polskiej ponad 90% (obok Wieluńskiego, Miechowskiego i Łowickiego jeszcze Olkuski, Pińczowski, Jędrzejowski, Janowski, Sokołowski, Skierniewicki, Mławski i Przasnyski). Ponad 80% posiada obecnie Zamojski, Miński, Gostyński, Płocki, Ostrołęcki, Szczuczyński i Augustowski, natomiast wyszły z tej grupy Sieradzki i Puławski, ogółem więc od 80 do 90% ludności polskiej zawiera 48 powiatów, od 80 do 100—59 z pośród 86 (gub. Kaliska z wyjątkiem pow. Sieradzkiego, Rawski, Radomski, Częstochowski i Będziński Piotrkowskiej, cała Kielecka i Radomska, połowa Lubelskiej i Siedleckiej, cała Warszawska poza stolicą, Płocka prócz pow. Lipnoskiego, Łomżyńska z wyjątkiem Ostrowskiego i Łomżyńskiego oraz Augustowski w Suwalskiej). Z pośród pozostałych 27 powiatów jeszcze ponad 70% Polaków zawierają powiaty Sieradzki, Łaski, Piotrkowski, Lubelski, Puławski, Siedlecki, Radzyński,

Konstantynowski, Lipnoski, Ostrowski i Łomżyński, ponad 60% Brzeziński i Łódzki, Biłgorajski, Warszawa, Suwalski, ponad 50% Łódź i pow. Tomaszowski w Lubelskiem, większość stosunkową Chełmski i Bialski, mniejszość siedm powiatów: 5 w Suwalszczyźnie, Hrubieszowski i Włodawski, przyczem w stosunku do nich jedynie na razie opieram się na rachunku tak niekorzystnym. — Największą jednolitość posiada ludność południa, dalej obszaru pozostałego w różnej mierze z wyjątkiem okolicy łódzkiej (większość), nadbużańskiej (przewaga) i nadniemeńskiej (mniejszość polska).

Rozpatrując w szczegółach przyrost ludności polskiej (różnica kolumny ostatniej a sumy dwu pierwszych) dostrzegamy go na północy gub. Kaliskiej (zwłaszcza w pow. Konińskim) i Piotrkowskiej (najwięcej w Łodzi), gdy południowe części tychże gubernii poniosły straty, których przyczyny, jak się przekonamy, kryją się przedewszystkiem w migracyach żydów. Spadek znaczny odsetka doświadczył Kalisz i Zagłębie. W gub. Kieleckiej poza miastem gubernialnem obserwujemy przyrost odsetka polskiego, w Radomskiej o jego nieznacznej zniżce stanowi również miasto. W Lubelskiej ujawniamy spotęgowanie się powszechne narodowości, głównie w pow. Zamojskim, to samo w Siedleckiej (pow. Konstantynowski, Włodawski, Sokołowski zwłaszcza). Złożyły się na to, jak się przekonamy, procesy asymilacyjne. Warszawa straciła, coś niecoś również powiaty Łowicki i Włocławski, pozostałe od Nieszawy do Radzymina zyskały; najwięcej Sochaczewski i Pułtuski. I w gub. Płockiej powszechnie wzrósł odsetek polski, zwłaszcza w Rypińskim na pruskiej granicy. W Łomżyńskiej poza drobną zniżką w pow. Kolneńskim dostrzegamy przyrost stosunkowy Polaków, zwłaszcza w pow. Ostrołęckim. W Suwalskiej bardzo znacznie podniósł się odsetek nasz w pow. Augustowskim.

Tak więc okres siedemnastoletni, dzielący krańcowe obserwacye Warszawskiego Komitetu Statystycznego, przysporzył narodowości polskiej liczebności stosunkowej w całem i niemal Królestwie, gdzieniegdzie pokaźnie. Nie jest przyrost jej równomierny, największy na wschodzie. Ale i na zachodzie bardzo znaczny i niemal powszechny, na północnym zachodzie (ziemia Dobrzyńska, północ Kaliskiego, Nieszawa, Łódź) wybitniejszy nawet, niż na północnym wschodzie (gub. Łomżyńska). U nas z mechanicznego zestawienia odsetków spisu a późniejszych liczb Komitetu bez sprawdzenia ich z wcześniejszemi snuje się dobroduszne prawa o „cofaniu się polskości na zachodzie“ lub

wszczyna się alarmy z powodu rzekomego wypierania nas z siedzib ojczystych. Tymczasem rzecz się ma niemal odwrotnie. Wprawdzie nie należy zbytnio polegać na materyałach spisu i Komitetu i optymizm byłby tu może również niedość uzasadniony, wszakże do rozdzierania szat brakuje podstaw w statystyce urzędowej. Skutek pochopności wnioskowania dotychczasowego ten jest jedynie, że robiąc mylne przypuszczenia o posiadaniu na zem na podstawie metod niedostatecznie przemyślanych krzywdzimy siebie i usposabiamy niewłaściwie opinię własną i obcą. To też w zwrotach polemicznych o rzecz mi jedynie idzie.

W Królestwie konstatujemy więc wzrost względny żywiołu polskiego, którego nie są w stanie ukryć najbardziej stronnicze źródła statystyczne, — analogiczny do Księstwa i Galicyi i stanowiący zatem cechę ogólną ziem polskich w ostatnim okresie, niezależną od ustroju politycznego i granic podziałowych.

3.

Największą bolączką naszego życia miejskiego jest niedostateczne zespolenie jego z życiem ogólno-krajowem. Gdy w przeważnej ilości krajów pomiędzy miastem a wsią teorya przeprowadza sztuczne umówione granice, u nas odcinają się one nadmiernie. Okoliczności dziejowe tak się złożyły, że żywioł miejski w Polsce pochodził z osadnictwa obcego, które w części znacznej dotychczas zlać się nie zdołało z narodem. Miasta przybrały charakter oaz obcych, narośli na kraju, a obok tego nastąpiło zróżnicowanie ludności według zatrudnień, oparte na wskaźniku plemiennym, przyczem Polacy zostali wytwórcami, głównie rolnikami, natomiast pośrednictwo handlowe, a poniekąd przemysł wymknęły się nam z rąk.

Trudności społeczne i narodowe powiększało to, że naród żydowski, który żywiołem miejskim u nas został, przyszedł tu w głównej swej masie. To też emigracya zwykła stanowi rozpraszanie się narodu, rozluźnienie związku pomiędzy nim a jego wychodźcami, natomiast imigracya żydów do Polski w niczem nie naruszyła ich organizacyi religijnej i obyczajowej ani spoistości plemiennej. Specyficzne zaś przyzwyczajenie ich wyłącznie do zajęć handlowych i rzemiosła wytwarzało z osad ich skupienia o charakterze miejskim, które tam nawet, gdzie były przedwczesne, nigdy na poziom wsi nie zstępowały. Przeludnienie żydów dotychczas w małym stopniu sprowadza zróżnicowanie się ich zawodowe lub przechodzenie do form gospodarki inten-

sywniejszej, lecz jako skutek ma z jednej strony emigracyę, z drugiej większy odsetek ludności, ekonomicznie biernej.

Zajęcie handlowe zmusza, oczywiście, do ustawicznego obcowania z otoczeniem kupującem. Wobec tego np. u nas nie utrzymuje się odrębność narodowościowa Niemców w warstwie handlowej. Żydzi stanowią tu wyjątek. Prowadząc w Polsce od wieków ożywiony handel, nie ulegli asymilacyi plemiennej, jakkolwiek wchłonęli z otoczenia wiele cech kulturalnych i wpływów językowych. Stanowią więc w Królestwie podobnie do Galicyi, organizm spojony nie dającem się zaprzeczyć poczuciem jedności blizkiem narodowościowego[1]). Jeżeli nie odpowiadają pojęciom teoretycznym o narodowości, może winą to jest tych pojęć, nie zaś żydów, bo nasze definicye uwzględniają pewne stadyum tylko czy też pewien gatunek życia narodowościowego, pod które żydowskie nie da się podciągnąć. Scholastycznym byłby wniosek, że nie istnieje.

Łączność terytoryalną żydzi posiadają w słabym stopniu, jakkolwiek nie są jej pozbawieni. Nie należy bowiem rozumieć jej jako jednolitego zamieszkania zwartego terytoryum, może ona polegać na łatwiejszem komunikowaniu się kulturalnem wewnątrz danej grupy rozproszonej, niż pomiędzy nią a otoczeniem obcem. Analogiczne stosunki wytworzyło poniekąd osadnictwo polskie na kresach albo na emigracyi. Stosunek masy żydowskiej do terytoryum zamieszkiwanego, jego przyrody i właściwości cechuje zresztą zadziwiająca obojętność.

Może mniejszą od terytoryalnej jest spójnia językowa żydów. Językiem oficyalnym i uroczystym żydów w ich głównej masie i warstwie teokratycznej jest dotychczas hebrajski, który obowiązuje tak samo, jak różnoplemiennych wyznawców Islamu arabski, a nas łacina. Nie jest on więc mową ich potoczną, w której używają, jak wiadomo, t. zw. żargonu, nabytego w tułaczce przez Europę, a posiadającego obok licznych pierwiastków hebrajskich przeważającą ilość pierwiastków i zasad gramatycznych oraz słowotwórczych niemieckich, bardzo zmodyfikowanych, i pewną domieszkę pierwiastkow polskich, a ostatnio również rosyjskich. Pomimo mieszanego składu, właściwego

---

[1]) Zdaję sobie sprawę, że i u nich, w większym może stopniu, niż gdziekolwiek, składa się na nie suma egoizmów osobistych i tarć wewnętrznych natury gospodarczej i poniekąd politycznej.

wszystkim zresztą językom, żargon kwalifikuje się do pojęcia języka bardziej, niż żydzi jako grupa narodowościowa. Odbiega on od języka niemieckiego zapewne w większym stopniu, niż np. holenderski, a odrębność pisma różnicę pogłębia. Mimo to jest zadziwiająco nietrwały i łatwo zastępowany bywa w stosunkach z Niemcami względnie czystą niemczyzną.

W ostatnich czasach powstał wśród żydów prąd, zdążający do wytworzenia z żargonu języka literackiego i towarzyskiego oświecającej się demokracyi; posługuje się nim prasa i niewątpliwie ciekawa, acz mało samodzielna, literatura piękna, posiadająca nie nazbyt wybitnych, ale oryginalnych przedstawicieli. Istnieje dążność do nadania językowi żydowskiemu i charakteru urzędownie-narodowego i pewnego stanowiska w szkolnictwie. Jednakże dotychczas nie wydaje się kierunek ten wśród żydów zwycięskim. Jest on przedewszystkiem zanadto demokratycznym, opartym głównie na masach nieoświeconych po-drugie zaś zbyt nowatorskim, wobec czego sfery żydowskie zachowawcze traktują go nieprzyjaźnie jako zamach na język kultu, po-trzecie, ściśle lokalnym, bo żydzi innych krajów posługują się innymi językami (np. żargonem hiszpańskim na Bałkanie), i wydaje się rozrywającym spójnię żydowską, po-czwarte wreszcie ma do zwalczenia tę samą obojętność żydów do języka, jakim mówią, jaka cechuje stosunek ich do terytoryum. W poczuciu przynależności narodowościowej żydowskiej język, jak mówiłem, nie ma znaczenia zasadniczego. Wobec tego żargon może zostać najwyżej jednym z języków ludności żydowskiej, ale zapewne nigdy nie będzie jedynym, a do historyi literatury żydowskiej należeć będą utwory i polskie, i żargonowe, i hebrajskie, i niemieckie, i rosyjskie, przez żydów pisane.

Jak wiadomo, istnieje również wśród żydów dążność do utrwalenia mowy polskiej w roli towarzyskiej, szkolnej i literackiej obok hebrajszczyzny, jako tradycyjnego języka religii. Zwolennicy tego, zwani asymilatorami, stanowią bezsprzecznie najbardziej oświeconą i po-europejsku wychowaną część żydów polskich, a o tyle w zgodzie są z tendencyą ich dziejową, że istotnie, pomimo szczerb, zadanych przez cywilizowanie się żargonu, asymilacya językowa szerzy się w Polsce w tempie szybkiem i rozmiarach znacznych, czemu i propagatorzy żargonu nie zaprzeczą, a dbając o wpływy nasze zewnętrzne nie należy atoli się łudzić, że przyjęcie mowy polskiej przez najszersze masy ży-

dowskie sprowadzi samo przez się ich asymilacyę narodową. Są bardzo liczne rodziny żydowskie w Polsce, nie znające poza polskim żadnego języka, a mimo to trzymają się one w odosobnieniu, podkreślają odrębność swoją i dalszymi czują się niekiedy od Polaków-chrześcian, aniżeli od żydów, mówiących innymi językami. Wypada stwierdzić, że nawet wolnomyślność w stosunku do religii własnej, a nawet przyjęcie chrztu, przez ograniczenia rosyjskie powodowane, ostatnio niekoniecznie prowadzi śród warstw oświeceńszych żydowskich do asymilacyi narodowej. Następuje ona najczęściej jedynie przez zatracenie się w związkach krwi z chrześcianami, pozatem cechuje stosunkowo nieliczną grupę żydów, zachowujących odrębność wiary jedynie na poziomie tradycyi rodzinnej, całkowicie oderwaną od żydowstwa i rozpro zoną w towarzystwie polskiem. W tych dość przecież częstych wypadkach uznawani są za Polaków objektywnie, szersze granice posiada subjektywne poczuwanie się do narodowości polskiej.

Przesłanki powyższe upoważniają do wniosku, że w statystyce liczebności żydowskiej najwłaściwiej jest oprzeć się na wskaźniku wyznaniowym, ponieważ językowy nie jest dostatecznie miarodajny, grupy zaś Polaków wyznania mojżeszowego z jednej strony i chrzczonych żydów z drugiej są stosunkowo nieliczne. Zarazem podaję rozmieszczenie ludności żydowskiej w miastach i miasteczkach oraz wśród ludności wiejskiej (r. 1910).

	% żydów	% w miastach	% na wsi
I. Gubernia Kaliska.	9,0	37,8	0,6
1. Słupca . . .	5,6	25,5	0,3
2. Konin . . .	6,2	38,4	0,4
3. Koło . . .	8,3	37,5	0,2
4. Łęczyca . .	12,0	47.8	0,7
5. Turek . . .	5,1	34,3	0,6
6. Kalisz . . .	12,5	33,6	0,5
7. Sieradz. . .	10,9	39,4	0,7
8. Wieluń. . .	8,8	44,2	1,2
II. Gub. Piotrkowska	15,7	28,2	3,0
9. Rawa . . .	13,1	53,8	1,0
10. Brzeziny . .	19,5	42,6	2,9

	% żydów	% w miastach	% na wsi
11. m. Łódź[1]) .	22,2	22,2	—
12. Łódź . . .	9,4	26,0	0,8
13. Łask . . .	12,0	31,8	2,3
14. Piotrków . .	13,1	39,1	1,9
15. Radomsk . .	9,4	38,8	2,9
16. Częstochowa.	14,7	34,4	1,9
17. Będzin . . .	15,6	27,8	6,3
III Gub. Kielecka .	10,9	47,1	2,4
18. Olkusz. . .	10,5	41,7	1,0
19. Miechów . .	4,3	29,1	1,5
20. Pińczów . .	12,4	60,3	2,3
21. Jędrzejów. .	9,5	41,4	2,9
22. Włoszczowa.	10,8	51,9	2,1
23. Kielce . . .	13,6	39,2	4,8
24. Stopnica . .	14,2	64,1	1,6
IV. Gub. Radomska	14,2	50,8	2,4
25. Sandomierz .	17,7	58,1	1,7
26. Opatów . .	15,2	53,0	2,0
27. Iłża	10,5	41,6	2,0
28. Końskie . .	16,3	58,0	1,8
29. Opoczno . .	10,9	52,4	2,2
30. Radom . . .	16,2	44,6	4,5
31. Kozienice . .	11,0	49,1	1,9
V. Gub. Lubelska. .	14,4	54,2	1,7
32. Janów . . .	10,3	44,7	1,6
33. Puławy . .	19,3	61,5	0,6
34. Lublin . . .	22,3	53,3	1,2
35. Lubartów. .	8,7	49,3	1,2
36. Krasnystaw .	11,3	48,5	2,7

[1]) Z gm Radogoszcz.

	% żydów	% w miastach	% na wsi
37. Zamość . .	13,1	54,4	1,6
38. Chełm . . .	10,4	49,8	1,9
39. Hrubieszów .	17,7	58,4	3,6
40. Tomaszów .	12,4	56,6	1,4
41. Biłgoraj . .	9,8	63,3	1,2
VI. Gub. Siedlecka .	15,8	60,0	2,6
42. Węgrów . .	12,4	54,2	4,9
43. Sokołów . .	14,3	77,8	2,8
44. Siedlce . . .	19,9	57,3	3,3
45. Garwolin . .	12,4	54,5	2,0
46. Radzyń . .	17,1	67,7	1,7
47. Łuków. . .	11,0	50,6	2,6
48. Konstantynów	15,2	69,7	1,7
49. Biała Podlaska	24,2	56,8	1 5
50. Włodawa . .	17,9	61,9	2,7
VII. Gub. Warszawska	20,1	37,6	2,2
51. Mińsk . . .	16,1	61,4	3,5
52. Radzymin. .	8,9	49,9	5,0
53. Pułtusk . .	15,1	52,5	1,3
54. Płońsk. . .	13,5	56,2	1,8
55. m. Warszawa[1])	34,8	34,8	—
56. Warszawa .	12,6	57,7	6,1
57. Grójec . . .	13,9	54,5	1,7
58. Błonie . . .	11,4	46,9	3,6
59. Skierniewice .	7,2	44,1	1,2
60. Łowicz . .	6,7	32,7	0,8
61. Sochaczew .	8,1	66,5	1,2
62. Gostynin . .	7,3	41,6	1,1
63. Kutno . . .	14,1	56,7	0,5
64. Włocławek .	10,3	26,7	0,0
65. Nieszawa . .	4,0	25,1	1,1

[1]) Z 4 gminami podmiejskiemi.

	% żydów	% w miastach	% na wsi
VIII. Gub. Płocka .	10,4	45,4	1,2
66. Lipno . . .	5,9	36,2	1,4
67. Rypin . . .	7,8	48,2	1,3
68. Sierpc . . .	12,6	44,0	0,9
69. Płock . . .	15,5	44,6	0,5
70. Mława . . .	9,9	42,0	1,2
71. Ciechanów .	8,8	68,5	1,5
72. Przasnysz. .	11,5	46,9	1,6
IX. Gub. Łomżyńska	16,2	54,0	3,9
73. Maków. . .	14,1	60,6	2,3
74. Ostrołęka . .	12,4	53,5	1,7
75. Ostrów. . .	17,2	57,4	5,0
76. W. Mazowieckie	15,0	52,9	3,9
77. Łomża. . .	19,6	44,5	7,9
78. Kolno . . .	15,4	65,6	3,4
79. Szczuczyn .	16,9	53,6	1,3
X. Gub. Suwalska .	12,1	52,0	2,8
80. Augustów. .	13,1	45,5	2,1
81. Suwałki . .	16,4	47,3	1,8
82. Sejny . . .	12,1	59,2	5,6
83. Kalwarya. .	10,0	48,9	1,2
84. Wyłkowyszki	9,8	50,5	0,5
85. Maryampol .	13,4	62,8	6,1
86. Władysławów	7,9	70,6	1,2
Królestwo Polskie	14,8	42,4	2,2
w liczbach absolutnych	1.801.659	1.620.793	180.866

Tak się przedstawia liczebność i rozsiedlenie żydów według materyałów Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Poddając je rozbiorowi, zwrócę przedewszystkiem uwagę, że pojęcie miasta nie jest

w Królestwie właściwie ustalone. Miastem (bądź miasteczkiem) jest w nomenklaturze urzędowej to, co prawnie ten tytuł posiada, nie zaś, jakby należało określić, skupienie ludności o pewnych cechach społeczno-gospodarczych. Wobec tego zdarza się niekiedy, że skupienie o wyraźnych cechach wsi nosi nazwę miasteczka, jedynie dlatego, że w czasach ubiegłych ten charakter posiadało, jak np. Czersk, Liw i t. p. O wiele częściej miejscowość wyraźnie miejska figuruje formalnie jako wieś: dotyczy to w pewnym stopniu i starych miasteczek, ale najczęściej nowych ośrodków przemysłu. Tak np. wsiami są i Dąbrowa Górnicza (50 tys. ludności), i Zawiercie (25.968 mieszkańców w r. 1913), i niektóre osady podłódzkie, i przedmieścia Warszawy, i podwarszawskie ośrodki przemysłu, jak Pruszków (9.836 mieszk. w r. 1913) z Żbikowem albo Żyrardów (17.843 mieszk. w r. 1913). Doniedawna i wielki Sosnowiec (118.475 m. w r. 1914) liczony był jako wieś. Tak więc ludność wiejska w istocie jest u nas o wiele mniej liczna, aniżeli to wykazy urzędowe stwierdzają, a wiele jej mieszka w miastach ukrytych.

Zwłaszcza dotyczy to ludności żydowskiej, która po wsiach mieszka w nieznacznym odsetku, a wszędzie, gdzie źródła urzędowe konstatują znaczniejszy jej odsetek, z pewnością istnieją skupienia o charakterze miejskim. Dotyczy to np. pow. Będzińskiego (6,3% żydów wśród ludności wiejskiej), który zawiera Dąbrowę Górniczą, Zawiercie i inne osady fabryczne lub górnicze. W pow. Kieleckim o wysokim odsetku ludności wiejskiej żydowskiej (4,8%) stanowią zapewne przedmieścia. Dotyczy to samo pow. Radomskiego (4,5%), Łomżyńskiego (7,9%), Warszawskiego (6,1%), gdzie i Pruszków wpływ posiada. W Błońskim o wysokości tego odsetka (3,6%) stanowi Żyrardów, w Maryampolskim (6,1%) przedmieścia Kowna (Aleksota). W pozostałych powiatach przyczyniają się do tegoż formalnego podniesienia liczebności żydów wiejskich miasteczka, urzędownie zaliczane w poczet wsi (pod Warszawą Marki, Jabłonna, Otwock i t. d.).

Wobec tego właściwy odsetek ludności żydowskiej wiejskiej jest o wiele niższy od wykazanego dla Królestwa (2,2%), zapewne o połowę, czyli absolutnie nie posiadamy jej więcej nad 100 tysięcy. Odpowiednio liczniejszą jest ludność żydowska w miastach.

Atoli odsetek jej i tam jest niższy od wykazanego. Nowe skupienia przemysłowe posiadają mniej stosunkowo żydów od przeciętnej odsetka ich w miastach. To samo dotyczy przedmieść. Np. miejsco-

wości, włączone w r. 1916 w skład Warszawy (okręgi milicyjne Mokotów, Grochów, Pelcowizna, Koło-Budy, Sielce, Czerniaków, Wola, Czyste, Targówek, Brudno i Młociny) zawierały żydów według kart na macę od 0,8 do 25,8%, przeciętnie 11,2% (15.391 żydów wobec 137.634 mieszkańców), czyli odsetek o wiele niższy od Warszawy. Oczywiście przyłączenie przedmieść z powiatu obniżyło w nim odsetek żydów, a również obniżyło i w Warszawie. Tak więc wśród właściwej ludności miejskiej żydzi zapewne 40% nie sięgają, jeżeli nawet za podstawę rachunku weźmiemy liczby Warszawskiego Komitetu Statystycznego.

Zaznaczając to, poprawek do nich jednak nie czuję się na siłach wprowadzić, ponieważ do wyodrębniania mieszkańców skupień o charakterze miejskim z pośród ludności, urzędownie zaliczanej do wiejskiej, brakuje podstaw statystycznych.

Po uwagach powyższych w rozmieszczeniu wiejskiej ludności żydowskiej zauważymy pewną prawidłowość. Jest ona wogóle mniej liczna na wsi tam, gdzie stosunkowo nieliczna jest i w miastach. Gubernia Kaliska wykazuje jej mało (0,6%), pozatem część gubernii Warszawskiej (pow. Łowicki, Kutnoski, Włocławski mniej, niż 1%), jak również gubernia Płocka (1,2%) Natomiast w gubernii Piotrkowskiej Kieleckiej, Radomskiej i Lubelskiej odsetek jej nieco jest wyższy (koło 2%), wreszcie w Łomżyńskiej, Suwalskiej, Siedleckiej i wschodzie Warszawskiej najwyższy (ponad 2%). Innemi słowy, zachód kraju zawiera żydów na wsi najmniej, północny wschód najwięcej).

Ludność żydowska wiejska rolniczą jest w małym stopniu, uprawia przeważnie zajęcia przemysłowo-handlowe (młynarze, dzierżawcy ogrodów, sklepikarze i t. p.). W przeciwieństwie do kolonii niemieckich ludność żydowska wiejska mniej jest konserwatywna pod względem językowym od miejskiej: lepiej włada językiem polskim, mniej się odosabnia od otoczenia. Dotyczy to również nielicznych w Królestwie wsi żydowskich. Asymilacya narodowa z otoczeniem zachodzi tu jednak nie inaczej, jak przez zerwanie z wiarą i rodziną przy związkach krwi z chrześcianami, które stanowią wszakże wypadki sporadyczne, choć może nie tak rzadkie, jak się zwykle sądzi.

O ludności żydowskiej miejskiej tablica powyższa daje wyobrażenie niezupełne, i prawidłowości w jej rozsiedleniu nie rzucają się w oczy. Właściwie powiat stanowi tu jednostkę badania zbyt przypadkową, bo zawiera różną ilość miast i o różnym charakterze-

Zwłaszcza wielkość miasta wpływa na odsetek ludności żydowskiej w powiecie, która bardziej jest naogół zwarta w miastach mniejszych, mniej jej stosunkowo zawierają większe. Wszakże i ta tablica jest dowodem wystarczającym na stwierdzenie, że miasta polaci zachodniej Królestwa posiadają mniejszość żydowską (Piotrkowska — 28,2%, Kaliska 37,8%, Warszawska 41,3%, Płocka 45,4%, Kielecka 47,1%), wschodniej większość (Radomska 50,8%, Suwalska 52,0%, Łomżyńska 54,0%, Lubelska 54,2%, Siedlecka 60,0%).

Wskutek różnego odsetka ludności miejskiej odsetek żydów wśród mieszkańców całych powiatów i zwłaszcza gubernii wykazuje niewiele normatywności. Odsetki żydów zależą głównie od stosunku w powiatach poszczególnych ludności miejskiej do wiejskiej i wielkie są tam, gdzie ludność miejska jest szczególnie liczna Uwzględniając to, dostrzeżemy, że naogół stosunek żydów do ogółu ludności wyrażają liczby nizkie na zachodzie (Kaliskie, powiaty gub. Warszawskiej na zachód od Warszawy, ziemia Dobrzyńska) i poniekąd na południu, wzdłuż granicy galicyjskiej (pow. Miechowski, Jędrzejowski, Janowski, Biłgorajski), a nawet częściowo w gub. Suwalskiej. Podkreślić to godzi się m. in. z tego względu, że, jak z tego wynika, granica polityczna wewnątrz obszarów historycznych nie stanowi w stopniu znacznym o liczebności żydów: do mającego mało ich Księstwa Poznańskiego przylegają powiaty Królestwa o nielicznej ludności żydowskiej; wzdłuż granicy Galicyi zachodniej, w której również odsetek żydów jest mniejszy, leżą powiaty Królestwa z podobnym stosunkiem wyznań [1]).

Przystępując do analizy rozsiedlenia żydów według wielkości skupień miejskich, zbadamy równocześnie przyrost ich liczebności w powiatach poszczególnych w drodze zestawienia dat Warszawskiego Ko-

---

[1]) Sformułowano wobec mnie wątpliwość, czy nie zachodzi zależność pomiędzy odsetkiem ludności niemieckiej a żydowskiej w Polsce. Istotnie godnym jest z wielu względów zaznaczenia fakt, że okolice Królestwa, zawierające większy odsetek Niemców, mają mało żydów i odwrotnie. Ważne to jest m. in. z tego względu, że wobec tego nigdzie w Królestwie nie spadamy do odsetka nizkiego i nigdzie zbyt zawiłych stosunków narodowościowych nie mamy. Wszakże nie zachodzi tu zjawisko, by Niemcy żydów wypierali. Wypiera ich wyższa kultura rolna naszego zachodu, wobec której pośrednictwo żydów jest tam mniej niezbędne. Zresztą może na jej podniesienie wpłynęła w pewnym stopniu kolonizacya rolnicza niemiecka. To też w okolicach, gdzie kieruje się osadnictwo niemieckie przemysłowe, wyraźnej zniżki liczebności żydów nie dostrzegamy.

mitetu Statystycznego z lat 1893, 1905 i 1910, a w celu porównania podaję obok tego wyniki spisu z r. 1897. Przytoczyćby z porównania ich można było odsetki żydów przypuszczalne, które miałyby wartość o tyle, o ile uznamy za odpowiadające rzeczywistości te wyniki spisu z jednej strony, odnotowanie w danych W. K. S. procesu zniżki lub zwyżki odsetka z drugiej. Rachunek ten wszakże w danym wypadku mniej jest interesującym.

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.			Przyrost	Przyrost we wsiach
I. Gub. Kaliska .	rok 1897	rok 1893	rok 1905	rok 1910	1893–1910	1893–1910
1. Słupca . . .	4,6	5,4	5,8	5,6	+0,2	—0,1
2. Konin . . .	5,2	6,7	5,6	6,2	—0,5	—0,1
3. Koło . . .	9,1	9,5	9,2	8,3	—1,2	—0,1
4. Łęczyca . .	12,9	13,4	11,6	12,0	—1,4	+0,1
5. Turek . . .	5,6	6,2	5,8	5,1	—1,1	0,0
6. Kalisz . . .	9,5	10,0	10,3	12,5	+2,5	+0,1
7. Sieradz . . .	11,5	9,4	11,6	10,9	+1,5	0,0
8. Wieluń . . .	7,9	8,2	8,9	8,8	+0,6	0,0
gubernia . .	8,5	8,8	8,7	9,0	+0,2	0,0

Odsetek żydów we wsiach stoi w miejscu, zmiany stanu dokonywają się w miastach. Charakteryzuje je naogół zniżka. Jedynie w powiatach o szybko rosnących miastach procent żydów wzrósł. Np. Kalisz w r. 1893 miał ludności 18.495, w czem żydów 7.097, w r. zaś 1913 — 60.550, a w tem 18.184 żydów. Ten przyrost żydów stanowi o wzroście odsetka ich w powiecie. Wszakże pomimo przy-

rostu absolutnego nastąpił względny upadek ich w mieście z 37,4% na 30,3%. Innemi słowy, udział ich we wzroście miasta nie dorównywa ludności chrześciańskiej. W pow. Sieradzkim o przyroście % żydów stanowi wzrost Zduńskiej Woli, pomimo, że odsetek ich pozostaje tam na dawnym poziomie (32,4% w r. 1893 i w r. 1909).

Zaliczając do większych miasta, które w r. 1909 liczyły ponad 20 tys. mieszkańców, do małych poniżej 5 tys., do pozostałych (od 5 do 20 tys., które nazwę mniejszemi) rachujemy Słupcę, Pyzdry, Konin, Koło, Łęczycę, Ozorków, Turek, Błaszki (pow. Kaliskiego), Sieradz, Wartę, Wieluń, Działoszyn i Wieruszów[1]). Segregując je tak, stwierdzamy:

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
2 miasta większe	29.018	10.507	36,2	69.300	22.037	31,8	—4,4
12 miast mniejsz.	85.583	38.376	44,8	108.500	49.419	45,5	+0,7
38 miast małych	70.448	23.220	33,0	92.175	28.288	30,7	—2,3

Najznaczniejszy przyrost absolutny, a zarazem największy spadek względny ujawnia odsetek żydowski w miastach dużych. W miastach pozostałych wogóle ludność wzrasta powoli, w tem w najmniejszych daje się wykazać znaczne zmniejszenie się liczby odsetkowej żydów. Wogóle w miastach małych gubernii Kaliskiej żydzi stanowią część ludności stosunkowo nieliczną. Wiele miasteczek (Iwanowice, Staw, Brdów, Kazimierz, Lądek) prawie żydów nie zawiera; prawdopodobnie stały się one naskutek emigracyi żydów wsiami.

[1]) Miasta niepowiatowe są podane w powyższym porządku powiatów za powiatowemi.

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.			Przyrost	Przyrost we wsiach
II. Gub. Piotrkowska	rok 1897	rok 1893	rok 1905	rok 1910	1893 - 1910	1893—1910
9. Rawa . . .	10,4	12,1	11,7	13,1	+1,0	—1,6
10. Brzeziny . .	19,4	17,3	16,8	19,5	+2,2	+1,1
11. m. Łódz (z Radogoszczą) .	31,4	24,2	23,5	22,2	—2,0	0,0
12. Łódź . . .	7,6	8,4	8,0	9,4	+1,0	+0,1
13. Lask . . .	10,9	9,9	12,7	12,0	+2,1	+0,8
14. Piotrków . .	12,1	11,3	12,5	13,1	+1,8	—0,8
15. Radomsk . .	9,0	9,0	9,4	9,4	+0,4	+0,5
16. Częstochowa.	12,2	12,0	14,3	14,7	+2,7	—0,6
17. Będzin. . .	11,1	9,3	12,6	15,6	+6,3	+3,4
gubernia. . .	15,9	13,0	15,4	15,7	+2,7	+0,7

Odsetek żydów w gubernii Piotrkowskiej wybiega nad przeciętny dla Królestwa, a przytem ujawnia znaczny stosunkowo wzrost w latach 1893—1910. Stoi to w związku z rozwojem tu wielkiego przemysłu, i tam, gdzie tempo jego jest najchyższe, również szybciej wzrasta liczebność żydów (Zagłębie). P. B. Wasiutyński w wyjątkowo solidnej pracy p. t. „Ludność żydowska w Królestwie Polskiem“, z której tu niejednokrotnie korzystam, robi z tego wniosek, że „ludność żydowska umie szybko wykorzystać pomyślniejsze warunki ekonomiczne i masowo napływa do rozwijających się miast i do osad fabrycznych“. Tezę tę uznać można z tem zastrzeżeniem, że „pomyślniejsze warunki ekonomiczne“ traktować wypada z bardzo osobliwego punktu

widzenia. Jak już pisałem o tem („Tygodnik Polski", r. 1914, „Wędrówka narodu"), miasteczka żydowskie wyludniają się w znacznej mierze naskutek wyludniania się wsi. Żyd małomiasteczkowy idzie przytem za „swoim" chłopem do miast przemysłowych lub za ocean, gdy jednak dla chłopa migracye te stanowią o zmianie nawyknień, gospodarczych żyd w osadzie fabrycznej w kraju lub w Ameryce nie przechodzi naogół do innych typów pracy, lecz obsługuje emigranta w nowem miejscu pobytu jego w ten sam sposób, jak to czynił w miasteczku lub na wsi.

To też i w gubernii Piotrkowskiej właściwie przyrostu żydów wśród ludności wiejskiej nie spostrzeżemy. Wprawdzie tablica przytoczona go konstatuje, ale tylko w powiatach przemysłowych. Gdybyśmy zaś byli w stanie uczynić tęż poprawkę, co dla Radogoszczy, dla wszystkich skupień o charakterze miejskim, zaliczonych formalnie w poczet wsi (szczególnie wiele znaczy to w Zagłębiu), zapewne nigdzie go nie stwierdzilibyśmy. Wskazuje to przykład powiatów mniej uprzemysłowionych (Rawski, Piotrkowski, Częstochowski), gdzie właśnie we wsiach odsetek żydów znacznej ulega zniżce.

Również w Łodzi obserwujemy zmniejszenie się odsetka żydów pomimo wielkiego przyrostu bezwzględnego. Było mianowicte w Łodzi w r. 1893 mieszkańców 187.834, w tem żydów 45.374 (24,2%), w r. zaś 1909—100.405 na 453.048 ludności (22,2%), w r. 1913 wobec 582.789 żydów 21,2%. Zresztą statystyka Łodzi, jakeśmy to przy analizie ludności niemieckiej stwierdzali, zupełnie jest błędna. Zdaje się, że żydzi są tam o wiele liczniejsi. Spis z r. 1897 liczył ich 31,4%, spis niemiecki z r. 1915 — 36,9%.

Do miast wiekszych (20—100 tys. ludności) należały w r. 1909 Tomaszów Rawski [1]) (w pow. Brzezińskim), Pabianice (w pow. Łaskim), Piotrków, Częstochowa, Będzin i Sosnowiec. Tomaszów w r. 1893 miał wśród 17.270 mieszkańców 7.138 żydów (41,3%), w r. 1909 zaś 10.157 na 27.561 (36,9%), w r. 1914 ludności 30.268, żydów 10.384 (34,3%). Pabianice liczyły w r. 1893 ludności 18.251 głów,

---

[1]) Ten utarty przydomek historyczny Tomaszowa zastępuje p. Grabowski nazwą „Tomaszów Piotrkowski" w swych „Studyach nad skupieniem się ludności w Polsce". Wątpię, czy przynależność miejsca do narzuconej jednostki administracyjnej może powodować dla nas zmianę jego nazwy?

w tem 3.274 żydów (17,9%), w r. 1909 — 37.491 a 7.325 (19,5%), w r. 1914 — 49.718 a 8.617 (17,3%). Piotrków w r. 1893 miał 23.343 ludności, 9.029 żydów (38,7%), w r. 1909 — 38.114 a 13.960 (36,6%), Częstochowa — 28.976 a 8.259 w r. 1893 (30,9%). 69.525 a 22.024 (31,7%) w r. 1909, 92.975 a 28.765 w r. 1914 (30,9%), Będzin — 13.849 a 8.395 (60,7%) w r. 1893, 45.716 a 22.074 (48,3%) w r. 1909, 56.667 a 28.286 w r. 1914 (49,9%), wreszcie Sosnowiec, który w r 1893 w spisach miast nie figurował, a w r. 1905 miał ludności 60.938, w czem żydów 8.005 (13,1%), w r. 1909 — 80.710 a 13.261 (16,4%) w r. 1914 zaś 118.475 a 19.866 (16,8%). Wyjąwszy Sosnowiec, orzec należy, że przyrost żydów w większych miastach gubernii Piotrkowskiej naogół nie nadąża za ogólnym przyrostem ich ludności.

Do miast mniejszych gubernii (5 — 20 tys. ludności w r. 1909) zaliczymy Rawę, Nowemiasto, Brzeziny, Zgierz (w pow. Łódzkim), Aleksandrów, Konstantynów, Łask, Bełchatówek (w pow. Piotrkowskim), Sulejów, Radomsk, Czeladź (w pow. Będzińskim), Żarki. Resztę zaliczymy do drobnych, wcale nie uwzględniając Zawiercia, Dąbrowy Górniczej i innych miast, urzędownie wsiami zwanych.

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
1 wielkie . . .	187.834	45.374	24,2	453.048	100.405	22,2	—2,0
6 większych . .	101 689	36.095	30,6	299.117	88.801	29,7	—0,9
12 mniejszych .	69.172	31.423	45,4	113.408	45.273	39,9	—5,5
32 małe . . .	78.058	26.915	34,5	85.636	31.867	37,2	+2,7

Spadek odsetka żydów z wyjątkiem ostatniej kategoryi miast wszędzie jest znaczny, pomimo podwojenia się absolutnej ich liczby. Jeżeli zaś miasteczka (których zastój konstatują liczby absolutne) wykazują pewien przyrost względny ludności żydowskiej, nie jest to do-

wodem wzmagania się jej tam, raczej zaś szybszego wyludniania się ich z ludności chrześciańskiej, niż z żydowskiej, co tłomaczy powyżej spostrzeżony konserwatyzm jej gospodarczy. Tu, w okolicy przemysłowej, ludność chrześciańska miast drobnych, zapewne rolnicza przedewszystkiem, względnie łatwo jest przyciągana przez wielkie ośrodki przemysłu. Żydzi również z nich emigrują, ale w stopniu mniej wybitnym, co nie dowodzi prosperowania ekonomicznego. Hersch (*Le juif errant*), wskazuje, że na ziemiach polskich wiele jest miasteczek żydowskich, których ludność straciła podstawę do bytu, utrzymując się wyłącznie z oszczędności, nadsyłanych przez emigrantów. Tak i tu, czego dowodem jest słaby ich przyrost absolutny, przyrost ich względny świadczy bardziej o utracie podstawy zarobkowania, niż o pomyślnych konjukturach gospodarczych. Zresztą odsetek ich tu niższy jest od przeciętnego dla miast Królestwa.

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.			Przyrost	Przyrost we wsiach
III. Gub. Kielecka .	rok 1897	rok 1893	rok 1905	rok 1910	1893—1910	1893—1910
18. Olkusz. . .	10,0	12,1	10,5	10,5	—1,6	—0,6
19. Miechów . .	5,1	4,2	4,5	4,3	+0,1	—0,2
20. Pińczów . .	12,8	15,6	12,9	12,4	—3,2	—2,4
21. Jędrzejów .	10,3	10,3	10,7	9,5	—0,8	0,0
22. Włoszczowa.	10,0	11,8	9,1	10,8	—1,0	+0,6
23. Kielce . . .	12,9	11,5	13,2	13,6	+2,1	+0,6
24. Stopnica . .	14,1	16,1	14,9	14,2	—1,9	—0,9
gubernia. . .	10,9	11,8	10,9	10,9	—0,9	—0,4

Powiaty gubernii Kieleckiej z wyjątkiem Kieleckiego ujawnia spadek procentowy ludności żydowskiej, który wogóle w gubernii w okresie 1893 – 1910 stanowi bez mała 1%, dwunastą część ich wagi procentownej. Znaczniejszy spadek, o siódmą część, konstatujemy wśród ludności żydowskiej wiejskiej, który zapewne jest jeszcze znaczniejszy, po uwzględnieniu, że przyrost jej w pow. Kieleckim zapewne dotyczy okolic podmiejskich; natomiast we wsiach pow. Olkuskiego i Pińczowskiego ubyła połowa ich wagi stosunkowej. W samych Kielcach odsetek żydów bardzo wzrasta, co tłomaczy się w części ogólnem przyciąganiem ludności żydowskiej przez większe ośrodki miejskie, głównie zaś tem, że żydom do reformy Wielopolskiego nie wolno było tu mieszkać; wypełniają więc lukę, sztucznie w ich rozsiedleniu wytworzoną. Stanowili mianowicie w r. 1893—22,5% (4.135 żydów wobec 18.309 mieszkańców), w r. zaś 1909 — 36,4% (11.206 wobec 30.818). Do miast mniejszych należą w gubernii Kieleckiej miasta: Olkusz, Wolbrom, Pilica, Sławków pow. Olkuskiego, Pińczów i Działoszyce Pińczowskiego, Jędrzejów i Wodzisław Jędrzejowskiego, Włoszczowa Włoszczowskiego, Chęciny Kieleckiego, Chmielnik, Stopnica i Nowy Korczyn Stopnickiego.

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
1 większe . .	18.309	4.135	22,5	30.818	11.206	36,4	+13,9
13 mniejszych .	69.083	46.471	67,3	90.145	54.347[1])	62,0	—5,4
26 małych . .	50.109	17.998	35,9	67.954	21.520	31,7	—4,2

[1]) Po sprostowniu wyraźnej omyłki w źródle, dotyczącej m. Pilicy.

Z wyjątkiem Kielc pozostałe kategorye miast ujawniają bardzo znaczny spadek procentu żydów i nikły przyrost absolutny, w niektórych miastach spadek bezwzględny (Chęciny, Wolbrom, Działoszyce). I tu odbija się tendencya ogólna.

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.			Przyrost	Przyrost we wsiach
IV. Gub. Radomska	rok 1897	rok 1893	rok 1905	rok 1910	1893—1910	1893—1910
25. Sandomierz .	16,7	19,3	17,3	17,7	—1,6	—0,5
26. Opatów . .	16,3	15,1	15,3	15,2	+0,1	+0,3
27. Iłża	10,4	9,9	9,3	10,5	+0,6	0,0
28. Końskie . .	15,6	16,7	17,5	16,3	—0,4	—0,6
29. Opoczno . .	10,1	10,3	10,9	10,9	+0,6	0,0
30. Radom. . .	14,3	14,6	14,1	16,2	+1,6	—0,2
31. Kozienice. .	12,5	12,5	11,2	11,0	—1,5	—0,9
gubernia. . .	13,8	14,0	13,9	14,2	+0,2	—0,3

Gminy wiejskie i tu ujawnia spadek odsetka żydów z wyjątkiem uprzemysłowionego powiatu Opatowskiego; w ogólnej ludności powiatów daje się skonstatować tu i ówdzie pewien jego przyrost, zwłaszcza w pow. Radomskim. Istotnie, ludność żydowska Radomia w okresie tym podwoiła się; mimo to nawet nie zachowała dawnego odsetka, ledwie dorównywając przyrostowi ludności chrześciańskiej: w r. 1893 Radom miał 18.820 mieszkańców, w tem żydów 8.021

(42,6%), w r. 1909—39.981 a 16.976 (42,0%). Do miast mniejszych w gubernii należą Sandomierz, Staszów, Zawichost, Opatów, Ostrowiec, Ożarów, Iłża, Końskie, Przedbórz, Szydłowiec, Kamienna, Radoszyce, Opoczno, Kozienice, Zwoleń.

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
1 większe . .	18.820	8.021	42,6	39.981	16.976	42,0	—0,6
15 mniejszych .	79.308	49.326	62,2	112.217	67.150	59,8	—2,4
47 małych . .	78.445	35.710	45,5	107.137	50.497	47,1	+1,6

Miasteczka i miasta są tu szczególnie liczne i zawierają wysoki odsetek żydów. Widocznie poziom gospodarki miejscowej daje im tu możność istnienia. O rozwoju jednak liczebności ich względnej mowy niema. Wprawdzie w kategoryi miast najmniejszych mogą się wykazać pewnym wzrostem odsetka, w pozostałych jednak zmniejsza się on; widać, że i tu tendencya, o której mówiliśmy, ujawniać się poczyna

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.			Przyrost	Przyrost we wsiach
V. Gub. Lubelska.	rok 1897	rok 1893	rok 1905	rok 1910	1893—1910	1893—1910
32. Janów . .	10,0	10,7	10,1	10,3	—0,4	—0,4
33. Puławy . .	16,6	18,3	17,6	19,3	+1,0	—0,3
34. Lublin . . .	20,7	21,6	22,1	22,3	+0,7	—0,2
35. Lubartów . .	11,6	11,5	10,7	8,7	—2,8	—0,1
36. Krasnystaw .	10,9	11,0	11,8	11,3	+0,3	—0,3
37. Zamość . .	12,3	12,7	12,7	13,1	+0,4	0,0
38. Chełm . . .	12,7	11,1	10,8	10,4	—0,7	+0,2
39. Hrubieszów .	14,6	14,7	16,2	17,7	+3,0	+1,9
40. Tomaszów .	11,1	12,8	11,6	12,4	—0,4	—0,1
41. Biłgoraj . .	9,3	9,8	9,9	9,8	0,0	0,0
gubernia. . .	13,5	13,8	13,9	14,4	+0,6	+0,1

O przyroście żydów we wsiach w gub. Lubelskiej stanowi powiat Hrubieszowski, pozatem konstatujemy raczej upadek. Wśród ogółu ludności obserwujemy przyrost w pow. Lubelskim i Puławskim, w Lubartowskim i Chełmskim znaczny spadek. W samym Lublinie lud-

ność żydowska liczebnie się wzmaga. W r. 1893 wśród 46.505 mieszkańców było jej 21.164 głów, czyli 45,5%, w r. 1909 zaś 62.222 a 31.607, czyli 50,8%. Do miast mniejszych należą w gubernii (r. 1909) Janów, Kraśnik, Urzędów, Puławy, Kurów, Opole, Józefów, Lubartów, Krasnystaw, Turobin, Zamość, Szczebrzeszyn, Chełm, Hrubieszów, Dubienka, Tomaszów, Tyszowce, Biłgoraj i Tarnogród.

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
1 większe . .	46.505	21.164	45,5	62.222	31.607	50,8	+5,3
19 mniejszych .	116.218	59.357	51,1	161.202	83.597	51,9	+0,8
46 małych . .	96.500	53.775	55,7	131.139	72.892	55,6	—0,1

Miast gubernii Lubelskiej nie znamionuje tendencya zniżki ludności żydowskiej, którąśmy na zachodzie kraju zaobserwowali. Tu więc nie zaszła jeszcze zmiana warunków gospodarczych, o której mówiliśmy poprzednio, a która stanowi o zastoju skupień małomiejskich i wycofywaniu się z nich żydów. Wszakże i tu w miasteczkach najmniejszych przyrost ludności nie jest znaczny, a odsetek żydów nie rośnie. Jest tu jednak o wiele znaczniejszy niż na zachodzie.

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.			Przyrost	Przyrost we wsiach
VI. Gub. Siedlecka .	rok 1897	rok 1893	rok 1905	rok 1910	1893—1910	1893—1910
42. Węgrów . .	12,6	12,8	14,1	12,4	—0,4	—0,3
43. Sokołów . .	12,7	13,0	13,9	14,3	+1,3	+0,3
44. Siedlce. . .	18,9	20,7	21,0	19,9	—0,8	—0,5
45. Garwolin . .	14,8	14,8	12,9	12,4	— 2,4	—0,4
46. Radzyń . .	17,8	17,9	16,4	17,1	—0,8	+0,1
47. Łuków . .	13,3	11,8	12,6	11,0	- 0,8	—0,1
48.Konstantynów	13,3	13,3	15,3	15,2	+1,9	—0,2
49. Biała Podlaska	21,7	21,4	23,1	24,2	+2,8	+0,1
50. Włodawa. .	15,8	18.1	18,4	17,9	—0,2	+0,2
gubernia. . .	15,7	15,9	16,2	15,8	—0,1	—0,1

Wśród ludności wiejskiej gub. Siedleckiej naogół spostrzegamy zniżkę odsetka żydów. W całych powiatach zaś konstatujemy, co poniekąd i w gubernii Lubelskiej można stwierdzić, że powiaty zachodnie, o przeważającej ludności polskiej, wykazują zmniejszenie się liczebności względnej żydów, natomiast powiaty wschodnie, zawierające domieszkę ludności rusińskiej, mają odsetek żydów rosnący, może dlatego, że jest ekonomicznie bierniejsza. Przytem warunki polityczne tu szczególnie nie sprzyjały rozwojowi gospodarczemu ludu. Z miast Siedlce w r. 1893 miało ludności 16.746, w tem żydów 10.740 (64,1%), w r. zaś 1909 — 23.292 a 13.470 (57,8%). Do miast zaś mniejszych gubernii należą Węgrów, Sokołów, Żelechów (pow. Garwolińskiego), Radzyń, Międzyrzec, Łuków, Łosice i Janów (pow. Konstantynowskiego), Biała Podlaska, Łomazy, Włodawa, Parczew, Ostrów.

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
1 wieksze . .	16.746	10.740	64,1	23.292	13.470	57,8	—6,3
13 mniejszych .	87.455	56.496	64,6	114.453	74.426	65,0	+0,4
32 małe . . .	59.886	32.352	54,0	79.172	41.822	52,8	—1,2

Odsetek żydów w miastach jest tu większy, niż w guberniach poprzednio rozpatrzonych, ale ulega zniżce, z wyjątkiem miast mniejszych, gdzie stoi w miejscu.

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.			Przyrost	Przyrost we wsiach
	rok	rok	rok	rok		
VII. Gub. Warszaw.	1897	1893	1905	1910	1893—1910	1893—1910
51. Mińsk . . ,	18,0	15,0	20,5	16,1	+1,1	+0,5
52. Radzymin. .	10,1	11,0	9,5	8,9	—2,1	—0,2
53. Pułtusk . .	15,7	16,7	15,0	15,1	—1,6	—1,8
54. Płońsk . .	11,1	12,8	12,3	13,5	+0,7	—0,8
55. m. Warszawa[1])	32,0	31,5	32,4	34,8	+3,3	—
56. Warszawa .	9,8	11,0	9,2	12,6	+1,6	+1,7
57. Grójec. . .	14,6	14,1	12,7	13,9	—0,2	+0,1
58. Błonie . . .	11,2	10,7	10,2	11,4	+0,7	+1,0
59. Skierniewice.	6,8	7,4	7,4	7,2	- 0,2	—0,5
60. Łowicz . .	6,3	5,8	6,4	6,7	+0,9	—0,2
61. Sochaczew .	8,1	9,9	8,8	8,1	—1,8	—0,5
62. Gostynin . .	7,0	7,6	7.8	7,3	- 0,3	—0,6
63. Kutno . . .	11,4	12,2	12,4	14,1	+1,9	—0,1
64. Włocławek .	9,0	10,7	11,6	10,3	- 0,4	- 0,3
65. Nieszawa. .	3,8	4,4	3,8	4,0	- 0,4	+0,2
gubernia. . .	16,4	17,8	18,9	20,1	+2,3	—

[1]) Z czterema gminami podmiejskiemi.

Przyrost odsetka ludności żydowskiej we wsiach, który się gdzieniegdzie da skonstatować, powodowany jest wyłącznie, zdaje się, wzrostem skupień o charakterze miejskim, jak przedmieść Warszawy, Żyrardowa i t. d. Pozatem konstatujemy dość znaczną jego zniżkę. W całej ludności gubernii, zarówno wiejskiej, o wzroście odsetka żydów stanowi Warszawa, sciągająca liczne ich zastępy. Pozatem stoi naogół w miejscu, cokolwiek zwiększając się w niektórych powiatach wschodnich, obniżając na zachodzie.

Do reform Wielopolskiego istniały w Warszawie ograniczenia względem żydów, oznaczające dzielnice, w których mieli prawo zamieszkiwania. Od tego czasu do r. 1894 stanowią około $^1/_3$ części ludności dokładnie w r. 1893—33,6%, z przedmieściami 31,5. W dalszym ciągu, naskutek głównie napływu żydów w Rosyi i Litwy, odsetek ten wzrasta, w r. 1905 stanowi 35,8% (32,4), w r. 1909 — 36,9% (33,3), w r. 1913 — 37,6, według danych magistratu — 37,6%, w r. 1916 podobno aż 42,9 (według kart na macę), wraz z przedmieściami — 38,4 (?), zapewne w istocie koło $^1/_3$. We Włocławku w r. 1893 żydów było 20,9%, w r. 1909 — 20,5%. Do miast mniejszych należą w gubernii: Mińsk Mazowiecki, Kałuszyn, Pułtusk, Nasielsk, Wyszków, Płońsk, Zakroczym, Nowy Dwór (pow. Warszawskiego), Grójec, Góra Kalwarya. Warka, Mogielnica, Mszczonów (pow. Błońskiego), Skierniewice, Łowicz, Sochaczew, Gostynin, Gąbin, Kutno, Kowal (pow. Włocławskiego).

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
1 wielkie. . .	563.066	177.185	31,5	927.049	308.547	33,3	+1,8
1 większe , .	18.243	3.811	20,9	33.248	6.831	20,5	—0,4
20 mniejszych .	119.929	70.048	58,4	162.818	91.404	56,1	—2,3
45 małych . .	101.936	38.850	38,1	102.754	39.869	38,8	+0,7

W miastach małych obserwujemy stagnacyę żywiołu żydowskiego. Zauważmy, że ludność miasteczek i absolutnie nie wzrasta, a waga ich względna wśród ogółu ludności miejskiej maleje ogromnie. Przewagę żydzi posiadają tylko w kategoryi miast mniejszych, mianowicie na wschodzie, gdy Kowal, Gostynin, Grójec, Łowicz, Zakroczym, Pułtusk i Skierniewice mają większość chrześciańską. W tej kategoryi miast odsetek ludności żydowskiej silnie spada.

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.			Przyrost	Przyrost we wsiach
	rok	rok	rok	rok		
VIII. Gub. Płocka .	1897	1893	1905	1910	1893—1910	1893—1910
66. Lipno . . .	5,6	6,2	5,8	5,9	—0,3	+0,1
67. Rypin . . .	6,0	9,1	7,3	7,8	—1,3	—0,2
68. Sierpc . . .	11,6	12,3	11,2	12,6	+0,3	—0,2
69. Płock . . .	13,6	15,8	15,8	15,5	—0,3	—0,4
70. Mława . . .	9,0	10,4	10,1	9,9	—0,5	—1,3
71. Ciechanów .	8,1	9,0	6,8	8,8	—0,2	—0,7
72. Przasnysz .	10,1	12,8	11,4	11,5	—1,3	—0,5
gubernia . . .	9,3	10,9	9,9	10,4	—0,5	—0,5

Odsetek żydów w gub. Płockiej jest niższy od przeciętnego, a przytem wszędzie się znacznie zmniejsza[1]). Szczególnie znamienny

[1]) Nie mam możności w pracy o tym zakresie i charakterze dokonywać korekty rachunkowej prac Komitetu, któraby usunęła wiele nieusprawiedliwionych wahań odsetka żydów i uwypukliłaby jego tendencyę zniżkową. Np. w pow. Ciechanowskim wykazałoby się pomiędzy r. 1905 a 1910 nie wzrost, ale raczej spadek odsetka żydów, co i dla całej gubernii dałoby wynik analogiczny. P. Wasiutyński: „*Ludność żydowska w Królestwie Polskiem.*“

jest olbrzymi spadek ich liczebności na wsi (o $^1/_8$ część procentowo, o $^1/_5$ część absolutnie). Sam Płock miał w r. 1893 40,6% żydów, w r. 1909 — 39,1%. Do miast mniejszych należą: Lipno, Rypin, Dobrzyń, Sierpc, Żuromin, Raciąż, Mława, Ciechanów, Przasnysz.

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
1 większe . .	24.338	9.731	40,6	30.612	11.981	39,1	—1,5
9 mniejszych .	55.343	28.834	53,9	75.511	36.458	48,3	—5,6
15 małych .	29.858	13.780	46,2	35.921	16.088	44,6	—1,6

Wszystkie kategorye miast ujawniają znaczny spadek ludności żydowskiej, najsilniejszy w kategoryi miast mniejszych, wykazujących zarazem duży wzrost, w którym więc ludność chrześciańska góruje.

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.			Przyrost	Przyrost we wsiach
	rok	rok	rok	rok		
IX. Gub. Łomżyńsk.	1897	1893	1905	1910	1893—1910	1893—1910
73. Maków . .	15,1	16,0	12,9	14,1	—1,9	—0,5
74. Ostrołęka. .	11,9	10,8	11,9	12.4	+1,6	—0,1
75. Ostrów . .	17,5	16,3	17,7	17,2	+0,9	—0,3
76. W. Mazow. .	15,8	18,4	19,0	15,0	—3,4	—0,6
77. Łomża. . .	18,4	19,1	19,1	19,6	+0,5	+0,7
78. Kolno . . .	12,5	14,7	13,3	15,4	+0,7	+0,7
79. Szczuczyn .	17,9	18,0	17,2	16,9	—1,1	—0,5
gubernia. . .	15,7	16,3	16,0	16,2	—0,1	—0,1

Poza pow. Łomżyńskim, gdzie o wzroście ludności żydowskiej wiejskiej stanowią wsie o charakterze miejskim, tylko pow. Kolneński wykazuje zwiększenie odsetka żydów na wsi, ale zarazem i stagnacyę ogółu ludności, świadczącą o emigracyi chrześcian. W pozostałych powiatach spostrzegamy zniżkę liczebności względnej miejskiej ludności żydowskiej. Pozatem w trzech powiatach wśród ogółu mieszkańców procent jej uległ silnej zniżce, mniej znacznemu przyrostowi w pozostałych. W Łomży pomimo przyrostu absolutnego żydów, który stanowi o zwyżce odsetka w powiecie, względna ich waga spada: w roku 1893 było ich 47,8%, w r. 1909 — 44,2%. Do miast mniejszych należą w gubernii: Maków, Ostrołęka, Ostrów, Tykocin (pow. Mazowieckiego), Kolno i Grajewo (pow. Szczuczyńskiego).

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
1 większe . .	18.346	8.767	47,8	27.343	12.088	44,2	—3,6
6 mniejszych .	40.074	24.985	62,3	50.370	28.543	56,7	—5,6
25 małych . .	59.236	36.888	62,3	72.604	41.580	57,3	—5,0

Ubytek żydów względny (a w wielu miastach bardzo znaczny absolutny) jest tu tak powszechny, że uznać należy gubernię Łomżyńską za jedno z miejsc największej ich emigracyi. W przeciwieństwie do gub. Płockiej i wogóle okolic zachodnich powoduje go jednak nie tak wzmaganie się ekonomiczne chrześcian, jak zubożenie ich i równie tłumna emigracya. Dlatego też odsetek żydów w guberni i spada powoli i jest największy w Królestwie (po wyłączeniu stolicy z obrębu gub. Warszawskiej).

Podobne stosunki charakteryzują Suwalszczyznę.

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.				Przyrost	Przyrost we wsiach
X. Gub. Suwalska.	rok 1897	rok 1893	rok 1905	rok 1910	rok 1914	1893—1910	1893-1910
80. Augustów .	11,6	15,8	14,4	13,1	12,1	—2,7	—4,2
81. Suwalki . .	11,3	12,8	16,6	16,4	12,5	+3,6	—1,0
82. Sejny . . .	11,8	16,8	13,6	12.1	12,3	—4,7	—3,5
83. Kalwarya. .	9,3	15,2	11,1	10,0	10,4	—5,2	—1,9
84. Wyłkowyszki	8,6	8,7	10,5	9,8	9,1	+1,1	—1,1
85. Maryampol .	10,3	13,1	16,0	13,4	13,1	+0,3	+0,8
86. Władysławów	7,4	10,9	9,0	7,9	7,9	—3,0	—0,9
gubernia. . .	10,2	13,4	13,4	12,1	11,2	—2,3	—2,0

O gubernii Suwalskiej mówiliśmy wyżej, konstatując zniżkę absolutną liczebności żydów. Było ich w r. 1893 tu 81.374, w r. zaś 1914 — 73.019, czyli (biorąc pod uwagę przyrost naturalny) trzecia część ich wyemigrowała. I tu przyczyną wychodztwa ich jest ubożenie i wyludnianie się okolicy, w którem, jak widzimy, przodują, choć w poszczególnych powiatach wychodztwo chrześcian przeważa.

Wśród ludności wiejskiej żydzi z 22.288 głów w r. 1893 spadli na 14.802 w r. 1910, czyli z górą połowę pochłonęło wychodztwo, uwzględniając przyrost naturalny. Wyjątek, jaki stanowi powiat Maryampolski, jest pozorny, gdyż o przyroście żydów na wsi stanowią okolice podmiejskie Kowna.

W Suwałkach przed rozbiorami żydzi nie mieszkali, w r. 1856 stanowili podobno 62,2% ludności, w 1893 — 42,7%. Od tego czasu odsetek ich wzrasta ponownie i sięga 55,0% w r. 1909, poczem znów

spada (z absolutnem zmniejszeniem się tak ogółu ludności Suwałk, jak zwłaszcza żydowskiej) na 39,6% w r. 1914. Zjawisko to wraz z wieloma identycznemi poniżej wytłomaczymy.

Do miast mniejszych (5—20 tys.) w r. 1909 należały: Augustów, Sopoćkinie, Kalwarya, Wyłkowyszki, Maryampol.

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
1 większe . .	17.519	7.479	42,7	24.354	13.394	55,0	+12,3
5 mniejszych .	33.372	20.192	60,5	39.085	24.682	63,1	+2,6
22 małe . . .	54.971	31.425	57,2	54.469	26.399	48,5	−8,7

Gwałtowny spadek absolutny ludności żydowskiej, który zaobserwowaliśmy na wsi i obecnie konstatujemy w miastach małych, po r. 1909 dotknął, jak widzieliśmy, Suwałk i również miast mniejszych. Ludność ich wynosiła w r. 1914 — 39.226 głów, czyli od r. 1909 stoi w miejscu, w czem żydowska 22.289, czyli 56,8%, co nawet w porównaniu z r. 1893 stanowi zniżkę o 3,7% (w Suwałkach o 3,1%).

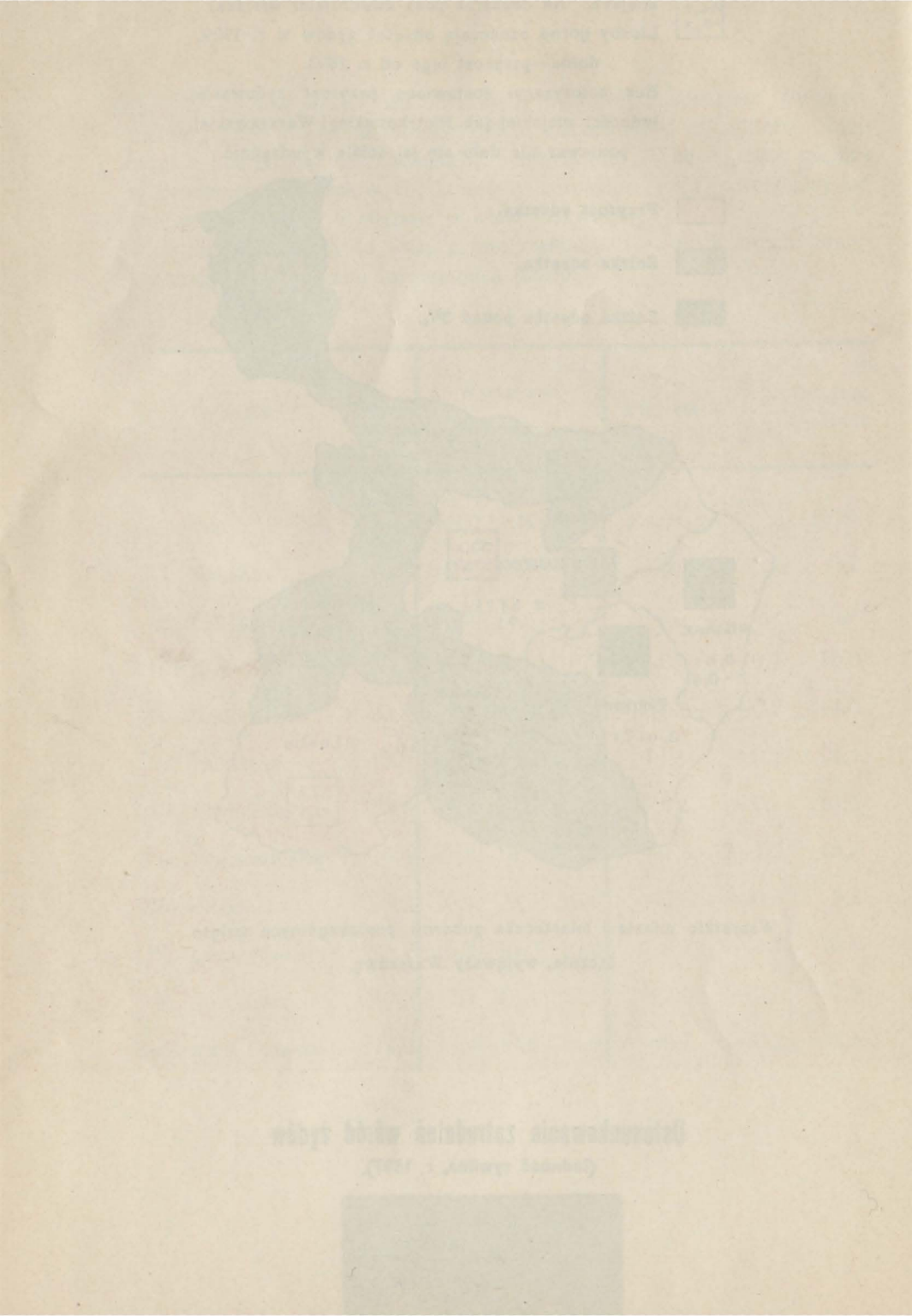
Na tem kończymy rozbiór szczegółów rozsiedlenia i wahań liczebności żydów w Królestwie. Musiał on pozostać z konieczności dosyć powierzchownym, bo z jednej strony korygowanie źródeł zaprowadziłoby nas do nazbyt zawiłych i zawszeć dowolnych rachunków, z drugiej, acz słuszniej w wielu razach byłoby zamiast brać liczby dla jednego któregoś roku wyliczać przeciętne dla kilku lat sąsiadujących, ażeby nieusprawiedliwione wahania w rachunkach Komitetu zatuszować, wszakże brakło najczęściej do tego podstaw i zbyt oddaliłoby nas od jego liczb absolutnych, które uważam za obowiązek w możliwie obfitej ilości podawać.

Zwłaszcza oddala nas od prawdy życiowej niemożność wyodrębnienia z liczb Komitetu ludności wielu ośrodków o charakterze miejskim z pośród ludności wiejskiej i odwrotnie. Wobec tego różnice w procesach ludnościowych, któreśmy pomiędzy wsią a miastem zaznaczyli, w istocie występują o wiele jaskrawiej.

Sumując liczby (a wraz z tem niekiedy i błędy) Komitetu Statystycznego otrzymujemy następującą tabelę:

% żydów	Spis	Warszawski Komitet Statystycz.			Przyrost	Przyrost na wsi	Przypusz. % żydów
Gubernie	rok 1897	rok 1893	rok 1905	rok 1910	1893—1910	1893—1910	1910
I. Kaliska . . .	8,5	8,8	8,7	9,0	+0,2	0,0	8,7
II. Piotrkowska .	15,9	13,0	15,4	15,7	+2,7	+0,7	15,7[1])
III. Kielecka . .	10,9	11,8	10,9	10,9	-0,9	—0,4	10,0
IV. Radomska. .	13,8	14,0	13,9	14,2	+0,2	—0,3	14,0
V. Lubelska . .	13,5	13,8	13,9	14,4	+0,6	+0,1	14,1
VI. Siedlecka . .	15,7	15,9	16,2	15,8	- 0,1	—0,1	15,6
VII. Warszawska .	16,4	17,8	18,9	20,1	+2,3	+1,0	18,7
VIII. Płocka . . .	9,3	10,9	9,9	10,4	—0,5	—0,5	8,8
IX. Łomżyńska .	15,7	16,3	16,0	16,2	- 0,1	—0,1	15,6
X. Suwalska . .	10,2	13,4	13,4	12,1	—2,3	—2,0	7,9
Królestwo Polskie .	14,0	13,9	14,5	14,6	+0,7	—0,2	13,5[1])

[1]) Zachowując odsetki żydów dla gub. Piotrkowskiej Warsz. Kom. Stat.

Zestawiając daty W. K. S. z wynikami spisu, stwierdzamy, że w r. 1910 odsetek żydów w gub. Kaliskiej, Kieleckiej, Radomskiej, Lubelskiej, Siedleckiej i Łomżyńskiej w istocie zapewne o parę do kilku dziesiętnych procentu był niższy od wykazanego przez Komitet, w gub. zaś Warszawskej, Płockiej i Suwalskiej o 1,4 do 4,2%, co stanowi na całe Królestwo naddatek mniej więcej 1%, czyli w istocie nie przekracza on zapewne $13^1/_2$ wśród ogółu ludności cywilnej, czyli mamy koło 1.650 tys. żydów[1]).

Na wsi notujemy powszechny ubytek żydów, bądź odsłoniony w liczbach Komitetu bądź ukryty skutkiem nierozgraniczenia prawidłowego wsi do miasta[2]). Potrącając gubernie Kaliską, Piotrkowską i Warszawską, gdzie jest on szczególnie często ukryty, w pozostałych rachujemy żydów na wsi w r. 1893 — 110.517, w r. 1910 — 117.730. Ponieważ i tu, jakeśmy to konstatowali, część ludności należy właściwie do miejskiej, stwierdzamy spadek absolutny liczby żydów wiejskich w Królestwie, w gub. Płockiej, Łomżyńskiej i Suwalskiej wyraźny. Stanowili oni w 7 guberniach wśród ludności wiejskiej w r. 1893 — 2,7%, w r. zaś 1910 — 2,3%, co stanowi spadek o 0,4%, a w istocie, po odtrąceniu i tu ludności miejskiej ukrytej, jeszcze znaczniejszy. Uznając ten spadek za przeciętny dla całego Królestwa, wnosimy, że jest on z góry 2 razy większy od skonstatowanego przez Komitet, a wraz z tem liczebność żydów wiejskich w Królestwie z pewnością, biorąc nawet za podstawę dane z r. 1893, nie sięga 2% ogółu ludności wiejskiej, w istocie zaś jest jeszcze mniejsza.

Cofanie się ludności żydowskiej na wsi jest zjawiskiem bardzo charakterystycznem. Bądź co bądź konsument wiejski stanowi główne oparcie egzystencyi mas żydowskich zarówno na wsi, jak w miasteczkach. Widocznie, ta podstawa zarobkowania z rozmaitych w różnych okolicach przyczyn — znika.

Stosunki zaś w miastach uwidocznia tablica następująca:

---

[1]) a obecnie, licząc normalny przyrost bez zmiany odsetka, koło 1.800.000, co od narzuconego rachunku dwumilionowego znacznie odbiega.

[2]) Według W. K. S w okresie 1893—1909 — 47,9% gmin wiejskich Królestwa nie miały żadnego przyrostu ludności żydowskiej.

Miasta	Ludność w roku 1893	żydowska	%	w roku 1909	żydowska	%	Przyrost
Warszawa. . .	563.066	177.185	31,5	927.049	308.547	33,3	+1,8
Łódź	187.834	45.374	24,2	453 048	100.405	22,2	—2,0
16 miast większ.	309.533	120.450	38,9	640.287	228.391	35,7	—3,2
124 m. mniejsz.	755.590	425.508	56,3	1 027.709	555.299	54,0	—2,3
328 miast małych	623.260	298.832	47,9	766.570	353.501	46,1	—1,8
ogółem .	**2.439.283**	**1.067.349**	**43,6**	**3.814.663**	**1.546.143**	**40,5**	**—3,1**[1]

Na wsi skonstatowaliśmy ubytek żydów bodaj absolutny. W miastach da się zaznaczyć upadek ich względny. Np. kategorya miast mniejszych pomnożyła w tym czasie swoją ludność w stosunku dla kraju normalnym (o 35,4%), odpowiednio do tego żydów było tam w r. 1909 o 20 tys. mniej, w miastach małych w stosunku do normy krajowej o 230 tys. mniej. Ta masa ćwierćmilionowa zasiliła miasta wielkie i największe lub wyemigrowała. Wprawdzie jeszcze 60% żydów-mieszczan mieszka w dwu kategoryach miast mniejszych i małych, ale waga względna tych miast wśród ogółu miast pod względem zaludnienia spadła w tym czasie z 58 na 49%.

Krach miasteczek — oto drugi skutek, o którym wnosimy z liczb powyższych, ustania dawnego stosunku pomiędzy żydem a polskim wieśniakiem. Nie wszędzie tendencya ta przebija w sposób dostatecznie jaskrawy, nie wszędzie temiż samemi powodowana jest przyczynami. Aliści w wielkich liczbach się odzwierciadla, a przytem szczególnie wybitna jest w okolicach zachodnich, najdalej we względzie roz-

[1]) bez Warszawy—4,3%.

woju społeczno-gospodarczego posuniętych. Przecież że się może w procesie tym niejedno odmienić, pewne konieczności wszakże w nim tkwią, i rozwój jego dalszy na razie przewidywać należy.

Miasteczka zaś stanowią tę specyficzną postać osadnictwa żydowskiego, które je kwalifikuje jako tak całkowicie odrębne od zachodnio-europejskiego. One właśnie stanowią narośl na kraju, która mu przez wieki nadawała pozór niejednolitego, wytwarzała w nim przedział narodowościowy pomiędzy zawodami i w wielu pracach gospodarczych zastępowała i tamowała rozwój sił krajowych. Gdy przeto obserwujemy ich upadek, mamy przed sobą usuwanie się głównej podstawy odrębnej egzystencji żydów w Królestwie. Oczywistem jest, że kolonie o charakterze małomiasteczkowym w naszych miastach większych, które stanowią w nich główny ośrodek osiedlenia żydowskiego, przeżywać muszą proces analogiczny.

Jeżeli obok wyludnienia się miasteczek spostrzegamy zapełnienie ludnością ich miast większych (gdzie mimo to odsetek żydów spada), nie znaczy to, by w łonie ludności żydowskiej odbywała się przemiana społeczna na wzór tej, jaką przeżywa wieśniak, porzucający rolę dla fabryki. Jest ona w tym wypadku o wiele mniej radykalna. W celu stwierdzenia tego faktu przytaczam następującą tablicę, opartą na wynikach spisu z r. 1897. Po tem, jak omawialiśmy jednostronność budowy społecznej i rozsiedlenia terytoryalnego żydów, nie będzie ona wymagała specyalnych komentarzy[1]).

---

[1]) Podaję ją za Wasiutyńskim: „*Pola ekonomiczna żydów w Królestwie Polskiem*“, Przegląd Narodowy r. 1911, № 10, 384. Ostatnią kolumnę wyrachowałem osobiście. Za podstawę do niej wziąłem ludność samej gubernii Warszawskiej, utrzymującej się samodzielnie (czyli bez rodzin), a przytem wyłącznie męskiej. Innemi słowy, nie stanowi ona obliczenia zupełnego, lecz jedynie przykładowe. Zaznaczę przy sposobności, że ludność samodzielna stanowi wśród żydów odsetek znacznie mniejszy, niż wśród chrześcian. Więc w gub. Warszawskiej wśród ogółu ludności stanowią (r. 1897) 16,4% (załóg nie potrącono), wśród ludności męskiej, posiadającej samodzielne źródła utrzymania, 14,3%. Zaznaczmy, że statystyka zatrudnień jest językowa nie wyznaniowa i że wobec tego istotny odsetek żydów, zatrudnionych w służbie publicznej, jest wyższy. Kategoryzacya zajęć w statystyce spisu jest zresztą bezładna, i woźny szpitalny tak samo należy do opieki nad zdrowotnością, jak pomywaczka w koszarach do armii czynnej.

Grupy zawodowe	żydzi	% wśród żydów	% wśród ludności
1) Rolnictwo	29.585	2,3	0,3
2) Przemysł	442.138	34,9	23,6
3) Komunikacye	44.359	3,5	17,4
4) Handel	494.691	39,0	62,3
5) Służba prywatna . . .	105.256	8,3	7,9
6) Służba publiczna. . .	55.544	4,4	14,2
7) Siły zbrojne	83.082	6,6	4,4
8) Zawody pozostałe . .	12.558	1,0	17,1
ogółem.	1.267.213	100,0	14,3

Trzy czwarte ludności żydowskiej Królestwa trudni się przemysłem lub handlem, a w istocie — po potrąceniu wojska i uwzględnieniu wyrobników i urzędników w zakładach przemysłowo-handlowych z kategoryi służby prywatnej — koło 85%[1]), przyczem obok szczególnie nizkiego odsetka wśród rolników kraju, a wysokiego wśród handlowców, normę procentową ogólną przewyższają żydzi w przemyśle i zapewne w służbie publicznej. Nas tu specyalnie interesuje stosunek żydów, zatrudnionych w przemyśle do sumy żydów zatrudnionych w handlu i przemyśle.

[1]) Nie należy porównywać tej liczby z tablicą, podaną dla Galicyi, gdyż oparte są na zgoła odmiennej kategoryzacyi zatrudnień. Daty Buzka, według której 17% żydów w Galicyi trudni się rolnictwem, podając ją według Bujaka, nie mogę sprawdzić szczegółowo, wszakże uważam ją za wynik jakiejś specyalnej klasyfikacyi zawodów. Wadą zaś klasyfikacyi rosyjskiej jest m. in. to, że ani wielkości przedsiębiorstw, ani stanowiska w zatrudnieniu (praca niezależna bądź najemna i t. p.) nie uwzględnia. Wiadomo zresztą pomimo to, że wysoki procent żydów zajętych w przemyśle stwarza nie proletaryat fabryczny, ale drobne rzemiosło.

% żydów	w handlu	przemyśle	rolnictwie	Zatrudnionych w przemyśle w stosunku do sumy zatrudnionych w handlu i przemyśle.
I. Kaliska. . .	43,3	33,7	1,1	43,8
II. Piotrkowska .	39,5	37,4	0,9	48,6
III. Kielecka . .	48,1	27,9	4,7	36,7
IV. Radomska. .	40,4	32,9	3,3	44,9
V. Lubelska . .	41,2	34,1	1,9	45,3
VI. Siedlecka . .	35,4	39,1	2,2	52,5
VII. Warszawska .	39,7	34,4	0,7	46,4
VIII. Płocka . . .	39,2	32,1	4,0	45,0
IX. Łomżyńska .	28,1	40,6	4,5	59,1
X. Suwalska . .	32,2	30,6	8,9	48,8
Królestwo Polskie .	39,0	34,9	2,3	47,2

Liczb tych użyjemy do następującego obliczenia w braku źródeł nowszych, lub wogóle jakichkolwiek, któreby rzuciły światło na przemiany zawodowe, odbywające się w czasie w strukturze społecznej żydów. Spostrzegając, że odsetek niższy od przeciętnego zatrudniony jest w przemyśle prowincyi zachodnich, a wyższy we wschodnich (gub. Siedleckiej, Łomżyńskiej i Suwalskiej), przyjść powinniśmy do wniosku, że rozwój społeczny Królestwa (dalej na zachodzie posunięty) wypiera liczne rzesze żydów z zajęć przemysłowych i zmusza do poprzestawania na pośrednictwie handlowem. Przegląd szczegółowy zatrudnień ludności przekonałby nas, że zwłaszcza znikają na zachodzie żydow-

skie zajęcia wiejskie: widzimy, że tu najmniej liczny ich odsetek pracuje na roli i prawie niema żydów-kowali, bednarzy, cieśli, ślusarzy, zdunów, garbarzy, licznych jeszcze w guberniach wschodnich.

Koncentracya żydów w handlu stanowi drugą stronę tegoż procesu, który ruguje ich z miasteczek i wsi i skupia w miastach większych. Ten sam proces odbywa się w guberniach przemysłowych zachodu, gdzie znika ręczne tkactwo żydowskie, a wcale nieznaczny jest odsetek żydów w wielkim przemyśle. Tracąc podstawę terytoryalną swego egzotyzmu, miasteczka, jako przyczynę tego przeżywają żydzi utratę swego specyficznego zczepienia się z krajem, przestają go obsługiwać swymi wyrobami. Osobliwe, że w dziedzinie handlu żydzi stanowią mniejszy odsetek w największem i najbardziej rozwiniętem jego ognisku — Warszawie, niż na prowincyi. A mianowicie stanowili[1]):

zawody handlowe	w Warszawie	w Królestwie
instytucye kredytowe	10 5	18,1
pośrednictwo handlowe bez spec.	53,1	26,4
handel wogóle bez spec.	55,1	77,5
„ bydłem	70 5	80,5
„ zbożem	64,1	93,5
„ innymi produktami rolniczymi	53,7	73,5
„ budulcem i paliwem	41,5	75,0
„ przedm. domowego użytku	62,1	80,6
„ metalami, maszynami, bronią	66,8	83,0
„ bławatny i konfekcyjny	66,0	82,0
„ skórami i futrami	79,8	90,6
„ przedmiotami zbytku, nauki, sztuki	45,8	48,7
„ pozostałymi przedmiotami	40,0	63,8
„ domokrążny	87,8	87,5
„ trunkami	53,6	47,6
restauracye i hotele	22,8	27,4

[1]) l. c.

Jak widzimy, we wszystkich działach handlu odsetek żydów w stosunku do chrześcian jest mniejszy w Warszawie, niż w całem Królestwie, a tem mniejszy, niż na prowincyi[1]). To skłania nas do wniosku, że w okolicach kraju ściśle rolniczych żydzi wycofują się z roli, uprawiając jeszcze drobny i zacofany przemysł; w okolicach uprzemysłowionych tracą zarobki w przemyśle i zupełnie stopnieli na wsi, ale jeszcze utrzymują się w handlu; w ośrodkach handlowych wypierani są i z handlu. Z tego nie umiem wyciągnąć innego wniosku, jak ten, że rozwój gospodarczy kraju wytrąca żydów z ich pozycyi, pozbawia gruntu ekonomicznego.

Zaciekawia analogia tego procesu z dokonywującem się zarówno w Galicyi, jak Poznańskiem topnieniem liczebności żydowskiej, zwłaszcza, gdy uprzytomnimy sobie, że polityka państwowa, a co do Galicyi i narodowa jest w stosunku do kwestyi żydowskiej odmienna od uprawianej w Królestwie. Nie oznacza to bynajmniej, że świadoma wola społeczeństwa, gdy popiera procesy dziejowe lub przeciwstawia się im, nie ma tu żadnego wpływu; przeciwnie, znaczenie jej jest doniosłe. Ale przyczyny główne ich kryją się poza nią, w zjawiskach o wiele bardziej żywiołowych, ku których regulowaniu przeto działalność społeczna głównie zwrócić się powinna, jeżeli skutki pożądane w dziedzinie narodowościowej osiągnąć pragnie.

Główną dźwignię rozwoju gospodarczego stanowi u nas oczywiście włościaństwo, jak również największego konsumenta produkcyi krajowej. Procesem zaś naczelnym, najbardziej kraj charakteryzującym, jest w Królestwie wzrost drobnej własności. Podniosła się ona w latach 1894 — 1909 o 15,3% dotychczasowego obszaru (z 43,1% na 49,7%), w niektórych zaś guberniach, (Kaliskiej, Kieleckiej, Radomskiej i Lubelskiej) znacznie ponad normę (w Kaliskiej o 34,3%). To właśnie wzmaganie się włościaństwa stanowi jeden czynnik, dla którego dobrobyt żydów się zmniejsza. Pośrednictwo ich zamożniejszemu, oświeceńszemu włościaninowi staje się zbędne. Cechuje to zwłaszcza zachodnie okolice kraju.

---

[1]) Wyjątki obecnie nie mają miejsca, ponieważ w handlu domokrążnym stosunki się odmieniły, handel żydowski trunkami upadł po wprowadzeniu monopolu państwowego, a dział pośrednictwa handlowego bez specyfikacyi jest tak rozciągły, że rachmistrze mogli zanadto dowolnie je określać.

Drugim czynnikiem jest wprost przeciwnie — przeludnienie żydów w stosunku do zasobów gospodarczych prowincyi. Ubóstwo włościanina wywołuje ten sam skutek, co zamożność: usuwa liczne rzesze żydowskie. Obserwujemy to w dzielnicach kraju północnych. Stąd szczególnie znaczna jest emigracya żydów, ale w razie polepszenia stanu ekonomicznego okolicy (tu obszar własności włościańskiej zwiększa się znacznie poniżej normy przeciętnej) może na razie ustać.

Wreszcie trzecim czynnikiem upadku względnego żydów na wsi i w miastach, w rolnictwie, przemyśle i handlu, jest nizki poziom ich techniki gospodarczej, z którego, jak widzimy, nie umieją dostatecznie szybko się podnieść, zastępując najwyżej je ną praktykę prymitywną przez równie prywitywną inną. Ta niezdolność ich w masie do uzgodnienia z warunkami kraju swych nałogów, która przebija w odrębności mowy, ubioru i obyczaju, uderzającą jest również — wbrew temu, co się powszechnie utrzymuje — w dziedzinie gospodarczej. Stanowią więc oni — pomimo nie dającej się zaprzeczyć pracowitości — nie tak czynnik, jak raczej hamulec rozwoju gospodarczego w Królestwie.

Wprawdzie dopóki liczby żydów absolutne (a tu i ówdzie nawet względne) rosną, trudno wypowiadać pewność losów ich dalszych. Wszakże dla masy żydowskiej, zdaniem mojem, wędrówka z roli, emigracya z miasteczek, porzucanie przemysłu są to etapy zrywania z krajem, a skupianie się w handlu i w wielkich miastach — punkt zborny do odlotu.

Nacyonalizm żydowski ratunku dla stanu posiadania swojego szuka w oparciu się na istniejących placówkach większego handlu i przemysłu żydowskiego lub właściwszej organizacyi drobnego, i prawdopodobnie pewne zdobycze w tym kierunku poczyni. Ale trwała odrębność żydowskiego handlu i przemysłu mogłaby być stworzona dopiero przez ich uniezależnienie od kraju, co na większą skalę nie jest możebne. Hersch w „Le juif errant“ powiada, że żyd drobnomieszczanin wobec natarcia żywiołu chrześciańskiego ustąpić musi miejsca żydowi-proletaryuszowi, ukrytemu w wielkim — „anonimowym“ — przemyśle. Czy to jest możliwe, wątpić należy wobec dotychczasowej nieruchliwości struktury żydowskiej i tegoż natarcia żywiołu chrześciańskiego. Rozwój ekonomiczny wywołuje coraz większe zespolenie się społeczeństwa, kontrolę już to nie społeczną, ale wprost towarzyską każdej akcyi gospodarczej, wobec czego przemysł anonimowy nie

ostoi się. Wprost przeciwnie do rad Herscha, nie anonimowość, ale imienność pracy żydowskiej dla kraju, zasługi osobiste działaczy i pracowników-żydów wobec narodu polskiego, — to jest raczej drogą dla żydów do powiązania się z Polską.

To też w czasach ostatnich pewne zbliżenie się żydów do kultury krajowej nastąpiło. Pewna ich część przyjęła język otoczenia, mniejsza wsiąknęła do społeczeństwa polskiego, część organizuje się w przemyśle, handlu i kredycie postępowo. Jednakże z liczebnością żydów w Królestwie nie jest to wcale spólmierne. O wiele szybciej rozwija się zarówno wieś polska, jak rośnie polskie mieszczaństwo. Asymilacya więc, jako drugie (obok uniezależnienia się od kraju) rozwiązanie sprawy żydowskiej, wydaje się równie sprzecznem z kierunkiem dotychczasowych procesów ludnościowych wśród mas żydowskich. Prowadziłoby do niej rozpraszanie się żydów w kraju i wśród jego grup zawodowych, obserwujemy zaś przeciwnie koncentracyę, czyii w istocie większe odosobnienie. Zapewne próby mocniejszego usadowienia żydów w kraju, czy zapomocą tak nielicznych zresztą kolonii rolnych (które tu strat w minimalnym nawet stopniu nie pokrywają), czy wreszcie drogą utartą asymilacyi przez wsiąkanie pewnych grup żydów do zawodów wyzwolonych — w wyniku ostatecznym pewną domieszkę żydów w społeczeństwie polskiem zostawią tak samo, jak próby uniezależnienia ich ekonomicznego od kraju. Ale są to procesy sprzeczne z tendencyą ogólną i znaczenie mieć mogą zaledwie podrzędne. Co innego, gdyby po niejakim czasie nastąpiła tendencya poważna żydów do zlania się fizycznego z ludnością miejscową[1]). Moż-

[1]) Przecież obok tendencyi ogólnej, dotyczącej masy głównej, zachodzą w jej odłamach procesy inne: właśnie i różniczkowania się zawodowego, i asymilacyi, i przeciwnie — uniezależniania się ekonomicznego od społeczeństwa krajowego. Zresztą o ile obserwujemy istotnie zniżkę odsetka żydów w poszczególnych zawodach wraz z rozwojem gospodarczym kraju, to poza rolnictwem do zera udział ich w żadnym nie spada i czy się nie zatrzyma na jakiejś normie, niższej od obecnej, nie jest oczywiście do przewidzenia, ponieważ nie da się przepowiedzieć na dalszą metę, jakie zmiany społeczne i gospodarcze zajść mogą w łonie zarówno chrześcian, jak żydów u nas. Poczucie narodowościowe żydów nie odzwierciadla się ani w statystyce języków ani wyznań, notowano zaś było dotychczas raz jeden w r. 1882 podczas spisu jednodniowego ludności Warszawy (bez przedmieść). Miała ona zawierać 58,3% katolików, 33,4% żydów, 4,6% ewangelików oraz 3,6% prawosławnych, w tem zaś 90,7% Polaków, 4,0 Rosyan, 2,6 żydów i 2,0% Niemców, czyli zaledwie 7,8% izrae-

na sobie wyobrazić, że mieszczaństwo polskie po ugruntowaniu się zdolne będzie do wchłonięcia żydowskiego, ponieważ jak wiadomo, nic bardziej nie sprzyja asymilacyi wzajemnej i kompletnej, jak jednakowość klasowo-stanowa grup narodowościowych. Na razie jednak większy ruch asymilacyjny nie jest do przewidzenia, a żydzi ujawniają dotychczas zdolność do asymilowania się prawie wyłącznie z naszą inteligencyą, jak to i na zachodzie ma miejsce, — ale, rzecz jasna, inteligencya nasza milionów ludności obcej przetrawić nie potrafi, nawet gdyby to było do życzenia.

W każdym razie punktem wyjścia do rozważań, dotyczących rozsiedlenia żydowskiego, jest jego płynność i przejściowość. To też niezależnie od długotrwałości procesów gospodarczych i ludnościowych w łonie żydów jest niemożliwością stosowanie do nich, jako całości, norm prawa publicznego. Antagonizmy, któreby na tem tle w warunkach konstytucyjnych powstawały, państwo Polskie zapewne łagodzić będzie, jak i ekonomiczne. Ale jak w wielu wypadkach innych, działalność państwowa nie byłaby tu zbieżna z procesem narodowościowym, który wedle mnie dla utrzymania się u nas szerokich mas żydowskich jest niekorzystny.

O ile za podstawę terytoryalną żydów uznamy własność nieruchomą miejską, to, jak to rozdziały następne wykażą, jest ona dość znaczną. Natomiast własność żydów ziemska jest niewielka. Ze względu na specyalny stan prawny żydów pod panowaniem rosyjskiem jest ona przez urzędy statystyczne notowana dość dokładnie[1]). Jak z materyałów, przez nie zgromadzonych wynika, posiada charakter zgoła szczególny. Przeważnie stanowią ją majątki większe, wśród których było w r. 1910 — 7,4% we własności lub dzierżawie żydowskiej. Ale z pośród nich tylko w 77,2% uprawiano gospodarstwo rolne, natomiast aż 18,9% były nabyte lub dzierżawione przez żydów w celach dalszej sprzedaży lub dzierżawy, zaś na 3,9% prowadzono eksploatacyę lasów. Wogóle w majątkach żydowskich (bez dzierżaw) lasy stanowiły prawie trzecią część obszaru (30,7%). Analogicznie

---

litów podało się do narodowości żydowskiej. (*Rezultaty spisu jednodniowego ludności m. Warszawy 1882 r.)* Inna rzecz, że adherencya pozostałych do polskości w masie nie mogła być ani utrwaloną ani głęboką.

[1]) Jewrejskoje Zemlewladenie i Zemlepolzowanie w 1900 g. (wyd. Centr. Kom. Statyst.), str. 1—7.

spekulacyjny charakter własności żydowskiej zaobserwowaliśmy w Galicyi.

Obok majątków lub dzierżaw większych (43,8% posiadłości, 99,7% obszaru) istnieją liczne posiadłości lub dzierżawy żydowskie bardzo drobne (56,2% posiadłości, 0,3% obszaru). Są to jednakże posiadłości o charakterze nierolniczym, mieszczące przedsiębiorstwa przemysłowo-handlowe (sklepy, młyny, wiatraki, fabryki, kuźnie, fermy mleczarskie, ogrody). Obszar własności żydowskiej, nie licząc dzierżaw, stanowił w guberniach poszczególnych.

	ha	% obszaru		ha	% obszaru
1. Kaliska	46,946	4,2	6. Siedlecka	32.820	2,3
2. Piotrkowska	32.460	2,7	7. Warszawska	35.361	2,1
3. Kielecka	35.893	3,7	8. Płocka	23.397	2,5
4. Radomska	28.830	2,4	9. Łomżyńska	19.947	2,0
5. Lubelska	28.741	1,8	10. Suwalska	39.728	3,2
			Królestwo	324.123	2,6

Pozatem dzierżawili żydzi 52.825 ha, czyli 0,4% powierzchni Królestwa. Do tego doliczyć należy własność żydów w miastach i miasteczkach, zapewne blizko połowę ich obszaru, czyli 0,2% powierzchni Królestwa.

4.

Ukształtowanie ludności polskiej społeczne, o ile odbija się w rozsiedleniu jej w miastach i na wsi, zobrazowuje następujący wyciąg z materyałów Warszawskiego Komitetu Statystycznego (r. 1910).

POWIATY	Ludność wiejska			Ludność miejska		
	% katolików	ilu nadto Polaków	Przyrost katolików 1893—1910	% katolików	ilu nadto Polaków	Przyrost katolików 1893—1910
I. Gub. Kaliska . . .	**90,4**	**+0,1**	**+0,3**	**53,0**	**—0,6**	**+0,5**
1. Słupca . . .	82,7	+0,0	*+1,5*	72,0	+0,1	*—1,0*
2. Konin . . .	86,1	—0,1	*+3,7*	54,0	+0,0	*+0,6*
3. Koło . . .	85,9	+0,0	*—0,4*	56,0	+0,7	*+3,5*
4. Łęczyca . .	92,2	+0,1	*+0,1*	38,4	+1,0	*—2,4*
5. Turek . . .	93,5	+0,0	*—0,6*	55,3	—2,9	*+2,2*
6. Kalisz . . .	86,8	+3,0	*—1,4*	52,6	+5,8	*—0,8*
7. Sieradz. . .	93,6	—2,9	*—0,3*	49,3	—12,4	*—0,6*
8. Wieluń. . .	97,5	+0,6	*+0,5*	54,5	+0,2	*+3,9*
II. Gub. Piotrkowska .	**88,6**	**—0,0**	**+0,8**	**49,8**	**—2,0**	**+2,9**
9. Rawa . . .	93,9	+0,2	*+2,6*	42,2	+0,1	*—3,0*
10. Brzeziny . .	80,8	—	*+4,2*	36,8	—0,0	*+2,2*

POWIATY	Ludność wiejska			Ludność miejska		
	% katolików	ilu nadto Polaków	Przyrost katolików 1893—1910	% katolików	ilu nadto Polaków	Przyrost katolików 1893—1910
11. m. Łódź[1]) .	—	—	—	50,5	−5,0	+9,3
12. Łódź . . .	73,2	+0,1	0,0	45,1	−4,6	+4,4
13. Łask . . .	82,1	−0,4	+0,1	57,0	−3,5	+2,4
14. Piotrków . .	86,6	+0,0	+1,3	50,6	−0,1	−3,2
15. Radomsk . .	93,7	+0,1	−0,8	59,6	+0,0	+8,8
16. Częstochowa .	96,6	−0,0	+0,2	63,1	−0,1	−0,6
17. Będzin . . .	92,2	+0,0	+0,6	64,5	+0,8	+4,1
III. Gub. Kielecka . .	**97,2**	**+0,0**	**+0,4**	**51,2**	**+0,2**	**+2,4**
18. Olkusz . . .	98,9	+0,0	+0,7	57,0	−0,0	+6,7
19. Miechów . .	98,4	+0,0	+0,2	69,3	−0,0	−4,7
20. Pińczów . .	97,7	+0,0	+2,5	38,7	+0,2	+6,1
21. Jędrzejów . .	97,0	+0,0	+0,1	57,8	−0,0	+4,0
22. Włoszczowa .	96,6	+0,0	+0,9	47,0	—	+6,6
23. Kielce . . .	94,4	−0,0	−0,6	57,1	+0,5	−4,2
24. Stopnica . .	97,9	+0,0	+1,2	35,3	+0,0	−3,7
IV. Gub. Radomska . .	**96,1**	**+0,0**	**+0,6**	**47,2**	**+0,0**	**+1,1**
25. Sandomierz .	97,2	−0,0	+0,5	40,5	—	−3,5
26. Opatów . .	97,7	−0,0	+0,4	46,4	+0,0	+1,0
27. Iłża	96,9	−0,0	+0,5	57,4	−0,0	+2,3
28. Końskie . .	98,0	+0,1	+0,9	40,6	+0,1	+2,5
29. Opoczno . .	95,9	+0,0	+0,7	46,4	+0,2	−4,4
30. Radom . . .	93,8	+0,0	+0,2	50,1	+0,0	−1,2
31. Kozienice . .	93,7	+0,0	+1,5	50,2	—	+5,2
V. Gub. Lubelska . . .	**73,9**	**+1,5**	**+2,7**	**38,2**	**+0,2**	**+0,3**
32. Janów . . .	96,9	+0,1	+1,8	54,3	+0,0	+2,3
33. Puławy . .	98,8	+0,0	0,0	34,3	+0,5	−1,0
34. Lublin . . .	96,2	+0,1	+0,2	39,5	+0,2	−2,8

[1]) Z gm Radogoszcz.

POWIATY	Ludność wiejska			Ludność miejska		
	% katolików	ilu nadto Polaków	Przyrost katolików 1893—1910	% katolików	ilu nadto Polaków	Przyrost katolików 1893—1910
35. Lubartów	91,2	+0,1	+3,3	49,4	+0,0	—1,3
36. Krasnystaw	89,2	+1.7	+3,6	49,2	+0,0	—3,3
37. Zamość	84,8	+5,7	+7,9	43,7	+0,2	+6,5
38. Chełm	38,0	+2,2	+2,2	28,1	+0,5	+5,5
39. Hrubieszów	32,5	+1,4	+3,5	25,7	+0,1	+3,2
40. Tomaszów	50,1	+1,7	+4,0	28,7	+0,6	+3,6
41. Biłgoraj	68,5	+2,1	+5,0	29,0	−0,0	—10,6
VI. Gub. Siedlecka	**82,5**	**+0,0**	**+13,7**	**36,7**	**+0,0**	**+8,7**
42. Węgrów	93,8	+0,0	+3,0	43,4	—	+0,5
43. Sokołów	95,1	+0,1	+7,5	21,3	+0,0	+5,9
44. Siedlce	94,9	−0,0	+3,0	37,2	—	+4,6
45. Garwolin	95,7	+0,0	+1,5	44,9	+0,0	+4,1
46. Radzyń	90,6	−0,0	+37,1	31,1	—	+11,2
47. Łuków	96,0	+0,0	+1,0	48,2	—	+6,4
48. Konstantynów	84,3	—	+45,9	28,4	—	+6,3
49. Biała Podlaska	48,7	—	+30,4	33,7	—	+16,8
50. Włodawa	33,5	—	+14,9	34,7	—	+14,3
VII. Gub. Warszawska	**89,9**	**+0,1**	**0,0**	**56,3**	**+0,3**	**—1,2**
51. Mińsk	93,9	—	+0,5	37,1	—	−3,0
52. Radzymin	89,2	+0,0	−0,4	48,9	—	−2,3
53. Pułtusk	96,5	+0,0	+4,0	45,4	+0,4	+5,2
54. Płońsk	93,7	+0,0	+1,0	42,3	+0,1	0,0
55. m. Warszawa[1])	—	—	—	58,8	+0,3	−3,0
56. Warszawa	79,5	—	+6,7	34,6	+1,8	+3,4
57. Grójec	95,1	+0,2	+0,9	42,9	+0,1	+5,0
58. Błonie	90,1	−0,1	−0,8	50,1	+1,3	+11,0
59. Skierniewice	95,2	+1,3	+0,8	53,7	—	+0,8
60. Łowicz	96,8	−0,0	+0,6	59,9	+0,2	−1,2
61. Sochaczew	88,4	—	+2,8	31,2	+0,1	+0,2

[1]) Z 4 gminami podmiejskiemi.

POWIATY	Ludność wiejska			Ludność miejska		
	% katolików	ilu nadto Polaków	Przyrost katolików 1893—1910	% katolików	ilu nadto Polaków	Przyrost katolików 1893—1910
62. Gostynin	82,5	+0,0	+1,5	45,2	—	0,0
63. Kutno	97,3	+0,2	+2,5	40,2	+0,3	—4,0
64. Włocławek	85,9	—0,0	—0,4	63,1	+1,0	—0,5
65. Nieszawa	85,7	+0,2	+0,5	67,5	+2,3	+3,7
VIII. Gub. Płocka	**90,5**	**+0,1**	**+0,7**	**50,7**	**+0,3**	**+3,1**
66. Lipno	76,5	—0,0	+0,9	55,5	—	—0,6
67. Rypin	84,4	+0,0	+3,2	46,7	—	+10,2
68. Sierpc	94,5	+0,4	—0,1	54,9	—	+1,5
69. Płock	92,2	—	+1,5	50,3	—	+4,1
70. Mława	97,1	+0,4	+1,8	54,1	+1,4	+3,5
71. Ciechanów	94,2	+0,0	+0,7	31,1	+0,1	—4,9
72. Przasnysz	98,2	+0,1	+0,9	50,7	+0,7	+5,3
IX. Gub. Łomżyńska	**94,8**	**+0,1**	**0,0**	**41,3**	**+0,4**	**+4,0**
73. Maków	97,0	+0,0	+0,4	39,0	+0,1	+11,1
74. Ostrołęka	97,6	+0,0	—0,3	40,5	+0,3	—3,7
75. Ostrów	90,3	—0,0	—0,4	40,7	+0,1	+4,1
76. W. Mazowieckie	95,7	—0,0	+1,1	39,5	—0,0	+7,0
77. Łomża	91,1	+0,3	—0,9	48,0	+0,8	+1,3
78. Kolno	96,0	+0,3	—0,7	32,2	+0,6	+11,1
79. Szczuczyn	98,0	+0,3	+0,6	40,8	+0,5	+2,4
X. Gub. Suwalska	**89,1**	**—61,9**	**+4,0**	**38,2**	**—10,5**	**+4,0**
80. Augustów	92,7	+0.4	+22,3	52,3	+0,1	+4,0
81. Suwałki	87,7	—10,4	+2,7	39,5	+0,8	—9,0
82. Sejny	88,7	—67,8	+3,3	16,6	—3,1	—12,5
83. Kalwarya	95,3	—89,1	+2,1	44,8	—8,8	+17,4
84. Wyłkowyszki	81,5	—80,3	—0,7	25,4	—12,7	+0,4
85. Maryampol	88,3	—84,8	—1,1	29,7	—21,1	+2,7
86. Władysławów	89,5	—89,4	+3,2	21,4	—17,7	+9,1
Królestwo Polskie	**88,5**	**—3,5**	**+2,0**	**49,1**	**—0,9**	**+1,6**

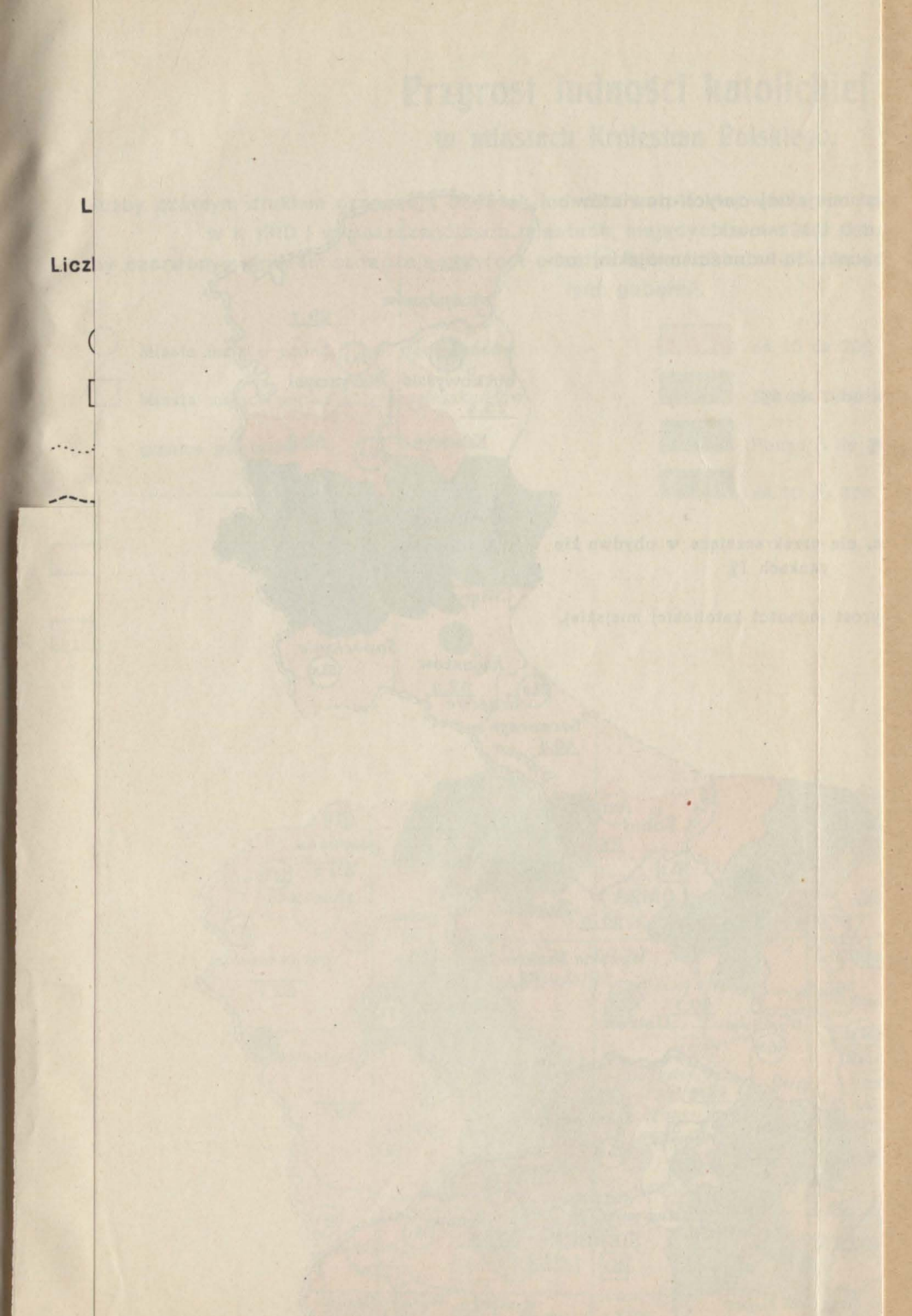
w liczbach absolutnych 8.372.888 mieszkańców wsi, w tem 7.413.628 (88,5%) katolików, a o 296.150 mniej od tego Polaków (85,0%), mieszkańców zaś miast — 3.819.899, w czem katolików 1.875.603 (49,1%), Polaków zaś mniej o 34.855 (48,2%, większość stosunkowa).

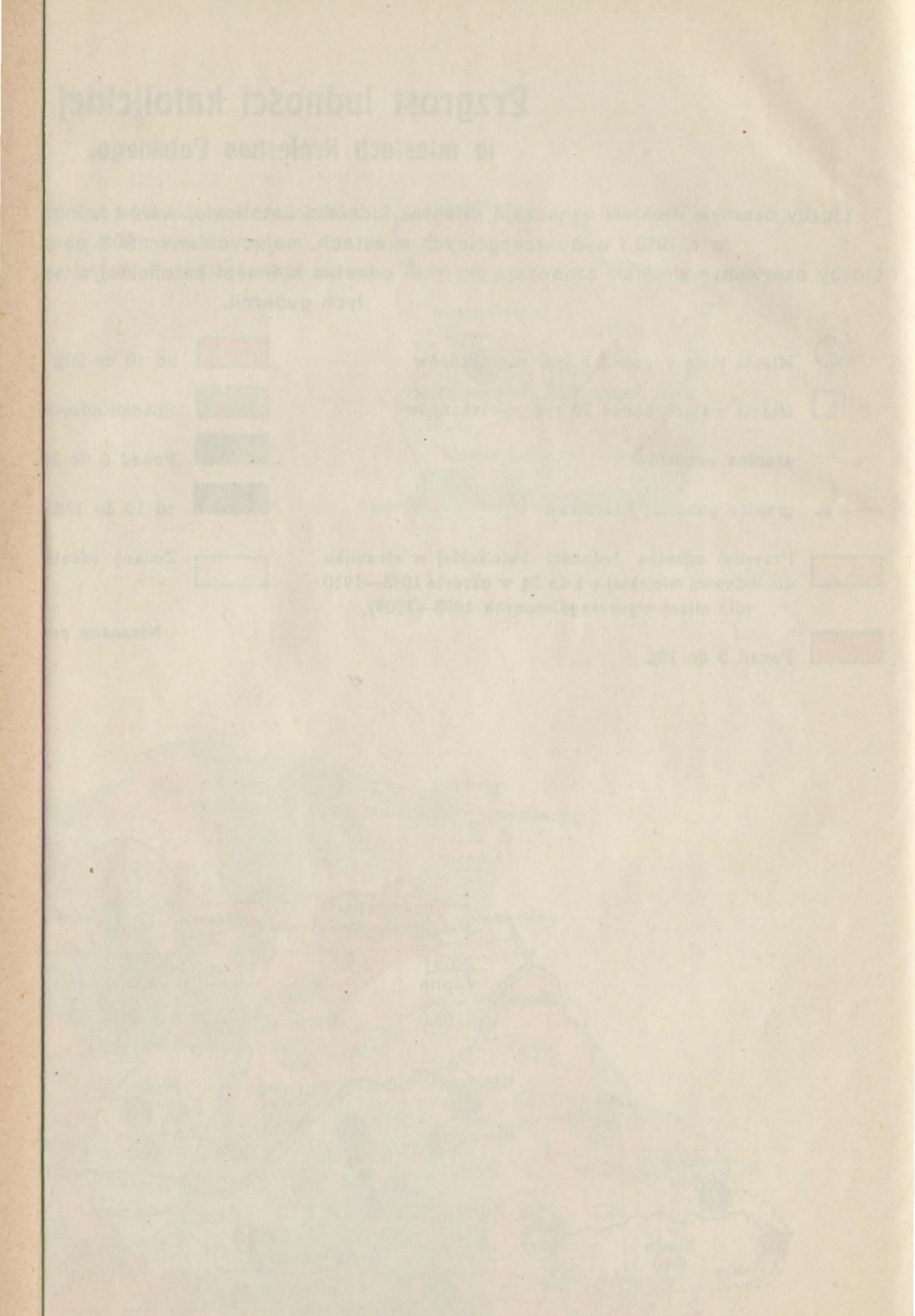
Ludność wiejska jest w Królestwie wysoce jednolita. Przeciętna 88,5% ludności katolickiej, 85,0% polskiej wydaje się przytem obliczoną za skąpo, z jednej strony ze wzg'ędu na stronniczość źródeł, z drugiej wskutek porachowania do wsi wielu skupień miejskich. Mniej, niż 80% katolików, mają tylko powiaty: Łódzki, Chełmski, Hrubieszowski, Tomaszowski, Biłgorajski, Bialski, Włodawski, Lipnoski i Warszawski, z tem zastrzeżeniem, że wśród katolików północnej Suwalszczyzny Polacy stanowią mniejszość. W 55 powiatach z pośród 84 jest ponad 90% Polaków wśród ludności wiejskiej.

Co zaś dotyczy ludności miejskiej, z kolumn odnośnych widać, że dziś już stanowią Polacy wśród niej odsetek wcale znaczny. Ponieważ okolice zachodnie Królestwa, jako bardziej w rozwoju gospodarczym posunięte, są wskazówką dokonywującego się procesu, podkreślmy, że tam odsetek ten jest szczególnie wysoki. Wykaz powyższy uzupełnić należy statystyką poszczególnych miast, ponieważ liczby dotyczące ludności miejskiej całych powiatów nie dość określają jej stosunki.

Rozdziały poprzednie wyrobiły już w nas stosunek krytyczny do statystyki urzędowej Królestwa. Przeglądając tedy tablicę powyższą, uświadamiamy sobie, że liczby przytoczone wogóle są zbyt nizkie, niekiedy przygodne. Nie troszcząc się więc o wyjaśnienie poszczególnych pozycyi, wyławiać będziemy z całokształtu ich pewne tendencye ogólne, charakteryzujące rozwój i stan naszej ludności w skupieniach wiejskich i miejskich.

Stwierdzałem już, że sam podział skupień w statystyce rosyjskiej nie jest naukowym, co stan naszej ludności wiejskiej obrazuje w świetle niekorzystnem. To też gdzie dostrzegamy, jak w pow. Warszawskim lub Łódzkim, mniej jednolity skład ludności wiejskiej, wcale nie pochodzi to z domieszki do niej obcej, lecz jedynie z policzenia w poczet wsi rozmaitych skupień miejskich, których przeniesienie ewentualne do kategoryi miast i tamby odesetek ludności naszej podniosło. Zła kategoryzacya skupień wraz z stronniczością statystyczną gorzej od rzeczywistego przedstawia również rozwój jej w czasie. Taki Żyrardów, notowany jako wieś, rośnie o wiele szybciej od okolicy, a wraz

z tem, choćby i tu i tam odsetek katolików wzrastał, wśród ogółu mieszkańców wiejskich powiatu mniej jednolita ludność jego stanowi o pozornem cofaniu się odsetka naszego, gdy w rzeczywistości zachodzi postęp.

Trzecią niedokładnością rachunku jest to, że w przeciągu okresu rozpatrywanego istota skupień poszczególnych zmieniać mogła częstokroć charakter: wieś mogła stać się miastem, przyjmując ludność napływową tracić jednolitość narodowościową, a wzrastając szybko wpływać ujemnie na liczby, dotyczące całych powiatów i kraju. Kielce, Kalisz, Zduńska Wola, Włocławek, Łomża i t. d. rozrastają się faktycznie kosztem przyległych obszarów. Przytem niewątpliwie ludność ich staje się jednolitszą, ponieważ jakeśmy notowali, nowe przedmieścia w większym stopniu zapełniane są przez wieśniaków, niż pierwotnie śródmieścia. Zarazem części gmin podmiejskich pozostałe, zachowując charakter wiejski, nie tracą jednolitości lub ją nawet wzmacniają. W liczbach statystycznych atoli przedstawić procesu tego nie mogłem tak z braku materyalu, jak wobec pewnej ryzykowności tego rodzaju obliczeń, gdyby się je wykonać dało. Za podstawę brać musiałem terytorya stałe, nie uwzględniając posuwania się lub ewentualnie cofania się miast: co notowano jako miasto w r. 1910, rachowałem jako takie i dla r. 1893. Oczywiście Radogoszcz pod Łodzią, Mokotów pod Warszawą w mniejszych granicach i stopniu były wówczas miastem, niż dziś; jednakże i dla czasu tamtego włączałem je w skład jednostek miejskich[1]). Oczywiście, jest to obliczenie dla nas nieko zystne.

Pomimo owej potrójnie krzywdzącej nas niedokładności tablicy przytoczonej kons atujemy na jej podstawie powszechny niemal przyrost względny ludności katolickiej wiejskiej, która z 86,5% podniosła się w przeciągu siedemnastolecia do 88,5; czyli w istocie o wiele przekracza $^{9}/_{10}$ mieszkańców wsi. Najznaczniejszy jest, rzecz jasna, w okolicach, gdzie go powiększyła konwersya. Przekonywamy się jednak, że jest ona zaledwie szczegółem ogólnego wzmożenia się polskiej ludności wiejskiej Królestwa. Po uwzględnieniu zastrzeżeń powyższych kon-

[1]) Jedynie nie uwzględniałem tego, że w międzyczasie niektóre skupienia uzyskały tytuł prawny miast, rachując je jako wsie w r. 1893, jako miasta w r. 1910. Tylko w stosunku do Sosnowca stwarza to pewną niedokładność. Zaznaczę, że gubernie Warszawską, Łomżyńską i Płocką biorę w granicach dzisiejszych i dla r. 1893.

statujemy przyrost wśród niej żywiołu katolickiego we wszystkich guberniach, z których jedynie w Łomżyńskiej źródło urzędowe notuje stałość odsetka (dla obu dat 94,8%). Schodząc do podziału drobniejszego, odnajdziemy zaledwie kilka powiatów, nie ujawniających przyrostu katolików bądź odsłonionego w materyale statystycznym bądź- zrzadka— ukrytego w różniczkowaniu się skupień: Kolski, Turecki, Radomskowski, Sierpecki na zachodzie, Radzymiński, Ostrołęski, Ostrowski, Kolneński na wschodzie oraz Wyłkowyski i Maryampolski w okolicy północnej, litewskiej. Przyrost zaś notujemy na całej przestrzeni kraju pozostałej, a m. in., co ma tu znaczenie wybitne, wzdłuż całej granicy Królestwa: pow. Będziński, Częstochowski, Wieluński, Słupecki, Nieszawski, Lipnoski, Rypiński, Mławski, Przasnyski, Szczuczyński, Augustowski, Suwalski, Władysławowski na pograniczu pruskiem pomnożyły odsetek katolików kolejno o 0,6, 0,2, 0,5, 1,5, 0,5, 0,9, 3,2, 1,8, 0,9, 0,6, 22,3, 2,7 i 3,2%, czyli ściana zachodnia i północna Królestwa nie tylko nie przepuszcza jakichś odgałęzień imigracyjnych, ale coraz się staje mocniejszą. W trzech guberniach południowych niema ani jednego powiatu, gdzieby ludność katolicka nie podniosła na wsi swej wagi względnej, a jedyny wyjątek powiatu Kieleckiego jest pozorny. Bok wschodni Królestwa wzmocniła konwersya, i tu odsetek katolików wzrósł w stosunku do trzykrotnego, najbardziej na Podlasiu. Charakterystyczne, że i w powiatach przemysłowych, jak Warszawski, Brzeziński, Łaski i t. d., również ludność wiejska katolicka zyskała wiele (6,7, 4,2, 0,1%).

Wzmaganie się żywiołu polskiego na wsi, która w ten sposób zmierza do absolutnej jednolitości zaludnienia, stanowi najdonioślejszy fakt wśród procesów narodowościowych Królestwa. Stanowi ono podstawę najważniejszą jego postępu w kierunku ostatecznego zcalenia się wewnętrznego. Przecież tylko drugą stroną tegoż rozwoju wieśniaka polskiego jest opanowanie przez niego miasta. To też postępuje ono za utrwaleniem przezeń wyłączności swej na wsi.

Liczby ostatniego szeregu tablicy powyższej o tem świadczą. Wprawdzie tu dowolność statystyczna jest jeszcze znaczniejszą, a pozatem zmiany odsetków w stosunku do liczb względnie niewielkich mogą być powodowane przyczynami przygodnemi. Wreszcie kolumna ta jest pewnego rodzaju negatywem procesów migracyjnych, zachodzących wśród żydów: porzucanie przez nich miast mniejszych powoduje na razie gromadzenie się w większych lub zupełnie innych, gdzie

dawniejsze zakazy utrudniały zamieszkiwanie, co czyni przyrost katolików mało regularnym. Obserwujemy wśród odsetków wielki ruch, spowodowany właśnie napływem wieśniaków do zajęć przemysłowo-handlowych, pośrednio lub bezpośrednio.

Pomimo mniejszej normatywności przyrost ludności katolickiej w miastach Królestwa w przeciągu siedmnastolecia podniósł wagę jej według danych urzędowych o 1,6%, w istocie napewno — wobec i tu działających trzech okoliczności wymienionych — dwa razy tyle. Najjaskrawszym wzorem tego przyrostu jest Łódź (+9,3%), a wyjąwszy Warszawę, niema gubernii, gdzieby wśród ludności miejskiej odsetek katolików nie wzrósł. Najmniejszy przyrost dostrzegamy w gub. Lubelskiej (o 0,3%), na wschodzie bowiem, jakeśmy konstatowali, procesy różnicowania się gospodarczego włościan postąpiły mniej, niż na zachodzie: tu dopiero wieś zdobywa jednolitość zaludnienia, następnego kroku rozwojowego jeszcze nie stawiając. Na zachodzie zaś ludność katolicka miejska zyskała więcej: w Kaliskiej 0,5%, w Piotrkowskiej 2,9%, w Płockiej 3,1%, w Kieleckiej — 2,4% Więcej jeszcze zdobyła na wschodzie północnym, gdzie dopomogła do tego konwersya Podlasia (w Siedleckiej o 8,7%, w Suwalskiej o 4,0%) bądź wyludnienie się wsi (w Łomżyńskioj o 4,0%). W całym kraju niewątpliwie sięga już większości absolutnej.

5.

Liczebność ludności miejskiej i poszczególnych jej odłamów wyznaniowych lub plemiennych w wielu wypadkach życia gospodarczego i w sprawach kulturalnych stanowi czynnik poważny. Ale jest tylko jednym z czynników wagi społecznej, znaczenia kulturalnego i wpływów politycznych tej lub innej grupy, a myliłby się, ktoby czynnik ten uważał za wyłącznie decydujący. Zamożność, oświecenie, zróżnicowanie społeczne, związek z ziemią, zdolność absorbacyjna są to inne, nadto poważne, by mogły być lekceważone, składniki znaczenia publicznego grup narodowościowych. W tym przykładzie, jaki nas obecnie zajmuje, wśród ludności miejskiej np. warstwa bardzo liczna żydów jest naogół zamknięta w sobie a odcięta od otoczenia, w sensie europejskim nieoświecona, we względzie zawodowym słabo zróżnicowana, nazewnątrz nie posiada nie tylko w minimalnym choćby stopniu zdolności do asymilacyi ludności otaczającej, ale nawet żadnego wśród niej autorytetu[1]). Są to okoliczności paraliżujące znaczenie jej

[1]) Okoliczności tak się u nas ułożyły, że naród żydowski, pomimo starożytnej kultury, posiada znamiona rasy niższej. Kultura jego nie promieniuje nazewnątrz, lecz stanowi skarbiec ukryty od oddziaływań zewnętrznych. Kasta, przechowująca ją, najdalej się trzyma od otoczenia polskiego. Wobec tego prądy asymilacyjne szły w masie żydowskie przeważnie nie od warstw, uważanych w niej za górne, ale od dołu. Innemi słowy nasze segregowanie tych warstw według wyższości społecznej i poziomu kulturalnego jest niemal odwrotne do ortodoksalnie-żydowskiego.

liczebności. Zresztą w samem poczuciu obywatelskiem masy żydowskiej dotychczas góruje interes grupowy, co czyni z nich warstwę, do udziału w sprawach ogólnych niekwapiącą się i niedość przygotowaną.

Element mi szczański polski również ma wprawdzie braki: tworzenie jego i popieranie stanowi oddawna troskę społeczną ale dotychczas niewszędzie jest dość liczny, jakeśmy się mogli przekonać, niedość może jeszcze tu i ówdzie dojrzały pod względem kulturalnym, wreszcie nie we wszystkich warstwach miejskich równomiernie reprezentowany. Pocieszającem wszakże jest, że od pewnego czasu datuje się stały i bardzo znaczny jego rozwój, któremu należy wróżyć powodzenie. Do czasów ostatnich we współżyciu Polaków z żydami górował podział funkcyi, a stąd wynikały poczucie obcości i stosunek wzajemnie obojętny. Wzrastająca ostatnio polska warstwa mieszczańska w zajęciach swych zaczęła współzawodniczyć z żydami, czyli dawną obcość dwu żywiołów etnicznych poczęła zastępować szlachetna rywalizacya. Stanowi ona i nadal stanowić będzie czynnik z każdego stanowiska niewątpliwie dodatni, jedynie o nadanie jej odpowiednich form dbać należy. Podnieca bowiem staranność i sumienność pracy grup rywalizujących z jednej strony, stanowiąc obustronnie bodziec poważny do podejmowania tych lub owych zadań gospodarczych, z drugiej w rzemiośle, przemyśle, handlu ponad pierwiastek osobistego dorobku przedsiębiorcy podkreśla element społeczny, służenie krajowi, tworzenie bogactwa narodowego. Wzywając ogół do popierania przemysłu swojskiego, odwołując się do jego pożyteczności, mieszczaństwo przez to samo pracę swą i jej metody poddaje kontroli ogólnej oraz długi wobec społeczeństwa zaciąga. Uspołecznienie więc, doskonalenie pod względem etycznym i kulturalnym, zajęć przemysłowo-handlowych jeden stanowi wynik dodatni powstawania i utrwalania się mieszczaństwa polskiego. Drugim będzie przybliżenie rozstrzygniecia sprawy żydowskiej w kraju, która wówczas dopiero posuniętą zostanie, gdy rozwinie się równoległa do żydowskiej warstwa mieszczańska polska.

Wytworzyły ją procesy żywiołowe przeludniania się wsi, wobec czego wzrost miast w ostatnich dziesięcioleciach przedewszystkiem zawdzięczamy napływowi ludności polskiej. Wraz z tem tworzą one coraz częściej ośrodki pracy kulturalnej w stosunku do wsi i wogóle normalniejszą w kraju odgrywają rolę.

Ze względów przytoczonych sprawa układu społecznego mieszczan polskich jest ogromnie interesującą. Niestety jednak brak o nim dostatecznie pewnych a licznych wiadomości. Trzeba się zadawalać najczęściej niekompletnemi albo zgoła przestarzałemi.

Przedewszystkiem zbadamy udział ludności polskiej w posiadaniu nieruchomości miejskich, które uważać należy za bardzo ważne oparcie jej terytoryalne, utrwalające miejskie zainteresowania i charakter. Obok tego rozpatrzymy, jaką stanowią Polacy część lokatorów zamożniejszych (opłacających podatek mieszkaniowy w wysokości, dającej prawo wyborcze według rosyjskiego projektu samorządowego). Potem, jaki jest odsetek Polaków w miastach wśród mężczyzn, posiadających samodzielne źródło utrzymania (bez rodzin). Wreszcie, jak liczni są w grupach zawodowych przemysłu i handlu. Rozpatruję tylko miasta, mające w r. 1914 ponad 5 tys. mieszkańców.

Miasta, dla których liczba ludności dotyczy r. 1913, oznaczone są gwiazdką. Chodzi o to, że dla niektórych miast Warszawski Komitet Statystyczny dla r. 1914 bądź nie zbierał (w świeżo wyodrębnionej Chełmszczyźnie) bądź nie zdążył zebrać materyałów cyfrowych.

Źródła, na których opieram tablice następujące, składają się z nieopublikowanych materyałów Warszawskiego Komitetu Statystycznego (pierwsze trzy rubryki), z roczników ministeryum skarbu (ilość nieruchomości i mieszkań w miastach), z materyałów statystycznych projektu urzędowego samorządu miejskiego dla Królestwa (liczba właścicieli nieruchomości oraz lokatorów), wreszcie z publikacyi spisu r. 1897, skąd czerpię wiadomości o podziale zawodowem ludności naszej[1]). Ponieważ nie wszystkie miasta uwzględnione są w źródłach powyższych, zostawić musiałem tu i ówdzie rubryki niewypełnione. Zastrzeżenia poprzednio poczynione o wartości naukowej statystyki urzędowej nie tracą tu siły.

---

[1]) Opracowałem kwestyę tę w broszurze „*Ludność Warszawy*“ oraz artykule „*Miasta prowincyonalne Królestwa Polskiego*“ (*Ekonomista*, r 1916, z. 3—4). Obecnie streszczam, a zarazem uzupełniam obserwacye, tam poczynione.

I. Gub. Kaliska	Ludność w r. 1914	w tem Polaków	%	Ilość nieruchomości w r. 1912	% wyborców 3 kuryi wśród właścicieli nieruch. w r. 1910	wśród lokatorów uprawnionych do głosu	Ilość mieszkań w r. 1912	W r. 1897 % Polaków wśród		
								samodzielnie utrzymujących się	zatrudnion. w przemyśle	zatrudnion. w handlu
1. Słupca . . .	6.731	4.096	60,9	276	85,1	32,8	976	81,7	77,8	58,6
2. Konin . . .	12.259	6.240	50,9	362	54,1	28,7	1.718	65,1	75,4	21,1
3. Koło	10.857	4.968	45,8	413	37,4	23,2	2.529	51,7	62,9	16,8
4. Dąbie. . . .	5.613	3.315	59,1		62,5			64,7	63,3	25,2
5. Łęczyca. . .	10.599	3.973	37,5	288	50,5	29,3	1.886	60,7	56,3	15,3
6. Ozorków . .	20.377	6.632	32,5	455	39,0	18,9	2.445	36,4	33,7	9,5
7. Turek . . .	11.550	6.639	57,5	426	54,3	45,9	1.787	67,9	71,0	14,2
8. Kalisz* . . .	60.550	35.889	59,3	865	55,9	37,3	8.787	77,6	76,6	66,1
9. Błaszki . . .	5.615	2.080	37,0		30,5			89,6	87,6	87,4
10. Sieradz . . .	10.106	5.213	51,6	376	82,6	41,3	1.681	68,4	67,2	26,9
11. Warta . . .	6.746	3.303	49,0		65,3			52,4	54,1	15,4
12. Zduńska Wola	25.535	5.604	21,9	643	40,4	15,3	5.026	46,0	49,0	11,6
13. Wieluń . . .	13.067	7.479	57,2	347	73,9	33,1	1.672	62,3	67,2	16,1

II. Gub. Piotrkowska	Ludność w r. 1914	W tem Polaków	%	Ilość nieruchomości w r. 1912	% wyborców 3 kuryi wśród właścicieli nieruch. w r. 1910	wśród lokatorów uprawnionych do głosu	Ilość mieszkań w r. 1913	W r. 1897 % Polaków wśród		
								samodzielnie utrzymujących się	zatrudnion. w przemyśle	zatrudnion. w handlu
1. Rawa . . .	10.356	4.463	43,1	375	70,8	44,6	1.170	53,8	53,7	11.7
2. Brzeziny . .	17.528	6.679	38,1	443	83.6	7,1	1.706	43,5	35,4	12,0
3. Tomaszów Rawski . .	30.268	10.448	34,5	700	50,9	64,5	4.860	38,1	40,4	7,7
4. Łódz (bez przedmieść)* .	459.353	201.679	43,9	4.799	63,4	33,3	45.600	48,6	52.5	16,0
5. Zgierz. . .	21.723	11.424	52,6	826	51,6	30,5	5.338	63,6	65,7	23,9
6. Łask . . .	6.840	1.797	26,2	350	40,8	28,7	890	36,7	36,9	10,2
7. Pabianice. .	49.718	33.730	67,8	998	64,7	40,0	6.870	64.5	67,9	26,1
8. Piotrków* .	40.602	21.615	53,2	1.146	77,5	66,3	6.285	61,4	60,0	34,2
9. Radomsk* .	20.627	10.849	52,6	671	75,5	32,7	3.010	58,4	62,5	14,8
10. Częstochowa.	92.975	62.273	67,0	1.870	75,8	62,6	9.785	69,7	73,7	23,7
11. Będzin. . .	56.667	27.733	48,9	796	47,1	21,7	5.240	62,6	75,1	9,4
12. Sosnowiec .	118.475	80 591	68,0	1.610	85,9	64,5	13.476			

III. Gub. Kielecka*	Ludność w r. 1913	W tem Polaków	%	Ilość nieruchomości w r. 1912	% wyborców 3 kuryi wśród właścicieli nieruchom. w r. 1910	wśród lokatorów uprawnionych do głosu	Ilość mieszkań w r. 1913	W r. 1897 % Polaków wśród		
								samodzielnie utrzymujących się	zatrudnion. w przemyśle	zatrudnion. w handlu
1. Olkusz. . .	7.206	3.251	45,1	337	61,0	27,9	1 050	45,7	54,5	13,6
2. Miechów . .	4.018	2.247	55,9	185	80,0	27,7	650	59,5	69,2	25,4
3. Pińczów . .	11.509	4.812	41,8	685	58,2	62,9	1.550	41,9	36,7	4,0
4. Działoszyce .	7.183	1.180	16,4	399	26,4	11,6	1.140	24 4	39,8	2,8
5. Jędrzejów .	7.256	4.962	68,4					58,1	62,3	14,2
6. Włoszczowa.	7.760	1.996	25,7					33,4	27,7	1,1
7. Kielce . . .	37.141	20.299	54,7	1.087	63,3	47,1	4.151	67,2	67,6	21,0
8. Chęciny . .	5.667	2.218	39,1		23 2			32,0	12,6	1,8
9. Stopnica . .	5.379	1.509	28,1					33,1	40,5	4,0
10. Chmielnik .	10.382	2.384	23,9	456	20,9	15,9	940	19.5	22,8	3,0

IV. Gub. Radomska	Ludność w r. 1914	W tem Polaków	%	Ilość nieruchomości w r. 1912	% wyborców 3 kuryi wśród właścicieli nieruchom. w r. 1910	wśród lokatorów uprawnionych do głosu	Ilość mieszkań w r. 1913	W r. 1897 % Polaków wśród		
								samodzielnie utrzymujących się	zatrudnion. w przemyśle	zatrudnion. w handlu
1. Sandomierz .	9.540	4.442	44,6	208	48,8	40,0	1.044	67,5	53,7	12,6
2. Staszów . .	11.316	3.572	31,6	407	38,7	35,1	1.591	47,0	96,6	87,7
3. Opatów . .	8.639	2.904	33,6	462	38,8	22,2	1.575	42,0	40,8	13,0
4. Ostrowiec .	11.465	4.593	40,1		37,9			41,1	55,1	6,0
5. Iłża	6.253	3.720	59,5					53,4	52,6	5,5
6. Końskie . .	10.616	3.632	34,2	308	64,2	18,9	1.549	36,1	39,3	3,7
7. Przedbórz. .	7.360	2.440	33,2		20,3			34.3	34,5	3,8
8. Szydłowiec .	10.423	2.329	22,3		31,5			30,4	36,0	5,4
9. Opoczno . .	6.841	3.222	47,1	345	53,7	51,7	1.456	61,3	57,4	8,8
10. Radom. . .	42.427	21.067	49,7	844	49,5	45,5	8.435	58,7	53,7	23,8
11. Kozienice. .	9.496	4.423	46,6	446	52 6	44,0	1.450	42,2	39,2	9,1

V. Gub. Lubelska.	Ludność w r. 1914	W tem Polaków	%	Ilość nieruchomości w r. 1912	% wyborców 3 kuryi wśród właścicieli nieruchom. w r. 1910	wśród lokatorów uprawnionych do głosu	Ilość mieszkań w r. 1913	W r. 1897 % Polaków wśród		
								samodzielnie utrzymujących się	zatrudnion. w przemyśle	zatrudnion w handlu
1. Janów. . .	7.217	3 430	47,5	514	60,1	26,3	950	54,5	53,9	24,6
2. Kraśnik . .	8.695	3.979	45,8		61,5			48,8	31,0	4,3
3. Puławy . .	10.043	3.346	33,3	745	48,1	25,2	1.450	20,1	12,0	6,0
4. Lublin. . .	75.351	29.271	38,8	1.125	31,1	53,0	11.728	48.8	29,3	16,5
5. Lubartów. .	8.682	3.753	43,2	514	56,7	33.0	1.016	45,7	52,3	3,7
6. Łęczna . .	4.345	1.389	32,0		47,9			36,7	31,5	5,2
7. Krasnystaw .	9.799	6.690	68,3	531	90,3	26,2	1.140	70,2	65,9	20,5
8. Zamość* . .	15.340	4.425	28,8	485	55,6	28,6	1.800	33,2	33,3	10,6
9. Szczebrzeszyn*	7.251	3.480	48,0		49,7			56,6	61,9	0,0
10. Chełm* . .	21.019	4.486	21,3	679	8.5	40,0	2.482	20,9	28,3	6,3
11. Hrubieszów*	14.542	3 326	22,9	828	44,6	23,0	2.052	20,7	26,8	6,7
12. Dubienka* .	7.426	2.337	31,5		44,5			17,2	19,4	2,7
13. Tomaszów* .	9.983	3.268	32,7	660	31,5	16,1	1.127	29,2	42,1	4,4
14. Biłgoraj* . .	6.105	1.320	21,6	501	32,7	37,8	1.130	25,4	24,6	48,

VI. Gub. Siedlecka	Ludność w r. 1914	W tem Polaków	%	Ilość nieruchomości w r. 1912	% wyborców 3 kuryi wśród właścicieli nieruchom. w r. 1910	wśród lokatorów uprawnionych do głosu	Ilość mieszkań w r. 1913	W r. 1897 % Polaków wśród		
								samodzielnie utrzymujących się	zatrudnion. w przemyśle	zatrudnion. w handlu
1. Węgrów . .	12.275	3.686	30,0	795	53,2	56,3	1.727	39,8	34,0	4,9
2. Sokołów . .	10.103	2.829	28,0	579	56,9	26,5	1.474	45,0	40,8	4 3
3. Siedlce. . .	35.333	13.438	38,1	1.124	48,1	30,7	5.589	40.6	28.5	8,2
4. Garwolin . .	5.415	2.742	50,6	385	89.3	21,1	1.045	50,6	59,2	7,9
5. Żelechów. .	8 036	2.832	35,2		38 4			36.1	33,7	3,4
6. Radzyń . .	7.339	2.637	35,9	481	49,7	28,1	868	48,8	28,0	6,8
7. Międzyrzec*.	15.216	3.309	21,8	1.195	28.1	16,2	2.601	22,1	13,7	2,0
8. Łuków . .	13.186	3.901	29,6	785	51,3	30,7	2.055	43.4	32,4	7,2
9. Janów* . .	6.327	2.648	41,9					38,2	23,9	4,6
10. Biała* . . .	16.734	4.415	26,4	756	51,5	22,2	1.981	28,4	26,2	6,0
11. Terespol*. .	5.544	695	12.5	213	17,6	12,5	523	16,3	19,7	2,8
12. Włodawa* .	14.909	2.448	16,4	479	36,3	18,4	1.200	19,2	21,0	2,1
13. Parczew . .	8.287	3.819	46,1		59,5			46,0	16,9	3,8

VII. Gub. Warszawska	Ludność w r. 1914	W tem Polaków	%	Ilość nieruchomości w r. 1912	% wyborców 3 kuryi wśród właścicieli nieruchom. w r. 1910	wśród lokatorów uprawnionych do głosu	Ilość mieszkań w r. 1913	W r. 1897 % Polaków wśród		
								samodzielnie utrzymujących się	zatrudnion. w przemyśle	zatrudnion. w handlu
1. Mińsk . . .	7.280	2.315	31,8	347	50,0	24,6	1.463	41,8	33,6	9,3
2. Kałuszyn. .	10.643	1.965	18,5		19,9			29,0	26,8	5,2
3. Pułtusk . .	16 248	8.199	50,4	459	72,2	38,8	2.800	54,4	49,0	16,3
4. Nasielsk . .	6.678	2.003	30.0		41,4			36,3	43,3	10,7
5. Płońsk . .	14.710	5.521	37,5	344	47,8	25,7	2.043	45,5	46,5	8,9
6. Zakroczym .	7.982	3.618	45.3	225	67.3	18,5	1.052	48,2	36,9	4,8
7. Warszawa*[1]	845.130	472.454	55,9	5.975	54,0	48,4	193.986	55,8	71,4	36,9
8. Nowy Dwór.	8.911	2.539	28.5	235	31,7	16,8	1.520	29,6	27,4	9,7
9. Grójec. . .	9.989	2.779	27,8	207	28,7	20,3	1.392	41,2	42,1	5,3
10. Warka. . .	6 149	2.558	41,6		64,5			43,4	39,5	5,1
11. Mszczonów .	8.174	2.573	31,5		67.1			54,5	57,6	12,2
12. Skierniewice.	10.492	6.155	58,7	459	83,8	47,6	1.882	64,4	64,5	27,3
13. Łowicz . .	16.653	7.566	45,4	457	73,1	66,5	3.485	65,2	68,9	24,3
14. Sochaczew .	7.413	1.947	26,3	170	26,3	28,0	1.326	36,9	41,5	9,6
15. Gostynin . .	6.817	2.988	43,8	341	57,1	28,1	1.426	58,5	57,8	18,4
16. Gąbin . . .	6.852	2.654	38,7		47.9			53,2	55,5	7,2
17. Kutno . . .	14.644	4.793	32,7	285	32,3	24,6	2.470	53,5	59,7	14,8
18. Włocławek* .	52.063	32.588	62,6	1.243	75,5	39,4	7.753	75,9	76,4	38,2

[1]) bez przedmieść. Dane magistratu. P. moja „*Ludność Warszawy*".

VIII. Gub. Płocka	Ludność w r. 1914	W tem Polaków	%	Ilość nieruchomości w r. 1912	% wyborców 3 kuryi wśród właścicieli nieruchom. w r. 1910	wśród lokatorów uprawnionych do głosu	Ilość mieszkań w r. 1913	W r. 1897 % Polaków wśród		
								samodzielnie utrzymujących się	zatrudnion. w przemyśle	zatrudnion. w handlu
1. Lipno . . .	7.762	3.770	48,6	449	58,6	33,6	1.586	58,1	65,1	21,8
2. Rypin . . .	6.266	2.893	46,2	240	55,5	20,6	1.300	57,0	60,9	13,1
3. Sierpc . . .	8.588	3.982	46,4	373	63,6	25,5	1.510	60,8	65,1	9,2
4. Płock . . .	29.013	16.851	58,1	566	46,7	41 5	4.829	59,5	59,8	24,4
5. Mława. . .	18.218	9.838	54,0	659	74,6	29.7	3.349	59,8	60,1	18,0
6. Ciechanów .	9.911	3.933	39,7	498	56,5	30,3	1.910	51,3	47,7	18,5
7. Przasnysz .	10.579	5.108	48,3	431	66,7	28,8	1.773	54,0	48,1	7,8

IX. Gub. Łomżyńska	Ludność w r. 1914	W tem Polaków	%	Ilość nieruchomości w r. 1912	% wyborców 3 kuryi wśród właścicieli nieruchom. w r 1910	wśród lokatorów uprawnionych do głosu	Ilość mieszkań w r. 1913	W r. 1897 % Polaków wśród		
								samodzielnie utrzymujących się	zatrudnion. w przemyśle	zatrudnion. w handlu
1. Maków . .	7.149	1.795	25,1	382	41,5	38,9	1.458	36,8	37,7	4,2
2. Ostrołęka. .	13.564	5.905	43,5	505	78,3	43,2	2.110	37,4	25,6	5,8
3. Ostrów . .	13.502	5.418	40,1	882	70,6	27,4	2.219	43,0	32,9	8,3
4. Tykocin . .	6.059	2.300	38,0		53,2			46,3	26,2	2,4
5. Łomża. . .	26.726	12.654	47,3	731	46,6	30,8	4.649	47,5	42,4	15.5
6. Kolno . . .	6.641	2.829	42,6		62,5			37,6	12,4	4,4
7. Szczuczyn .	5.330	1.543	29,0	243	40,6	38,0	1.062	33,9	16,0	8,0

X. Gub. Suwalska	Ludność w r. 1914	W tem Polaków	%	Ilość nieruchomości w r. 1912	% wyborców 3 kuryi wśród właścicieli nieruchom. w r. 1910	wśród lokatorów uprawnionych do głosu	Ilość mieszkań w r. 1913	W r. 1897 % Polaków wśród samodzielnie utrzymujących się	zatrudnion. w przemyśle	zatrudnion. w handlu
1. Augustów .	11.775	6.144	52,2	1.055	77,8	20,6	1.929	56,0	35,4	6,6
2. Suwałki . .	23.763	11.188	47,1	1.053	52,7	32,8	4.442	46,0	33,7	12,1
3. Kalwarya. .	12.087	3.371	27,8	461	33,9	37,5	1.359	18,5	15,9	4,3
4. Wyłkowyszki	5.633	102	1,8	415	7,7	15,0	1.085	8,0	4,8	2,8
5. Maryampol .	5.188	237	4,6	390	30,3	24,2	1.259	13,0	11,1	2,1
6. Władysławów	5.183	392	7,6	342	20,3	31,8	792	8,2	2,3	1,2

W tablicy tej uwzględniłem te z pośród miast Królestwa, mających ponad 5 tys. mieszkańców, dla których źródła urzędowe zawierają odpowiedzi na pytania, postawione w nagłówkach kolumn. Pomijamy w ten sposób ze trzy tuziny miast, przeważnie z ludnością 5 — 10 tys. mieszkańców i wszystkie mniejsze. Pierwszy szereg wypełniają liczby ludności w miastach według danych W. K. S. z r. 1914 (ew. z r 1913). W drugim wykazana jest ilość wśród niej Polaków w tymże roku (z doliczeniem do nich drobnych liczb katolików, których mowę określono jako rosyjską, w niektórych miastach wschodnich). W trzeciej kolumnie wyrachowuję odsetek Polaków wśród ludności. Dowodzi on, że zwykle gorzej trzymamy o polskości swych miast, ponieważ żydzi, jako żywioł ruchliwy, więcej się w nich uwidoczniają. W większych miastach ludność polska naogół znacznie przeważa, w mniejszych i średnich odsetek jej ulega poważnym wahaniom. Przytem naogół w miastach, położonych na zachodzie Królestwa, jest on pokaźniejszy, na wschodzie mniej znaczny. - Poza liczbami procentowemi wielką wartość posiadają dla nas absolutne. A z nich wnioskujemy, że jakikolwiek stanowimy tu i ówdzie odsetek wśród ludności, we wszystkich miastach Królestwa istnieje już poważna grupa mieszczaństwa polskiego, skupiająca w 70 miastach

ponad	100	tys.	Polaków	w	2	miastach
„	25	„	„	„	7	„
„	10	„	„	„	10	„
„	5	„	„	„	17	„
„	3	„	„	„	36	„

z pośród 111 przytoczonych. Innemi słowy, stanowią one wcale poważne skupienia ludności polskiej, które są w stanie podejmować zwykłe zadania kulturalne miast.

Zaznaczmy, że rozpatrujemy tu miasta, mające ponad 5 tys. mieszkańców, gdy mniejsze od tych przeciętnie mają większy odsetek Polaków, jak również wiele pominiętych większych.

Kolumny 4 i 7 zawierają ilość nieruchomości i mieszkań w miastach według danych ministeryum handlu z rocznika r. 1914, gdzie podane są mieszkania zarówno opodatkowane, jak nieopodatkowane. Liczby te absolutne mają pewne znaczenie w zestawieniu z niektóremi względnemi, jakie w innych szeregach przytaczam. Oto w r. 1910

w celu uzasadnienia statystycznego projektu w sprawie samorządu miast przeprowadzono rachunek wyborców według przypuszczalnych cenzusów — nieruchomości i dość wysokiego podatku mieszkaniowego — oraz według kuryi narodowościowych — rosyjskiej, żydowskiej i trzeciej: ludności pozostałej. Kurya trzecia więc zawiera, z wyjątkiem niektórych miast, posiadających kolonie niemieckie, prawie wyłącznie Polaków. Otóż w szeregach 5 i 6 tablicy przytoczonej podaję odsetek, jaki wyborcy kuryi trzeciej wśród ogółu wyborców z tytułu bądź nieruchomości (kol. 5) bądź podatku mieszkaniowego (kol. 6) stanowili. W przybliżeniu można z nich wnioskować, jaki odsetek Polacy stanowią w miastach wśród właścicieli nieruchomości a jaki wśród zamożniejszych lokatorów.

Okazuje się, że polska własność nieruchoma miejska stanowiła[1])

poniżej 10%	w 2	miastach	(Chełm i Wyłkowyszki)
10 — 30%	w 10	„	
30 — 50%	w 35	„	
50 — 70%	w 39	„	
70 — 90%	w 17	„	
ponad 90%	w 1	„	(Krasnystaw)

Wynik otrzymany uznać należy za względnie zadawalający. Po poprawce, uczynionej w niektórych miastach na rzecz własności niemieckiej, konstatujemy w 71 miastach przewagę bezwzględną lub stosunkową nieruchomości polskich, na ogólną ilość 116, objętych wykazem samorządowym (60%). Ale i pozostałe wykazują bardzo znaczny odsetek własności polskiej, która, jak z tego wypada sądzić, mocno jest w miastach zakorzeniona. Grupa mieszczańska najlepiej usytuowana i najmocniej z gruntem miejskim związana posiada większość polską. Jest to poważna podstawa do uobywatelenia i unarodowienia ducha miast naszych.

Zestawmy liczby odsetkowe ludności polskiej w miastach (kol. 3) z liczbami wyborców kuryi 3-ej z tytułu nieruchomości (kol. 5) w celu porównania, o ile korzystniejszy lub mniej korzystny jest odsetek lud-

---

[1]) Nie znaczy, że resztę stanowiła własność żydowska. W wielu miastach (np gubernialnych) istniała pozatem rosyjska, w Chełmszczyźnie wielu właścicieli Polaków również zaliczono do Rosyan.

ności polskiej w grupie właścicieli danego miasta od odsetka wśród ogółu jego ludności. Wskutek znacznej różnicy metod, stosowanych przy gromadzeniu tych danych, nie będziemy uważali różnic nie przekraczających w obydwie strony 10% za decydujące. Wypadnie przeto, że odsetek Polaków wśród właścicieli nieruchomości w zestawieniu z odsetkiem ich wśród ludności jest

większy w 58 miastach
mniej więcej równy w 22 miastach
mniejszy w 3 miastach (Tomaszów R., Lublin, Chełm).

Innemi słowy z wyjątkiem paru miast wszędzie w Królestwie odsetek Polaków wśród właścicieli nieruchomości miejskich odsetkowi ich wśród ogółu ludności dorównywa, a najczęściej go przekracza, niekiedy o 40%, z górą podwójnie. Jest to okoliczność dla narodowości naszej pomyślna, że nie stanowi ona w miastach proletaryatu jedynie, ale że w warstwach posiadających stanowi odsetek szczególnie pokaźny[1]).

Mniej więcej siódma część lokatorów dostępowała według projektu o samorządzie prawa wyborczego. Wśród tej garści lokatorów, która nie miała być liczniejszą od właścicieli nieruchomości, Polacy stanowią odsetek niezbyt znaczny. Ta sztucznie wykrojona grupa ludności posiada niemal wszędzie mniejszy odsetek Polaków, niż ogół ludności miejskiej. Widocznie grupy miejskie zamożniejsze polska i żydowska są dość równe liczebnie, ale polska w większym stopniu związuje się z miastem za pomocą kupna nieruchomości, żydowska natomiast częściej poprzestaje na wynajmie mieszkań.

Ludność w całej masie nie bierze udziału w życiu społecznem albo gospodarczem. W stosunku do niego przeważna część ludzi stanowi masę bierną, spożywającą, wobec czego tem większe jest znaczenie ludności czynnej, na której barki spada troska o byt narodu.

---

[1]) Uznając ten fakt, *Gazeta Poranna 2 grosze* w rozbiorze mojego referatu o miastach prowincyonalnych zaznacza, że nieruchomości żydowskie kupią się dokoła rynku, czyli są większe i rentowniejsze. Fakt ten zestawić należy z innym, że w niektórych miastach naszych odsetek Niemców jest większy wśród ludności stałej, niż ogółu ludności. Obydwa fakty świadczą o tem, że w procesach ludnościowych ostatnich dziesięcioleci ludność żydowska i niemiecka w miastach cofają się względnie, że wzrost miast (nowa ludność i nowe nieruchomości) tworzą Polacy.

Ogólne przeto liczby ludności miast lub krajów dają tylko pośrednie wskazówki przy określaniu czynnej i dojrzałej jej części, stosunki dotyczące ludności całej charakteryzują tę część tylko do pewnego stopnia, w wielu wypadkach ciekawie jest wyodrębnić ją i badać osobno. Poniekąd liczby mieszkań nadają się, jako wskazówka do jej wyeliminowania, prócz miast fabrycznych, gdzie jest liczną ludność bezdoma. W r. 1897 prowadzono statystykę ludności m. in. według samodzielności gospodarczej. Wyniki jej są naogół dość zbieżne z przytoczoną statystyką mieszkań. Spis r. 1897 daje możność obliczenia, jaki udział wśród niej brali Polacy.

Bardzo interesujące jest zestawienie odsetka ich wśród ludności samodzielnej w r. 1897 z odsetkiem wśród ogółu ludności w r. 1914. Wynika z niego, że Polacy są stosunkowo liczniejsi wśród ludności ekonomicznie czynnej, niż wśród ogółu mieszkańców[1]).

To samo daje się skonstatować z porównania różnych wynikow spisu. Innemi słowy, okoliczność wskazana nie jest rzeczą błędu statystycznego ani skutkiem zestawienia dat z różnych czasów, lecz cechą układu gospodarczego ludności polskiej. Ponieważ zaś nie do biernej, lecz do czynnej ludności większą przywiązujemy wagę, tedy wniosek wyciągamy, że znaczenie ludności polskiej miejskiej jest większe od jej liczebności[2]). Większa liczba ludności ekonomicznie biernej wśród żydów tłomaczy się ich niezróżnicowaniem zawodowem, które, jak widzieliśmy, wzrasta.

---

[1]) Z pośród miast przytoczonych tylko w kilku podrzędnych miastach jest inaczej, a i tu różnice są nieznaczne.

[2]) W niektórych wypadkach rozbieżność liczb z dwu szeregów porównywanych jest tak znaczna, że nie da się jej wytłomaczyć jedynie większą czynnością gospodarczą Polaków. Mamy niestety w takim razie do czynienia z jakimiś błędami. Statystyka urzędowa rosyjska tak była niewyrobiona pod względem metody gromadzenia i opracowania danych, że możemy być mniej więcej pewni jej wyników jedynie, gdy z różnych źródeł zaczerpnięte liczby analogicznych kategoryi zbiegają się ze sobą; każda natomiast rozbieżność nie tyle zmusza nas do poszukiwania okoliczności życiowych, które ją wywołały, ile nasuwa przypuszczenie o popełnionym błędzie. Tak jest i w danym wypadku: jeżeli np. w Łowiczu spis z r. 1897 wykazał 65,2% Polaków ekonomicznie samodzielnych, natomiast Warszawski Komitet Statystyczny w r. 1914 podaje Polaków w Łowiczu zaledwie 45,4%, możemy nie kłopotać się wyszukaniem tej zmiany, bo najpewniej żadna nie zaszła. Wskazuje na to m. in. to jeszcze, że wśród właścicieli nieruchomości Polaków w Łowiczu w r. 1910 było 73,1, a wśród lokatorów-wyborców 65,5%, tak, że Łowicz stanowi dziwny wyjątek

Ostatnie dwa szeregi tablicy powyższej zobrazowują według spisu odsetek Polaków wśród grup zawodowych przemysłu i handlu, owych zatrudnień podstawowych ludności miejskiej. Zastrzedz należy, że ludność, utrzymująca się z handlu, przeważnie posiada przedsiębiorstwa własne, zwłaszcza w miastach mniejszych. Natomiast wśród ludności przemysłowej stosunkowo niewielka część jest posiadającą, przeważnie — pracuje z wynajmu, zwłaszcza w miastach fabrycznych. Przeciętnie ludność zatrudniona w przemyśle stanowi ponad 50% ludności miejskiej, w handlu koło 15%. Wśród ludności zajętej w przemyśle Polacy stanowią większość bezwzględną, w handlu ponad 15%. Odsetek ostatni można uznać za miarodajny dla grupy posiadającej na własne imię przedsiębiorstwa handlowe. Natomiast co do przemysłu, to jest rzeczą niepodobną wyodrębnić ludność posiadającą i określić wśród niej odsetek Polaków. Jest on wyższy, niż w handlu, niższy, niż wśród ogółu zatrudnionych w przemyśle.

Bądź cobądź handel i przemysł miast naszych, o czem tablica powyższa przekonywa, nie są wyłącznie w rękach elementu żydowskiego. Szczerby w jego posiadaniu poczyniono znaczne, a w przeciągu lat 20, jakie od spisu upłynęły, niewątpliwie się powiększyły. Rzecz oczywista, że niemal wszędzie odsetek Polaków w grupie handlowej jest o wiele niższy, niż wśród ogółu mieszkańców, atoli wszędzie niemal mniejszy lub większy udział Polacy w handlu miejskim biorą, czyli wszędzie istnieje już pewna podstawa do rozszerzania posiadania zdobytego[1]). Wraz z tem budowa społeczna narodu zbliża się

---

z tego względu, że ludności polskiej wśród lokatorów przewyższa tam odsetek ogólny odsetek ludności polskiej, a to znacznie. Otóż w istocie zapewne nie przewyższa, ale wprost, jak to z porównania czterech tych liczb wynika, Warszawski Komitet Statystyczny popełnił błąd i wykazał w Łowiczu o 20% za mało ludności polskiej. Przy jego metodach pracy, to mu się nieraz zdarzało! (W/g spisu było 60,0%).

[1]) Niema tu miejsca na szczegółowsze rozpatrzenie tablicy przytoczonej, które uwypukliłoby różnice terytoryalne w ugrupowaniu społecznem Polaków i wyjaśniło lokalne warunki, wpływające na nie. Dałoby się zaznaczyć np., że miasta większe przodują w rozwoju warstwy miejskiej polskiej, co jest wobec skonstatowanego upadku mniejszych okolicznością pomyślną. Nie należy sądzić, że o liczebności Polaków w miastach stanowi warstwa mieszczan rolników, która w przeważnej części miast według spisu z r. 1897 nie przekraczała 5%, i tylko w bardzo nielicznych miastach, położonych przeważnie na wschodzie, sięgała wyższego odsetka (ponad 15%). Po szczegóły odsyłam do swego referatu o „Miastach prowincyonalnych Królestwa Polskiego“ (*Ekonomista*, r. 1916, z. III—IV). Zastanawiam się tam między innemi nad

do normalnej i równomiernej, a co zatem idzie, i kultura jego ogarnia coraz wszechstronniej (i coraz wyłączniej) zagadnienia rozwoju krajowego.

---

wartością liczb, przytoczonych w tablicy, ze względu na niepewność i (niekiedy) przestarzałość danych, które służyły za jej podstawę. Przytaczam je dlatego, 1) że z tą szczegółowością dotychczas nie zostały u nas opracowane, pomimo że wyniki spisu opublikowane są jeszcze w r. 1904; mogą zaś stanowić materyał do porównania z przyszłymi spisami ludności, 2) że w braku innych materyałów statystycznych bez odwołania się do spisu z r. 1897 wielu kwestyi nie dałoby się nawet do rozpatrzenia przedłożyć, 3) wreszcie, że znając w przybliżeniu kierunek zmian społecznych z obserwacyi, liczby spisu można brać poniekąd za punkt oparcia w ocenie stanu spółczesnego rzeczy. Przy sposobności zaznaczę, że w celu ułożenia tablicy ludności samodzielnej brałem pod uwagę jedynie ludność męską i potrącałem wojsko, a w niektórych guberniach (Kaliskiej, Piotrkowskiej, Warszawskiej, Łomżyńskiej, Płockiej i Siedleckiej), dla których w wspomnianym referacie kierowałem się celami specyalnymi, by nie przerabiać rachunku, wówczas dokonanego (coby zmian znacznych nie wprowadziło), również więźniów, obsługę komunikacyi i inne drobne grupy, mianowicie z pośród 65 rubryk, na jakie spis dzieli ludność samodzielną, brałem tu do obrachunku 1 — 3, 5 — 15, 17 — 40 i 46 — 61, w czterech guberniach pozostałych 1 — 3 i 5 — 66. Grupę zawodową przemysłu złożyłem z rubryk 22—40, handlu — 46—61. (P. wyniki spisu r. 1897, tomy dla gubernii poszczególnych, tabl. XXI—XXII).

6.

Osadnictwo niemieckie na obszarze Królestwa Kongresowego z czasów dawnych, kiedy to, zawsze omijając Mazowsze, zalewało ziemie Wielko- i Małopolski, nie pozostawiło u nas żadnych oaz niemczyzny. Kolonie niemieckie, jakie dziś posiadamy tu i ówdzie, są pochodzenia stosunkowo niedawnego. Stworzył je w pierwszej linii rozwój przemysłowy Królestwa, w braku miejscowych kapitałów i niekiedy sił wykwalifikowanych roboczych, z drugiej zaś strony ogólna ekspansya żywiołu niemieckiego, którego warunki ojczyste pobudzały do szukania nowych terenów pracy zarówno rolnej, jak przemysłowej wszędzie, gdzie można było znaleźć terytorya, niedość pod względem ekonomicznym wyzyskane. To też kolonizacyi niemieckiej w Polsce nie należy właściwie rozpatrywać w oderwaniu od innych jej kierunków, lecz jako jej szczegół, wcale nie najwybitniejszy. Z tworzenia się w Królestwie osad niemieckich nie wnośmy, jak to czynią przesadni publicyści, że tu skierowuje się nacisk żywiołowy narodu ościennego, przeciwnie drobne i wcale przygodne, jak zobaczymy, powstają u nas jego rozproszone odłamki.

Badanie kolonii niemieckich w Królestwie o tyle jest utrudnione, że prócz spisu z r. 1897 statystyki języka ojczystego ludności w Królestwie nie prowadzono. Dane Warszawskiego Komitetu Statystycznego z lat 1910—13, jak stwierdziłem powyżej, nie mogą być z wynikami jego porównywane. Przytem opublikowane materyały spisu dotyczą zbyt wielkich jednostek administracyjnych, bo całych powia-

tów, gdy osadnictwu niemieckiemu właściwe jest tworzenie osad rozrzuconych, którym przyjrzeć się można tylko przy badaniu zaludnienia Królestwa według jednostek możliwie najmniejszych, a więc gmin.

By zwalczyć te trudności, zwrócić się wypada do statystyki Warszawskiego Komitetu Statystycznego wyznaniowej. Aliści ludność ewangelicka Królestwa wcale nie jest identyczna z ludnością niemiecką, bowiem liczni są ewangelicy-Polacy. Uczynię przeto tak, że podam w tablicach następnych dla poszczególnych gubernii daty wyznaniowe i językowe spisu, a obok zobrazuję rozwój ludności ewangelickiej według poszukiwań Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Okaże się z nich, że ludność ta jest u nas w ruchu, który dotyczy głównie części niemieckiej ewangelików Królestwa, wobec czego da się przypuszczalny odsetek ludności niemieckiej dla czasów nowszych w przybliżeniu wyrachować [1]).

Jeżeli da się drogą takiego obliczenia dojść przypuszczalnych odsetków ludności niemieckiej w poszczególnych Królestwa powiatach, to w badaniu drobiazgowem rozsiedlenia jej nie znajdziemy w publikacyach spisu, zanadto przecież sumarycznych, żadnego sprawdzianu dat Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Ostatnie są tu szczególnie cenne, bo podając materyał liczbowy gminami, dają możność przyjrzeć się zblizka charakterowi kolonii niemieckich. Cóż, kiedy są niemożliwie przesadne, jakeśmy to stwierdzili na przykładzie Łodzi i przekonamy się na wielu innych. Podaję bądźcobądź owe dane pogminne Komitetu, przypuszczając, że myląc się w liczbach choćby znacznie, urzędy lokalne naogół nie odbiegały zanadto od prawdy życiowej, to znaczy, że nie konstatowały znaczniejszych osad o ludności ewangelickiej, gdzie ich niema, i odwrotnie — konstatowały gdzie są. Nie dowierzając tedy liczbom absolutnym ani stosunkowym Komitetu dla gmin poszczególnych, przytaczać je będę głównie jako wskaźnik przybliżony rozmieszczenia kolonii ewangelickich, a z skoków tych liczb, niezawsze do uwierzenia będących lub czemś uzasadnionych, usiłuję

---

[1]) Tablice następne wyrachowane są dla r. 1897 na podstawie tomów LI—LX opracowań spisu, dla innych lat na podstawie prac Warsz. Kom. Stat.: dla r. 1890 — t. III, dla r. 1893 — t. XI, dla r. 1905 — XXIII, 1906 — XXVI, 1907 — XXXIII, 1908— XXXVIII, 1909 — XXXIX, 1910, 1911, 1912 i 1914 na podstawie osobistego wyrachowania z danych nieopublikowanych W. K. S., 1913—z tegoż źródła w wyrachowaniu „Statystyki Polski“ Krzyżanowskiego i Kumanieckiego.

wnioskować o rozwoju osadnictwa niemieckiego w ostatnim okresie. Z temi zastrzeżeniami przejrzyjmy kolejno powiatami materyał statystyczny, w sprawie tej istniejący.

W powiecie Słupeckim gubernii Kaliskiej, tuż przy granicy Księstwa położonym, spis konstatował ewangelików 13,8%, Niemców 13,9%, czyli o 0,1% więcej. Dla r. 1913 Warszawski Komitet Statystyczny podał ewangelików i Niemców 15,2%, z czego Rocznik Kasy Mianowskiego wnosi o przyroście ich w okresie szesnastoletnim o 1,4% ludności. Przeglądając jednak same dane Komitetu przychodzę do wniosku przeciwległego. Rachował on w r. 1890 ewangelików 16,7%, w r. 1893—15,0, w 1905—15,1, w 1906—15,1, w 1907—14,9, w 1908—14,9, w 1909—14,3, w 1910—13,7. Biorąc do porównania daty z lat od 1893 do 1910, konstatujemy ustawiczny spadek ludności niemieckiej po r. 1905, który w okresie siedmnastoletnim daje dla niej minus, mianowicie zniżkę o 1,3% zaludnienia ogólnego. Jeżeli tedy uznamy za wyraz prawdy odsetek spisu i ów minus Komitetu, ludność ewangelicką pow. Słupeckiego wypadnie dla r. 1910 oznaczyć liczbą 12,5%. Ponieważ Komitet nie konstatuje nadwyżki Niemców nad ewangelikami, jaką stwierdzał spis, przeto takiż sam jest odsetek ludności niemieckiej, a spadek jej istotny wynosi 1,4% ludności. Liczba ta sama, co w Roczniku Statystycznym. ale z odmiennym znakiem.

Przy ogólnym odsetku 14,3 Komitet konstatował w powiecie Słupeckim w r. 1909 większe ich skupienia (ponad 1000 głów) w gminach Grodziec (48,0%), Oleśnica (30,3%), Szymanowice (31,1%), Trąbczyn (28,7%) i Dłusk (17,7%). Z pozostałych 8 gmin Skulska wieś zawiera 13,4%, pozostałe 5—10, Ciążeń 0,3. 6 miasteczek ma ich od 0 do 4,3%, miasto powiatowe 0,8%. W porównaniu z r. 1893 obserwujemy spadek odsetka w samej Słupcy i bardzo znaczną zniżkę w 5 gminach i 2 miasteczkach, przyrost zaś ponad 1% stwierdzamy zaledwie w 2 gminach i 1 miasteczku. Dane językowe z r. 1912 wszystkich ewangelików powiatu zaliczają do Niemców i odwrotnie, w r. 1910 w liczbach absolutnych miało być w powiecie 16.755 ewangelików, 16.738 Niemców.

W powiecie Konińskim spis konstatował 10,6% ewangelików, 10,2% Niemców, czyli o 0,4% mniej. Komitet zaś w r. 1913—10,5%, czyli i tu obserwowalibyśmy pewien ich przyrost. W istocie jednak sprawa przedstawia się inaczej: w r. 1890 Komitet rachował ewangelików 16,7%, w 1893 — 15,5, w 1905 - 13,2, w 1906—14,3, w 1907—14,2,

w 1908 – 12,3, w 1909—12,4, w 1910 - 12,4, w 1913—10,5. Do daty ostatniej tedy od r. 1893 ilość ewangelików cofnęła się aż o 5% ludności, ale biorąc zawsze do porównania r. 1910 obliczę ich zniżkę na 3,1%. Faktycznie tedy ewangelików w powiecie w r. 1910 było 7,5%, Niemców zaś, zachowując różnicę z r. 1897, 7,1%, czyli mniej od odsetka Komitetowego o 5,1.

W r. 1909 miasto zawierać miało 7,5% ewangelików przy absolutnym i stosunkowym spadku od r. 1893 [1]), z miasteczek 3 od 0 do 2%, jedno 5,6, jedno 22,3 (Władysławów), z pośród 12 gmin 4 zawierają ponad 1000 ewangelików (Brzeźno 40,4%, Dobroszyn 18,2%, Rzgów 18,3%, Staremiasto 11,1%), pozostałe od 3 do 15%. Porównanie z r. 1893 konstatuje zniknięcie dwu znacznych kolonii niemieckich (gminy Gosławice i Sławoszewek) — w tem klucz do zrozumienia zniżki stosunkowej, — w reszcie gmin przeważnie nieznaczne wahania odsetka ewangelików.

W powiecie Kolskim spis stwierdził 9,8% ewangelików, 9,7% Niemców, Komitet w r. 1913—12,4%, z czego wynikałby przyrost ich aż o 2,6%. Porównamy znów daty samego Komitetu: w r. 1890 — 14,2%, w 1893—12,1, w 1905—11,5, 1906—12,0, 1907—13,0, 1908—13,0, 1909—12,4, 1910—12,1% ewangelików, 12,0% Niemców, czyli obserwujemy w wyniku stagnacyę odsetka, z czego domyślamy się, że nie przekraczał on w r. 1910 tychże 9,7%, jakie spis wykazał.

Tak samo, jak Konin, miasto Koło ujawnia absolutne zmniejszenie się ludności ewangelickiej w okresie 1893—1909, stosunkowo z 6,2 na 4,8%, miasto Dąbie z 17,9 do 9,7, 7 miasteczek zawiera jej bardzo niewiele, z gmin zaś 5 posiada ponad 1000 ewangelików (Budzisław 26,0%, Lubotyn 19,5, Izbica 16,7, Kościelec 16,5, Sąpolno 12,3), pozostałe 9 gmin od 0,8 do 17,4. Porównanie z latami poprzedniemi konstatuje znaczniejszy ruch w gminie Grzegorzewie (musiała przybyć niewielka kolonia w r. 1908), Izbicy (znaczna kolonia przybywa w r. 1905, znika w 1908, ponownie jest notowana w 1912: jedna z niedorzeczności statystycznych Komitetu) i Lubotynie (r. 1893 - 6,4% ewangelików, 1905 — 15,8, 1906—22,1, 1909—19,5), pozatem wahania nieznaczne, przeważnie zniżkowe. Dane o języku z r. 1912 zaliczają

[1]) Według spisu 5,5%; spadek zaś od r. 1893 wynosi—2,0%; odsetek obecny nie przekracza więc 3,5.

pewną część ewangelików w m. Kole i gm. Kłodawie do Polaków, resztę do Niemców.

W pow. Łęczyckim w r. 1890 Komitet konstatował 9,5% ewangelików, w r. 1893—8,2, w 1905—7,2, 1906 - 7,4, 1907—7,8, 1908—7,7, 1909—8,1, 1910—8,5, 1913—6,9. Daty z lat 1893 i 1910 są najniekorzystniejsze, z porównania ich wypada przyrost, w r. 1913 zaprzeczony, o 0,3%. Niemców jednak zanotowano w r. 1910 mniej niż ewangelików, mianowicie 8,2%, spis zaś rachował ich 6,2, ewangelików 6,6%. Zachowując nieusprawiedliwiony przyrost (z porównania bowiem z r. 1909 i 1913 wypada spadek o 1,2%), podnieść należy odsetki spisu o 0,3%.

Miasto fabryczne Ozorków zawierać miało w r. 1909 — 23,3% ewangelików [1]), w czem nieco Polaków (r. 1912), pozatem 3 gminy z pośród 16 posiadało ich ponad 1000 (Chociszew — 35,4%, Sobótka 26,6, Dalików 15,9), 4 miasteczka przeciętnie 3,9% (r. 1908). Wzrost odsetka daje się konstatować w gm. Pieskowicach, głównie naskutek zmniejszania się ludności gminy, pozostałe ujawniają przeważnie zniżkę, niekiedy bardzo znaczną (gminy Grabów i Leśmierz). W liczbach absolutnych w r. 1910 miało być w powiecie 12.816 ewangelików, a 12.314 Niemców.

W powiecie Tureckim spis stwierdził 6,2% Niemców i ewangelików. W danym wypadku Komitet pozornie przesady się nie dopuszcza, notując w r. 1890—6,6% ewangelików, w r. 1893—5,9, w 1905—7,4, 1906—7,1, 1907—7,3, 1908—7,4, 1909—7,4, 1910—6,4, 1913—7,4. Z porównania dat r. 1893 a 1910 konstatuje się przyrost odsetka o 0,5. Niemców zaś Komitet szacuje więcej niż ewangelików o 0,4 w r. 1910, czego jednakże spis nie potwierdza. Wobec właściwej Komitetowi tendencyi odsetek jego ewangelików uznamy dla roku 1910 za wyraz maksymalny ich liczebności, różnicę pomiędzy ich ilością a Niemców określimy, jak zwykle, na podstawie spisu, czyli oszacować należy odsetek Niemców w powiecie na 6,4.

W r. 1909 miasto powiatowe (15,2%) [2]) i gm. Piekary (21,7%) zawierały ponad 1000 ewangelików, wśród pozostałych 19 gmin wiele

---

[1]) Liczba znacznie przesadzona: według spisu było ewangelików 15,9%, Komitet zaś z wyjątkiem r. 1905 podaje odsetek ten sam prawie, co wyżej.

[2]) Ten sam prawie odsetek i w r. 1893; spis zaś konstatuje zaledwie 10,3% ewangelików.

jest czysto katolickich. Przyrost odsetka ewangelików daje się skonstatować w niektórych gminach w okresie 1893 — 1905, poczem następuje stagnacya. W r. 1912 statystyka językowa niemal powtarza dane wyznaniowe, tak że liczba r. 1910 z pewną nadwyżką Niemców (8.518) nad ewangelikami (7.951) i w danych Komitetu nie znajduje potwierdzenia.

W powiecie Kaliskim spis konstatował 8,7% ewangelików, 7,8 Niemców. Według Komitetu zaś ewangelików w r. 1890 było 10,3%, 1893—10,5, 1905—11,1, 1906—11,0, 1907—11,1, 1908—11,3, 1909—11,5, 1910 10,8, 1913—11,1. Zestawiając daty z r. 1893 z 1910 obserwujemy zwyżkę odsetka o 0,3% (według metody Rocznika wynosi na 2,4° /o), także należy ocenić dla r. 1910 stosunek ewangelików do zaludnienia liczbą 9,0%. W tem jednakże już spis konstatował 0,9% Polaków, według zaś świadectwa Komitetu Niemców w r. 1910 było w powiecie 7,3%, czyli mniej, niż ewangelików o 3,5%. Uznając liczbę tę za wyraz minimalny rzeczywistości. asymilacyę dokonaną w okresie 1897 — 1910 szacuję na 2,6% ogółu ludności, a odsetek Niemców w r. 1910 na 5,5% (9,0 — 3,5).

Głównym ośrodkiem polskiej ludności ewangelickiej w powiecie jest sam Kalisz. Miasto posiada znaczny odsetek ewangelików (12,4% w r. 1909), a przytem rosnący (w r. 1893—10,7%) [1]), ale w r. 1912 wśród 6.749 ewang. rachowano zaledwie 1.550 Niemców. Z pośród 18 gmin ponad 1000 ewang. zawierają (r. 1909) Brudzew (16,8%), Ceków (48,3%), Chocz (23,1%), Kościelec (43,2%), Zbiersk (28,2%), Iwanowice (30,2%), wśród pozostałych tylko dwie mają ich ponad 5%, w czem jedna (Godzesze) całkowicie polska (r. 1912), druga (Koźminek) polska w $^1/_5$ części, pomimo że kolonia ewangelicka niedawno tam istnieje.

W powiecie Sieradzkim według dat spisu ewangelicy stanowi 6,1%, Niemcy więcej — 7,8%. Z liczb zaś Komitetu wynika stagnacya odsetka z drobnemi wahaniami: mianowicie w r. 1890 i 1893 ewangelicy stanowić mieli 6,3% ludności, w 1905 6,2, w 1906—5,8, czyli dostrzegamy spadek liczebności, poczem notujemy przyrost: w 1907 - 6,4, w 1908—6,5, w 1909—7,0, i ponowny spadek: w 1910—7,0, w 1913 — 6,6%. Biorąc do porównania lata 1893 i 1910, stwierdzamy przyrost o 0,7%. Wobec czego, zestawiajac go z datą spisu, rachować winniśmy obecnie odsetek ewangelików w powiecie na 6,8%,

[1]) Według spisu zaledwie 5,1, a więc i w r. 1909 nie więcej od 6,8%.

Niemców z zachowaniem tejże różnicy—8,5%. Komitet zaś w r. 1910 szacuje ostatnich na 12,4%, w liczbach absolutnych rachując ich 21.444, ewangelików 12.224. Ostatnią liczbę uznać należy za względnie wiarogodną, pierwsza o $^1/_3$ część jest przesadzona

Źródłem rachunku przesadnego jes statystyka Zduńskiej Woli. Jak w wielu innych wypadkach, statystyka miasta jest tu szczególnie dowolną. Miejscowa kolonia ewangelicka stanowiła w r. 1893—25,4% ludności, w r. 1909—19,0%. Ale stworzono tam pokaźną grupę Niemców-katolików: w r. 1912 miało być 4.802 Niemców-ewangelików (19,4%) i 6.291 Niemców-katolików (25,4%), w r. 1914 razem 11.345 (44,4%, czyli większość względna). W każdym razie spadek obu grup da się stwierdzić z tych liczb[1]). W gminie wiejskiej Zduńska Wola zachodzi nawet stosunek wyznań a języków odwotny do panującego w kraju: wśród 2.547 ewangelików liczy Warszawski Komitet Statystyczny w r. 1912—2.120 Polaków, wśród 1.927 Niemców—1.500 katolików. Pozatem liczna jest kolonia ewangelicka i w części katolicka Niemców w gminie Wojsławice (22,5% ewangelików w r. 1909) o odsetku ewangelików nieco rosnącym. Inne gminy ani zwłaszcza miasta powiatu nie zawierają znaczniejszych skupień ludności ewangelickiej ani niemieckiej.

To samo powiat Wieluński. Zawierał on według spisu 1,7% ewangelików, Niemców zaś tylko 0,9%. Komitet zaś podaje odsetek ewangelików dla r. 1890 — 1,3, 1893 — 1,7, 1905 — 1,3, 1906 — 1,5, 1907 — 1,4, 1908 — 1,6, 1909 — 1,4, 1910 — 1,0, 1913 — 0,9. W wahaniach tych dominuje tendencya zniżkowa, w okresie 1893 — 1910 stanowiąca o spadku odsetka o 0,7. Z zestawienia z spisem wynikałoby, że data wyznaniowa Komitetu odpowiada w danym razie rzeczywistości. Lecz Niemców szacuje Komitet na 0,5% (absolutnie 960, ewangelików 2.413), gdy z porównania ze spisem nie wypada ich więcej, niż 0,2%.

Dane statystyczne zawrzemy w następującej tablicy:

---

[1]) Tendencyjną przesadę Komitetu ujawnia porównanie liczb powyższych ze spisem. Było według niego ewangelików 13,6%, Niemców 19,5% ludności. Zestawmy z tem spadek ewangelików o 5,5% w latach 1893—1909, zanotowany przez Komitet, a nie naliczymy ich więcej, niż 8,1%. Zwłaszcza grupę Niemców-katolików należy uznać za przesadzoną; przypuszczając, że liczebność ich podlegała tejże tendencyi, co ewangelików, narachujemy ich nie $^1/_4$ część ludności, jak chce Komitet, ale zaledwie 4,0%. Wprawdzie metoda moja zanadto jest sumaryczna, by mogła sprawdzać się z dokładnością w poszczególnych gminach; z obserwacyi jednak wnosząc, Niemcy w Zduńskiej Woli istotnie nie stanowią więcej nad kilkanaście procent.

Gubernia Kaliska.	Spis r. 1897		Ludność ewangelicka według Warsz. Kom. Statystycznego					
	% ewangelików	% Niemców	Rok 1890	Rok 1893	Rok 1905	Rok 1906	Rok 1907	Rok 1908
1. Słupca	13,8	13,9	16,7	15,0	15,2	15,1	14,9	14,9
2. Konin	10,6	10,2	16,7	15,5	13,2	14,3	14 2	12,3
3. Koło	9,8	9,7	14,2	12,1	11,5	12,0	13,0	13,0
4. Łęczyca	6,6	6,2	9,5	8,2	7,2	7,4	7,8	7,7
5. Turek	6,2	6,2	6,6	5,9	7,4	7,1	7,3	7,4
6. Kalisz	8,7	7,8	10,3	10,5	11,1	11,0	11,1	11,3
7. Sieradz	6,1	7,8	6,3	6,3	6,2	5,8	6,4	6.5
8. Wieluń	1,7	0,9	1,3	1,7	1,3	1,5	1,4	1,6
Ogółem . . .	7,4	7,3	9,6	8,9	8,6	8,7	9,0	8,8

Ludność ewang. według Warszaw. Kom. Statystycz.				W r. 1910 w/g W. K. Statyst.					
Rok 1909	Rok 1910	Rok 1911	Przyrost 1893-1910	ewangelików	Niemców	% Niemców	Ilość skupień ewangelick. w r. 1909 ponad 1000 głów	Przypuszczalny % Niemców w r. 1910	
14,3	13,7	15,2	— 1,3	16.755	16.738	13,7	5	12,5	1
12,4	12,4	10,5	— 3,1	15.289	15.389	12,4	4	7,1	2
12,4	12,1	12,4	0,0	17.372	17 262	12,0	5	9,7	3
8,1	8,5	6,9	+ 0,3	12.816	12.314	8,2	4	6,5	4
7,4	6,4	7,4	+ 0,5	7.951	8.418	6,8	2	6,4	5
11,5	10,8	11,1	+ 0,3	19.852	13.514	7,3	7	5,5	6
7,0	7,0	6,6	+ 0,7	12.224	21.444	12,4	3	8,5	7
1,4	1,0	0,9	— 0,7	2.143	960	0,5	—	0,2	8
8,8	8,5	8,3	— 0,4	104.402	106.039	8,6	30	6,6[5])	

[1]) 80.991.

II. Gub. Piotrkowska	Spis r. 1897		Ludność ewangelicka według Warsz. Kom. Statystycznego					
	% ewangelików	% Niemców	Rok 1890	Rok 1893	Rok 1905	Rok 1906	Rok 1907	Rok 1908
9. Rawa	3,8	3,7	5,0	5,2	4,5	4,5	5,1	4,3
10. Brzeziny . . .	14,1	14,4	19,6	20,1	15,2	15,6	15,7	15,7
11. m. Łódź[1]) . .	18.0	21,4	37,8	34,1	24,1	26,4	26,5	26,5
12. Łódź	24 1	26,0	31,6	28,8	27,3	28,0	27,2	27,2
13. Łask	13,1	12,3	17,4	15,4	15,2	16,8	15,0	14,8
14. Piotrków . . .	7,5	7,2	12,0	9,9	9,8	9,9	9,6	9,6
15. Radomsk . . .	2,5	2,3	3,2	2,8	2,9	2,7	2,7	2,6
16. Częstochowa . .	1,0	1,3	0,9	1,0	1,0	0,9	1,0	1,0
17. Będzin	0,8	1,6	0,2	3,2	0,8	2,6	2,4	2.6
Ogółem . . .	9,6	10,6	12,5	13,6	11,7	12,6	12 1	12,4
Pominąwszy m. Łódź								

[1]) Z gm. Radogoszcz.

Ludność ewang. według Warsz. Kom. Statystycznego				W r. 1910 w/g W. K. Statyst.					
Rok 1999	Rok 1910	Rok 1913	Przyrost 1893-1910	ewangelików	Niemców	% Niemców	Ilość skupień ewangelick. w r. 1909 ponad 1000 gł.	Przypuszczalny % Niemców w r. 1910	
4,4	4,2	4,1	— 1,0	3.894	3.636	3,9	—	2,5	9
18,2	16,7	18,2	— 3,4	22.835	22.834	16,7	8	10,7	10
27.2	26,5	25,3	— 7,6	125.477	151.072	31,9	1	13,8	11
28,3	25,9		— 2,9	22.868	23.139	26,2	13	21,5	12
13,8	14,0	15,2	— 1,4	23.602	23.571	14,0	5	10,9	13
9,6	9,5	9,3	— 0,4	18.242	17.879	9,3	4	6,8	14
2,7	2,8	3,2	0,0	4.766	4.604	2,7	1	2,3	15
1,1	1,1	1,2	+ 0,1	2.436	3.145	1,4	–	1,4	16
3,0	2,9	3,6	— 0,3	11.428	10.919	2.7	2	0,3	17
12,9	11,4	12,8	— 2,2	235.548	260.799	13,2	34	7,6[1]	
				110 071	109.727	7,3	33	5,7	

[1]) 149.924. (Łódź—64.298, gubernia—85.626).

Tablica pierwsza rzuca światło jaskrawe na statystykę Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Jak obniża on w porównaniu ze spisem liczebność Polaków, tak przesadnie rachuje ludność niemiecką. Wobec tego i liczbę absolutną ostatniej należy uznać wogóle za powiększoną o 25%.

Biorąc pod rozpatrzenie kolumnę przyrostu ludności ewangelickiej, dostrzegamy znaczną jej zniżkę w powiatach północnych: Słupeckim i Konińskim nad Wartą przy granicy Księstwa. Zaobserwowaliśmy w rozdziale poprzednim tu właśnie szczególny przyrost ludności polskiej, który przeto znajduje swe wytłomaczenie w cofaniu się niemieckiej. Natomiast niejaka zniżka odsetka Polaków na południu gubernii pochodzi wcale nie z napływu Niemców, lecz żydów: powiat Kaliski stracił 4,4% ludności katolickiej, zyskując tylko 0,3% ewangelickiej, w istocie ludność niemiecka również tu straty poniosła znaczne (2,3%).

W całej gubernii 30 gmin zawiera skupienia ludności ewangelickiej, przenoszące według danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego 1000 głów. W tem się przebija charakter kolonizacyi niemieckiej, która tedy nie stwarzała warstwy, lecz wyspy ludności. Przytaczałem odsetki ewangelików w gminach poszczególnych, lecz nie stanowią one właściwego wyrazu rozsiedlenia niemieckiego, zależąc od wielkości gminy, w której pomiędzy wsiami polskiemi mieszczą się jedna lub dwie kolonie. Poza osadami fabrycznemi na wschodzie gubernii (Ozorków i Zduńska Wola) w miastach Niemców prawie niema; pewne rozpraszanie się kolonii znać jednak w drobniejszych odsetkach ewangelików w niektórych gminach. Prowadzi ono najczęściej do polonizacyi osadników, jakkolwiek większa część ewangelików-Polaków gubernii poza Kaliszem pochodzi raczej z osadnictwa Dolnoślązaków polskich. Częściej znikają kolonie niemieckie przez wycofanie się z kraju i tem się głównie tłomaczy, że najznaczniejszą stratę ludności ewangelickiej poniosły właśnie powiaty, gdzie jest najliczniejszą. Polonizacya zaś czyni postępy najszybciej w miastach, skąd pochodzi znaczny odsetek Polaków-ewangelików w Kaliszu.

Podkreślę jeszcze szczegół niepozbawiony znaczenia: w r. 1890, notując wyznanie jedynie ludności stałej, Komitet podawał większe odsetki ewangelików, niż w r. 1893 wśród całej ludności cywilnej. Wynika stąd przeświadczenie o dawności osadnictwa niemieckiego w gubernii i nie o świeżej imigracyi liczby przytoczone świadczą, lecz o znacznem jego w zestawieniu dat 1890 a 1913 r. stopnieniu (o 1,3%).

Analogiczną tablicę układam dla gubernii Piotrkowskiej (p. str. 128 i 129).

I w danym wypadku liczby Komitetu nie budzą zaufania. Zestawienie wyników spisu z datami jego dowodzi niechybnie, że Komitet powiększa bezpodstawnie liczebność ewangelików w bardzo znacznym stopniu, ażeby wykazać mniejszą od rzeczywistej jednolitość zaludnienia Królestwa. Przykro oglądać to papierowe urywanie Polakom dziesiątków i setek tysięcy ludzi w pracach, które jako urzędowe znajdują szerokie rozpowszechnienie wśród swoich i obcych, a z trudnością ulegają zaprzeczeniu. Więc w r. 1893 zanotowano ewangelików w powiatach gubernii Piotrkowskiej więcej, niż ich skonstatował spis z r. 1897, o parę, kilka i kilkanaście % ludności. Najjaskrawszy przykład stanowi Łódź, w której względną liczebność ludności ewangelickiej W. K. S. w porównaniu z spisem niemal podwaja, niemiecką bardziej jeszcze przesadzając. Na szczęście mamy tu świadectwo wiarogodne z okresu późniejszego o wiele przesadnego rachunku Komitetu, mianowicie sporządzony przez władze niemieckie spis ludności, który naliczył w niej ewangelików zaledwie 52.234, Niemców zaś 48.772, co stanowi tylko 12,3%, względnie 11,5% jej mieszkańców. Sprawę tę omówiliśmy wyżej, tu zaznaczmy, że przesadny rachunek Komitetu dla jednej gminy łódzkiej stanowi o 0,7% całej ludności Królestwa i do 15% ludności niemieckiej, przez Komitet narachowanej, a 20% istotnej.

A więc i tu mechaniczne porównanie wyników spisu r. 1897 z materyałami Warszawskiego Komitetu Statystycznego dla lat późniejszych bynajmniej nie odźwierciadla jakiegoś procesu ludnościowego. Istotnie porównanie takie stwierdzaćby mogło wzrost bardzo znaczny a powszechny ludności ewangelickiej w gubernii. Wniosek taki byłby atoli mylny całkowicie, bo zestawienie liczb samego Komitetu Statystycznego dla różnych lat wprost przeciwnie konstatuje przy pewnych wahaniach duży jej spadek, w całej gubernii o 2 z górą % dla okresu 1893 — 1910, w poszczególnych powiatach do 3,4%, w Łodzi o 7,6% ludności. Pozostawiam na ubo zu daty z r. 1890, jako dotyczące wyłącznie ludności stałej, z których przy porównaniu z liczbami dla r. 1893 ten jedynie wniosek wyciągnąćby można było, że ludność niemiecka, w ośrodkach przemysłowych z dawna osiadła, stanowi wśród ludności stałej gdzieniegdzie odsetek większy, niż wśród niestałej, czyli że w zapełnianiu ich, zarówno jak w Poznańskiem, udział główny bierze ludność polska, co wniosek nasz o spadku odsetka

ewangelików w gubernii w zupełności potwierdza. Jedynie powiat Będziński, którego zagłębie węglowe ściąga, zarówno jak górnośląskie, nieco sił roboczych z Niemiec, ujawnia w latach 1905 — 1913 pewien przyrost ludności ewangelickiej (liczba dla r. 1905 wydaje się jednak mylną), stanowiącej tu zresztą odsetek minimalny.

Zarówno jak dla gubernii Kaliskiej podaję schematycznie w ostatniej kolumnie tablicy powyższej próbne wyliczenie przypuszczalnego procentu ludności niemieckiej w powiatach gubernii Piotrkowskiej, oparte na dodaniu do jej liczb z r. 1897 przyrostu ewangelików, stwierdzonego przez Komitet Statystyczny w latach 1893 — 1910. Wyrachowanie to i tu nie może dawać ścisłego obrazu jej liczebności, tembardziej że nie uwzględnia rozwoju niemieckiej ludności katolickiej, która jest tu względnie liczna, ale nie należy sądzić, żeby nieścisłość ta była na naszą korzyść, bo 1) ludność katolicka niemiecka zapewne ulega analogicznie do ewangelickiej niemniejszemu spadkowi procentowemu, 2) zarówno ona, jak ewangelicka, w pewnym odsetku ulega polonizacyi, której uwzględnić statystycznie na podstawie tych materyałów niepodobna. Niejaki wskaźnik jej mamy nawet w liczbach Komitetu z r. 1910, który w czterech powiatach (Rawskim, Brzezińskim, Łódzkim i Będzińskim) stwierdza różnicę pomiędzy ilością ewangelików a Niemców mniej dla ostatnich korzystną, niż w r. 1897. Mając to świadectwo źródła przecież szczególnie stronniczego, wnosimy, że więc ilość Niemców w powiatach gubernii Piotrkowskiej jest raczej mniejsza, niż ostatnia kolumna wykazuje, a przecież o połowę blizko mniejsza od wyliczonej przez Komitet.

Przechodząc do rozpatrywania szczegółowszego ich rozsiedlenia, tak jak je W. K. S w r. 1909 zobrazowuje, w pow. Rawskim nie dostrzegamy ani jednej gminy, któraby zawierała znaczniejsze (ponad 1000 głów) skupienia ewangelików, a jedną, w której stanowią oni znaczniejszy odsetek wśród ludności (Budziszewice — 21,9%). I w tej gminie i w przeważnej część i innych obserwujemy spadek tego odsetka.

Dopiero następne trzy powiaty posiadają liczniejszą ludność ewangelicką. W Brzezińskim z pośród 17 gmin aż 7 posiada skupienia jej, przekraczające tysiąc ludzi, a mianowicie Ciosny (40,1%), Długie (32,8%), Dobra (23,5%), Gałkowek (35,1%) Łazisko (10,9%), Mikołajów (30,2%), Popień (29,1%). Natomiast w innych nie stanowią oni z wyjątkiem dwu jeszcze znaczniejszego odsetka. W gminie Popień

Komitet wykazuje kolonię niemiecką dopiero w r. 1909, we wszystkich innych stwierdzając zmniejszenie się ludności ewangelickiej, w trzech gminach w porównaniu z r. 1893 absolutne. W 5 miasteczkach powiatu ewangelików prawie niema (1,9%), więcej jest w mieście powiatowem (9,0), największe zaś skupienie ludności ewangelickiej zawiera miasto fabryczne Tomaszów Rawski (29,8%), w którem rachował w r. 1914 W. K. S. 10.384 Niemców (34,3%), zresztą, jak to z porównania z spisem r. 1897 wynika, przesadnie [1]).

W powiecie Łódzkim miasto fabryczne Zgierz zawiera 29,0% ewangelików przy ustawicznym spadku absolutnej ich liczby od roku 1893 [2]) (w r. 1914 Niemcy mieli stanowić 25,3% jego mieszkańców). Niemniej znaczne cofanie się ludności ewangelickiej Łodzi zobrazowuje tablica. Pozatem duże osady robotnicze, Aleksandrów i Konstantynów, posiadały ewangelików w r. 1909 45,7% i 39,3, obie wykazują po r. 1908 spadek ich absolutnej liczebności; mimo to W. K. S. podaje w nich w r. 1914 Niemców bezwzględną większość (53,7 i 59,4%). Pozostałe miasteczka (Kazimierz, Rzgów i Tuszyn) nie zawierają ewangelików. Z 19 zaś gmin wiejskich albo podmiejskich (z wyjątkiem Radogoszczy) połowa (10) posiada znaczne skupienia ludności ewangelickiej, a mianowicie Bełdów (53,7%), Brojce (39,3%), Bruss (15,1%), Brużyca (77,9%), Chojny (25,9%), Lucymierz (31,7%), Nowosolna (67,7%), Rąbień (49,6%), Rszew (46,3%) i Wiskitno (26,2%). Tu więc po raz pierwszy napotykamy gminy poszczególne z przewagą ludności ewangelickiej, jak W. K. S. konstatuje. Jednakże za szybkim wzrostem zaludnienia podłódzkiego nietylko ona nie zdąża, lecz wręcz się cofa, w gminach Brojce, Brus i Chojny w porównaniu z r. 1905 na wet absolutnie, w innych, jak Lucymierz (w r. 1905 — 47,0%) — względnie.

W powiecie Łaskim miasto powiatowe ewangelików nie ma, znaczny natomiast odsetek ich posiada miasto fabryczne Pabianice (14,4%),

---

[1]) Spis podaje ewangelików na 17,3%, Niemców na 17,4%. Komitet zaś w r. 1893 przytaczał odsetek ewangelików 28,8, w 1905, 1907 i 1908 — 22,6, a w 1909 odrazu—29,8: ostatnia liczba budzi przeto wątpliwość i trudno przypuszczać, by liczby stosunkowe z r. 1897 nie były w przybliżeniu odzwierciadleniem stanu z r. 1910. Innemi słowy, właściwy odsetek Niemców Komitet bez mała podwoił.

[2]) W r. 1893 stanowili 37,8%, czyli do r. 1909 stracili 8,8%. Zestawmy z tem daty spisu: ewangelików 21,2%, Niemców 19,8. Nie zawierało tedy zapewne miasto nad 11% Niemców w r. 1909.

które Niemców w r. 1914 liczyło 14,3%. Miasteczka (3) również jej nie zawierają (w r. 1908 – 0,4%), z pośród zaś 18 gmin skupienia znaczniejsze ewangelików odnajdujemy w gm. Góra Pabiańska (31,6%), Łask (30,0%), Widzew (24,7%) i Zelów (59,0%). Zelów jest to kolonia czeska, ludność jej ewangelicka cofa się absolutnie, w Łasku od r. 1906 stoi w miejscu i absolutnie i względnie, w pozostałych zmniejsza się odsetek.

Tak się przedstawia największe w Królestwie skupienie ludności ewangelickiej i rozwój jego według informacyi najbardziej przesadzających jej liczebność. W pozostałych powiatach gubernii jest ona bardziej jeszcze sporadyczną. A mianowiciej w Piotrkowskim (poza miastem, zawierającym jej pono 3,9%, i 6 osadami, w których mniej jeszcze jesz liczna) z pośród 21 gmin zaledwie Bełchatów (18,5%), Bujny (26,9%), Kleszczów (27,0%) i Szydłów (32,5%) posiadają znaczniejsze ich skupienia, a i z tych w Bełchatowie i Szydłowie absolutnie się zmniejsza, w Kleszczowie względnie, a Bujny, przylegające do Zelowa, stanowią, zdaje się, kolonię czeską. Powiat Radomskowski zaledwie w jednej gminie (Dmienin) posiadał w r. 1909 ponad 1000 ewangelików (13,6%), w pozostałych 23 przeważnie ich niema (ponad 10% tylko jeszcze gmina Brudzice), jak również w mieście powiatowem i 4 miasteczkach. W Częstochowskim niema większych ich skupień wcale, w Będzińskim zaś miasto fabryczne Sosnowiec posiada większą kolonię (9,4%) i gmina Górna, zawierająca miasto fabryczne Dąbrowę Górniczą (3,8%). W obu liczebność ich nieco wzrasta (Niemcy w r. 1914 mieli stanowić 11,8%). Pozostałe zaś 7 osad i 19 gmin, zarówno wiejskich, jak fabrycznych (Zawiercie choćby), ludności ewangelickiej mają prócz dwóch mniej, niż 1%, żadna nie więcej od 2,5%, — pomimo, że jest to jedyna w rozpatrzonych guberniach okolica, gdzie ona wzrasta.

Wiele mówiono u nas o pewnej planowości lub prawidłowości w rozsiedleniu ludności niemieckiej Królestwa Polskiego. Twierdzono mianowicie, że obsadza ona główne trakty komunikacyjne Królestwa i mackami swemi wdziera się w głąb jego, systematycznie kolonizując kraj. Pewien dziennikarz pochopnie posunął się nawet do upatrywania w tem rozsiedleniu ścieżek strategicznych. Na zasadzie rozbioru siedzib niemieckich w dwu guberniach niepodobna wniosku tego wyciągnąć. Owszem, gminy, zamieszkane częściowo przez ewangelików, zwykle przylegają do siebie. Tak, w Kaliskiem przeważna część ich

trzyma się blizko Warty od granicy Poznańskiego do Koła i Prosny od ujścia do Kalisza. Ale przy stanie naszych komunikacyi wodnych trudno je uznać za poważniejsze trakty, natomiast wzdłuż kolei skupień znaczniejszych ludności ewangelickiej nie dostrzegam. Trudno wobec tego powiedzieć nawet, choćby to było dość naturalne, że ludność ewangelicka osiadła u nas wzdłuż dróg komunikacyjnych. Nierównie większy ośrodek kolonizacyi niemieckiej podłódzki odcięty jest od poprzedniego licznym szeregiem gmin, nie posiadających wcale lub prawie wcale ludności ewangelickiej, stanowiąc wyspę całkowicie odrębną. Zauważmy przytem, że poza temi dwoma skupieniami liczne gminy, zawierające poważniejsze jej odsetki, rozrzucone są wśród gmin całkowicie katolickich, że zresztą w tych nawet gminach, gdzie ewangelicy stanowią znaczną część ludności, skupiona jest ona najczęściej w jednej — dwu wsiach niemieckich, otoczonych szczelnie polskiemi. Nie usposabia to do przypisywania im jakiejś roli poważniejszej. Wreszcie charakter obu skupień jest całkowicie odmienny: nad Wartą są to kolonie rolnicze, położone wśród gmin wiejskich, miasta zaś i miasteczka nie zawierają ludności ewangelickiej prawie wcale (wyjąwszy Kalisz, gdzie jest ona polską), natomiast w okręgu łódzkim przeciwnie ludność napływowa przeważnie jest miejską. Połowa ewangelików gubernii mieszka w Łodzi, pozostała przeważnie w osadach fabrycznych podłódzkich (Zgierz, Pabianice, Aleksandrów, Konstantynów, Ozorków, Zduńska Wola) albo w gminach podmiejskich, natomiast kolonizacya rolna niemiecka jest tu zupełnie nieznaczna. Ten różny charakter skupień ludności ewangelickiej każe się domyślać jej osadnictwa nie w politycznych, lecz w ściśle gospodarczych warunkach Królestwa. Nie stanowi przeto ono ekspansyi narodowościowej ludności niemieckiej, ale odłam jej rozproszony, który ściągnął pod Łódź i do Łodzi jej rozkwit przemysłowy, kiedy jeszcze nasza ludność wiejska nie umiała przechodzić od gospodarki rolnej do pracy fabrycznej, przekładając nad to emigracyę za ocean. Ostatnio, jakeśmy widzieli, stosunki te uległy zasadniczej zmianie. Co zaś dotyczy siedzib niemieckich rolnych tłomaczy ich powstanie w pierwszej linii, zdaje się, niewyzyskanie gruntów nadrzecznych przez gospodarkę miejscową. Zresztą wiele ich wcisnąć się do naszego gęsto zaludnionego kraju nie mogło. To też nie obserwujemy naogół przybywania nowych kolonii niemieckich, lecz cofanie się starych (np. z nad Warty). A przyczyny tego leżą po obu stronach granicy: z jednej strony we wzrastającej poradności włościaństwa polskie-

go, ożywieniu się i spotęgowaniu organizacyi jego i przedsiębiorczości, z drugiej w kurczeniu się ekspansyi ludnościowej niemieckiej, stanowiącej fakt niezbity[1]).

Dla gubernii Kieleckiej nie będę podawał szczegółowej tablicy rozwoju ludności ewangelickiej, bo jest tu wyjątkowo nieliczna. Poprzestanę na liczbach, dotyczących lat 1893 i 1910 według danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego, zestawiając je z wynikami spisu.

III. Gub. Kielecka	Spis r. 1897		Warsz. Komitet Statystyczny					Przyrost ewangel. 1893—1910	Przypuszcz. % Niemców w r. 1910
	% ewang.	% Niemc.	% ewang. r. 1893	ewang. r. 1910	%	Niemc. r. 1910	%		
18. Olkusz	0,1	0,1	0,1	138	0,1	138	0,1	0,0	0,1
19. Miechów . . .	0,1	0,1	0,0	22	0,0	17	0,0	0,0	0,0
20. Pińczów . . .	0,0	0,0	0,0	58	0,0	9	0,0	0,0	0,0
21. Jędrzejów . . .	0,2	0,1	0,1	15	0,0	7	0,0	—0,1	0,0
22. Włoszczowa . .	0,7	0,7	0,8	961	1,0	952	1,0	+0,2	0,9
23. Kielce	0,8	0,6	0,7	1.213	0,6	984	0,5	—0,1	0,5
24. Stopnica. . . .	0,4	0,4	0,6	603	0,4	601	0,4	—0,2	0,2
gubernia . . .	0,3	0 3	0,3	3.010	0,4	1.708	0,3	+0,1	0,2[2])

Oczywiście, na przestrzeni całej gubernii niema w żadnej gminie większego skupienia ewangelików. Wszystkich ewangelików m. Kielc zalicza Warszawski Komitet Statystyczny do Polaków.

---

[1]) P. np. Purwin. *Szkice ekonomiczne*.

[2]) 2300.

W gubernii Radomskiej stosunki są niemal analogiczne. Są tu jedynie drobne, a rozproszone kolonie niemieckie. A więc i tu skonstruuję tablicę mniej szczegółową.

V. Gub. Radomska	Spis r. 1897		Warsz. Komitet Statystyczny					Przyrost ewangel. 1893—1910	Przypuszcz. % Niemców w r. 1910
	% ewang.	% Niemc.	% ewang. r. 1893	ewang. r. 1910	%	Niemc. r. 1910	%		
25. Sandomierz . .	0,7	0,7	1,4	1.070	0,8	1.069	0,8	—0,6	0,1
26. Opatów . . .	0,1	0,1	0,2	310	0,2	238	0,1	0,0	0,0
27. Iłża.	0 7	0,7	1,4	1.196	0,8	1.195	0,8	—0,6	0,1
28. Końskie . . .	0,2	0,2	0,2	303	0,2	217	0,1	0,0	0,1
29. Opoczno . . .	1,6	1,6	1,9	2.209	1,6	2.152	1,6	—0 3	1,3
30. Radom . . .	1 3	1,2	1,4	2.826	1,4	2 817	1,4	0,0	1,2
31. Kozienice . .	3,3	3,2	4,0	4.887	3,5	4.887	3,5	—0,5	2,7
gubernia . . .	1,1	1,1	1,4	12.801	1,2	12.565	1,2	—0,2	0,8[1])

W całej gubernii jedna gmina Góra Puławska w pow. Kozienickim nad Wisłą liczy ponad 1000 ewangelików (20,3%). Reszta ich rozproszona jest w nielicznej ilości gmin garstkami po paru do kilkuset głów. Na mniejszą wprawdzie skalę, ale charakter rozsiedlenia jest tenże, co w Kaliskiem. Zaznaczmy, że o skonstatowanej tu i ówdzie poprzednio zniżce odsetka katolików nie stanowi przyrost ewangelików.

Ludność ewangelicką gub. Lubelskiej należy zbadać szczegółowiej.

---

[1]) 8420.

V. Gub Lubelska	Spis r. 1897		Ludność ewangelicka według Warsz. Kom. Statystycznego					
	% ewangelików	% Niemców	Rok 1890	Rok 1893	Rok 1905	Rok 1906	Rok 1907	Rok 1908
32. Janów . . .	0,6	0,2	0,3	0,4	7,0[1])	0,1	0,1	0,0
33. Puławy . . .	1,2	0,2	0,5	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
34. Lublin . . .	2,1	0,7	1,1	2,6	1,8	2,1	1,9	2,0
35. Lubartów . .	4,5	4,3	6,5	6,4	6,0	6,1	6,3	6,1
36. Krasnystaw . .	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1
37. Zamość . . .	0 0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
38. Chełm . . .	12,8	12,7	15,6	16,0	16,6	15,1	15,7	15,9
39. Hrubieszów . .	0,8	0,7	0,6	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6
40. Tomaszów . .	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0.0	0,0	0,0
41. Biłgoraj . . .	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
gubernia . . .	2,4	2,2	2,7	2,8	3,5[1])	2,7	2,9	2,8

[1]) Widoczna omyłka; w gm. Zakrzówek całą prawie ludność (95,8%) policzono za ewangelików, widocznie wskutek poplątania rubryk przy wpisywaniu liczb. Omyłka nie została skorygowana i weszła do wszystkich sum. Charakterystyczne to dla Warsz Kom. Stat.

Ludność ewang. według Warsz. Kom. Statystycznego				W r. 1910 w/g W. K. Statyst.					
Rok 1999	Rok 1910	Rok 1913	Przyrost 1893-1910	ewangelików	Niemców	% Niemców	Ilość skupień ewangelick. w r. 1909 ponad 1000 gł.	Przypuszczalny % Niemców w r. 1910	
0,0	0,0	0,0	— 0,4	62	54	0,0		0,0	32
0,2	0,3	0,0	+ 0,1	535	314	0,2	—	0,0	33
2,0	1,9	1,7	— 0,7	4.094	3.824	1,8	1	0,0	34
4,5	4,3	4,2	— 2,1	5.002	4.949	4,3	2	2,2	35
0,1	0,0	0,7	— 0,1	64	7	0,0	—	0,0	36
0,0	0,0	0,0	0,0	18	3	0,0	—	0,0	37
16,5	15,7	15,4	— 0,3	29.485	28.503	15,2	10	12,0	38
0,5	0,6	0,6	0,0	910	831	0,6	—	0,5	39
0,0	0,0	0,0	0,0	18	6	0,0	—	0,0	40
0,0	0,0	0,0	0,0	—	—	0,0	—	0,0	41
2,7	2,7	2,7	— 0,1	40.188	38.501	2,6	13	1,7[1])	

[1]) 25.157.

Odsetek ludności ewangelickiej, jak widzimy, znaczny jest tylko w powiecie Chełmskim, całkowicie od poprzednio zbadanych skupień jej podłódzkiego i t. d. odosobnionym, i w całej gubernii cofa się.

Cała prawie ludność ewangelicka pow. Puławskiego mieszkała w r. 1909 w gminie Końskowola (4,9%), Lubelskiego w Lublinie (2,0%) i Niedrzwicy (9,6%), Lubartowskiego w Firleju (18,3), Ludwinie (13,8) i Luszawie (15,2%), Hrubieszowskiego w Białopolu (7,4%). Z tych gmin tylko Lublin, Firlej i Ludwin zawierają skupienia ludności ewangelickiej, sięgające 1000 głów. Z wyjątkiem Lublina we wszystkich gminach wymienionych cofa się ona i absolutnie i względnie. Charakter rozsiedlenia i tendencya ta, co i na zachodzie.

W powiecie Chełmskim miasto zawierało 1,4% ewangelików, 7 miasteczek łącznie 0,8% (r. 1908), z pośród zaś 14 gmin 4 nie miały ich prawie wcale, natomiast pozostałe 10 posiadały większe skupienia ludności ewangelickiej: Brzeziny 17,7%, Bukowa 33,3, Cyców 41,0, Krzywiczki 14,8, Olchowiec 17,5, Rejowiec 24,5, Staw 22,7, Świerze 12,0, Turka 32,1, Żmudź 14,8%, każda ponad 1000 ewangelików. Gminy te nadbużańskie, z wyjątkiem Brzezin, zarazem posiadały znaczny odsetek Rusinów. Mimo to, wbrew domysłom niektórych publicystów[1]), w tutejszych stosunkach narodowościowych kolonie niemieckie roli nie odegrały, trzymając się w odosobnieniu.

W gubernii Siedleckiej ludność ewangelicka jest zupełnie nieliczna.

Prawie cała ludność ewangelicka pow. Węgrowskiego (p. str. 141) mieszka (r. 1909) w gminie Sadowno (24,9%), odsetek jej tu stoi w miejscu; w pow. Sokołowskim w gm. Grochów (6,9%); w pow. Siedleckim w gm. Żeliszew (19,5%); w pow. Garwolińskim w gminie Wilga (24,5%); w pow. Radzyńskim w gm. Siemień (17,1%); w pow. Łukowskim w gm. Gołąbki (18,6%); w pow. Włodawskim w gminach Hańsk (26,9%), Turno (19,7%) i Wola Werszczyńska (14,2%). Z tych gmin tylko 3 ostatnie, Sadowno i Wilga posiadają nad 1000 ewangelików, ale we wszystkich gminach wymienionych z wyjątkiem Hańska udność ewangelicka zmniejsza się absolutnie.

---

[1]) St. Gorski. *Ludność niemiecka w Królestwie Polskiem.*

VI. Gub. Siedlecka	Spis z r. 1897		Warsz. Komitet Statystyczny					1893—1910 przyrost ewang.	Przypuszcz. % Niemców r. 1910	Ilość skupień ewangelickich ponad 1000 głów
	% ewangelików	% Niemców	% ewangel. r. 1893	ewangel. r. 1910	%	Niemców r. 1910	%			
42. Węgrów . .	2,6	2,5	3,3	3.001	3,2	2.996	3,2	—0,1	2,4	1
43. Sokołów . .	0,7	0,6	0,5	629	0,7	630	0,7	+0,2	0,6	—
44. Siedlce . .	1,3	0,9	1,1	1.146	1,1	1.146	1,1	0,0	0,7	—
45. Garwolin .	1,8	1 8	2,6	2.834	1,8	2.826	1,8	—0,8	1,0	1
46. Łuków . .	1,2	1,2	1,2	1.373	1,3	1.374	1,3	+0,1	1,3	—
47. Radzyń . .	1,2	1,1	1,8	1.339	1,4	1.339	1,4	—0,4	0,7	—
48. Konstantynów	0,1	0,0	0,0	19	0,0	68	0,1	0,0	0,0	—
49. Biała Podlaska	0,5	0,2	0,5	467	0,5	87	0,1	0,0	0,1	—
50. Włodawa .	4,5	4,3	4,3	4.893	4,0	4.893	4,0	—0,3	3,8	3
gubernia . .	1,6	1,5	1,9	15.701	1,6	15.359	1,6	—0,3	1,2	5

[1]) 11.926.

VII. Gub. Warszawska	Spis r. 1897		Ludność ewangelicka według Warsz. Kom. Statystycznego					
	% ewangelików	% Niemców	Rok 1890	Rok 1893	Rok 1905	Rok 1906	Rok 1907	Rok 1908
51. Mińsk . . .	1,8	1,7	3,3	2,8	2,1	2,3	2,5	2,0
52. Radzymin . .	3,2	3,2	4,6	4,4	2,7	4,4	3 8	3,6
53. Pułtusk . . .	2,3	2,2	2,8	2,9	2,4	2,0	2,5	2,3
54. Płońsk . . .	3,7	3,4	3,3	3,2	2,6	2,5	2,9	2,6
55. m. Warszawa .	3,0	1,7	3,6	3,3	2,8	2,7	2,5	2,3
56. Warszawa . .	8,2	6,8	10,6	8,3	6,0	8,2	7,9	6,9
57. Grójec . . .	3,2	2,9	4,0	3,7	3,4	3,1	3,9	3.6
58. Błonie . . .	6,2	5,8	5,1	5,7	5,4	5,4	5,6	5,5
59. Skierniewice .	3,0	2,7	4,3	3,6	4,7	4,5	4,2	3,6
60 Łowicz . . .	1,9	1,7	3,4	2,8	3,1	3,2	3,2	3,2
61. Sochaczew . .	10,0	9,6	12,0	11,5	10,7	10,7	12,4	10,9
62. Gostynin . . .	13,7	13,3	18,0	16,4	15,0	15,6	14,0	14,5
63. Kutno	2,7	2,0	5,0	4,3	2,4	3,9	3,9	2,8
64. Włocławek . .	8,7	8,4	11,5	10,6	12,0	11,4	12,9	12,4
65. Nieszawa. . .	10,5	10,4	11,5	12,5	10,7	10,8	11,9	12,7
Ogółem. . .	4 7	4,0	7,1	6,0	5,9	6,4	6,6	6,1

Ludność ewang. według Warszaw. Kom. Statystycz.				W r 1910 w/g W. K. Statyst.					
Rok 1909	Rok 1910	Rok 1913	Przyrost 1893-1910	ewangelików	Niemców	% Niemców	Ilość skupień ewangelick. w r. 1909 ponad 1000 głów	Przypuszczalny % Niemców w r. 1910	
1,9	1,9	1,5	— 0,9	2.471	2.473	1,9	—	0,8	51
4,4	5,2	3,3	+ 0,8	4.335	4.322	5,2	2	4,0	52
2,2	1,9	2,3	— 1,0	2.201	2 117	1,9	—	1,2	53
3,1	2,9	2,5	— 0,3	3.141	3.107	2,9	—	2,6	54
2,4	2,2	3,8	— 1,1	17.390	14.324	1,8	1	0,6	55
6,8	6,5		— 1,8	18.757	18.545	6,4	2	5,0	56
3,4	2,8	3,3	— 0,9	4.004	3.769	2,6	1	2,0	57
5,4	5,3	8,0	— 0,4	7.820	7.682	5,2	1	4,9	58
3,0	3,1	2,7	— 0,5	2.244	1.448	2,0	—	1,4	59
2,6	2,6	2,7	— 0,2	2.790	2.529	2,4	-	1,5	60
9,9	9,4	7,1	— 2,1	6.813	6.804	9,4	2	7,5	61
15,5	15,7	14,4	— 0,7	14.002	14.011	15,7	5	12,6	62
2,5	2,2	2,7	— 2,1	2.322	2.121	2,9	—	0,0	63
12,9	12,2	10,4	+ 1,6	16.072	15.629	11,8	6	9,9	64
11,9	12.0	10,8	— 0,5	13.709	13.172	11,5	6	9,9	65
6,0	4.7	4,7	— 1,3	118.091	112.053	4,5	26	3,3[1])	

[1]) 81.478.

Powiat Miński skupień znaczniejszych ludności nie posiada, podzielona ona jest nieznacznemi grupami pomiędzy 4 gminy z pośród 14 (w czem jedna w gm. Kołbiel złożona według danych r. 1912 z Polaków [1]), miasta i miasteczka nie zawierają jej wcale (16 osób w r. 1908). W powiecie Radzymińskim osadnictwo jej wyłącznie jest wiejskiem, mianowicie mieszka w 2 gminach skupieniami ponad 1000 mieszkańców, stanowiąc w gm. Radzymin 11,2% (kolonia od r. 1906), w gm. Ręczaje 17,5%. W pow. Pułtuskim znaczniejszych skupień ludności ewangelickiej niema, tylko w gm. Kleszewo liczba jej w r. 1909 zbliżała się do 1000, ale w r. 1912 wykazuje znaczny spadek absolutny. Również w Płońsku mieszka w kilka nieznacznych rozproszonych grup, z których w jednej (w gm. Błędówko) ujawnia przyrost.

Warszawa, jak to stwierdza tablica, ludności ewangelickiej ma bardzo niewiele, a kolonię niemiecką znikomą. Wobec znanej ekspansywności narodu niemieckiego odsetek jego w stolicy ościennego kraju jest dziwnie mały. Jużci, że i za oceanem posiadają Niemcy w milionowych miastach bez porównania znaczniejsze kolonie. Peszt, którego położenie wobec obszarów niemieckich jest dość z Warszawą analogiczne, posiada jej 20%. U nas zaś jej niema ani w teraźniejszości ani w tradycyi. Może tylko nazwiska niemieckie, na szyldach przedmieść zwłaszcza liczne, świadczą o tem, że przybywała tu, ale i asymilowała się, garść wędrowców, która nie dochodziła do wyższej liczebności w stolicy. Fakt ten zasługuje na szczególne podkreślenie, zwłaszcza w porównaniu z Węgrami. W r. 1912 konstatuje Komitet dalszy spadek liczebności ewangelików (2,2%) i Niemców (1,5%).

W powiecie Warszawskim Komitet Statystyczny zaznacza skupienia ewangelickie poza przedmieściami Warszawy (Brudno 7,1%, Czyste 3,0%, Mokotów 3,5%) ponad 1000 głów w gminie Jabłonna (20,3%) i Nowowiczna (22,8%). Zresztą w obu spada liczebność ich absolutnie. W małych grupkach poza miasteczkami spotykają się w wielu z gmin pozostałych, nie stanowiąc znaczniejszego odsetka. W powie-

---

[1]) Wobec tendencyi urzędów gminnych do identyfikowania ewangelików z Niemcami, gdy choćby w jednym roku część ich określą narodowościowo inaczej, uznać to należy za miarodajne. Faktyczny tedy odsetek Niemców w pow. Mińskim jest mniejszy od 0,8.

cie Grójeckim występuje tylko jedno większe skupienie ewangelików w miasteczku Górze Kalwaryi od r. 1907 (16,5%), w r. 1912 już nie notowane. W powiecie Błońskim zaś osada fabryczna Żyrardów skupia prawie całą jego ludność ewangelicką (16,4% gminy w r. 1909), która się tu w porównaniu z r. 1906 cofnęła. Powiat Skierniewicki wcale znaczniejszych skupień jej nie zawiera. Również Łowicki i Kutnoski.

Dopiero 4 zachodnie powiaty gubernii zawierają, analogicznie z ościenną gubernią Kaliską, nieco wyższy odsetek ludności ewangelickiej. W Sochaczewskim miasto ani jedyne miasteczko powiatu jej nie posiada, ale z pośród 10 gmin dwie (Iłów 27,8%, Tułowice 33,3%) zawierają znaczniejsze jej skupienia, zresztą upadające (w r. 1907 — 42,7 i 40,7%). Liczniejsi są ewangelicy w powiecie Gostyńskim. Tu mieli przedewszystkiem w mieście powiatowem stanowić 15,5% (mniej niż w latach poprzednich), a pozatem w 4 gminach: w Czerninie 52,8% (odsetek spada), w Duninowie 33,4%, w Dobrzykowie 29,1% i w Skrzanach 28,7%. W ostatnich dwu odsetek ich ostatnio zmniejsza się, w Duninowie zaś (którego ludność się szybko zmniejsza) wygląda na pomyłkę, bo w latach poprzednich wynosiła 1.637 głów (21,3%), w r. 1909 — 2.485, w r. 1912 znów 1.769.

We Włocławku ludność ewangelicka w r. 1905 stanowiła 8,0%, w r. 1908—11,1%, w r. 1909—10,7% w r. 1912 - 5,3%, niemiecka zaś 5,5% w r. 1914—5,1%, spadając absolutnie. Miasteczka (6) i tu nie zawierają liczniejszych grup ewangelików, z pośród zaś 13 gmin 5 posiadają (r. 1909) pokaźną ich mniejszość: Dobiegniewo 46,0%, Łęg — 28,0, Piaski (r. 1908) — 12,6, Przedecz — 34,1, Pyszkowo—32,2%. Z nich Łęg ujawnia niewytłomaczone skoki ludności ewangelickiej, która ostatecznie (w r. 1912) spada na 774 głów (19,0%). Przedecz, gdzie grupa ewangelicka do r. 1909 szybko rośnie, wykazuje w r. 1912 spadek jej absolutny i procentowy, tylko procentowy zachodzi w Pyszkowie, w Piaskach zaś i Dobiegniewie spadek absolutny i procentowy datuje się już od r. 1905. Gminy pozostałe przeważnie posiadają ewangelików niewielu.

Ostatni powiat gubernii, Nieszawski, położony przy samej granicy, w mieście powiatowem (bardzo małem zresztą) zawierał w r. 1909 ewangelików 17,1%, co jest postępem w porównaniu z latami poprzedniemi, ale już w r. 1912 liczy ich absolutnie mniej (13,0%), mniej jeszcze W. K. S. konstatuje Niemców (11,2%). Miasteczka (6) prawie

ewangelików nie mają, czyli i tu osadnictwo niemieckie jest wyłącznie rolnicze. Wśród zaś 13 gmin wiejskich połowa (7) zawiera ich mało lub wcale, w 6 zaś stanowią skupienia znaczniejsze: w Boguszycach 22,5%, w Lubaniu 17,6%, w Piotrkowie 19,4%, w Raciążku 23,5%, w Ruszkowie 19,2% i w Straszewie 19,4%. Jak widzimy, procent ich nigdzie tu nie jest znaczny. W Ruszkowie liczebność ich absolutnie spada, w Piotrkowie względnie, w pozostałych znaczny spadek ujawnia statystyka z r. 1911 (w Straszewie przepołowienie).

A więc i tam, gdzie odsetek ludności ewangelickiej jest względnie wyższy, nie widać jego wzrostu, jakiego dopatrują się autorzy, naginający statystykę do celów publicystycznych, przeciwnie o kurczeniu się jej na całej linii nasuwają wniosek materyały urzędowe.

V. Gub. Płocka	Spis r. 1897		Ludność ewangelicka według Warsz. Kom. Statystycznego					
	% ewangelików	% Niemców	Rok 1890	Rok 1893	Rok 1905	Rok 1906	Rok 1907	Rok 1908
66. Lipno	18,9	18,8	20,8	20,6	19,4	19,9	20,2	20,3
67. Rypin	11,4	10,9	14,4	15,3	12,6	13,2	12,9	13,2
68. Sierpc	3,9	3,7	3,8	3,6	3,3	3,3	3,6	2,8
69. Płock	5,6	5,3	6,7	7,1	5,5	6,0	5,7	6,1
70. Mława . . .	1,5	1,2	1,7	2,0	1,6	1,7	1,7	1,7
71. Ciechanów . .	3.7	3,5	5,4	3,7	6,3	4,1	4,3	4,5
72. Przasnysz . .	0,5	0,2	0,5	0,7	0,3	0,3	0,3	0,3
gubernia . . .	6,7	6,5	7,3	7,2	7,3	7,2	7,2	7,3

Gminy gubernii Warszawskiej, zawierające pokaźniejsze ilości ewangelików, nie stanowią zwartego obszaru ani obrazują jakiegoś posuwania się od granicy w głąb kraju. Są one odcięte szeregiem gmin katolickich zarówno od skupienia Kaliskiego, jak Łódzkiego lub Chełmskiego. Wspólną cechą przeważnej ich części jest, że leżą nad Wisłą, oczywiście wobec wskazanych przyczyn gospodarczych, wcale nie analogicznie do angielskiego osadnictwa w Kanadzie lub rosyjskiego na Syberyi. Kolej zaś Bydgoska nie ściągnęła do okolicy osadnictwa niemieckiego.

Po drugiej stronie Wisły gubernia Płocka zawiera również pewien odsetek ewangelików.

Ludność ewang. według Warsz. Kom. Statystycznego				W r. 1910 w/g W. K. Statyst.			Ilość skupień ewangelick. w r. 1909 ponad 1000 gł.	Przypuszczalny % Niemców w r. 1910	
Rok 1909	Rok 1910	Rok 1913	Przyrost 1893-1910	ewangelików	Niemców	% Niemców			
19,3	20,0	20,0	— 0,6	20.607	20.608	20,0	12	18,2	66
13,9	12,6	12,6	— 2,7	11.913	11.877	12,6	5	8,2	67
3,2	3,5	3,5	— 0,1	2.938	2.714	3,3	1	3,3	68
5,8	5,6	6,5	— 1,5	6.987	6.987	5,6	2	3,8	69
1,7	1,6	1,6	— 0,4	1.869	1.158	1,0	—	0 5	70
5,2	3,7	3,4	0,0	3.012	2.988	3,7	2	3,5	71
0,3	0,2	0,0	— 0,5	199	29	0,0	—	0,0	72
7,3	6,9	7,0	— 0,3	47.525	46.361	6,7	22	6,2	

A więc i tu Warszawski Komitet Statystyczny przesadza nieco w porównaniu z spisem liczebność ludności ewangelickiej, i tu obserwujemy kurczenie się jej w okresie rozpatrywanym, tam właśnie najznaczniejsze, gdzie są jej największe siedziby, czyli w ziemi Dobrzyńskiej (pow. 66 — 67), od której nizkim jej odsetkiem ostro odcinają się powiaty pozostałe.

W powiecie Lipnoskim miasto powiatowe zawiera (r. 1909) 10,5% ewangelików, których liczba od r. 1906 nawet absolutnie się cofa, pozostałe miasteczka mają jej mało. Z pośród zaś 17 gmin wiejskich aż 12 posiada znaczniejsze ich skupienia: Bobrowniki 47,0 (w r. 1893 — 78,6%), Chalin 20,0% (kolonia notowana jest od r. 1905 i znika w r. 1912), Czarne 21,3% (w r. 1893 — 25,5%), Dobrzejewice 23,4% (w r. 1912 — 21,4%, spadek absolutny), Kikoł 26,2%, Kłokock 49,5%, Mazowsze 18,4 (w r. 1893 — 22,1%, w r. 1912 — 16,3%), Obrowo 33,0 (w r. 1893 — 43,6%), Osiek 15,7 (w r. 1890 — 26,1%, od roku 1890 do 1912 spadek absolutny o połowę), Ossówka 43,6 (w r. 1893— 49,3%), Skąpe 16,7% (spadek absolutny), Szpetal 17,1 (w r. 1908 — 24,4%). Tak wśród pewnej chwiejności stosunków wyznaniowych, ujawnia się naogół tendencya zniżkowa liczebności ewangelików.

W powiecie Rypińskim miasto i miasteczko mają ludności ewangelickiej niewiele, z pośród zaś 15 gmin znaczniejsze jej skupienia (ponad 1000 głów) zawierały w r. 1909 5, mianowicie Czermin 29,2% (w r. 1893 — 45,1, w r. 1908 — 16,0, w r. 1912 — 15,8%), Gujsk 25,6 (w r. 1912 — 14,7%), Osiek 30,5 (w r. 1906 — 36,4%), Pręczki 31,4% (wahania odsetka w czasie nie są znaczne), Wąpielsk 22,4 (w r. 1905 — 15,4%, w r. 1912 — 21,9%, od r. 1906 zniżka absolutna). Wśród gmin pozostałych są takie, jak Okalewo i Skrwilno, czysto-katolickie.

W żadnej gminie obu powiatów ziemi Dobrzyńskiej ewangelicy nie stanowią większości. Skupienia ich w dwu powiatach wymienionych są od siebie oddzielone, w Lipnoskim naogół przylegają do Wisły, nienazbyt szczelnie. Czyli charakter zaludnienia niemieckiego pozostaje tu tenże, co w innych okolicach rolniczych kraju.

W powiatach pozostałych ludność ewangelicka bardziej jeszcze jest rozproszona. W powiecie Sierpeckim w $^2/_3$ skupiona jest w jednej gminie Gradzanowo (33,3%), w pozostałych nie istnieje lub jest nieliczna, w tem w czterech jest polska (r. 1912). W Płockim 2 gminy nadwiślańskie zawierają nad 1000 ewangelików: Brwilno (26,7%) i Rę-

bowo (23,9%), od siebie oddalone, obie wykazują jej spadek procentowy, sam Płock posiada jej 2,7% (w r. 1893 — 5,7%[1]). W Mławskim niemá ani jednego skupienia znaczniejszego ewangelików, śród których wielu (zwłaszcza w samej Mławie) jest Polaków (r. 1912). W Ciechanowskim dwie gminy liczą ich ponad 1000 (Młock — 17,8, w r. 1912 — 7,1 i Ojrzeń 43,2%, w r. 1905 — 58,3) z spadkiem absolutnym i stosunkowym. Powiat Przasnyski ewangelików prawie nie ma.

Dla gubernii Łomżyńskiej poprzestanę na wykazie mniej szczegółowym:

IX. Gub. Łomżyńska	Spisz r.1897		Warsz. Komitet Statystyczny					1893—1910 przyrost ewang.	Ilość skupień ewangelickich ponad 1000 głów	Przypuszcz. % Niemców r. 1910
	% ewangelików	% Niemców	% ewangel. r. 1893	ewangel. r. 1910	%	Niemców r. 1910	%			
73. Maków . .	0,9	0,7	0,6	402	0,6	386	0,6	0,0	–	0,4
74. Ostrołęka. .	0,9	0,2	0,3	257	0,3	200	0,2	0,0	—	0,0
75. Ostrów . .	3,0	2,4	3,2	3 349	3,3	3.321	3,3	+0,1	2	2,5
76. Wys. Mazowieckie . .	0,3	0,2	0,1	337	0,3	339	0,3	+0,2	—	0,2
77. Łomża . .	2,0	0,7	0,9	1.204	1,0	594	0,5	+0,1	–	0,0
78. Kolno . . .	0,6	0,3	0,6	497	0,6	176	0,2	0,0	—	0,2
79. Szczuczyn .	2,0	0,5	0,8	278	0,4	12	0,0	—0,4	–	0,0
gubernia . .	1,5	0,8	1,3	6.324	1,0	4.028	0,6	—0,3	2	0,5[2])

[1]) Wszystkich ewangelików policzył tu Komitet jako Niemców, co stoi w sprzeczności z wynikami spisu.

[2]) 3.176.

W całej gubernii tylko dwie gminy pow. Ostrowskiego Długosiodło (13,1%) i Jasienica (24,9%) zawierają kolonie niemieckie, ludność ich absolulnie się zmniejsza. Pozostali ewangelicy gubernii są prze-

X. Gub. Suwalska	Spis r. 1897		Ludność ewangelicka według Warszawskiego Komitetu Statystycznego							
	% ewangelików	% Niemców	Rok 1890	Rok 1893	Rok 1905	Rok 1906	Rok 1907	Rok 1908	Rok 1909	Rok 1910
80. Augustów . .	0,7	0,4	0,7	0,9	0,8	0,6	0,5	0,5	0,4	0,1
81. Suwałki . . .	7,9	4,3	8 0	8,6	7,7	7,3	7,2	6,8	6,7	6,2
82. Sejny	1,4	1,2	1,4	1,6	1,3	1,4	1,2	0,9	1,0	1,1
83. Kalwarya . .	4,0	3,6	3,0	3,2	3,6	3,4	3,6	3,1	2,8	3,3
84. Wyłkowyszki .	16,2	15,9	14,7	17,2	16,0	16,5	15,9	16,0	16,2	16,8
85. Maryampol . .	5,5	5,0	6,6	5,4	4,7	5,5	5,5	5,4	5,4	5,3
86. Władysławów .	10.4	7,1	10,2	10,9	8,3	8,4	9,7	9,6	8,8	8,9
Ogółem . . .	6,4	5,8	6,4	6,7	5,9	6,1	6,1	5,9	5,8	5,8

Dla gubernii Suwalskiej przytaczam nieco szczegółowszą tablicę, niż dla poprzednich[1]). Rzuci to światło na wiarogodność statystyki narodowościowej Warszawskiego Komitetu Statystycznego. W liczbach

[1]) Przy tej sposobności stwierdzam, że liczby zawarte w „Statystyce Polski“ Krzyżanowskiego i Kumanieckiego a zapożyczone z materyałów Warsz. Kom. Stat. dla r. 1913 zawierają omyłki rachunkowe. Według nich stanowili ewangelicy w pow. Augustowskim 1,1%. w Suwalskim 6,9, w Kalwaryjskim 3,4, w Maryampolskim 5,0, we Władysławowskim 8,6. Omyłki te, choć nieznaczne, nie usposabiają do pełnego zaufania w liczby tejże książki, wyrachowane dla innych gubernii, które powyżej przytaczałem. Jest to jednym z powodów, dla których do wnioskowania o przyroś-

ważnie Polacy z Mazurów pruskich, tak jak w Kaliskiem czasem Polacy dolnośląscy. Stanowili Polacy w czasie spisu do połowy ludności ewangelickiej w gubernii.

Ludn. ewan. według War. Kom. Statyst.			Ludn. niem. według W. K. S.					Przyrost	W r. 1910 w/g W. K. Stat.		Ilość skupień ewangelick. w r. 1909 ponad 1000 głów	Przypuszczalny % Niemców w r. 1910	
Rok 1911	Rok 1913	Rok 1914	Rok 1910	Rok 1911	Rok 1912	Rok 1913	Rok 1914	1893-1910	ewangelików	Niemców			
0,2	0,2	0,3	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	— 0,8	362	83	—	0,0	80
7,0	7,3	7,4	3,8	3,5	5,6	5,6	4,2	— 2,4	6.325	3.824	1	1,9	81
1,0	1,1	1,1	1,0	1,0	1,9[1]	0,9	0,9	— 0,5	900	844	—	0,7	82
2,7	3,5	3,0	3,1	2,7	2,7	3,5	3,0	+ 0,1	2.801	2.629	—	2,9	83
17,0	16,9	17,1	16,7	16,4	16,5	16,9	17,2	— 0,4	13.481	13.416	3	15,5	84
5,3	5,2	5,4	4,9	4,9	5,2	5,2	5,4	— 0,1	6.109	5.640	—	4,9	85
8,9	9,2	9,4	7,8	7,8	8,3	8,3	9,1	— 2,0	6.867	6.035	1	5,1	86
5,8	6,0	6,1	5,1	5,0	5,6	5,6	5,5	— 0,9	36.845	32.471	5	4,3[2]	

jej dostrzegamy znaczne wahania, które tłomaczy to, że w wielu gminach część ewangelików w jednym roku podawana jest jako polska, innym razem jako niemiecka. Przytem w pierwszych dwu latach dość znaczna ich część liczona jest do Polaków bądź Litwinów, w następnych kategorya ta w wielu gminach znika. Czy nie było to skutkiem jakiejś wskazówki, z góry otrzymanej?

---

cie ewangelików wybieram r. 1910, dotyczące go bowiem materyały W. K. St. zachowałem osobiście.

[1]) liczba ta pochodzi z widocznej omyłki dotyczącej gm. Krasnopol.

[2]) 27.011.

Polacy-ewangelicy są dość liczni w pow. Suwalskim, pochodząc zdaje się, z osiedlenia się tu Mazurów pruskich (w r. 1911 — 3.591, w r. 1913 — 1.770), Litwini (też zapewne pochodzenia pruskiego) we Władysławowskim (w r. 1911 — 953, w r. 1914 — 188). W powiecie Wyłkowyskim wśród ludności ewangelickiej przeważają Niemcy. Przyglądając się rozkładowi tych powiatów na mapie, mamy wrażenie, że gubernia Suwalska, dająca duże wychodztwo i słaby przyrost ludności (w latach 1893 - 1913 o 6,7%), w stosunku do Prus Wschodnich, gdzie przyrost ludności jeszcze jest niklejszy (od r. 1890 do 1910 o 5,4%) stanowi (w słabym wprawdzie stopniu) teren imigracyjny. To też osiadła tu w małej zresztą liczbie ościenna ludność pruska: z przyległych powiatów mazurskich na południu, z niemieckich w środku, z litewskich na północy.

Powiaty Augustowski, Sejneński, Maryampolski i Kalwaryjski nie posiadają (r. 1909) ewangelików w skupieniach znaczniejszych, w Suwalskim jedna gmina Wiżajny zawiera znaczny odsetek ewangelików (40,3%), liczba ich spada absolutnie, pozostałe ich grupy są mniejsze i przeważnie polskie. W Wyłkowyskim zaś gmin takich jest 3 na ogólną ilość 12, mianowicie Kibarty (33,9%), Kopsodzie (42,6%), Pojewoń (18,4%). Wszystkie trzy położone są obok siebie tuż przy granicy pruskiej bezpośrednio na północ od polskiej gminy Wysztyńca i na południe od gmin czysto-litewskich. Ludność ich ewangelicka nie wzrasta i, jak widzimy, nie panuje w tych gminach liczebnie. Na ich terytoryum znajduje się m. Wierzbołów (24,9% ewang. w r. 1909), miasteczko Kibarty (27,0%), do niego przylega miasteczko Wysztyniec (26,9%). Tu więc i w miastach stanowią ewangelicy odsetek dość znaczny, wprawdzie nie wzrastający. Z pozostałych gmin 6 ewangelików prawie niema (0 — 6%), w trzech (Wysztyniec, Wojtkobole, Wyłkowyszki) ponad 500 głów, również w mieście powiatowem (11,2%). Powiat Władysławowski tylko w gminie Szyłgale posiada liczną kolonię ewangelicką (38,7%) przy granicy pruskiej nad Szeszupą i kilka drobniejszych, z których trzy w części litewskie (r. 1912). Pozatem w r. 1893 notowano tu dwa znaczniejsze skupienia ewangelików, które jednak musiały przed r. 1905 wyemigrować (w gm. Giełgudyszkach i Kidulach nad Niemnem).

Przechodzimy od szczegółowego rozpatrywania osadnictwa niemieckiego do zestawień sumarycznych.

Gubernie	% ludności ewangelickiej				% ludności niemieckiej				Niemców w tysiącach w r. 1897	Przyrost w tysiącach do r. 1910	Przyrost 1897—1910 w % do liczb absolutnych z r. 1897
	Spis r. 1897	WKS 1893	WKS 1910	Przyrost 1893—1910	Spis 1897	WKS 1910	Przypuszcz. 1910	Przyrost 1897—1910			
I Kaliska	7,4	8,9	8,5	—0,4	7,3	8,6	6,6	—0,7	61	+ 20	+ 33
II Piotrkowska . .	9,6	13,6	11,4	— 2,2	10.6	13,2	7.6	- 3,0	149	+ 1	+0,7
III Kielecka. . . .	0,3	0,3	0,4	+0,1	0,3	0,3	0,2	—0,1	2	—	0
IV Radomska . . .	1,1	1,4	1,2	- 0,2	1,1	1,2	0,8	—0,3	9	— 1	— 11
V Lubelska. . . .	2,4	2,8	2,7	—0,1	2,2	2,6	1,7	—0 5	26	— 1	— 4
VI Siedlecka . . .	1,6	1,9	1.6	—0,3	1,5	1,6	1,2	—0,3	12	—	0
VII Warszawska . .	4,7	6,0	4,7	—1,3	4,0	4,5	3,3	—0,7	77	+ 4	+ 5
VIII Płocka	6,7	7,2	6,9	—0.3	6,5	6,7	6,2	—0,3	36	+ 6	+ 14
IX Łomżyńska. . .	1,5	1,3	1,0	—0,3	0,8	0,8	0,5	—0,3	5	— 2	— 40
X Suwalska . . .	6,4	6,7	5,8	—0,9	5,8	5,1	4,3	—1,5	30	— 3	— 10
Królestwo Polskie . .	4,5	5,6	5,1	—0,5	4,3	5,2	3,6	—0,7	407	+26[1])	+ 6

[1]) Suma niezupełnie odpowiada składnikom ze względu na odrzucanie części tysięcy w poszczególnych guberniach.

Przychodzimy tedy do wniosków ostatecznych: ludność niemiecka do Królestwa przybywa w stopniu bardzo od dłuższego czasu nieznacznym i obecnie stanowi w ujęciu maksymalnym koło $3^1/_2\%$ ludności, w żadnym powiecie nie sięga 20% mieszkańców, w żadnej guberni[1] nie dochodząc 8%. Przeciwnie stworzyła rozproszone, w sobie zamknięte kolonie rolne w różnych kątach Królestwa albo osady robotnicze w okolicach Łodzi, w bardzo niewielu gminach sięgając odsetka znaczniejszego. We wszystkich guberniach ludność ta wskutek słabego przyrostu naturalnego, wycofywania się kolonii i procesów asymilacyjnych cofa się stosunkowo, najbardziej tam, gdzie przeważa kolonizacya miejska (w gub. Piotrkowskiej), wogóle w Królestwie w przeciągu lat trzynastu o 0,7% ogółu mieszkańców, o $^1/_6$ część poprzedniej swej wagi względnej. W przeważnej części kraju liczby absolutne ludności niemieckiej stoją w miejscu, z wyjątkiem jednej gubernii, gdzie wzrost jej nie dorównywa ogólnemu. Natomiast podwoiła się w okresie rozpatrywanym nawet stosunkowo polska ludność ewangelicka (z 0,2 do 0,4%).

W liczbach absolutnych Królestwo tedy zawiera koło czterechkroć kolonistów niemieckich o wyżej oznaczonym charakterze osiedlenia. Przy tak blizkiem sąsiedztwie, w jakiem Polska z Niemcami pozostaje, liczba ta nie wydaje się dużą. W Stanach Zjednoczonych jest ich niemniej, jak 8 milionów, na Węgrach z górą 2 miliony, w Czechach stanowią oni 40% ludności.

Rachunek nasz stwierdza przedewszystkiem i najpewniej powszechną i ustawiczną tendencyę zniżkową liczebności niemieckiej w kraju, po-drugie przesadę w obliczeniach jej przez Komitet Statystyczny o $^1/_3$. Ten ostatni wniosek mniej jest ważny, bo i w liczbach Komitetu ostatecznie ludność niemiecka nie jest znaczną. Wszakże rachunku swojego dosyć jestem pewien. Jak sprawdziła się nasza statystyka ludności Łodzi, tak i te liczby odpowiadają w przybliżeniu danym konsystorza ewangelicko-augsburskiego [1]). Metodą dość podobną wyracho-

---

[1]) Dla roku przedwojennego oszacowano mi w Konsystorzu ludność ewangelicko-augsburską nie wyżej nad $^1/_2$ miliona. Ludność zaś ewangelicka innych obrządków (reformowani, anglikanie, menonici, baptyści) nie wchodzi u nas w rachubę. Mianowicie lutrzy stanowią (r. 1897) śród ewangelików gub. Kaliskiej 99,1%, Piotrkowskiej 97,2%, Kieleckiej 94,7%, Radomskiej 99,7%, Lubelskiej 94,9%, Siedleckiej 99,1%, Warszawskiej 96,8%, Płockiej 97,9%, Łomżyńskiej 98,0%, Suwalskiej 99,0%. Rachu-

wałem dla roku przedwojennego, że Królestwo posiada nieco mniej, niż 50% analfabetów (urzędowa liczba była 70%), i spis w okupacyi austryackiej r. 1916 rachunek mój potwierdził (46%). I w tej dziedzinie spis następny wykazać może tylko odsetki mniejsze od przytoczonych przeze mnie.

Długo, może nazbyt długo, zatrzymywałem się na rozsiedleniu ludności ewangelickiej w Królestwie. Uważałem to jednak za konieczne ze względu na mylne poglądy, w sprawie tej rozpowszechniane, a wskutek błędnej metody kwestyonujące zdolność Królestwa do zachowania jednolitego składu ludności. Według nich okres 1897—1909—1913 charakteryzuje silna imigracya niemiecka, kiedy z jednej strony wobec bardzo gęstego zaludnienia nie jest ono w stanie poważniejszych przypływów ludności zmieścić, z drugiej dane urzędowe wyraźnie stwierdzają kurczenie się osad ewangelickich. Rozpatrywanie ich według gmin z tego względu jest konieczne, że dowodzi jaskrawie istnienia tych samych kolonii niemieckich, jakie konstatujemy obecnie już w latach 1890 — 1893. Zaledwie parę zanotowaliśmy powstałych później, więcej ubyłych[1]).

Ludność niemiecka Królestwa mieszka więc rozproszonemi koloniami, które tworzą skupienia nieznaczne, niejednolite i niepowiązane w różnych okolicach kraju: w paru gminach nad Szeszupą, nad górnym Bugiem, nad Wartą, w dolnym biegu Wisły, dokoła Łodzi. Znaczenia społecznego kolonie rolnicze nie posiadają wcale, żyjąc w odosobnieniu, osady robotnicze zaś, położone zdala od granicy i od tych kolonii rolnych, z trudnością utrzymują odrębność narodowościową. Nawet dane Warszawskiego Komitetu Statystycznego niekiedy uwzględniają procesy asymilacyjne, które wśród nich niewątpliwie w większym stopniu odbywają się. Rolnikom wprawdzie właściwy jest konserwatyzm narodowościowy, ale i tych stosunki handlowe zbliżają z włościaństwem polskiem. Podkreślałem, że mieszkają zwartemi gromadami Ale ta ludność ewangelicka, która w bardzo wielu gminach stanowi

---

jąc, że wśród tego pół-miliona $^1/_9$ część stanowią Polacy (p. w.), otrzymujemy dla r. 1914—440 tys. Niemców, gdy ja dla r. 1910 wyliczyłem 433.

[1]) Pragnąłem wniosek ten sprawdzić za pomocą materyałów statystycznych konsystorza augsburskiego. Niestety mogłem się tylko przekonać, że są w nim gromadzone i grupowane, lecz odmówiono mi ich pokazania. Może ktoś szczęśliwszy uzyskałby do nich dostęp i oświetlił na ich podstawie tę niezwykle doniosłą sprawę.

grupy nieznaczne, a pochodzi najprawdopodobniej z rozpraszania się owych gromad, niewątpliwie przyjmuje język otoczenia i wsiąka w nie Kolonizacyi agrarnej Niemcy niewiele mogą dać, Królestwo przyjąć,— a ta o powodzeniu wędrówek narodowościowych stanowi. W kilkunastu osadach podłódzkich domieszka ludności niemieckiej staje się coraz szczuplejszą stosunkowo wobec przypływu robotników miejscowych, co sprowadza mieszanie się ich. Na pewnem zgromadzeniu robotniczem w Łodzi słyszałem polskie przemowy i pseudonimy polskie mówców, a przy końcu z zdziwieniem dowiedziałem się, że wszyscy zebrani byli Niemcami. To też nazwa Niemca w Królestwie bynajmniej nie oznacza przynależności narodowościowej ani nawet języka potocznego, ale najczęściej tylko pochodzenie lub odrębność wyznaniową. Konstatuje to i Cleinow [1]), a w tem świetle należy rozpatrywać dane narodowościowe spisu r. 1897 i Warszawskiego Komitetu Statystycznego z lat 1910—1914. Niemcy zaś katolicy rychlej jeszcze ze spalają się z społeczeństwem miejscowem.

Koloniści częściej odczuwają związek duchowy nietyle z wielką ojczyzną niemiecką, ile z poszczególnym krajem, z którego pochodzą, wobec właściwego Niemcom patryotyzmu lokalnego. Rychło zresztą przywiązują się szczerze do kraju, w którym pracują, którego uprawiają glebę lub przemysł. Przeto ludność niemiecka nie uwidocznia się, jako warstwa odrębna, na powierzchni naszego życia. Przeważna część jej, zachowując wyznanie i nawet typ narodowościowy, poczuwa się do przynależności narodowej polskiej: polonizacya subjektywna wyprzedza objektywną i głębszą. Działa tu zapewne tradycya czasów, kiedy Dania, Francya, Polska, Węgry zawierały i organizowały liczną ludność niemiecką, a nawet etnograficznie niemieckie terytorya. Przecież jest w Niemcu coś z tej tradycyi narodotwórczej Germanów, która wymusza na nim wlewanie wysiłku i krwi do obcych narodowości. To też wśród rozmaitości stosunków polskich 3 — 4 procentowa ludność niemiecka układa się, nie wywołując poważniejszych zadrażnięć w życiu krajowem. Warunki konstytucyjne dadzą jej wprawdzie sposobność do organizowania się, ale i ściślej związą po niejakim czasie z terenem pracy publicznej. To też największy spadek ludności niemieckiej obserwujemy w Warszawie z powiatami okolicznymi, jako ognisku pracy i kultury polskiej.

---

[1]) „Zukunft Polens".

Odsetek ludności ewangelickiej polskiej da się ustalić jedynie na zasadzie spisu z r. 1897, ponieważ dane Warszawskiego Komitetu Statystycznego mniej jeszcze są wiarogodne. Wypadnie tedy, że Polacy stanowią wśród ludności ewangelickiej w gub. Kaliskiej 7,5%, w miastach 14,6%, w Kaliszu 22,4%, w pow. Wieluńskim 52,9%; w Piotrkowskiej 4,1%; w Kieleckiej 7,2%; w Radomskiej 4,1% (w miastach 22,2%); w Lubelskiej 2,5% (w miastach 10,8%); w Siedleckiej 5,3%; w Warszawskiej 14,9%; w tem w Warszawie 45,3%; w Płockiej 3,6% (w pow. Przasnyskim 44,6%); w Łomżyńskiej 19,7% (w pow. Kolneńskim 49,7%, Szczuczyńskim 77,9%); w Suwalskiej Polacy 10,2%, Litwini 9,3% (Polacy w Augustowskim 48,2%, w Suwalskim 45,1%, Litwini we Władysławowskim 31,9%[1]), razem Polaków 32½ tys., czyli 7,7% ogółu ewangelików Królestwa Oczywiście, było ich w istocie więcej, a z tablicy ostatniej wnioskujemy o stosunkowym ich przyroście.

Królestwo stanowi osobny obwód konsystoryalny kościoła augsburskiego, podzielony na 5 dyecezyi (Warszawską, Kaliską, Piotrkowską, Płocką i Augustowską), które zawierają 67 parafii. Zarówno konsystorz, jak probostwa posiadają skład w dużej mierze polski[2]). Ponieważ gmina Warszawska wybija się na pierwsze miejsce, a skład posiada w warstwach kierowniczych szczególnie polski, i że miasta wogóle zawierają wśród ewangelików znaczniejszy odsetek Polaków, oddziaływa to na cały Kościół augsburski Królestwa, w którym zachodzi u nas stosunek wprost przeciwny do Poznańskiego: gdy tam warstwy ludowe wśród ewangelików są gdzieniegdzie polskie, warstwy wyższe niemieckie, w Królestwie właśnie w warstwach ewangelickich ludowych jest sporo Niemców, ale przewodnictwo kulturalne pozostaje w polskim ręku, co nadaje gminom ewangelickim charakter łączności narodowej z krajem. Kościół zaś reformowany w większym jeszcze stopniu jest polskim. Oczywiście nikt nie wyzyskuje tego do celów

---

[1]) Ilość Polaków-ewangelików w Królestwie opracował H. Merczyng (E. Czyński) w broszurce: „Ilu jest Polaków-ewangelików". Niestety roi się w niej od błędów rachunkowych.

[2]) Personalstatus der evangelisch-luterischen und der evangelisch-reformierten Kirche in Russland. Petersburg 1907.

wynarodowienia, gdyż używanie aparatu państwowego lub kościelnego do polityki narodowościowej zawsze było obcem narodowi polskiemu.

Potwierdzeniem wniosku zasadniczego jest jeszcze następująca tablica:

Rok 1897 Gubernie	Niemcy	Poddani niemieccy wogóle	Spec. poddani pruscy	Urodzeni w Prusiech	Urodzeni w innych państwach niemieckich
I. Kaliska	61.482	8.856[1])	8.856[1])	14.011	1.681
II. Piotrkowska . . .	148.765	23.976	17.874	15.055	5.763
III. Kielecka	2.428	768	616	833[2])	[2])
IV. Radomska. . . .	8.755	565	481	575	203
V. Lubelska	25.972	2.745	2.483	1.304	349
VI. Siedlecka	11.645	1.870	1.612	1.471	182
VII. Warszawska . . .	77.160	6.796	4.786	5.820	3.455
VIII. Płocka	35.931	3.089	2.982	13.943	463
IX. Łomżyńska . . .	4.651	626	590	1.336	135
X. Suwalska	30.485	1.683	1.599	2.304	33
Królestwo Polskie . . .	407.274	50.974[1])	41.879[1])	56.652[2])	12.264[2])

[1]) Naskutek braku w publikacyach spisu szablonu statystycznego, dla gubernii Kaliskiej nie wykazano specyalnie poddanych niemieckich i pruskich, lecz obcych poddanych wogóle, których liczbą w rubrykach odpowiednich musieliśmy ich obliczenie zastąpić.

[2]) W gubernii Kieleckiej nie podano osobno urodzonych w poszczególnych państwach niemieckich, lecz w całej Rzeszy. Liczbę ich umieszczam w rubryce urodzonych w Prusiech.

Z tablicy tej widać, że olbrzymia większość ludności niemieckiej Królestwa nie stanowi obcych poddanych i urodzona jest w Królestwie. Innemi słowy, mamy do czynienia nie z nową imigracyą, lecz ze śladami dawnej. Co zaś do pozostałych, pochodzi przeważnie z Prus. Atoli znaczny jej odsetek stanowią obywatele innych państw Rzeszy albo stamtad pochodzący. Tak z górą $^1/_4$ część poddanych niemieckich gub. Piotrkowskiej pochodzi z poza Prus, tyleż z poza Prus jest rodem wśród urodzonych w Niemczech. W gub. Warszawskiej odsetek Niemców urodzonych w Niemczech nie jest znaczny, a wśród nich 37% nie w Prusiech, wśród poddanych niemieckich 30% niepruskich. Innemi słowy, w dwu guberniach, zawierających największą liczbę Niemców, bardzo wielu pochodzi z dalszych okolic Niemiec, jak również z pośród poddanych pruskich wielu przybyło nie z najbliższych prowincyi. Fakt to godny podkreślenia, gdyż wynika z niego, że imigracya niemiecka nie stanowi w Królestwie naturalnego posuwania się narodowości.

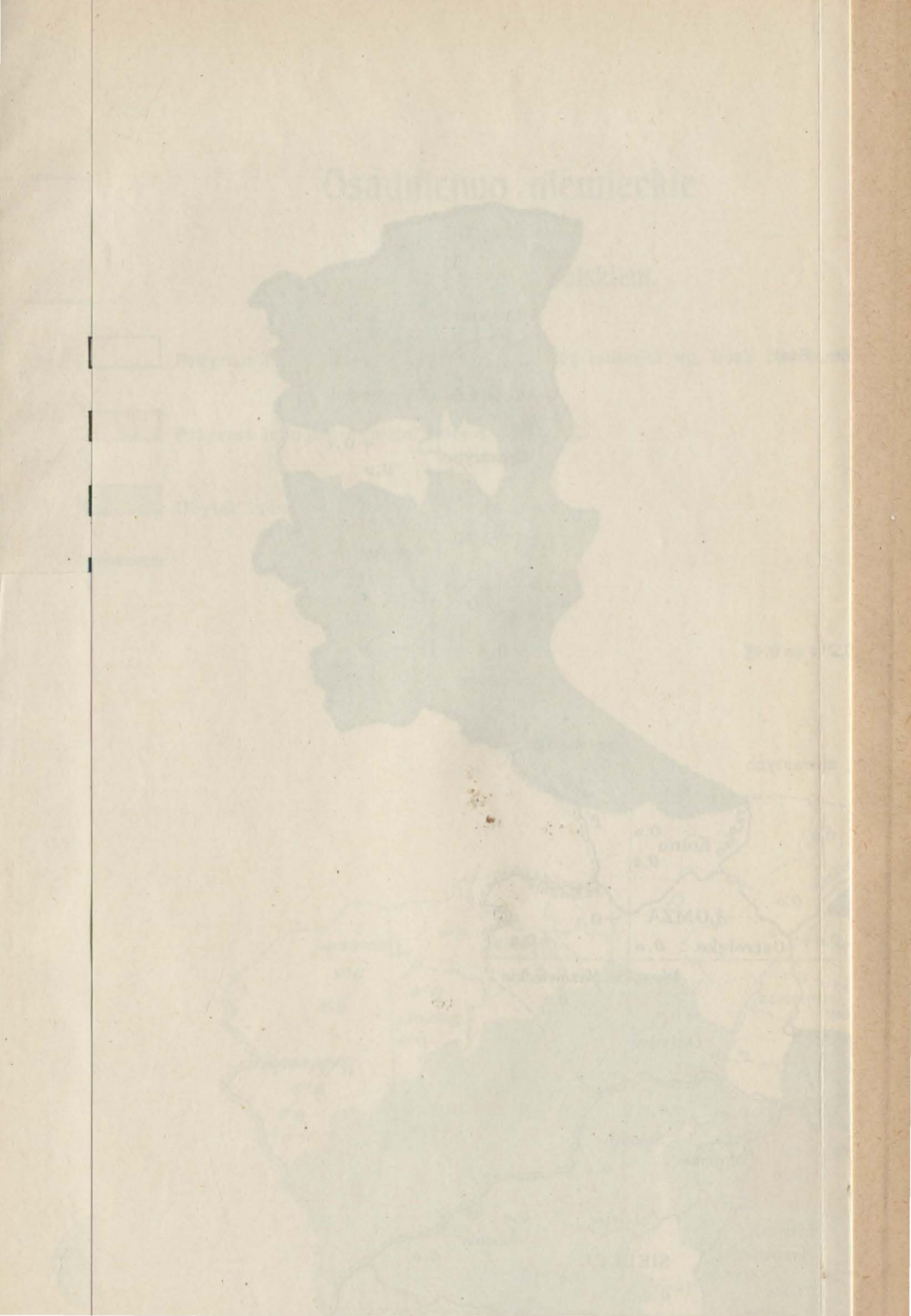
Ugrupowanie społeczne ludności niemieckiej Królestwa zobrazować da się również jedynie na podstawie wyników spisu z r. 1897. Podają one wprawdzie układ ludności zawodowy według systemu ogromnie niejednolitego i np. łączą w rubrykach wspólnych nauczycieli i służbę szkolną, fabrykantów i robotników, księży i służbę cmentarną i t. d., a pozatem nie odróżniają w stopniu dostatecznym zawodów ludnośc, od źródeł jej utrzymania. Obraz stosunków w tej dziedzinie nie może przeto być dokładny.

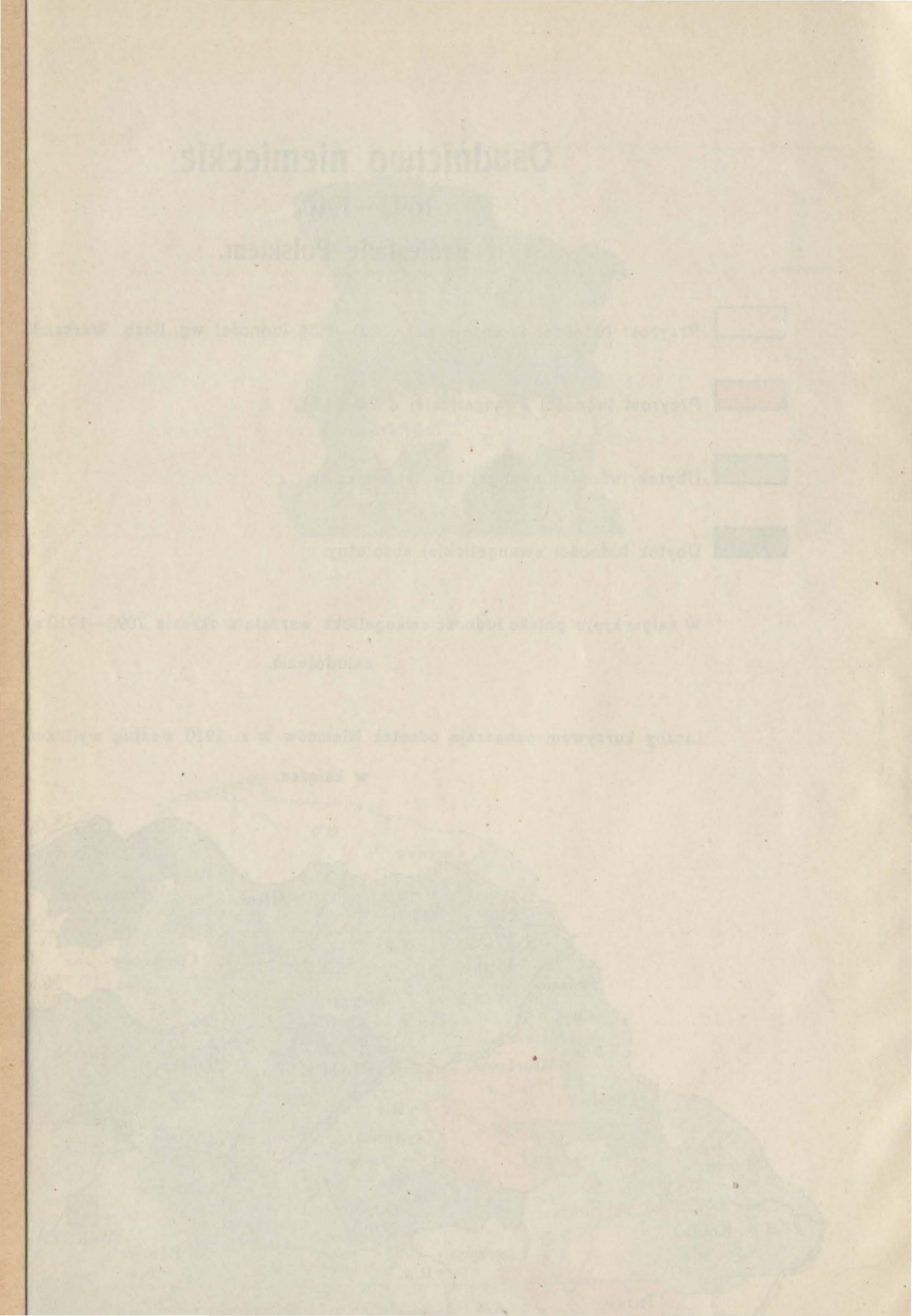
65 kategoryi zawodów, w spisie uwzględnionych, podzielę na 6 grup: pracę umysłową, rolnictwo i zawody pokrewne, przemysł, komunikacye, handel i pozostałe. W tem uszeregowaniu dla ludności niemieckiej podaję odsetek Niemców wśród ludności, zatrudnionej w danym zawodzie (udział ich w grupach zawodowych), i odsetek Niemców, zatrudnionych w danym zawodzie, do ogółu ludności niemieckiej Królestwa (podział ich na grupy zawodowe).

Grupy zawodowe	Ludność	Niemcy	Udział w zawodach	Podział na zawody
1. Praca umysłowa	232.032	7.888	3,4	1,9
2. Rolnictwo	5.323.175	204.890	3,8	50,3
3. Przemysł	2.445.895	157.525	6,4	38,7
4. Komunikacya	164.191	3.376	2,1	0,8
5. Handel	648.518	13.558	2,1	3,3
6. Pozostałe.	558.502	20.037	3,6	5,0
Ogółem.	9.372.313[1])	407.274	4,3	100,0
specyalnie przemysł włóknisty	232.390	62.701	27,0	15,4

Zatrudnienie Niemców w przemyśle przewyższa normę krajową, w rolnictwie do niej się zbliża, pracę umysłową, a zwłaszcza handel uprawia znikoma część Niemców. W żadnej grupie zawodowej nie stanowiąc poważniejszego odsetka, tylko w przemyśle włóknistym stanowią oni znaczną część zatrudnionych. Pozatem wyższe od swego odsetka wśród ogółu ludności zajmują miejsce wśród żyjących z kapitału (6,2%) i w niektórych gałęziach przemysłu (w chemicznym 7,7%), natomiast w zawodach umysłowych szczególnie nizkie (wśród prawników 0,6%), jak również handlu (handel bydłem 0,3%, zbożem 0,2%, ubraniem 0,3%, wędrowny 0,3%). Nienormalność konstrukcyi społecznej występuje zwłaszcza przy rozpatrywaniu lokalnych ugrupowań ludności niemieckiej.

[1]) Liczba ta odbiega nieco od ogólnej liczby ludności Królestwa w r. 1897 wraz z wojskiem, przytoczonej poprzednio.

Gubernie	% Niemców	W pracy umysłowej	W rolnictwie	W przemyśle	W handlu	W innych zawodach
I Kaliska . . .	7,3	0,7	65,2	26,6	1,9	5,6
II Piotrowska . .	10,6	0,9	25,7	58,0	4,9	10,5
III Kielecka . . .	0,3	2,4	61,8	21,1	0,9	13,8
IV Radomska . . .	1,1	0,7	79,2	13,5	0,7	5,9
V Lubelska . . .	2,2	0,8	84,0	10,8	0,6	3,8
VI Siedlecka . . .	1,5	0,8	78,4	16,1	0,4	4,3
VII Warszawska . .	4,0	1,6	52,7	31,7	2,8	11,2
VIII Płocka	6,5	0,4	72,2	19,3	0,8	7,3
IX Łomżyńska . .	0,8	2,1	63,5	18,5	1,6	14,3
X Suwalska . . .	5,8	0,9	58,2	30,2	1,5	10,8
Królestwo Polskie[1]) .	4,3	1,0	50,3	36,7	2,7	9,3

Tak więc w gub. Piotrkowskiej olbrzymią jest przewaga grupy przemysłowej i stosunkowo nieznaczna grupa niemiecka rolnicza, w innych zachodzi stosunek odwrotny. Tylko w Suwalskiej stosunek tych grup jest względnie normalny. Z pozostałych, gdybyśmy oddzielili części gubernii Warszawskiej i Kaliskiej przemysłowe wschodnie (Ży-

[1]) Tablicę tę oparłem na liczbach absolutnych, zawartych w pierwszym „Roczniku Statystycznym Królestwa Polskiego“ według jego nieco sztucznego ugrupowania zawodów. Stąd pewna różnica liczb sumarycznych od tablicy poprzedniej

rardów i Zduńska Wola) od rolniczych zachodnich, nienormalność uwarstwienia wśród ludności niemieckiej jeszczeby się okazała wybitniejszą. Wprawdzie odpowiada ona poniekąd stopniowi uprzemysłowienia okolic poszczególnych, ale je przejaskrawia. Zresztą wcale niemały przemysł Lublina i Radomskiego nie ściąga, jak widzimy, osadnictwa niemieckiego.

Zwraca uwagę szczególnie nikły odsetek Niemców wśród pracowników umysłowych i handlowców Królestwa, w zawodach, które szczególnie występują na powierzchni życia społecznego. Ten brak zasadniczy właśnie stanowi o tem, że społeczeństwa niemieckiego w Królestwie niema. Tłomaczy się zaś w części polonizowaniem się warstw niemieckich, które w tych zawodach udział biorą i zmuszeni są tam do obcowania ustawicznego z otoczeniem, w części tem, że wśród społeczności obcej do zatrudnień, wymagających posługiwania się jej mową i bardzo blizkiej z nią styczności, mniej lgną.

Tak czy inaczej właśnie ten brak najlepiej wskazuje, że Niemcy w Królestwie nie wytworzyli warstwy społecznej, poza pielęgnowanie przy ognisku domowem lub w koloniach rozproszonych kultury ojczystej praca ich kulturalna nie sięga. To też i w życiu politycznem kraju nie biorą udziału i odrębnie nie występują. Nawet pośrednictwo pomiędzy cywilizacyą niemiecką a narodem polskim nie przez nich jest uskuteczniane, i o ile da się stwierdzić tu i ówdzie w Polsce wpływ niemieckiej wiedzy, polityki i administracyi, jest on zapożyczany pomimo miejscowej ludności niemieckiej, która przeciwnie ulega wpływom otoczenia. Przyczyna tego faktu leży oczywiście w zorganizowaniu kulturalnem i gospodarczem Polaków, w tem, że stanowią naród kompletny, o własnych źródłach i warstwach kulturalnych oraz tradycyi historycznej.

Na zakończenie parę słów o niemieckiej własności ziemskiej w Królestwie. Niema zresztą żadnej statystyki ani urzędowej ani prywatnej właścicieli ziemskich według narodowości i tylko okólną drogą w przybliżeniu da się ją określić. Za podstawę bierzemy obliczenie niemieckiej ludności rolniczej z r. 1897, ogółu drobnych rolników posiadających w Królestwie i obszar mniejszej własności ziemskiej, ponieważ z jednej strony ludność rolnicza niemiecka jest naogół posiadająca, z drugiej większej własności niemieckiej u nas prawie niema. Obliczając tedy odsetek niemieckiej ludności rolniczej w stosunku do ogółu drobnych rolników, uważamy go za wskaźnik przybliżony od-

setka niemieckiej własności śród własności drobnej, z czego obliczam przypuszczalny stosunek własności niemieckiej do ogólnego obszaru poszczególnych gubernii. Nie rozwijając szczegółowo zmudnego rachunku, przychodzę do następujących wniosków: zajmuje ona przypuszczalnie odsetek obszaru

w gub.	Kaliskiej	5,2	w gub.	Siedleckiej	1,3
„	Piotrkowskiej	4,8	„	Warszawskiej	3,8
„	Kieleckiej	0,2	„	Płockiej	5,5
„	Radomskiej	0,9	„	Łomżyńskiej	0,6
„	Lubelskiej	1,7	„	Suwalskiej	3,1
			w	Królestwie	2,9

Zaznaczmy, że zmniejszenie ludności niemieckiej od tego czasu o $^1/_6$ część zapewne odbić się musiało i na stanie jej posiadania.

7.

Ludność rosyjska nie tworzyła w Królestwie skupień znaczniejszych i nie zasługuje wobec tego na badanie tyle szczegółowe, jak w przeglądzie tym, z konieczności pobieżnym, uwzględniłem odłamy ludności liczniejsze. W paradoksalnym systemie administracyjnym, jakiemu dzielnica ulegała przez szereg dziesięcioleci, rosyjskość wprowadzoną była do kraju przez prawa językowe, szkolne i wojskowe, ludność zaś rosyjska Królestwa nie stanowiła nawet w minimalnym stopniu jej podstawy, ale jedynie organ wykonawczy. Przeważną część jego stanowiły załogi wojskowe. Ludność cywilna zaś w lwiej części składała się z urzędników państwowych. Na 267.160 Rosyan, zamieszkałych w Królestwie podczas spisu, było prawosławnych i staroobrzędowców 256.929, pozostałe 10 tys. (przeważnie żydzi, w sporej części katolicy) są zaliczeni do narodowości rosyjskiej tendencyjnie. Z liczby pierwszej tylko 100.001 miało być cywilnych, czyli zaledwie $^2/_5$. Wśród zaś 100 (a właściwie tylko 90) tys. ludności cywilnej prawosławnej trzy czwarte (75 tys.) było urzędników i pracowników w urzędach państwowych, szkołach i na kolejach, a 15 tys. utrzymywanych z zapomóg, emerytów i ludzi o zajęciach nieokreślonych. Jak widzimy, w tym zgoła szczególnym układzie społecznym nie pozostaje miejsca dla innych grup zawodowych. Weźmy pod uwagę ruchomość warstwy urzędniczej, a zrozumiałem będzie, jak wypadki wojenne mogły zdmuchnąć bez śladu „mniejszość“ rosyjską z powierzchni kraju.

Według Warszawskiego Komitetu Statystycznego, który oblicza ludność rosyjską stronniczo, miała ona w r. 1910 w gub. Kaliskiej wynosić (uwzględniając tylko prawosławnych i staroobrzędowców) 6.292 (0,5%), z czego w Kaliszu — 3.924 (7,2%), w miastach pozostałych 1.561 (0,7%), na wsi 817 (0,1%), w poszczególnych powiatach 0,1 — 0,3, w Kaliskim 2,3%. Stosunek analogiczny zachodzi w innych guberniach. W Piotrkowskiej przekracza 1% w pow. Piotrkowskim (1,6%) i Będzińskim (1,3%), nie sięgając go nawet w Łodzi (0,9%). W Kieleckiej waha się od 0,1 do 0,9% (w pow. Kieleckim), w Radomskiej stanowi 0,2 — 0,4% i w pow. Radomskim 1,4%. W Warszawie sięga 4,1%, w powiecie (z przedmieściami) 2,0%, w pozostałych sięga 1,0% w Płońskim, tyleż wynosi w Płockim, w pozostałych powiatach gubernii Płockiej nie przekracza 0,5%. W Łomżyńskiej wśród ludności wiejskiej waha się od 0,1 do 0,6%, wśród ogółu ludności przekracza 1% w powiatach Łomżyńskim (2,1%), Mazowieckim (1,7%) i Szczuczyńskim (1,8%), w pozostałych 0,2—0,8%. Tak więc tylko w ośrodkach administracyjnych udało się stworzyć Rosyanom nieco znaczniejsze skupienia. Na wsi zaś tylko w trzech gminach Królestwa istnieją liczące ponad 1000 głów grupy ludności rosyjskiej: w Pomiechówku pod Modlinem kolonia prawosławna (1005 osób) i w Suwalszczyźnie dwie stare osady staroobrzędowców, którzy uciekli do Rzplitej przed uciskiem nikoniańców (Krasnopol 1.402 i Pokrowsk 1.242) i żyją tu, nie mieszając się z otoczeniem polskiem. Jak wiadomo, projekty kolonizacyi rosyjskiej w Królestwie rozbijały się o mniejszą intensywność gospodarki rolnej w Rosyi, która przy naszej gęstości zaludnienia nie da się stosować. Również i przemysł polski ściągnął z tejże przyczyny niegodną uwzględnienia garść robotników-Rosyan z wyjątkiem przedsiębiorstw rządowych.

Rosyjskość w Królestwie trzymała się więc wyłącznie koryta rządowego. Wprawdzie rozszerzano ją sztucznie, wprowadzając coraz nowe zastępy urzędników na miejsca rugowanego żywiołu miejscowego, coraz mniej tolerując go na najniższych choćby stanowiskach etatowych lub nawet z wynajmu. Ostatnio zapełniono Rosyanami i wyższe uczelnie, i stanowiska na świeżo wywłaszczonej kolei Wiedeńskiej. Szereg przywilejów i specyalna ochrona nie dopuszczała asymilacyi przybyszów z otoczeniem, czemu głównie chyba różnica kultury i obrządku stała na przeszkodzie. Małżeństwa mieszane zaś zawierane były wy-

jątkowo rzadko, i to tylko przez kobiety z normalnych więzów społecznych wydarte, a jak niegdyś w Turcyi przygodna wieśniaczka polska, w jasyr zabrana, została sułtanową, tak nasze baletnice i szwaczki jechały nieraz na jenerałowe do Rosyi.

Ostatnio w Warszawie powstawać zaczęły filie firm handlowych rosyjskich, ponieważ dla niektórych dziedzin przemysłu rosyjskiego Królestwo stanowiło do pewnego stopnia rynek zbytu (sklepy gastronomiczne, wyroby manufakturowe). Nie wytworzyło to jednak u nas warstwy rosyjskiej, ponieważ przedstawicielstwo firm i obsługa sklepów w dużej mierze powierzane były Polakom. Kiedy więc rzekomo gwoli zasadzie demokratycznej uwzględniania praw mniejszości narodowościowych tworzono w Warszawie kuryę rosyjską przy wyborach do Izby państwowej 3 powołania, skład wyborców był ściśle urzędniczy, a przy wprowadzaniu do miast Królestwa samorządu z kuryą rosyjską zastanawiano się nad pytaniem, czy nie dać w niej praw wyborczych oficerom armii czynnej w celu powiększenia ilości wyborców. Żywioł zaś ten, zarówno jak urzędniczy, nie tylko był napływowy, ale przeważnie czasowo przebywający w Królestwie przy wędrownem przesuwaniu się w hierarchii urzędowej[1]).

Z znikomej liczebności na terytoryum Królestwa Rosyanie zdawali sobie sprawę dokładnie i dbali tylko, budując swoje świątynie, przemianowując nazwy ulic i nakazując szyldy dwujęzyczne, o pozory rosyjskości miast, które nikogo nie łudziły. Tworząc swoje społeczeństwo urzędnicze w Królestwie, Rosyanie przeciętnie nie zadawali sobie trudu poznawania kraju i życie jego wewnętrzne traktowali, jak jakiś przeżytek archaiczny, leżący poza sferą stosunków aktualnych, t. j. tak jak koloniści traktują życie aborygenów w krajach egzotycznych: dotyczyło to zwłaszcza żywiołów t. zw. liberalnych, gdy pewna część urzędników, pod przymusem okoliczności, pojmowała je nieco głębiej, a w takim razie zwykle usiłowała grać na sympatyach ludu, zdając sobie sprawę z niemożliwości obcowania z żywiołami kulturalnymi (choćby z braku odpowiedniej ogłady).

---

[1]) Urzędnicy Królestwa, gdy są „osobami pochodzenia rosyjskiego", otrzymywali dodatki kresowe, jeżeli na urzędy przyjeżdżali z Rosyi; zachowywano w ten sposób wędrowny charakter biurokracyi Królestwa. Pomimo rugów wszakże 57,1% urzędników sądownictwa i administracyi składało się z Polaków i 36,9% z Rosyan.

Trudno przesądzać, jakieby nastąpiły stosunki, gdyby kataklizm dziejowy nie sprowadził zmian w kierunku sprawy polskiej. Zapewne — wraz z upaństwowieniem lub uspołecznieniem coraz szerszych gałęzi administracyi i gospodarki w Europie — żywioł rosyjski sztucznie pomnażanoby do absurdu, odsuwając od nich ludzi miejscowych, coby spowodować musiało następstwa tragiczne i chyba że osłabienie wewnętrzne Rosyi przeszkodziłoby temu systemowi i zmuszałoby do ustępstw częściowych na rzecz społeczeństwa polskiego. Wątpliwe wszakże tak czy inaczej, czy dotkliwe szczerby w naszem posiadaniu umianoby poczynić.

Nie zaprzestając polityki dotychczasowej w Królestwie, główny nacisk kładł rząd na rusyfikacyę kresów jego nadbużańskich, czyli wązkiego pasa ziemi, złożonego z części wschodniego Podlasia i ziemi Chełmskiej, razem zwanych ostatnio Chełmszczyzną. Wyzyskując wszelką wogóle niejednolitość w zaludnieniu Polski, najbaczniejszą uwagę od dawna zwrócono na pogranicze Królestwa, gdzie przed wiekami jeszcze krzyżowały się siedziby polskie i rusińskie. Na zaraniu dziejów naszych ziemia ta wchodziła w skład państwa Piastowego, jako część mało dotychczas zbadanej Chrobacyi Czerwonej, z kolei utraciła z niem związek, wszedłszy do dzierżaw ruskich, od w. zaś XIV bez przerwy należy do Polski. Ponieważ ścierały się tu plemiona, więc stykały się i ich obrządki religijne: rzymski z wschodnim. Walk kościelnych to zresztą nie wywoływało, i znaczne są na tej przestrzeni fundacye (również od w. XIV) licznych kościołów katolickich, zarówno jak wznoszenie przez panów polskich cerkwi rusińskich. Mieszanie się ludności polskiej i rusińskiej odbywało się nieustannie (aż wywoływało to napomnienia kleru katolickiego), bo „tęsknemu poetycznemu Rusinowi imponowały żywe, samodzielne Laszki, — Lach tracił głowę wobec tęsknej, poetycznej, rozmarzonej Rusinki“[1]). Unia kościołów nie napotkała nad Bugiem oporu, a przyjąwszy ją zaraz w Brześciu (1596), biskupstwo Chełmskie było jej wierne, ludność zaś nie brała udziału w ruchach rusińskich, które w w. XVII wstrząsały organizmem Rzeczypospolitej. Oświata wschodnia stała tu nizko, niemal nie sięgała tu, gdy polska rozwijała się, jak w ziemiach rdzennych. Więcej od niej oddziały-

[1]) Wierciński. W sprawie wydzielenia Chełmszczyzny, str. 6.

wało na lud wzajemne przesiąkanie się żywiołów obu, skutkiem czego np. pieśni ludowe polskie rozbrzmiewają po całym obszarze Chełmszczyzny, do Hrubieszowskiego włącznie, jak stwierdza to Kolberg („Lud", str. 41, „Chełmskie"[1]), narzecze zaś ludu, z natury rzeczy przejściowe, w następstwie wpływami polskimi przesiąknięte, nawet badacze rosyjscy (Budilowicz, Florinskij) nazywają polsko-ruskiem bądź polsko chełmskiem, Niederle („Ludzkość w czasach przedhistorycznych", str. 593) mówi wprost o Polakach podlaskich[2]). Warstwy kulturalne miejscowe bez zaprzeczenia wyłącznie polskiemi tu były i są.

Unia przeciwstawiała się prawosławiu bez porównania ostrzej, aniżeli katolicyzmowi, i skargi dyzunitów skierowane były wyłącznie przeciwko unitom. Mimo to, po przejściu Królestwa pod panowanie monarchów rosyjskich, zaraz w akcie konstytucyjnym zastrzega Aleksander specyalnymi paragrafami opiekę nad kościołem unickim (§§ 13 i 14[3]). T. zw. nawracanie unitów w r. 1893 ominęło Chełmszczyznę, gdzie nawet po powstaniu styczniowem rząd odegrywa jeszcze rolę obrońcy unii i tworzy np. specyalne gimnazya grecko-unickie z wykładem rosyjskim. Ta rzekoma obrona miała wszakże być stadyum przejściowem do zlania unii z kościołem prawosławnym, czego dokonano w r. 1875 przy pomocy szumowin wschodnio-galicyjskich, częstokroć dezerterów i kontrabandzistów, których po odbywanym pro forma kursie teologicznym wyświęcano na duchownych unickich, ci zaś zaczęli „oczyszczać" (z pomocą policyi niekiedy) obrzędy unickie od wpływów katolickich, a wreszcie uroczyście „powrócili" na łono prawosławia.

Stosunek ludu do tej akcyi wyraźnie był wrogi. W czasie „oczyszczania" unii lud bądź zaprzestawał uczęszczania do świątyń, bądź burzył się, rzucając się na plebanie („Bunt babski"). Administracya jednak w imieniu ludu podawała prośby o przyjęcie go do kościoła prawosławnego (w Zabłociu pow. Bialskiego), w celu zaś skłonienia go do tego rozkwaterowywano wojska we wsiach opornych i rekwirowa-

---

[1]) p. Dymsza. Sprawa Chełmska, str. 27.
[2]) ib, str. 26 i 37.
[3]) Dziennik Praw, 1, str. 10.

no dlań dobytek miejsrowy, unitów więziono i wysyłano masowo do Cesarstwa lub rozprawiano się z nimi nahajkami. W Pratulinie (pow. Konstantynowski) naskutek zamknięcia przez parafian kościoła unickiego użyto przeciw nim salw karabinowych, kładąc kikanaście trupów. To samo było w Drylowie. W Łomazach przy pomocy wojsk zamknięto kobiety unickie w menażu i dozwolono żołnierzom zbezcześcić je: pod tą groźbą mężczyźni podpisali akt dobrowolny zrzeczenia się unii. Na osoby, wsie i miasteczka nakładano kontrybucye (w Kodniu pięciotysięczną[1]).

Pomimo faktów tragicznego oporu Chełmszczyzna została uznana za dziedzinę prawosławną. Odsąd i kościoły katolickie zaczęto tu gwałtownie zamykać, nabożeństwa katolickie krępować, procesyi i odpustów zakazywano, księży szpiegowano, praca ludu w święta prawosławne ulegała karze. Mimo to rzadko gdzie zapędził tą drogą rząd ludność unicką do przeobrażonych cerkwi. Obudzono w niej jedynie fanatyzm religijny, dochodzący do masowych halucynacyi, i nienawiść do kościoła, gwałcącego jej sumienie. Odbywała więc tajemne nabożeństwa, tajemnie chowała nieboszczyków, małżeństw i chrztów nie odbywano. Nie mogąc obywać się bez duchowieństwa, przylgnęła do katolicyzmu, wobec zakazów nieformalnie, uczęszczała w miarę możności do kościołów katolickich, a u księży katolickich (częstokroć zdala, z Krakowa, tu tajemnie przybywających) uzyskiwała sankcyę swych małżeństw (t. zw. małżeństwa krakowskie) i chrzciła potajemnie dzieci, narażając się na kary pieniężne, więzienne i cielesne.

Opinja rosyjska zachowywała się wobec tych faktów dość obojętnie[2]). Natomiast w sferach rządowych konstatowano niekiedy fiasco polityki kościelnej. Nawet j.-gub. Hurko w raporcie najpoddańszym z r. 1890 stwierdzał, że „wszystkie środki rządu prowadzą tylko do wzmocnienia stanowiska unitów i katolicyzmu, nie przynoszą zaś żadnego pożytku prawosławiu“, a wśród szlachetniejszych przedstawicieli biurokracyi zdawano sobie sprawę z haniebności całej akcyi. Senator Koni we „Wspomnieniach działacza sądowego“ wnioskuje, że „całe to

---

[1]) Fakt podaję za Dymszy „Sprawą Chełmską“.

[2]) Znany jest wszakże żart satyryka rosyjskiego Szczedryna, jak to unici „na rozkaz władzy poznali prawdziwego Boga“. P A. Z(akrzewski) „Materiały k woprosu ob obrazowanii Chołmskoj gubernii, cz. I“.

prześwietne przyłączenie unitów nie było niczem innem, jak złuda, stworzoną przez dosyć bezwstydne ręce administracyi".

Gdy więc w r. 1905, pod wpływem przegranej wojny i zaburzeń wewnętrznych, rząd wydał manifest tolerancyjny, mając na względzie przedewszystkiem stosunki wyznaniowe rosyjskie, radość ludu podlaskiego i chełmskiego nie miała granic. O powrocie do unii nie było już jednak mowy. Trzydziestoletnie męczarnie wpoiły w lud nieufność do rządu, czy ich nie powtórzy, zdrada niektórych księży unickich a pomoc w najcięższej niedoli katolickich zespoliły lud ostatecznie z łacińśtwem. Pogardzając wiarą narzuconą, masowo przeszedł on natychmiast po akcie tolerancyjnym na katolicyzm pomimo zabiegów kleru prawosławnego i administracyi. Utrudniano to wprawdzie bardzo przez rozmaite formalności, przez namowy misyonarzy, przez pozbawianie katolików urzędów, posad i przywilejów, związanych z wyznawaniem obrządku panującego, przez dalsze zakazy chrztu katolickiego dzieci z małżeństw mieszanych. Mimo to topniała owczarnia parochów prawosławnych. A zespalanie się z „wiarą polską" było dla ludu tamtejszego zarazem walką o narodowość, stwierdzeniem przynależności kulturalno-politycznej do Polski.

Odnowił przeto rząd dawniej porzucone zamiary odgrodzenia Chełmszczyzny od Królestwa w drodze przyłączenia formalnego do Cesarstwa i zastosowania do jej ludności specyalnego régime'u. Kler prawosławny Chełmszczyzny, tracąc oparcie choćby formalne, chwycił się środków demagogicznych, jak uwłaczanie z ambon katolicyzmowi, obietnic nadania ziemi polskiej chłopstwu prawosławnemu, szerzenia pisemek pobudzających waśń międzywyznaniową. Wywołano tą drogą w pewnej wsi (Kraśniczynie) zaburzenia agrarne, ale objawów fanatyzmu religijnego z wyjątkiem paru gwałtów nad katolikami (zabrania kaplicy, podpiłowania krzyża, niedopuszczenia księdza do umierającej) nie zdołano wytworzyć. Przypisywane zaś katolikom z mównicy dumskiej przez biskupa prawosławnego gwałty nad prawosławnymi według świadectwa jen.-gub. Maksimowicza okazały się nie tylko bardzo przesadzone, lecz wprost kłamliwe[1]). Popi i urzędnicy zebrali przy pomocy zwykłych im środków agitacyjnych 50 tys. podpisów pod petycyą o wyodrębnienie Chełmszczyzny z Królestwa, na co

[1]) Dymsza, „Sprawa Chełmska", str. 74.

katolicy miejscowi — w warunkach niepomiernie trudniejszych — odpowiedzieli kontrpetycyą, poświadczoną 53 tys. podpisów. Mimo to projekt odpowiedni wygotowano, Duma zaś, pomimo niezwykle wytężonej kontragitacyi Koła Polskiego, która w dziejach jego najpiękniejszą kartę stanowi, nie tylko go przyjęła, ale nawet rozszerzyła i — wbrew traktatom międzynarodowym—od r. 1913 stał się on prawem[1]).

W rezultacie w skład nowoutworzonej gubernii Chełmskiej włączono:

1) z gubernii Siedleckiej

a) powiat Bialski,

b) z pow. Konstantynowskiego gminy Hołowczyce, Kornicę, Losice, Czuchleby, Olszankę, Bohukały, Witulin, Huszlew, Zakanale, Pawłów, Rokitno, Swory i m. Janów,

c) z pow. Radzyńskiego gm. Tłuściec, Zahajki, Szóstkę, wsie Kolembrody i Żelazna gm. Żelizne, gm. Brzozowy Kąt, Jabłoń i Żerocin,

d) z pow. Włodawskiego wsie Bednarówkę, Białkę, Uhnin i Chmielów gm. Dębowej Kłody, gm. Ostrów, wsie Babiankę, Kolichowicze i Tyśmienicę gm. Tyśmienicy, gm. Uścimów, Wolę Wereszczyńską, Włodawę, Wyryki, Hańsk, Horodyszcze, Krzywowierzbę, Opole, Romanów, Sobibór, Turno i m. Włodawę,

---

[1]) Jen.-gub. Czertkow, sprzeciwiając się projektowi, m. in. oświadczył, że rosyjskie instytucye oświatowe w Chełmszczyźnie działają o tyle, o ile są subsydyowane przez rząd, biskup zaś prawosławny Chełmski oświadczał, że wprowadzenie samorządu w Królestwie zniesie wszystkie rezultaty dotychczasowej rusyfikacyi kraju P. W R. w „Oczerki Priwislinja“ tłomaczył niepowodzenie polityki rządowej „brakiem hartu umysłowego i moralnego wśród rosyjskiego kleru“, którego przedstawiciele w Chełmszczyźnie „nie rozstają się z nabitym rewolwerem“ w czasie odprawiania czynności; a jako główne zajęcie uprawiają szpiegostwo względem księży katolickich. Inny autor rosyjski Swatkowski, korespondent „Rusi“, przewidywał, że odcięcie Chełmszczyzny od Królestwa formalne uzupełnione zostanie środkami, które z niej wytworzą „jakiś internat, na wzór żeńskich zakładów wychowawczych, dla byłych unitów i dom poprawczy dla opornych katolików“, a w istocie „polską Alzacyę i Lotaryngię“. Zaznaczmy, że cała akcya o Chełmszczyznę prowadzona była wyłącznie przez ludność napływową ze sfer duchownych i urzędniczych. P. A. Z. „Materiały k woprosu ob obrazowanii Chołmskoj gub.“, gdzie są przedrukowane powyżej wskazane artykuły W. R. i Swatkowskiego.

2) z gub. Lubelskiej:

e) pow. Hrubieszowski,

b) pow. Tomaszowski,

c) z pow. Lubartowskiego wsie Dratów, Kaniwolę, Kobyłki, Ludwin i Szczecin gm. Ludwin,

d) z pow. Chełmskiego gm. Cyców, Siedliszcze, Pawłów, Bukową, Wojsławice, Żmudź, Krzywiczki, Olchowiec, Rakołupy, Rejowiec, Świerze, Sław, Turkę i m. Chełm,

e) z pow. Krasnostawskiego: wsie Dobryniew, Łopiennik ruski i Stężycę gm. Łopiennik, wsie Bzite, Wincentów, Krupiec, Krupie, Zagrody, Kostunin, Żdanne i Werchowiny gm. Rudki wsie Kraśniczyn Aleksandrowski, Anielpol, Brzeziny, Bończę, Wólkę Kraśniczyńską, Derewniki, Zalesie, Kraśniczyn, Olszankę i Starą wieś gm. Czajki,

f) z pow. Zamojskiego: wsie Wisienkę, Zabytów, Monastyrek i Sulmicę gm. Stary Zamość, gm. Wysokie, Szczebrzeszyn, wsie Wolę Czarnostocką, Dzie'ce, Radecznicę, klasztor Radecznicki, Trzęsiny i Czarnystok gm. Radecznicy, wieś Rozłupy gm. Sułów, gm. Zamość z wyjątkiem wsi Żdanowa, wsie Białowolę, Wólkę Wieprzecką i Lipsk gm. Mokre, gm. Zwierzyniec, wsie Lipowiec, Sochy, Tereszpol i Szozdy gm. Tereszpol, gm. Krasobród, Łobunie, Skierbieszów, Suchowolę i m. Zamość,

g) z pow. Biłgorajskiego m. Biłgoraj, wsie Puszczę Solską, Rożnówkę, Bojary i Dyle gm. Puszczy Solskiej, wsie Dereżnię Solską, Dereżnię Zagrody, Łazory, Majdan Stary, Majdan Nowy, Rogale, Rudę Solską, Sól i Smólskie gm. Sól, wsie Harasinki i Ryczki gm. Huty Krzeszowskiej, gm. Krzeszów, Babice, Biszczę, Wolę Różaniecką, Potok Górny, Księżpol, Łukowę i Majdan Sopocki[1]).

Obszar wyłączony, okolony od strony Królestwa linią wężykowatą, wązki a podłużny, z szachownicami i enklawami, zagarniał nawet tak stare i zasłużone w dziejach polskich miejscowości, jak Zamość, bez względu, jak się przekonamy, na charakter ich ludności,

---

[1]) Podano według tekstu prawa, ogłoszonego w piśmie „Prawitelstwennyj Wjestnik", 7 (20) lipca 1912 r.

Wyłączonymi więc miały zostać trzy powiaty w całości oraz części ośmiu powiatów innych, w czem Konstantynowski prawie cały (z wyjątkiem 2 gmin — Łysów i Przesmyki), Radzyńskiego połowa, Włodawski prawie cały (prócz gm. Parczewa i części 2 gmin), Lubartowskiego niecała gmina, Chełmski bez jednej gminy (Brzeziny), Krasnostawskiego trzy gminy w częściach. Zamojski w większej części (prócz 3 gmin Goraj, Frampol i Nielin oraz części innych), jak również Biłgorajski (z wyjątkiem gmin Kocudzy, Aleksandrowa i części innych gmin). Obszar ten w przybliżeniu odpowiada więc powiatom Konstantynowskiemu, Bialskiemu i Włodawskiemu gub. Siedleckiej oraz Chełmskiemu, Hrubieszowskiemu, Zamojskiemu, Biłgorajskiemu i Tomaszowskiemu Lubelskiej. Pozostałe części gub. Siedleckiej i Lubelskiej ludności rusińskiej nie zawierają, ludność zaś rosyjska nie jest w nich liczniejsza, niż w innych miejscowościach Królestwa.

Przystępując do obrazu statystycznego Chełmszczyzny, stoimy wobec materyałów tak niesumiennych, że trudno się nimi posługiwać. Gdzie ośmielano się przy pomocy nahajek określać przynależność wyznaniową ludu, tam statystyka biurokratyczna nie krępowała się żadnymi względami. Poseł Dymsza opublikował w „Sprawie Chełmskiej“ poufny dokument, pochodzący z Konsystorza Duchownego Chełmskiego z d. 12.XI.1896 za № 1264, w którym się stwierdza, że „w celu uniknięcia skutków niepożądanych, wyniknąć mogących z osobistych zeznań b. unitów o swojem wyznaniu, komisya główna lustracyjna postanowiła poufnie zalecić gubernatorom lubelskiemu i siedleckiemu, ażeby rachmistrze nie pytali się wcale osób wahających się i opornych o ich wyznanie, lecz by dokonywali spisów na podstawie wskazówek osób, należących do zarządów gminnych i gromadzkich“. Odpowiednio dobierano i rachmistrzów. Gdy zaś włościanie stawili im opór, nie chcąc podlegać w tych warunkach spisowi, użyto przeciw nim środków administracyjnych, a nadto sądzono (w gm. Bohukały pow. Konstantynowskiego[1]).

W mniejszym jeszcze stopniu zasługują na zaufanie prace statystyczne Warsz. Kom. Statystycznego. I tu powtarzają się zwykłe jego błędy, ale pozatem stronniczość przewyższa wszelką miarę. Zwłaszcza niechętnie notowano konwersyę prawosławnych na katolicyzm,

---

[1]) Dymsza. Sprawa Chełmska, str. 52.

i gminy, które porzuciły narzuconą wiarę, wciąż figurują w wykazach Komitetu, jako prawosławne. W niektórych nadto wykazano wzrost liczebności prawosławnych i ubytek katolików, jak gdyby miejscowi katolicy czekali na akt tolerancyjny, ażeby przerzucić się na prawosławie. W gm. Kobylany prawosławnych w r. 1906 miało być 2.128, katolików 2.879, w r. zaś 1907 — prawosławnych 4.796, katolików 602, w m. Kodniu prawosławnych w r. 1907 było 473, w r. 1908 — 815, w gm. Międzyleś z 2.882 w r. 1907 podnosi się w r. 1908 do 3.450, w gm. Tłuściec z 213 do 881, w gm. Wola Wereszczyńska z 8.685 w r. 1906 na 9.558 w r. 1907. Liczby je wystawiają najlepsze świadectwo gorliwości urzędowej organów miejscowych statystyki rosyjskiej[1]).

Trzecim źródłem statystycznem jest specyalna praca prof. Francewa, dokonana na zlecenie prawosławnego bractwa Chełmskiego przy pomocy miejscowego duchowieństwa i nauczycielstwa. Zadaniem jej było przenieść spór o Chełmszczyźnę z tła wyznaniowego na narodowościowe i dowieść, że ludność jej jest „ruską", pomimo porzucenia religii prawosławnej. Cel polityczny i jednostronny dobór rachmistrzów nie usposabia do zaufania w wyniki pracy. Zresztą sam prof. Francew podważa właściwie jej znaczenie naukowe, stwierdzając, że sprawa ustalenia języka ludności na terytoryach przejściowych i pogranicznych jest zbyt trudna dla niespecyalistów, jakimi posługiwał się autor w badaniu. Dodać należy, że przeniesienie sporu na grunt narodowościowy już choćby z tego względu jest tu obosieczne, że narodowością ludu prawosławnego Chełmszczyzny jest nie rosyjska, lecz rusińska, której rzekoma obrona przed polskimi wpływami jest równie nieszczera i tymczasowa, jak unii przed katolicyzmem[2]). Statystyka etnograficzna Francewa jest niezupełna i w przeważnej ilości posługuje się określeniami nieścisłemi (np. większość albo wiele domów mówi po rusku i t. p.). Uzupełnia ją autor i statystyką wyznań.

---

[1]) A. Z(akrzewskl). Materiały k woprosu ob obrazowanii Chołmskoj gub., str. 23 - 4. Podaje autor jeszcze 10 gmin z niemniej rażącym przyrostem ludności prawosławnej (str. 22).

[2]) Rosyanie zaś stanowili tu według spisu z r. 1897 wraz z wojskiem w pow. Konstantynowskim 2.6% (wojsko 0,3%), w Bialskim 5,6% (wojsko 4,3%), Włodawskim 2,3% (1,2%), Chełmskim 6,3% (4,1%), Hrubieszowskim 1,9% (1,3%), Tomaszowskim 2,5 (1,1%), Zamojskim 5,6 (3,4%), Biłgorajskim 6,9 (1,4%), składając się prawie wyłącznie z urzędników, jak w całem Królestwie.

Pozatem projekt wyodrębnienia Chełmszczyzny uzupełniano obliczeniami administracyjnemi, ad hoc wygotowanemi w kancelaryach gubernatorów lub nawet ministra i sprawozdaniem statystycznem gubernatorów, przyczem dane z obu źródeł znajdują się częstokroć w rażącej sprzeczności[1]).

Ze strony polskiej zestawień i obliczeń dokonywali pp. St. Dziewulski, H. Wiercieński, L. Dymsza i A. Zakrzewski w pracach, sprawie Chełmskiej poświęconych, z których Dziewulski, Zakrzewski i Wiercieński, biorąc za podstawę dane urzędowe, uzupełnili wiadomościami o konwersach, zaczerpniętemi z aktów duchowieństwa katolickiego. Trudności zmudnej tej pracy wynikały głównie z niezgodności granic parafii a gmin, wobec czego wypadało robić obrachunki dla poszczególnych wsi, wyniki zaś są w każdym razie mniej korzystne dla nas od stanu rzeczy istotnego, ponieważ za podstawę obliczeń została wzięta statystyka z r. 1905 Warsz. Kom. Stat., a konwersów doliczono tylko tych, którzy wszelkich formalności, związanych z zmianą religii, dokonali.

W r. 1897 na terytoryum gub. Siedleckiej i Lubelskiej rachowano prawosławnych 368.872 głów, w pierwszej 120.811, w drugiej 248.061. Przytem naliczono tam urodzonych w Cesarstwie 71.117 osób, a w tem 61.352 mężczyzn i zaledwie 9.765 kobiet. Według zatrudnień miało tu być wojska 54.984, administracyi 10.105, duchowieństwa prawosławnego — 2.873, nauczycielstwa — 9.703, razem 77.665 ludzi, stanowiących aparat rządowy i w głównej masie prawosławnych. Miejscową ludność prawosławną stanowili tu tylko Rusini, których naliczono w czasie spisu wraz z wojskowymi tejże narodowości 272.449 głów, po potrąceniu wojska i katolików.

Według powiatów poszczególnych powyższe źródła statystyczne takie podają odsetki poszczególnych wyznań i języków w powiatach, w całości lub częściach włączonych do gub. Chełmskiej:

---

[1]) Niezrozumiałe to jest w stosunkach europejskich, że równowartościowe źródła urzędowe dla jednego czasu (r. 1909) i jednej miejscowości określają odsetek ludności katolickiej zgoła odmiennie. Pomiędzy liczbami z dołącznika do projektu prawa a danemi W. K. S. zachodzą różnice takie, jak np. dla całych powiatów: Hrubieszów 33,7 i 29,1, Włodawa 29,4 i 33,5. Dla poszczególnych gmin skala wahań jest jeszcze znaczniejsza: Biłgoraj 49,6 i 35,0, Zamość 33,8 i 55,8, Rejowiec 50,5 i 35,6 i t. d.

Warsz. Kom. Stat.	r. 1890		r. 1893		r. 1905	
	katolików	prawosławn.	katolików	prawosławn.	katolików	prawosławn.
1. Biała Podlaska .	14,3	59,2	17,0	61,0	16,7	59,6
2. Hrubieszów . .	25,6	58,9	27,1	57,6	26,8	57,2
3. Tomaszów . .	42,0	45,6	42,0	45,2	43,7	44,0
4. Konstantynów .	34,3	52,9	35,5	51,2	16,7	59,6
5. Włodawa. . .	18,3	60,1	19,1	58,5	20,4	56,6
6. Chełm.	33,4	40,6	33,4	39,5	30,7	41,6
7. Biłgoraj . . .	59,1	30,9	59,3	30,9	58,9	31,2
8. Zamość . . .	68,4	19,2	68,7	18,6	67,3	20,0
9. Radzyń . . .	46,6	32,7	45,5	35,4	49,5	32.5
10. Krasnystaw . .	79,7	9,6	78,3	9,6	78,6	9,5
11. Lubartów. . .	79,5	2,1	79,9	2,2	81,2	2 1

r. 1910		r. 1910		r. 1913		Przyrost 1893—1910		
katolików	prawosławn.	Polaków	Rosyan i Rusinów	katolików	prawosławn.	katolików	prawosławn.	
42,6	32,7	42,9	32,7	43,1	32,4	+ 25,6	—28,3	1
30,8	51,0	31,9	49,9	32,1	50,6	+ 3,7	—6,6	2
45,9	41,6	47,4	40,1	47,2	40,8	+ 3,9	— 3,6	3
73,1	11,6	73,1	11,6	73.5	12,0	+ 37,6	—39,6	4
33,8	44,2	33,8	44,2	32,3	42,3	+ 14,7	—14,3	5
36,2	37,4	38,1	36,1	37,3	34,3	+ 2,8	—2,9	6
63,0	27,2	64,8	25,4	61,9	27,8	+ 3,7	—3,7	7
75,9	11,0	80,3	6,5	76,8	9,7	+ 7,2	—7,6	8
76,7	4,4	76,7	4,4	75 5	4,5	+ 31 2	—31,0	9
81,7	7,0	82,8	5,6	81 2	6,8	+ 3,4	— 2,6	10
82,3	1,8	82,4	1,8	83,3	1,7	+ 2,4	—0,4	11

Spis z r. 1897	Ludność cywilna według wyznań				według języka ojczystego				Polaków więcej, niż katolików o	Rusinów więcej, niż prawosławnych o
	katolicka	prawosł.	ewangelic.	żydowska	polska	prawosławna: rusińska	prawosławna: rosyjska	niemiecka		
1. Biała Podlaska .	41,3	36,0	0,5	22,4	**41,5**	33,2	1,1	0,1	+ 0,2	— 2,8
2. Hrubieszów . .	29,6	55,0	0,8	14,7	30,7	**52,2**	1,3	0,7	+ 1,1	— 2.8
3. Tomaszów . .	44,0	44,8	0,1	11,2	**47,6**	39,4	1,4	0,3	+ 3,6	— 5,4
4. Konstantynów .	56,1	30,4	0,1	13,4	**57,5**	26,8	2.2	0,0	+ 1,4	— 3,6
5. Włodawa . .	23,1	56,6	4.6	15,9	23,6	**54,2**	1,6	4,5	+ 0,5	— 2,4
6. Chełm . . .	36,3	37,7	13,3	13,0	**40,5**	29,9	3,2	13,3	+ 4,2	— 7,8
7. Biłgoraj . . .	58,9	31,7	0,0	9,4	**63,9**	20,7	5,7	0,2	+ 5,0	—11,0
8. Zamość . . .	69,7	17,9	0,0	12,8	**77,3**	6,8	3,1	0,1	+ 7,6	—11,1
9. Radzyń . . .	75,7	5,4	1,2	18,3	**75.7**	3,9	1,0	1,2	+ 0,0	— 1,5
10. Krasnystaw . .	80,2	8,7	0,2	11,1	**82,7**	5,1	0,8	0,2	+ 2,5	— 3,6
11. Lubartów . .	81,5	2,4	4,5	11,6	**81,7**	1,8	0,6	4.3	+ 0,2	— 0,6

Widzimy więc, że nawet Warszawski Komitet Statystyczny odnajdywał w Królestwie przed aktem o tolerancyi zaledwie 4 powiaty z przewagą absolutną ludności prawosławnej i dwa z względną, że i jemu wypadło po r. 1905 wykazać olbrzymią zniżkę jej, zwłaszcza w powiatach podlaskich, że i on wreszcie, nawet po akcie tolerancyjnym, konstatuje pewną ilość Polaków wyznania wschodniego, wobec czego w żadnym już powiecie Królestwa nie da się wykazać absolutnej większości rusińskiej, a w dwu zaledwie względną (Hrubieszowskim i Włodawskim). Konstatując znaczny ubytek ludności prawosławnej, przeciętnie mniejszy jednak od tego ubytku uznaje przyrost ludności katolickiej, czyli gdzieś pewien odsetek mieszkańców zapodziewa, aby go nie dodać do katolików.

Spis zaś, źródło o wiele od Komitetu wiarogodniejsze, jeszcze w r. 1897 konstatował zaledwie dwa powiaty z przewagą ludności rusińskiej, jak się okazuje, znacznie mniej licznej, niż prawosławna; w pozostałych zaś dziewięciu stwierdził przewagę absolutną bądź względną Polaków[1]).

U nas niestety w czasie nawet najgorętszej walki o Chełmszczyznę nie domyślono się stanu jej ludności zilustrować w liczbach spisu które pokazują, jak nikłą była ludność rosyjska dzielnicy, a jak znaczną przewaga Polaków nad Rusinami.

Przecież z nich wynika, że jeśli nawet za wskaźnik liczebność katolików a prawosławnych obierzemy, np. dla r. 1910, liczby Komitetu, to zastosowując do nich wniosek z spisu o charakterze narodowościowym grup językowych wyliczymy, że konwersya, uwzględniona przez Komitet, nie wyrównała w sześciu powiatach różnicy pomiędzy liczbą Rusinów a prawosławnych, zaznaczonej przez spis, czyli że w tych sześciu powiatach (Tomaszowskim, Chełmskim, Biłgorajskim, Zamojskim, Krasnostawskim i Lubartowskim) napewno liczebność Rusinów jest o parę do kilku % niższa od skonstatowanej przez Komitet liczebności prawosławnych.

W granicach przeznaczonych przez projekt ministeryalny do wyodrębnienia, stosunek ludności według wyznań tak się przedstawiał (p. str. 180):

---

[1]) Pewne różnice odsetków ludności żydowskiej i ewangelickiej od przytoczonych w poprzednich rozdziałach mają za źródło przybliżone potrącenie załóg w tablicy tu podanej na podstawie statystyki językowej.

Powiaty i części powiatów, wyodrębnione w skład gubernii Chełmskiej.	r. 1905		r. 1906		r. 1907		r. 1908		r. 1909	
	katolików	prawosł.	katolików	prawosł.	katolików	prawosł.	katolików	prawosł.	katolików	prawosł.
1. Biała Podlaska .	16,7	59,6	38,2	38,4	37,2	39,7	38,2	39,4	41,4	36,1
2. Hrubieszów . .	26,8	57,2	28,0	56,2	28,6	54,9	27,4	54,9	29,2	53,4
3. Tomaszów . .	40,5	46,0	41,3	45,4	41,0	46,1	41,7	45,5	41,1	46,0
4. Konstantynów .	22,3	64,6	47,4	38,6	68,0	18,8	68,3	18,7	68,9	18,5
5. Włodawa. . .	18,3	61,4	27,7	51,8	32,4	47,5	31,6	49,0	33,5	46,5
6. Chełm. . . .	27,5	44,1	31,3	42,3	31,3	42,2	31.3	41,9	32,1	41,2
7. Biłgoraj . . .	54,9	35,0	56,1	34,2	54,9	35,0	55,0	35,0	56,2	34,2
8. Zamość . . .	62,1	27,7	70,4	18,6	73,4	15,9	73.1	16,0	72,7	16,4
9. Radzyń . . .	33,8	65,0	85,7	12,8	84,0	14,6	84,1	14,2	81,7	16,8
10. Krasnystaw . .	58,2	38,2	58,5	38,6	66,0	30,7	66,9	29,7	61,2	35,3
11. Lubartów. . .	60,1	17,0	58,4	15,4	58,8	15,2	59,2	15,4	66.6	17,3
ogółem . . .	34,6	48,4	42,7	40,5	44,6	38,7	44,5	38,6	45,2	38,1

Czyli z gubernii Chełmskiej, pomimo zygzakowatych granic, nie dało się stworzyć obszaru o przewadze ludności prawosławnej. Duma dołączyła do niej jeszcze kilka gmin, zupełnie polskich, co bardziej jeszcze obniżyło odsetek ludności prawosławnej, która tu w dodatku, jak widzieliśmy, dzieli się pomiędzy trzy narodowości: rusińską, rosyjską i polską. Zwróćmy się jednak do liczb pewniejszych, chociaż na tychże w części osnutych[1]) (p. str. 182).

Bezstronności badaczy polskich, którzy opierali się zresztą na materyałach urzędowych, najlepiej dowodzi zbieżność wyliczeń ich z wynikami ankiety Francewa, której rezultat ostateczny, jak widzimy, korzystniejszy jest nieco od rachunku p. Dziewulskiego[2]). Okoliczność to niezmiernej wagi, którą powinni czytelnicy swoi i obcy zawsze mieć na względzie. Badacze nasi ostrożność swoją w wyliczeniu stanu ludności naszej doprowadzają częstokroć do przesady, i rachunki ich zawsze stanowią minimum w stosunku do rzeczywistej liczebności naszej. Toć i Czyński w drugiem wydaniu swej pracy konstatował, że nowe wyliczenia urzędowe wykazywały częstokroć o wiele więcej Polaków, niż on przed ich dokonaniem na podstawie rachunków przybliżonych przypuszczał[3]).

Zwróćmy uwagę na tę jeszcze okoliczność, że zabiegi rządu o sprawosławnienie ludności dały wyniki nieco pokaźniejsze na południu Chełmszczyzny, wobec czego i powrót do katolicyzmu był tu mniej liczny i mniej gwałtowny, niż na północy. Wobec tego zarówno przed aktem tolerancyjnym, jak po jego wydaniu, główny wysiłek rządu był skierowany przeciwko oporowi Podlasia, gdzie się główna tragedya o wiarę rozegrała. To też najmniej wiarogodne są liczby Warszawskiego Komitetu Statystycznego, dotyczące powiatów gubernii Siedleckiej, gdzie np. w Konstantynowskim wykazuje przepołowienie się liczby katolików w okresie 1893—1905. Tu jednak lud oporny, pomimo omówionych szykan administracyi, w czasie spisu wykazał bez porów-

---

[1]) Dziewulski. Statystyka ludności gub. Siedleckiej i Lubelskiej
Wiercieński. W sprawie wydzielenia Chełmszczyzny.
A. Z(akrzewski). Materiały k woprosu ob obrazowanii Cholmskoj gubernii.
Francew. Karty russkago i prawosławnago naselenija Cholmskoj Rusi z statisticzeskimi tablicami k nim.

[2]) Oddziela je zresztą rok do dwu lat, w ciągu których konwersya postępowała.

[3]) Czyński. Zarys statystyczno-etnograficzny rozsiedlenia i liczebności ludności polskiej.

Powiaty.	Ludność całych powiatów w %						Części wyodrębnionych			W.K.S. 1910 Polaków więcej, niż katolików
	Dziewulski 1906—7		Wiercieński 1906		Zakrzewski 1906	Francew 1908	Dziewulski 1906—7		Francew 1908	
	katol.	praw.	katol.	praw.	prawosł.	prawosł.	katol.	prawosł	prawosł.	
1. Biała Podlaska .	50,8	25,8	50,8	25,8	26,7	27,4	50,8	25,8	27,4	+ 0,3
2. Hrubieszów . .	35,3	49,2	36,4	47,6	47,6	41,9	35,3	49,2	41,9	+ 1,1
3. Tomaszów . .	49,7	37,6	49,8	38,2	38,2	35,1	49,7	37,6	38,0	+ 1,5
4. Konstantynów .	77,9	7,6	77,9	7,6	11,2	9,0	75,4	12,1	14,0	—
5. Włodawa. . .	39,1	38,6	39,1	38,6	22,0	38,4	38,3	38,8	38,4[1]	—
6. Chełm. . . .	40,5	33,5	38,8	32,1	32,1	25,4	40,5	33,5[1]	28,1	+ 1,9
7. Biłgoraj . . .	64,5	25,9	64,7	25,9	25,9	23,6	60,8	29,6	23,6[1]	+ 1,8
8. Zamość . . .	78,3	8,7	76,5	9,5	9,5	7,5	76,6	10,9	11,2	+ 4,4
9. Radzyń . . .	78,6	3,6	78,6	3,6	4,0	3,8	69,3	6,5	10,7	—
10. Krasnystaw . .	81,9	6,5	81,7	5,9	5,9	5,6	69,1	28,2	25,1	+ 1,1
11. Lubartów. . .	80,7	1,9	79,9	1,7	1,7	1,8	59,7	14,9	14,9	+ 0,1
ogółem . . .	—	—	—	—	—	—	51,6	30,6[2]	29,7	—

[1]) liczba wzięta dla całego powiatu, dla części wyodrębnionej jest mniejsza.
[2]) w liczbach absolutnych 288.204.

nania więcej katolików, niż liczył ich Komitet Statystyczny. A więc gdy ludność Chełmszczyzny mogła sama określić swoją mowę, określiła ją jako polską; gdy mogła sobie obrać sama religię, wybrała „polską wiarę". Natomiast Polaków - niekatolików zarówno spis, jak obecnie Warsz. Kom. Stat., tu prawie nie konstatuje, oczywiście tendencyjnie[1]).

A jednak obliczenia polskie zmuszone były do oparcia się na danych Komitetu z r. 1905 pomimo całej ich stronniczości, dodając konwersów do jego liczb ludności katolickiej. Ponieważ zaś była ona wówczas niewątpliwie liczniejsza, niż podał Komitet, przeto jest dziś ilość jej większa od konstatowanej przez badaczów polskich, zwłaszcza, że doprowadzają oni swe wyliczenia do r. 1906 — 7, po którym, jak to i Komitet stwierdza, konwersya nie ustała. Gdybyśmy zaś spróbowali, choć schematycznie, do zestawienia z odsetkiem powróconych wziąć nie tylko liczby Komitetu, ale i spis r. 1897, odsetek obecny katolików okazałby się znacznie większy, niż wyliczenia powyższe określają.

Powiat Konstantynowski, jakby z takiego zestawienia wynikało, jest bezwzględnie polski i nawet onych 7% mniejszości prawosławnej nie zawiera. Powiat Bialski nie tylko posiadał absolutną, jak stwierdzono, przewagę Polaków, ale zapewne do $^3/_4$ ludności katolickiej i zupełnie nieznaczne (wobec pokaźnego odsetka żydów) ilość prawosławnych. Radzyński chyba nie ma ich wcale. W pozostałym powiecie gubernii Siedleckiej, Włodawskim, według danych Wiercieńskiego i Dziewulskiego, obydwa żywioły się równoważą z pewną nadwyżką katolików (a tem zapewne większą Polaków), ale Zakrzewski, tak w swych obliczeniach skrupulatny, narachował zaledwie 22% prawosławnych, wobec czego Polacy tu conajmniej połowę ludności stanowią. W powiecie Chełmskim nawet Francew liczy tylko 28,1% prawosławnych, a wśród nich 1,9% wykazuje W. K. S. Polaków, których zatem wypadałoby tu jakieś 48%, czyli po dodaniu nowopowróconych również połowa ludności. Powiat Hrubieszowski, jedyny, w którym tablica powyższa konstatuje większość względną prawosławnych (47,6—49,2%), według Francewa zawiera ich tylko 41,9%, w czem W. K. S. liczy 1,1% Polaków. Dodając różnicę między tymi rachunkami do odsetka

[1]) Kierując się tąż tendencyą, i Francew, i projekt wyodrębnienia Chełmszczyzny, i poprawki Dumy kładli nacisk największy na okolice podlaskie, gdzie notabene, jako na ziemi dawnych Jadźwingów, podłoża etnicznego ruskiego brakuje.

katolików, skonstatujemy ich 46,0%, czyli przewagę stosunkową, w istocie m że również połowę ludności. W Tomaszowskim i powyższe wyliczenie stwierdza absolutną przewagę Polaków (49,8 + 1,5%). W Krasnostawskim odsetek Rusinów i Rosyan razem nie sięga 5, jak również w Zamojskim (8,7—4,4=4,3). Wreszcie w Biłgorajskim chyba nie przekracza 20. Innemi słowy, najprawdopodobniejszą we wszystkich zosobna powiatach, całkowicie lub częściowo wyodrębnionych, jest przewaga absolutna Polaków, w trzech koło 50%, w pozostałych o wiele większa.

Przechodząc do rozpatrywania w liczbach doniosłego procesu religijno-narodowego według gmin poszczególnych, posługuję się liczbami W. K. S. z lat 1905 i 1909, Francewa z r. 1908 i Dziewulskiego z lat 1906—7. Uwzględniam tylko gminy wyodrębnione ostatecznie w skład gubernii Chełmskiej.

I. Konstantynowski	Ludność w r. 1909	W. K. S. 1905		W. K. S. 1909		Dziewulski		Francew % praw.
		% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	
1. m. Łosice . .	5.339	13,8	14,5	27,8	1,9	27,9	1,4	1,8
2. Czuchleby . .	5.205	50,6	46,5	87,5	10,6	98,1	0,0	3,4
3. Olszanka . .	3.826	41,7	53 9	93,9	1.9	93,6	1,9	2,4
4. Huszlew . .	6.389	34,7	63,0	94,4	4,4	93,5	4,4	4,0
5. Swory . . .	3.721	37,1	59,8	79,9	17,5	97.5	0,0	13.2
6. Kornica . . .	3.714	32,6	66,1	96,0	2,6	95,9	2,7	2,8
7. Hołowczyce .	4.512	24,4	73,9	84,1	13,8	84,9	13,1	13,6
8. Zakanale . .	6.928	11,6	60,1	42,9	28,2	55 1	17,3	22,0
9. Witulin . . .	4.708	23,8	73,2	71,4	26,3	74,2	23,2	15,2
10. Pawlów. . .	4.297	22,7	76,8	63,1	36,6	64,4	35,1	31,4
11. m. Janów . .	6.031	24,9	10,6	38,1	1,1	36,6	0,0	2,7
12. Rokitno . . .	4.529	8.8	90,1	52,3	47,0	67,8	31,1	37,7
13. Bohukały . .	5.039	8,8	89,0	85,0	12,7	98,5	0,0	12,8

Odwrócenie się stosunku ludności prawosławnej a katolickiej po akcie tolerancyjnym jest uderzające, w wielu gminach prawosławna jest w zaniku, we wszystkich przewaga Polaków jest najmniej dwukrotna.

II. Radzyński.	Ludność w r. 1909	W. K. S. 1905		W. K. S. 1909		Dziewulski		Francew % praw.
		% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	
1. Tłuściec . .	5.154	92,7	5.9	91,0	7,5	98,5	0,0	4,9
2. m. Międzyrzec	12.671	17,4	8,6	24,5	0,7	24,0	0,4	?
3. Żerocin. . .	3.891	19,5	77,6	52,7	44,7	68,2	29,1	24,1
4. Zahajki. . .	5.270	25,0	75,0	67,4	31,4	83,0	15,8	13,8
5. Szóstka. . .	4.275	62,4	36,1	79,3	19,0	80,6	18,4	18,0
6. Żelizna* . .	7.014	15,2	78,7	88,9	0,3	87,7	1,4	1,4
7. Brzozowy Kąt	4.345	15,4	83,3	95,7	2,5	96,7	2,3	2,6
8. Jabłoń . . .	6.742	3,7	95,7	94,9	4,4	94,0	5,4	5,1

I tu mniejszość prawosławna, jeżeli istnieje dotąd, jest nieznaczna. Osobliwe jest odwrócenie się stosunku wyznań w gm. Jabłoń z 4 : 95 na 95 : 4, która z jednolicie prawosławnej stała się jednolicie katolicką. Wyliczanie Francewa potwierdzają rachunki Dziewulskiego.

* Gminy częściowo wyodrębnione

III. Bialski.	Ludność w r. 1909	W. K. S. 1905		W. K. S. 1909		Dziewulski		Francew % praw.
		% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	
1. m. Biała . .	13.451	29,3	20,1	38,1	12,9	38,4	13,0	3,4
2. Sitnik . . .	3.836	13,4	83,7	59,8	36,6	71,9	24,9	18,3
3. Sidorki . . .	4 862	18,4	80,8	57,6	42,4	90,2	9,0	24,7
4. m. Łomazy .	5.429	8,2	28 2	33,1	1,1	33,4	0,8	1,5
5. m. Rososz. .	2.911	23,6	46,8	71,0	0,0	71,8	0,6	0,3
6. Lubienka . .	7.460	41,7	55,7	91,9	5,8	92,8	5,4	6,4
7. Kościeniewicze	3.971	17,1	82,3	21,5	77,5	57,8	41,0	20,1
8. Dobryń . . .	4.566	17,9	80,8	56,1	42,9	73,1	25,5	54,0
9. Kobylany . .	5.747	8,7	88 5	34,4	61,9	76,2	21,5	40,1
10. Piszczac . .	5.946	8,7	69,1	34,4	46,4	32,4	39,2	9,9[1])
11. Kostomłoty .	5.010	2,6	96,2	6,2	91,6	7,0	90,7	71,9
12. m. Kodeń . .	3 940	7,6	50,2	34 3	21,2	42 3	17,1	33,1
13. Zabłoć . . .	4.991	10,7	88,2	28,6	70 4	30,2	68,7	62,8
14. Międzyleś . .	6.295	28,5	67,1	40,1	57,8	63,6	30,0	36,8
15. Sławatycze .	9.547	3,5	63,5	35,8	34,2	34,0	31,8	63,3
16. m. Terespol .	3.495	7,1	6,0	11,8	2,9	11,9	2,7	8,6

W tym powiecie, całkowicie wyodrębnionym, tylko 2 gminy posiadały przewagę ludności prawosławnej: Kostomłoty i Zabłoć. Na terytoryum pierwszej znajduje się miasteczko Terespol, w drugiej Kodeń, po których dołączeniu do gmin przewaga ta w obu wypadkach zachwieje się. Z pozostałych 14 gmin polowa nie ma 10% ludności prawosławnej.

[1]) dotyczy wyłącznie miasteczka, pozatem podaje autor 67,9 w gminie Połoski, razem wypada koło 40%.

IV. Włodawski.	Ludność w r. 1909	W. K. S. 1905		W. K. S. 1909		Dziewulski		Francew % praw.
		% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	
1. Horodyszcze .	8.497	18,9	63,7	76 4	2,9	77,6	2,7	5,6
2. Romanów . .	7.257	3,9	95,6	23,7	75,9	38,7	58,8	35,3
3. Opole . . .	5.438	14,3	82,4	57,9	39,5	57,2	40,1	47,6
4. Krzywowierzba	5.584	6,9	91,1	14,4	82,9	18,1	79,3	78,4
5. Dębową Kłoda*	5.191	58,6	37,9	58,4	39,7	61,5	34,6	26,1
6. Tyśmienica* .	4.000	19,4	77,6	67,5	31,6	71,1	26,6	23,5
7. Ostrów . . .	7.593	26,8	19,9	42,1	1,2	43,4	1,7	1,7
8. Uścimów . .	5.787	37,9	58,5	40,9	54,1	69,4	27,9	26,8
9. Turno . . .	9.746	18,0	52,7	20,3	53,1	30,7	33,8	53,4
10. Wola Wereszczyńska . .	9.207	29,9	46,8	36,6	44,8	33,5	41,5	47,6
11. Hańsk . . .	6.671	15,0	54,5	19,8	48,7	19,7	49,2	56,7
12. Wyryki. . .	7.634	15,3	83,2	24,9	73,7	28,5	69,8	66,0
13. Włodawa . .	6.732	7,2	91,6	20,4	78,9	25 5	73,5	75,9
14. m. Włodawa .	10.500	7,7	11,7	16,2	2,6	22,4	2,4	5,0
15. Sobibór. . .	12.623	11,3	83,2	20,0	75,0	17,7	77,1	61,3

Zgoda pomiędzy źródłami co do przewagi ludności prawosławnej istnieje w stosunku do 4 gmin: Krzywowierzby, Wyryków, Włodawy i Sobiboru, w których stanowi ponad połowę ludności. Z nich na terytoryum gm. Włodawy znajduje się miasto, wśród których ludności, łącznie liczonej, katolicy są górą. Dwie gminy: Krzywowierzby i Wyryki znajdują się w środku powiatu i tylko Sobibór na pograniczu.

Tak się przedstawiają stosunki w wyodrębnionej części gub. Siedleckiej. Mniej więcej pewna była tu większość rusińska w 3 zaledwie gminach, nie stanowiących obszaru zwartego.

Gminy.	Ludność w r. 1909	W. K. S. 1905		W. K. S. 1909		Dziewulski		Francew % praw.
		% katol	% praw.	% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	
V. Pow. Lubartowski.								
1. Ludwin* . .	9.991	60,1	17,0	66,6	17,3	59,7	14,9	14,9
VI. Pow. Chełmski.								
1. Cyców . . .	16.183	29,7	26,4	29,3	26,3	30,9	24,4	18,8
2. Olchowiec . .	10.378	19,7	65,0	20,8	60,2	21,2	59 5	55,6
3. Bukowa . .	13.992	35,8	29.1	43,2	21,7	89,1	0,0	18,1
4. Staw. . . .	12.568	33,0	41,5	33,6	41,6	40,0	34,8	35,6
5. Siedliszcze. .	10.425	33,5	42,3	64,2	15,5	62,9	15,7	13,8
6. Pawłów. . .	8.578	34,2	60,1	31,6	62,7	76,8	16,9	18,2
7. Rejowiec . .	10.772	22,4	37,6	35,6	25,9	42,9	23,3	16,0
8. m. Chełm[1]) .	17.541	20,4	29,1	24,5	35,2	25,6	24,9	15,0
9. Krzywiczki	11.301	28,2	47,3	32,3	50,4	40,7	38,3	30,5
10. Świerze. . .	11.778	34,6	50,3	38,2	43,2	50.0	38,6	36 5
11. Turka . . .	17.907	13,6	52,7	11,6	54,3	15,9	52,5	26,3
12. Żmudź . . .	9.119	19,3	65,6	19,4	64,6	25,5	62,4	50,3
13. Rakołupy . .	8 100	42 0	55,8	44,4	54,7	49,6	48,7	40,8
14. Wojsławice .	9.806	37,8	40,0	38,8	39,5	43,2	34,7	24,6
VII. Pow. Krasnostawski.								
1. Łopiennik* . .	7.359	58,1	38,1	73,1	23,1	73,7	23,2	19,3
2. Rudka* . . .	9.480	60,4	36,8	60.9	36,5	71.3	26,6	19,6
3. Czajki* . . .	7.476	55,9	39,9	49,9	45,7	62,5	34,2	37,3

[1]) W Chełmie według materyałów Biura Pracy Społecznej miało być 700 domostw, z czego 8,8% w posiadaniu prawosławnych, 27,5% w posiadaniu katolików, 62,3% w posiadaniu żydów.

Gminy pow. Lubartowskiego i Krasnostawskiego, które częściowo zostały wyodrębnione, nie zawierają znaczniejszej mniejszości prawosławnej. Powiat Chełmski daje obraz większej mieszaniny grup wyznaniowych, ale i tu w przeważnej ilości gmin nastąpiło gromadne porzucenie prawosławia, czego wszakże W. K. S. nie zechciał należycie zarejestrować. To też tu znaczna jest różnica pomiędzy liczbami Komitetu a Dziewulskiego. Co ciekawsza, Francew nie tylko potwierdził rachunki Dziewulskiego, ale w przeważnej części gmin (11 na 14) wykazał odsetek prawosławnych o wiele mniejszy, niekiedy o połowę. Według niego więc w dwu zaledwie gminach powiatu większość ludności wyznaje prawosławie, i to zupełnie niewyraźna (50,3 w Żmudzi, 55,6 w Olchowcu), a przytem obydwie położone są zdala od pogranicza, nie łącząc się ani ze sobą ani z gminami prawosławnemi innych powiatów. Chełm posiada więcej katolików, niż prawosławnych (którzy tu w pewnej części są Rosyanami, w części Rusinami) i otoczony jest gminami o większości katolickiej.

VIII. Pow. Hrubieszowski.	Ludność w r. 1909	W. K. S. 1905		W. K. S. 1909		Dziewulski		Francew % praw.
		% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	
1. m. Dubienka .	7.291	27,0	15,6	28,5	14,2	36,6	11,6	4,6
2. Białopole . .	9.450	24,6	67,1	24,6	66,2	29,9	61,9	47,8
3. Horodło. . .	13.150	21,9	64,3	33,0	51,6	34,4	50,5	43,9
4. m. Hrubieszów	15.876	15,0	21,5	22,1	18,1	29,5	7,4	18,5
5. Hrubieszów .	6.289	13,6	82,1	12,7	85,5	31,9	63,7	49,0
6. Moniatycze .	8.668	32,0	67,4	38,7	59,8	42,2	57,2	47,0
7. Jarosławiec .	10.413	38,2	41,2	39,2	41,6	45,0	34,9	27,5
8. Grabowiec. .	10.627	63,0	27,2	51,7	25,6	73,5	14,1	8,9
9. Miączyn . .	8.268	30,5	69,0	25,7	73,1	38,3	61,1	51,1
10. Mołodziatycze	7.155	33,4	63,8	40,6	56,8	40,8	56,6	52,2
11. Werbkowice .	8.072	12,3	85,9	13 0	84,0	16,8	81,0	72,3
12. Mieniany . .	5.987	9,4	87,2	10,2	87,1	11,9	84,8	72,3
13. Miętkie . . .	5.848	27,6	70,7	30,2	67,9	32,3	65,7	54,8
14. Mircze . . .	6.750	24,7	74,8	34,3	64,3	28,2	71,3	58,7
15. Kryłów. . .	9.743	21,0	57,1	21,6	54,1	25,7	55,2	44,7
16. Dołhobyczów.	7.477	29,4	69,9	30,4	67,1	34,4	64,8	63 ,7

Więc i tego najbardziej prawosławnego powiatu Chełmszczyzny nie ominęła fala konwersyi, którą zresztą WKS notuje niechętnie, Francew zaś we wszystkich gminach prócz jednej ocenia ją wyżej od Dziewulskiego. Większość prawosławną konstatuje w 7 gminach, z tego w 4 nieznaczną (mniej niż 60%), w 3 zaledwie zdecydowaną (do 72,3%). Stanowią one wężykowate wcięcie o szerokości, równej gminie, wgłąb powiatu wzdłuż jego południowej granicy z wschodu na zachód, przecięte w jednym miejscu przez gminę z mniejszością prawosławną (Kryłów): konfiguracya, jak najmniej sprzyjająca trwałości odrębnego zaudnienia. Pozostała większa część powiatu północna zawiera mniej liczną ludność prawosławną, zwłaszcza gdy uwzględnimy, że na terytoryum gmin Białopole i Hrubieszów położone są miasta Dubienka i Hrubieszów, po których doliczeniu przewaga katolicka w obu gminach umocni się, prawosławni spadną do $^1/_4$ części ludności.

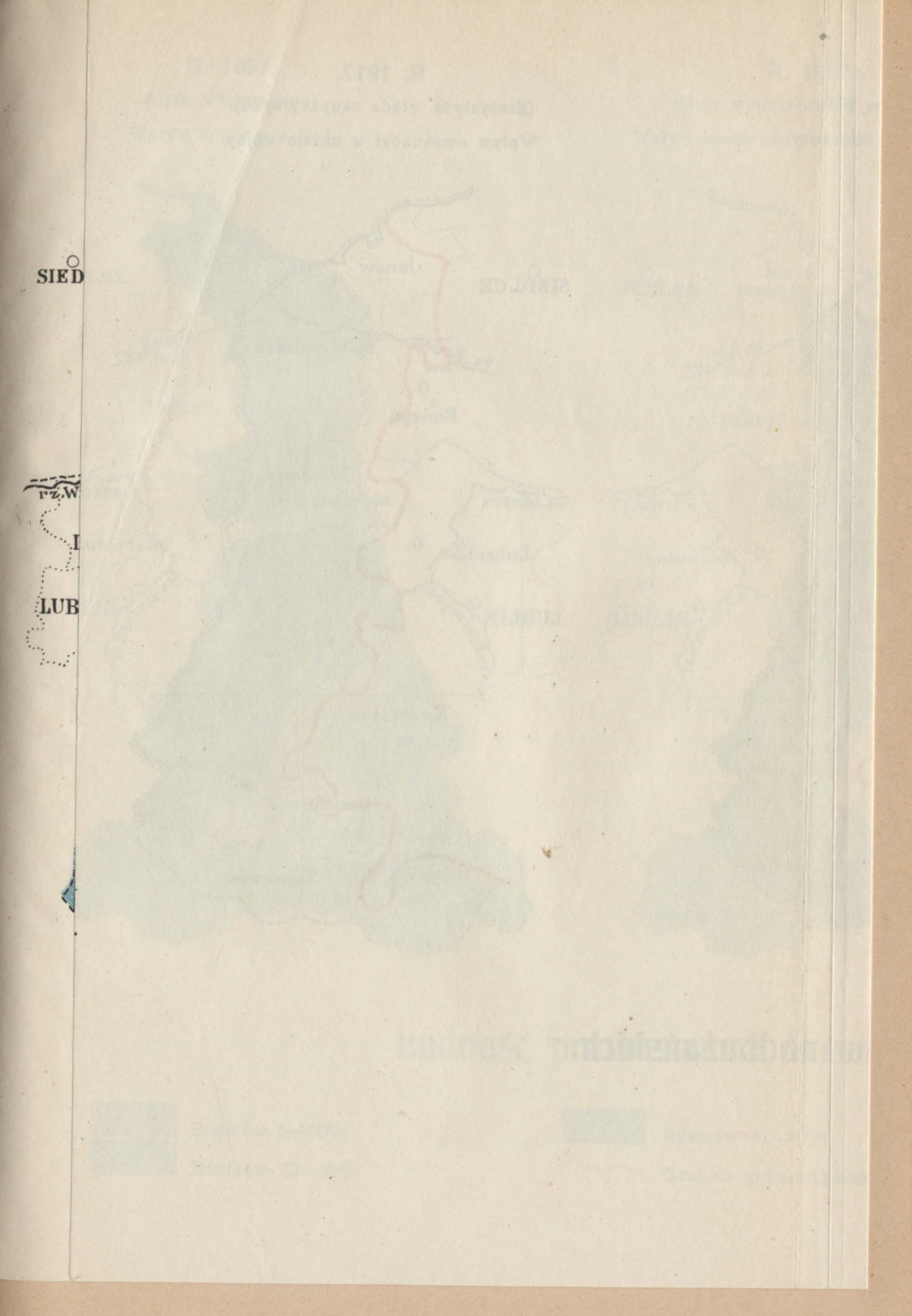
IX. Pow. Tomaszowski.	Ludność w r. 1909	W. K. S. 1905		W. K. S. 1909		Dziewulski		Francew % praw.
		% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	
1. Poturzyn . .	7.389	12,9	86,1	16,0	82,9	14,2	84,3	73,7
2. Telatyn. . .	7.933	26,6	71,8	30,0	68,8	31,8	66,9	57,7
3. Czerkasy . .	9.248	25,4	56,4	25,9	56,3	34,4	46,0	49,0
4. Jarczów . .	6.160	37,0	54,5	37,4	53,3	49,4	42,2	47,9
5. Rachanie . .	8.507	44,0	54,4	49,3	48,6	51,1	47,0	43.7
6. Tyszowce . .	13. 19	32,9	43,4	32,8	43,4	36,4	37,5	31,9
7. Kotlice . . .	7.593	40,4	58,7	40,1	58.4	57,2	41,3	40,2
8. Komarów . .	13.522	51,9	23,7	51,4	23 9	58,3	17,4	15,8
9. Krynica. . .	7.674	89,7	9,7	88,7	10,1	95,0	3,3	3,3
10. Tarnawatka .	8.980	59,3	39,4	57,6	40,9	65,8	32,4	30,9
11. Majdan Górny	8.164	65,0	33,9	64,7	34,1	69,4	29,2	28 2
12. Tomaszów .	8.824	50,3	46,4	51,4	45,5	54,8	42.2	35.9
13. m. Tomaszów	9.484	33,4	16,7	32,6	21,8	38,4	13,8	18,9

W tym powiecie tylko dwie gminy posiadają większość ludności prawosławnej: Poturzyn i Telatyn, częściowo przylegające do gmin prawosławnych powiatu Hrubieszowskiego. Mniej znaczną przewagę jej konstatuje Komitet jeszcze w 3 gminach, ale prostuje to zarówno Dziewulski, jak Francew.

X. Biłgorajski.	Ludność w r. 1909	W. K. S. 1905		W. K. S. 1909		Dziewulski		Francew % praw.
		% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	
1. Majdan Sopocki	7.326	70,1	28,5	71,2	27,3	80,1	19,0	14,8
2. Babice . . .	8.478	29,5	68,3	29,8	68,3	30,0	67,7	64,1
3. Łukowa . .	8.334	73,4	25,0	75,1	23,7	75,9	22,8	22,0
4. Wola Różaniecka . . .	5.637	69,4	29,3	68,9	30,2	71,6	27,1	23,4
5. m. Tarnogród	6.236	29,1	19,6	31,9	19,8	31,4	17,7	17,0
6. Księżpol . .	8.968	22,1	76,5	27,7	70,2	25,0	73,3	67,8
7. Biszcza. . .	7.911	35,6	62,2	35,3	62,3	37,6	59,9	57,8
8. Potok Górny .	10.187	62,8	35,2	63,1	35,1	64,7	33,2	29,2
9. Krzeszów . .	9.157	46,7	31,7	52,4	32,5	55,8	28,0	23,1
10. Huta Krzeszowska* . .	8.023	90,2	9,1	93,4	6,6	93,2	5,9	5,4
11. Sól*	9.989	71,7	28,3	71,9	27,5	92,4	7,4	9,3
12. Puszcza Solska*	5.286	78,5	20,0	78,5	19,6	95,4	3,0	6,3
13. m. Biłgoraj. .	7.300	44,2	5,0	35,0	5,5	47,8	5,7	?

W powiecie Biłgorajskim, ledwie łączącym się terytoryalnie z pozostałym obszarem Chełmszczyzny, wszystkie źródła zgodnie konstatują przewagę prawosławnych w trzech gminach: Babice, Księżpol i Biszcza, które oddzielone są od poprzednio wyliczonych gmin z większością prawosławnych i nawet dwie z nich nie przylegają do trzeciej. Jednakże te wysepki nie znikają, choć odsetek katolików tu wzrasta.

XI. Pow. Zamojski.	Ludność w r. 1909	W. K. S. 1905		W. K. S. 1909		Dziewulski		Francew % praw.
		% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	% katol.	% praw.	
1. Skierbieszów .	6.480	60,3	36,3	72,1	24,5	69,4	25,8	18,5
2. Stary Zamość*	9.529	74,4	24,6	95,4	3,7	95,3	3,7	3,6
3. Wysokie . .	7.745	52,6	46,0	51,4	47,6	65,2	33,2	32,3
4. m. Zamość .	14.213	26 5	10,1	35,8	0,9	34,7	1,5	6,2
5. Zamość* . .	9 543	55,9	42,3	58,4	40,3	58,7	38,6	27,5
6. Łabunie. . .	6.376	86,7	10,8	96,4	1,8	95,1	2,5	2,5
7. Mokre*. . .	9.938	70,9	27,5	95,9	2,3	94,9	3,5	3,1
8. Suchowola. .	7.857	69,9	29,3	72,7	26,3	86,9	11,7	1,5
9. Krasnobród .	10.392	75,0	6,4	78,4	0,9	80,3	1,0	1,2
10. Tereszpol*. .	5.967	55,5	43,9	94,0	5,4	94,4	4,9	4,0
11. Zwierzyniec .	8.882	62,5	34,1	65,0	31,6	84,4	10.5	9,5
12. m. Szczebrzeszyn . . .	8.127	37,0	12,1	48,1	4,1	48,8	3,7	2,1
13. Sułów*. . .	9.687	91,1	7,7	92,2	6,8	97,4	2,0	1,5
14. Radecznica* .	7.474	88,1	9,9	96,1	3,9	93,4	4,7	0,3

SIED
PZ.W
LUB

W całym powiecie ludność prawosławna jest zupełnie nieliczna, a i ta po akcie tolerancyjnym gromadnie przeszła na katolicyzm. A jednak prawo o Chełmszczyźnie łakomiło się tu nawet na gminy, wcale pozbawione prawosławnych. Zarówno tu, jak w pow. Konstantynowskim lub Radzyńskim, dbano o odłączenie od Królestwa konwersów i postawienie ich w wyjątkowej sytuacyi prawnej, wobec czego akcya chełmska rządu miała w wielkiej mierze charakter wyprawy karnej, przeciwko nim skierowanej.

Proces, który zobrazowują tablice przytoczone, już choćby z tego względu zasłużył na szczegółowe w liczbach zobrazowanie, że oddawna w Europie na tę skalę, w tem tempie i na takich obszarach nic podobnego nie zachodzi. W wyniku jego kraj, który miał do niedawna ludność pod względem wyznaniowym mieszaną, w r. 1908 zaledwie w siedmnastu rozproszonych gminach posiadał większość prawosławną, przeważnie nieznaczną, a w niektórych wypadkach zapewne wątpliwą, nie stanowiąc większości choćby względnej w żadnym powiecie. Zresztą i pozostałej miejscowości nie należy uważać za trwającą przy wierze narzuconej. Względy chwilowe lub formalne opóźniły nieco ten proces, który prowadzi niechybnie kraj do jednolitości narodowościowej. Dziś już t. zw. Chełmszczyzna, zahartowana w męczarniach, po barbarzyńsku zadawanych, jest bezsprzecznie Polską, i odwoływania się do luźnych i przebrzmiałych „praw historycznych“ faktu tego nie są w stanie zakwestyonować. Polonizacya tej dzielnicy jest dziełem dobrej woli jego ludu i tendencyą dziejowej krainy, a nadewszystko faktem dokonanym[1]). Ma to znaczenie tem donioślejsze, że z drugiej strony Królestwa leży Śląsk, uległy w stopniu znacznym przewadze niemieckiej i że oderwanie narodowościowe Chełmszczyzny, gdyby się dokonać dało, prowadziłoby do wielce niebezpiecznego zwężenia naszej podstawy terytoryalnej.

---

[1]) Przecież i p. Francew na swej mapie etnograficznej, zakreślając znaczne obszary jako mieszane, za „ruskie“ uważa tylko cztery drobne wysepki: okolicę Janowa (gm. Pawłów, Rokitno, Bohukały), przestrzeń między Terespolem a Kodniem (gm. Kostomłoty), wewnątrz polskich i mieszanych obszarów położoną gm. Jabłoń (na wschód od Parczewa) i niewielką, gminą Kryłów przedzieloną, przestrzeń na południe od Hrubieszowa do granicy austryackiej (gm. Werbkowice, Mieniany, Mircze, Poturzyn i Dołhobyczów).

Wypadki wojenne ponownie wstrząsnęły Chełmszczyzną. Mieszkańców jej wypędzano masowo przed ustępującem wojskiem rosyjskiem wgłąb Rosyi, gotując im losy niepewne. Wszakże najbardziej przerzedzono w ten sposób miejscową ludność, pozostającą przy prawosławiu. Wobec tego obecny skład wyznaniowy Chełmszczyzny (wogóle wyludnionej) jest bardzo jednolity. Niestety tylko dla powiatu Chełmskiego posiadamy odpowiednie wiadomości zebrane w r. 1916 sposobem analogicznym do W. K. S., t. j. przez zarządy gminne. Wypada według nich[1]).

Pow. Chełmski.	Ludność w r. 1916	katolicka	%	żydowska	ewangelicka	prawosławna	Francew r. 1908 prawosławna
1. Cyców . .	4.638	3.805	82,0	12,1	3,9	2,0	18,8
2. Olchowiec . .	2.505	1.915	76,5	15,5	2,4	5,6	55,6
3. Bukowa . .	4.114	3.153	76,7	10,7	8,3	4,3	18,1
4. Staw. . . .	3.649	2.695	73,9	3,8	10,0	12,3	35,6
5. Siedliszcze. .	5.399	5.239	97,0	1,2	1,0	0,8	13,8
6. Pawłów. . .	5.514	4.711	85,5	2,6	0,0	11,9	18,2
7. Rejowiec . .	4.921	3.109	63,2	33,6	0,3	2,9	16,0
8. m. Chełm . .	14.001	3.028	21,6	76,6	0,5	1,3	15,0
9. Krzywiczki .	5.857	4.542	77,6	10,5	1,7	10,2	30,5
10. Świerze. . .	5.322	3.929	73,8	11,1	8,4	6,7	36,5
11. Turka . . .	2.591	1.609	62,1	13,9	9,7	14,3	26,3
12. Żmudź . . .	2.027	1.384	68,3	14,2	4,8	12,7	50,3
13. Rakołupy . .	4.447	3.724	83,7	8,2	0,0	8,1	40,8
14. Wojsławice .	4.172	3.077	73,8	19,0	0,0	7,2	24,6
ogółem . .	69.157	45.940	66,4[2])	24,7	2,9	6,0	28,1
w r. zaś 1909	168.448	54.017	32,1	10,1	16,6	41,2	—

[1]) Dziennik Narodowy w Piotrkowie, 24 marca 1916, N-r 69.

[2]) Po uwzględnieniu wyodrębnionej z powiatu gm. Brzeziny odsetek ten podniesie się jeszcze.

Nie kładę na tę tablicę szczególnego nacisku, ażeby nie aktualizować zanadto sprawy naszego rozsiedlenia. Jest ona jednym szczegółem tylko zcalenia się narodowościowego Chełmszczyzny z pozostałemi ziemiami Królestwa.

Pomimo, że nieliczny lud prawosławny ani z języka i poczucia narodowego nie jest tu rosyjski, ani do całej akcyi chełmskiej rządu w najmniejszym stopniu się nie przykładał i była ona doń zzewnątrz niesiona, mimo to ziemia Chełmska wraz z jej większością katolicką i przeważającymi obszarami wyłącznie i jednolicie polskimi uznawana była przez rząd za składnik rosyjskiego w Polsce posiadania.

Jako drugi, występowała własność ziemska Rosyan w Królestwie. Składa się ona z t. zw. majoratów, utworzonych z majątków skonfiskowanych po powstaniu 1831 i głównie 1863 duchowieństwu i ziemiaństwu, a darowanych wojskowym lub szlachcie rosyjskiej. Własność ta ma charakter zupełnie sztuczny, obdarowani właściciele mieszkają najczęściej poza krajem, dzierżawcami zaś są Polacy. Majoratów ogółem było w r. 1901 — 239, obszar zaś ich w r. 1909 wynosił[1])

	ha	% obszaru
w gub. Kaliskiej	33.722	3,1
„ Piotrkowskiej	41.206	3,4
„ Kieleckiej	37.856	4,0
„ Radomskiej	47.062	3,9
„ Lubelskiej	29.475	1,7
„ Siedleckiej	46.652	3,3
„ Warszawskiej	32.661	2,0
„ Płockiej	8.397	0,9
„ Łomżyńskiej	23.660	2,4
„ Suwalskiej	65.512	5,5
w Królestwie	366.203	3,0

Nie stanowią majoraty nigdzie większych kompleksów. W rozmieszczeniu ich nie znać żadnego planu. Poza majoratami własność rosyjska nie może wchodzić w rachubę. Źródła urzędowe stwierdzają upadek majoratów. Przestrzeń ich wynosiła

[1]) Prace Warsz. Kom. Stat., t. XXXIX, z. II.

w r. 1895 — 400.542 ha.
w r. 1901 — 378.924 ha.
w r. 1909 — 366.203 ha.,

czyli w przeciągu lat czternastu zmniejszyła się nieledwie o dziesiątą część obszaru: tempo upadku więc jest pośpieszne.

Własność zaś rusińską da się wyrachować tylko w przybliżeniu[1]), licząc na jej rzecz połowę własności włościańskiej powiatów Hrubieszowskiego, Tomaszowskiego i Chełmskiego gub. Lubelskiej oraz powiatów Włodawskiego i Bialskiego Siedleckiej, co będzie o tyle ostrożne, że jak widzieliśmy, połowy ludności nie sięgają Rusini w żadnym powiecie, a prócz tego naogół własność ich drobniejszą jest od polskiej. Większa zaś własność rusińska u nas nie istnieje tak samo jak w Galicyi wschodniej, i nawet nie mamy pod tym względem wyjątków[2]). Otrzymujemy w drodze tego rachunku liczby następujące[3]):

	ha	% obszaru
pow. Hrubieszowski	31.412	21,1
„ Tomaszowski	34.636	27,6
„ Chełmski	50.765	23,9
gub. Lubelska	116.813	7,3
pow. Włodawski	58.163	28,4
„ Bialski	34.539	26,2
gub. Siedlecka	92.702	6,8
Królestwo Polskie	209.515	1,7

Znając własność ziemską niemiecką i żydowską, możemy obecnie, po wyliczeniu rosyjskiej i rusińskiej, w drodze odjęcia jej wyrachować w przybliżeniu stan posiadania polski, rachując pozatem na

---

[1]) Załączniki statystyczne do projektu chełmskiego zawierają dane o podziale według narodowości jedynie własności większej (t. zw. prywatnej). Według tego źródła należy tu do Rosyan z ogólnego obszaru 448 944 (jednostka miary nie jest wyszczególniona) 78.971½, do Polaków 334.862½, do Niemców 12.199, do żydów 22.911, w odsetkach 17,6%, 74,6%, 2,7% i 5,1%.

[2]) Układem społecznym Rusinów nie będziemy się szczegółowo zajmowali, wiele mówi o nim choćby rozkład ich pomiędzy ludnością miast a wsi, powyżej przytoczony. W całości wchodzą oni do kategoryi drobnych rolników.

[3]) Prace Warsz. Kom. Stat., t. XXXIX, z. II.

rzecz Litwinów całą własność włościańską czterech powiatów północnych gubernii Suwalskiej[1]).

Własność %	skarbu	polska	żydowska	niemiecka	litewska	rusińska	rosyjska	polska w stosunku do prywatnej	obszar ogólny ha
1. Kaliska . .	1,7	85,6	4,4	5,2	—	—	3,1	87,1	1.105.823
2. Piotrkowska.	6,1	82,8	2,9	4,8	—	—	3,4	88,2	1.197.376
3. Kielecka . .	8,7	83,2	3,9	0,2	—	—	4,0	91,1	963.625
4. Radomska .	6,3	86,3	2,6	0,9	—	—	3,9	92,1	1.213.468
5. Lubelska .	2,0	85,3	2,0	1,7	—	7,3	1,7	87,0	1.630.950
6. Siedlecka. .	1,7	84,4	2,5	1,3	—	6,8	3,3	85,9	1.400.157
7. Warszawska	4,1	87,8	2,3	3,8	—	—	2,0	91,6	1.674.539
8. Płocka . .	2,7	88,2	2,7	5,5	—	—	0,9	90,6	921.735
9. Łomżyńska .	10,5	84,3	2,2	0,6	—	—	2,4	94,2	973.082
10. Suwalska .	16,8	38,9	3,4	3,1	32,3	—	5,5	46,8	1.201.220
Królestwo Polskie	5,8	80,6	2,8	2,9	3,2	1,7	3,0	85,5	12.281.975

Ponieważ rachunek powyższy nie jest pozbawiony pewnej dowolności, więc porównanie jego z stanem własności w latach dawniejszych, gdybyśmy go analogicznie wyliczyli, nie posiadałoby rękojmi dostatecznej pewności, wobec czego zaniechamy go.

---

[1]) Zauważmy, że własność włościańska w Suwalszczyźnie stoi w miejscu (było jej w 4 powiatach północnych 386.087 ha w r. 1889 i 388.718 ha w r. 1909, gdy w całem Królestwie obszar jej w tym okresie wzrósł z 5 mil. ha na 6, czyli o 21,3%. Tablicę następną ułożono na podstawie prac Warsz. Kom. Stat., t. XXXIX, z. II, według zasad omówionych.

8.

Królestwo Polskie, którego kształt przypadkowemi ustalono drogami, dziwnie poszczerbioną i nienaturalną ma konfiguracyę terytoryum od strony wschodniej. Wycięcie dla Rosyi przez Napoleona obwodu Białostockiego z zaboru pruskiego, niewykonanie przez nią przyrzeczeń powiększenia Królestwa ziemiami Litwy spowodowało, że wązki, ledwie łączący się z całością, czworobok gubernii Suwalskiej wydaje się sztucznym dodatkiem do Królestwa.

W istocie jednakże tak nie jest. Nie tylko gubernia Suwalska, lecz również liczne terytorya na północ, wschód i południe od niej posiadają związek naturalny z jego ziemiami. Na południe ciągnie się obwód Białostocki, którego obszar należał do Korony, na wschodzie znajdują się powiaty Grodzieński, Trocki i Wileński, na północy Kowieński, które wprawdzie (zarówno jak dzisiejsza gubernia Suwalska) wchodziły w skład litewskiej połowy Rzeczypospolitej, ale przynależność ta nie stanowiła o charakterze ich narodowym. Dziś również posiadają one ludność polską w odsetku nie mniejszym od 25%.

Terytoryum gubernii Suwalskiej pod panowaniem polskiem pozostawało do trzeciego rozbioru, poczem do r. 1807 znalazło się w granicach Prus, jako część prowincyi „Prus Nowo-Wschodnich". W r. 1807 weszło w skład Księstwa Warszawskiego, stanowiąc w niem część departamentu Augustowskiego. Po kongresie Wiedeńskim obecna gubernia Suwalska została składnikiem Królestwa Polskiego, a w niem — województwa Augustowskiego. Nigdy w podziale tery-

toryalnym ziem Polskich gub. Suwalska odrębnej jednostki nie stanowiła, łączono ją i w w. XIX z innemi częściami Królestwa, bardziej zachodniemi. Dopiero po ostatniem powstaniu, mianowicie w r. 1866, powołano ją do istnienia w dzisiejszych granicach po to zapewne, by osłabić związek jej z krajem, do którego należy. Ale pod względem zarządu kościelnego gubernia Suwalska stanowi po-dawnemu część dyecezyi Sejnejskiej, której obszar odpowiada dawniejszemu województwu Augustowskiemu a zawiera prócz Suwalskiej połowę jeszcze i gubernii Łomżyńskiej.

Pod względem przyrodniczym Suwalszczyzna stanowi w większej połowie południowej część rozległego Pojezierza Mazurskiego, które obejmuje międzyrzecze Wisły i Niemna w ich biegu środkowym na przestrzeni północnej Królestwa. Pozostała połowa gubernii Suwalskiej jest nizinna, stanowiąc dolinę rozszerzoną dolnego Niemna, analogiczną do nizin nadwiślańskich po drugiej Pojeziorza stronie.

Niemen, pomijając wagę jego w tradycyi polskiej, która tylko z rolą Wisły da się porównać, posiada dla Królestwa wielkie znaczenie gospodarcze. Wprawdzie w braku dostatecznych połączeń kanałowych (poza Augustowskiem) i prac regulacyjnych nie można nazwać tej linii komunikacyjnej dość wyzyskaną. Wogóle rozwój gospodarczy gubernii Suwalskiej jest słabszy, niż południowych lub zachodnich okolic Królestwa. Zaludnienie jej jest mniej znaczne, niż gubernii pozostałych. Przy obszarze równym 12.319 kilom. kwadr. gubernia Suwalska miała w r. 1913 — 652.641 ludzi, czyli 53 mieszkańców na kil. kw., wobec zaludnienia Królestwa przekraczającego przeciętnie setkę. Przyrost ludności jest tam również nieznaczny, wobec czego stanowi ona coraz mniejszą część ogółu ludności kraju. Mianowicie w r. 1893 było tu 611 tys. ludzi wobec 8.809 tys. mieszkańców Królestwa, czyl 7%, w r. zaś 1913—653 tys. ludzi wobec 13.058 tys., czyli zaledwie 5% ludności naszej dzielnicy[1]).

Gubernia Suwalska daje tedy duże wychodztwo. Pod tym względem wyprzedza ona pozostały obszar Królestwa, czyli posiada sytuacyę najbardziej niekorzystną. Porównywując jednak przyrost ludności tu z przyrostem jej w Prusiech Wschodnich dostrzegamy, że tam jes-

[1]) Prace Warsz. Kom. Stat., t. XI i dane opublikowane w „Statystyce Polski" Krzyżanowskiego i Kumanieckiego.

mniejszy jeszcze. Mianowicie, ludność gub. Suwalskiej od r. 1893 do 1913 wzrosła o 6,7%, w Prusiech zaś Wschodnich w latach 1890 — 1910 zaledwie o 5,4%, gdy w całem Królestwie o 48%, w całych Prusiech o 34%[1]). Ten słaby rozwój dwu ościennych prowincyi różnych państw tłomaczyć należy chyba, poza oddaleniem Prus Wschodnich od ośrodków przemysłowych Niemiec, głównie słabem wyzyskaniem linii komunikacyjnej Niemna. Gdy bowiem Wisła, opanowana w całości przez Polskę, stanowiła jej arteryę ruchową nader ożywioną, Niemien zawsze „oddzielał Litwinów od wrogów", od wieków kilku przecinała go granica polityczna, wobec czego nie posiadł on dotychczas odpowiednika Gdańskowi[2]).

Pomimo słabego zaludnienia i rozwoju terytoryum gubernii Suwalskiej jest interesujące ze względu na zaszłe tu procesy narodowościowe. Niegdyś była to ziemia, całkowicie zaludniona przez szczep litewski, który i dalsze ziemie południowe i zachodnie zamieszkiwał, ale ustępował powoli, lecz stanowczo przed żywiołem polskim. Ludność polska gub. Suwalskiej, zarówno jak Wileńskiej, jak Mazurów pruskich, zajmuje dziś obszary etnograficznie litewskie. Zachodzi wielka analogia pomiędzy stosunkiem narodowości polskiej do ościennych plemion litewskich z jednej strony a z drugiej stosunkiem narodowości niemieckiej do dawnej Słowiańszczyzny zachodniej. Jak niemiecka wykwitała częściowo na obszarach Słowiańszczyzny z udziałem znacznym jej krwi, nie doświadczając pozatem poważniejszego wpływu jej języka i kultury, tak narodowość polska, pomimo że nie wchłonęła liczniejszych pierwiastków kulturalnych Litwy, zawiera niewątpliwą domieszkę krwi jej i niegdyś jej obszary dziś bez zaprzeczenia i wyłącznie zaludnia. Po dawnych gospodarzach okolic tych pozostały podania, nazwy miejscowości, może pewne ślady etnograficzne.

Obecnie skutkiem procesów pomienionych gubernia Suwalska stanowi pogranicze dwu narodowości: część północną zamieszkują Litwini, południową Polacy. Pozatem Polacy mieszkają, jako warstwa społeczna, również w połowie północnej gubernii. Wraz z panowa-

---

[1]) Statistische Jahrbuch für Deutsche Staat, 1913.

[2]) Godzi się zaznaczyć, że ujście Niemna, położona w Prusiech, zarówno ma ludność litewską, jak jego bieg środkowy w Królestwie (około 100 tys.; w powiatach Tylża, Kłajpeda i Szyłokarczma koło połowy mieszkańców i mniejszy odsetek w innych).

niem polskiem przyszła tu liczna ludność żydowska, osiadła głównie w miastach. Ze wschodu uciekły tu niegdyś przed prześladowaniem religijnem i dotąd mieszkają grupki ludności rosyjskiej (staroobrzędowcy), której szlak główny przez gubernie Witebską, Kowieńską i Suwalską w Prusiech Wschodnich znajduje zakończenie. Wreszcie z ościennych Prus Wschodnich wkraczała tu imigracya niemiecka. Przy sposobności godzi się zaznaczyć, że w stosunku do nich Suwalszczyzna, wogóle dająca znaczną emigracyę, stanowi wyjątkowo obszar imigracyjny, przyczem wędrują stamtąd przy tej wymianie ludności nie tylko Niemcy, lecz również Litwini pruscy i Mazurzy.

Drogą rachunku zanadto skomplikowanego, ażebym go tu powtarzał, przychodzę do następującego ustalenia składu wyznaniowego ludności cywilnej w gubernii Suwalskiej (r. 1897).

Grupy wyznaniowe	Ludność obecna	%	Ludność cywilna	%
katolicy	446.190	76,54	445.134	78,85
żydzi	59.197	10,16	58.370	10,34
ewangelicy	37.541	6,44	37.195	6,59
prawosławni	33.054	5,67	17.554	3,11
staroobrzędowcy. . .	6.035	1,04	6.056	1,07
mahometanie	786	0,13	173	0,03
ormianie	37	0,01	37	0,01
inni	52	0,01	3	0,00
ogółem	582.913	100,00	564.522	100,00

W pierwszym szeregu podałem liczby dotyczące całej ludności, tak, jak są przytoczone w źródle. W drugim, na zasadzie zestawienia statystyki językowej załóg w poszczególnych miejscowościach gubernii z statystyką jej grup wyznaniowych określam skład wyznaniowy załóg, a przez odjęcie liczb otrzymanych — liczebność według wyznań ludności cywilnej. Pewną sztuczność lub dowolność tego wyliczenia wskazuje m. in. to, że zachowaną została wśród ludności cywilnej taż sama ilość staroobrzędowców, co wśród całej ludności obecnej, gdy niewątpliwie pewna część ich znajduje się w wojsku, a odpowiednio większa jest grupa prawosławna wśród ludności cywilnej. Wyrachować tego dokładnie niema jednak sposobu, ale dotyczyłby rachunek liczb nieznacznych. Zaznaczę, że suma tych dwu grup wy-

Powiaty.	Spis r. 1897	Rok 1890	Rok 1893	Rok 1905	Rok 1906
1. Augustów . .	70,26	64,4	64,8	63,7	78,9
2. Suwałki . . .	76,22	71,5	75,5	71,6	72,9
3. Sejny	82,34	76,3	77,8	81,2	81.4
4. Kalwarya . .	85,66	79,8	80,7	84,6	84,6
5. Wyłkowyszki .	73,27	69,0	73,3	72,1	71,9
6. Maryampol . .	83,21	77,8	81,2	78,8	78,3
7. Władysławów .	81,61	77,0	78.0	82,4	82,6
gubernia . .	79,04	74,0	75,5	76,5	78,5

znaniowych: staroobrzędowców i prawosławnych, jest dość pewna Ale i mimo wskazanej niedokładności mamy prawo skonstatować, że niemal połowę mieszkańców prawosławnych gubernii stanowili żołnierze i że ich usunięcie z rachunku podnosi w niej wagę ludności katolickiej o 2 z górą %.

Jak z tablicy powyższej wynika, część kraju, o której mowa, jest bezwzględnie katolicką. Owoc to wielkiej pracy kulturalnej polskiej, skutkiem którego odcina się ona wyraźnie granicą polityczną od ziem ościennych pruskich, wyznaniem różnych i posiada wybitną a trwałą indywidualność kulturalną, wiekami zdobytą.

Rozwój grupy wyznaniowej katolickiej liczby Warszawskiego Komitetu Statystycznego tak przedstawiają[1]).

Rok 1907	Rok 1908	Rok 1909	Rok 1910	Rok 1911	Rok 1913	Rok 1914	Przyrost 1893-1913	Przypuszczalny r. 1913 (1+ ost.)	
81,8	82,3	81,5	82,5	82,8	84,1	84,2	+ 19,3	89,6	1
72,2	72,5	72,3	73,2	72,6	76,1	74,6	+ 0,6	76,8	2
81,9	82,3	82,6	82,3	82,2	82,2	82,1	+ 4,4	86,7	3
83,5	83,0	85,1	86,0	86,0	85,2	85,7	+ 4,5	90,2	4
73,1	73,0	73,0	71,1	71,1	71,7	71,3	— 1,6	72,7	5
79,6	80,1	79,5	80,7	80,8	81,1	81,0	— 0,1	83,1	6
81,8	81,9	83,0	82,9	82,5	82,4	81,7	+ 4,4	86,0	7
79,1	79,3	79,5	79,7	79,6	81,2	80,3	+ 5,7	84,7	

[1]) Wyniki spisu t. LX i prace Warsz. Kom. Stat., t. III, XI, XXIII, XXVI, XXXIII, XXXVIII, XXXIX, z. I, i nicopublikowane według wyrachowań własnych.

Przyrost ludności katolickiej w ostatnim dwudziestoleciu obserwujemy tu bardzo znaczny. Uwzględniając przesadne, wyżej omówione, podanie dla gubernii liczebności żydów, ocenimy wagę obecną żywiołu katolickiego w gubernii na jakieś 85%, na co również naprowadza porównanie danych Komitetu z wynikami spisu. Jak widzimy, przyrost ludności katolickiej z wyjątkiem powiatu Wyłkowyskiego i Maryampolskiego (gdzie liczby się znacznie wahają) jest wszędzie wybitny. Złożyły się nań dwa charakterystyczne dla okolicy procesy ludnościowe. Jednym jest dowiedziona w swojem miejscu emigracya żydów, których ubytek absolutny sprowadził do jakichś 8% ludności. Drugim jest masowa konwersya po r. 1905 opornych w pow. Augustowskim, o którego stosunkach, analogicznych z Chełmszczyzną, wzmiankowałem już. Statystyka i nauka rosyjska zalicza pewną część jego ludności do Białorusinów, do czego podstaw brakuje nie w mniejszym stopniu, niż do uznawania Podlasia i Chełmszczyzny za ziemie rusińskie. Istotnie, pewna ilość gmin pow. Augustowskiego zaludniali unici, którzy nawróceni zostali na prawosławie, w całości (nie zaś tylko w przeważnej części, jak w niektórych powiatach Chełmszczyzny) nie uznali go za swoją wiarę i wszyscy przeszli na katolicyzm po akcie tolerancyjnym. Było to tak gromadne i nieodwołalne, że w stosunku do Augustowskiego nie tworzono żadnych eksperymentów wyodrębnienia z Królestwa. W liczbach Warszawskiego Komitetu Statystycznego proces ten tak jest zobrazowany[1]) (p. str. 205).

Ludność prawosławna na skutek konwersyi znikła, zostało jej trochę tylko w gminie Hołynce, gdyż w Kolnicy i Szczebro-Olszance liczby przytoczone dotyczą staroobrzędowców. Poza temi trzema gminami, gdzie obydwie grupy wyznaniowe, liczone razem, sięgają 10%, a nawet stosunkowo, na skutek emigracyi żydów, wzrosły, pozostałe są czysto-katolickiemi i powiat, już w r. 1905 w $^{9}/_{3}$ ludności katolicki, obecnie posiada mniejszość wyznań wschodnich znikomą. 5 gmin, które miały od 15 do 66% prawosławnych w r. 1905, w r. 1914 miały ich zaledwie od 1,5 do 6,5%. Nie przeszkadza to Warszawskiemu Komitetowi Statystycznemu w dalszym ciągu większej części ludności tych gmin wraz z Hołynką zaliczać do „rosyjskiej“, która według niego miała stanowić 37,3% ludności powiatu, w czem katolicka 34,0,

[1]) Prace Warsz. Kom. Stat., t, XXIII i nieopublikowane.

Pow. Augustowski.	r. 1905		r. 1914		Przyrost	
	% katolików	% prawosł. i staroobrz.	% katolików	% prawosł. i staroobrz.	% katolików	% prawosł. i staroobrz.
1. m. Augustów .	52,8	1,1	52,2	1,0	— 0,6	— 0,1
2. Dębowo . . .	98,9	0,2	100,0	0,0	+ 1,1	— 0,2
3. Bargłów . . .	97,7	0,0	99,5	0,1	+ 1,8	+ 0,1
4. Sztabin . . .	87,0	0,1	89,5	0,2	+ 2,5	+ 0,1
5. Kolnica . . .	91,7	7,7	89,0	10,3	— 2,7	+ 2,6
6. Dowspuda . .	79,3	0,3	80,5	1,0	+ 1,2	+ 0,7
7. Szczebro-Olszanka	67,5	10,7	83,5	10,5	+16,0	— 0,2
8. Piotropawłowsk	61,9	22,5	85,0	2,2	+23,1	—20,3
9. Kurjanka. . .	32,1	65,8	98,2	1,5	+66,1	—64,3
10. Łabno. . . .	57,2	40,7	93,1	6,5	+35,9	—34,2
11. Hołynka . . .	69,7	7,8	85,2	10,4	+15,5	+ 2,6
12. Balla Wielka .	54,8	45,0	98,0	1,6	+43,2	—43,4
13. Wołłowiczowce	53,4	15,8	74,5	2,4	+21,1	—13,4
powiat . . .	67,6	19,6	84,2	3,4	+16,6	—16,2
w liczbach absolutnych	56.889	17.038	77.131	3.084	+20.242	—13.954

wobec 50,2% Polaków. Tę grupę katolików-Rosyan W. K. S. nawet z roku na rok kosztem polskiej powiększa i np. w r. 1910 wykazał ich tylko 25,4% wobec 57,4% Polaków. Są to oczywiste łamańce.

Oczywiście tak poważne zmiany w układzie wyznaniowym powiatu odbiły się na ludności całej Suwalszczyzny. Obok tego zaszły inne, omówione przez nas w rozdziałach poprzednich, w postaci bardzo pokaźnej zniżki liczebnej żydów i ewangelików. Porównywując daty W. K. S. z lat 1893 a 1910, konstatujemy tablicę rozwoju wszystkich grup wyznaniowych w powiatach poszczególnych.

Przyrost 1893 — 1910	katolicy	żydzi	prawosławni	ewangelicy
1. Augustów. . . .	+17,7	— 2,7	—14,4	— 0,8
2. Suwałki	—2,3	+ 3,6	+1,0	— 2,4
3. Sejny	+4,5	— 4,7	+0,7	— 0,5
4. Kalwarya	+5,3	— 5,2	—0,1	+ 0,1
5. Wyłkowyszki . .	—2,2	+ 1,1	+1,5	— 0,4
6. Maryampol . . .	—0,5	+ 0,3	+0,2	— 0,1
7. Władysławów . .	+4,9	— 3,0	0,0	— 2,0
gubernia. . . .	+3,4	— 1,3	—1,3	— 0,9
w liczbach absolutnych	+36.740	— 824	—9.357	—4.733

Innemi słowy, wszystkie grupy wyznaniowe gub. Suwalskiej wyjąwszy katolicką cofają się nawet absolutnie.

Odźwierciadla to zachodzące na jej terenie procesy narodowościowe. Skontatowaliśmy wyżej spadek bardzo znaczny ludności niemieckiej i żydowskiej, z których pierwsza nie przekracza tu obecnie 4,3% (spis konstatował 6,4%), druga — 7,9 (spis konstatował 10,2%) Ponieważ zaś prawosławni i staroobrzędowcy, czyli prawie wyłącznie Rosyanie, w r. 1910 stanowili 2,3% ludności w gubernii(?) tedy Polacy i Litwini łącznie z skonstatowanych przez spis 80,2% podnieśli swą wagę względną do 85,6% (W. K. S. notuje zaledwie 80,4%). Gdyby przyrost ten rozłożyć równomiernie między Polakami a Litwinami, jużby pierwsi zamiast 26,3% ludności, skonstatowanych przez spis, sięgali w r. 1910 — 28,2%. Ale sama konwersya w Augustowskim czyni przyrost Polaków o wiele znaczniejszym, i przegląd szczegółowy dowiedzie, że przekraczamy dziś w Suwalszczyźnie 30% zaludnienia.

Dokonamy go w taki sposób. W pow. Augustowskim spis skonstatował Polaków i Litwinów łącznie 70,92%, czyli więcej niż katolików o 0,66%. Komitet nie notuje w powiecie Litwinów wcale, innemi słowy odsetek Polaków określimy tu z dodania do wyliczonego wyżej odsetka katolików (89,6%) owej nadwyżki 0,66% na 90,3%.

W pow. Suwalskim według spisu było Polaków 70,74%, Litwinów 8,98%, katolików zaś mniej od ich sumy o 3,5%. Z dat zaś Komitetu dla lat 1910 — 1914 wypada przeciętnie pierwszych 68,3%, drugich 8,2%. W tym stosunku podzielimy wyliczony przez nas dla r. 1910 odsetek katolików powiatu (76,8), powiększony skonstatowaną przez spis nadwyżkę nad nim sumy Polaków i Litwinów (3,5%), a otrzymamy przypuszczalny odsetek pierwszych 71,7%, drugich — 8,6%.

W pow. Sejnejskim spis konstatował 22,91% Polaków oraz 59,66% Litwinów, co razem jest więcej, niż katolików, o 0,2%. Ponieważ katolików w r. 1910 wyrachowaliśmy w powiecie 86,7%, tedy suma obecna Polaków i Litwinów sięga tu 86,9%. Komitet zaś konstatuje tu w latach 1910 — 1914 przeciętnie 22,5% Polaków i 59,8% Litwinów. W istocie tedy mamy zapewne tu pierwszych 23,8%, drugich 63,1%.

W powiecie Kalwaryjskim było według spisu 10,44% Polaków i 75,38% Litwinów, katolików zaś 85,66 (o 0,16% mniej). Dla r. zaś 1910 liczyliśmy tu katolików 90,2%. Przeciętna dla lat 1910 — 1914 z dat Komitetu daje tu Polaków 10,0%, Litwinów 75,8%. Za pomocą analogicznego rachunku konstatujemy tu dla r. 1910 pierwszych 10,5%, drugich — 79,9%.

W pow: Wyłkowyskim według spisu było Polaków 3,93%, Litwinów 69,69%, katolików 73,27%, w r. zaś 1910 przypuszczalnie — 72,7%. Przeciętnie w latach 1910 — 1914 notowano Polaków 3,3%, Litwinów 67,8%, w istocie było ich 3,4 i 69,7%.

W pow. Maryampolskim spis rachował katolików 83,21%, Polaków 2,93%, Litwinów 80,41%, w sumie o 0,1% więcej, niż katolików, których dla r. 1910 liczyliśmy 83,1%. W latach 1910 – 1914 Komitet notował tu przeciętnie 2,4% Polaków oraz 78,7% Litwinów, w zestawieniu

Powiaty.	Ludność polska			Ludność litewska		
	r. 1897	r. 1910	przyrost	r. 1897	r. 1910	przyrost
1. Augustów. . . .	70,6	90,3	+19,7	0,3	0,0	—0,3
2. Suwałki	70,7	71,7	+1,0	9,0	8,6	—0,4
3. Sejny	22,9	23,8	+0,9	59,7	63,1	+3,4
4. Kalwarya	10,4	10,5	+0,1	75,4	79,9	+4,5
5. Wyłkowyszki . .	3,9	3,4	—0,5	69,7	69,7	0,0
6. Maryampol . . .	2,9	2,5	—0,4	80,4	80,8	+0,4
7. Władysławów . .	1,3	0,8	—0,5	83,5	88,4	+4,9
gubernia. . . .	26,3	30,0	+3,7	53,9	54,8	+0,9

Ludnoś

w

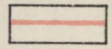
w liczbach Warsz

Polak

Więk

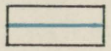
Polak

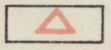
Litwi

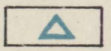
Więk

Litwi

Mias
żydo
chrz

To s

Mias

Mias
jeże

z wyliczoną liczbą katolików i nadwyżką Polaków z Litwinami wypadałoby w istocie w r. 1910 pierwszych 2,5%, drugich 80,8%.

Wreszcie w pow. Władysławowskim spis notował 1,31% Polaków i 83,54% Lttwinów, co w sumie przekraczało odsetek katolików o 3,24%. W r. zaś 1910 liczyliśmy katolików na 86,0%, sumę więc Polaków i Litwinów porachujemy na 89,2%. Zamiast więc stwierdzanej przez Komitet przeciętnej dla lat 1910 — 1914 9,7% Polaków i 82,6 Litwinów, stosunek ich określimy na 0,8 i 88,4%.

Dochodzimy więc do następujących wniosków (p. str. 208):

Rachunek to niewątpliwie dla nas raczej pesymistyczny, ponieważ za podstawę bierzemy stronniczo wyliczany przez Komitet stosunek Polaków a Litwinów. W ten sposób ostatnim przekazujemy lwią część przyrostu katolików, gdy niewątpliwem jest, że wskutek słabego rozwoju włościaństwa litewskiego w gub. Suwalskiej (wychodztwo, brak parcelacyi i t. d.), większa od wyliczonej część jego przypada Polakom. Sądzić przeto należy, że w powiatach Władysławowskim i Maryampolskim, gdzie odsetek katolików naogół wzrasta, Polacy conajmniej zachowali tęż wagę względną, jaką przyznawał im spis.

Jeżeli jednak polegać zechcemy na tablicy powyższej, dostrzeżemy obok wzrostu obu narodowości silną tendencyę konsolidacyjną ich obszarów narodowościowych. Proces analogiczny zaobserwujemy również na Litwie.

Porównywując tablicę powyższą z prowizorycznym rachunkiem odsetka polskiego na str. 46, podkreślę, że szczegółowe obliczenie naogół podniosło jego wage. Opierać się też na niem będę we wnioskowaniu ostatecznem.

Teraz zaś przejdę do obrazowania rozmieszczenia Polaków i Litwinów na terytoryum gub. Suwalskiej poszczególnemi gminami (co w tym wypadku szczególną ma wartość), biorąc za podstawę statystykę językową W. K. S. z lat 1910 — 1914.

W powiecie Augustowskim we wszystkich gminach bezwzględnie przeważają Polacy, Litwinów na całej przestrzeni powiatów W. K. S. nie wykazuje ani jednego.

W powiecie Suwalskim zachodzą stosunki analogiczne[1]).

---

[1]) Dane nieopublikowane W. K. S.

Powiat Suwalski.	r. 1910		r. 1914	
	Polacy	Litwini	Polacy	Litwini
1. m. Suwałki . . .	9.143	—	11.188	283
2. Hutta	5.842	—	6 179	—
3. Kuków	9.034	—	9.394	—
4. Koniecbór	4.270	—	3.820	2
5. Wólka	5.000	—	4.997	—
6. Filipowo	2.576	—	1.895	—
7. Czostków	4.179	—	4.270	—
8 Przerośl	2.164	—	2.103	—
9. Pawłówka . . .	5.101	—	5.672	—
10. Wiżajny	2.671	—	2.820	—
11. Jeleniewo . . .	4.859	—	4.979	—
12. Kadaryszki . . .	5.207	—	4.496	37
13. Zaboryszki . . .	3.974	—	4.825	—
14. Sejwy	3.101	3.500	3.433	3.256
15. Andrzejewo . . .	483	2.947	961	2.332
16. Maćkowo . . .	45	2.939	29	2.116
powiat	67.649	9.386	71.261	8.026
w %.	66,46	9,21	70,45	7,95

Ludność litewska powiatu skupiona jest w trzech jego gminach kąta północno-wschodniego, i we wszystkich ujawnia silny spadek absolutny, wobec czego w jednej z nich (Sejwy) obecnie Polacy stanowią większość, Litwini zaś tylko jedną (Maćków) — pomimo spadku absolutnego o $^1/_4$ — zamieszkują wyłącznie. W powiecie w przeciągu lat pięciu odsetek ich zmniejszył się o 1,3, Polaków podniósł się o 4,0%.

Żydzi tu przeważają w Suwałkach, nie posiadając większości nawet w miasteczkach. Rosyanie mieszkają przeważnie w Suwałkach, kolonie staroobrzędowców są w gm. Kukowie i Jeleniewie (po 8% w r.

1912), Niemcy stanowią znaczniejsze skupienie w gm. Wiżajny (2 tys.), mniejsze w Kadaryszkach (500), pozatem wykazywani są jeszcze w 2 (Kuków i Koniecbór) w latach 1912—1913, natomiast w latach 1910—11 i 1914 odnośna ludność ewangelicka zaliczona jest do Polaków.

Przez powiat Sejnejski przechodzi granica polsko-litewska.

III. Pow. Sejnejski.	r. 1910		r. 1914	
	Polacy	Litwini	Polacy	Litwini
1. m. Sejny . . .	1.271	—	1.550	171
2. Pokrowsk . . .	4.656	—	5.822	5
3. Krasnopol . . .	5.072	—	4.610	—
4. Krasnowo . . .	156	7.801	100	7.965
5. m. Łoździeje . .	1.585	—	1.206	25
6. Berźniki	3.250	3.247	3.236	3.331
7. Kopciowo . . .	100	5.529	112	5.680
8. Wiejsieje. . . .	500	4.568	1.844	3.763
9. Lejpuny	355	5.618	410	5.614
10. Kudrany. . . .	437	4.801	515	4.820
11. Sereje	309	6.800	250	6.949
12. Św. Jeziory. . .	195	6.441	217	6.581
13. Metele	9	510	176	4.254
14. Mirosław . . .	25	4.100	10	4.209
powiat	17.920	49.415	20.058	53.397
w %.	21,93	60,47	22,48	59,84

Zestawiając tablicę powyższą z mapami etnograficznemi (np. Roztworowskiego w „Polska i Litwa w dziejowym stosunku") stwierdzamy, że liczby statystyczne dalej na północ posuwają granicę polsko-litewską od etnografów, którzy zapewne opierają się na danych dawniejszych. Zarówno tu, jak w pow. Suwalskim, stwierdzony tu wzrost odsetka Polaków (o 0,6% w przeciągu lat 5) jak gdyby dowodził dalszego posuwania się Polaków w ziemie litewskie, o którem mówiliśmy, pomimo nieszczęśliwych warunków gospodarczych, w jakich się Suwalszczyzna znajduje. Wprawdzie statystyka językowa W. K. S. grzeszy pewną dowolnością, wszakże naogół zapewne zarządy gminne charakter narodowościowy swych gmin ujmowali mniej więcej prawidłowo, a raczej należy posądzić je o tendencyjne zaliczanie Polaków do Litwinów, które przecież i spisowi z r. 1897 się zarzuca, a mimo to wykazał spis nieco większy odsetek Polaków od W. K. S. (22,9%).

Zamieszkują tu Polacy gm. Pokrowsk, Krasnopol i m. Sejny, stolicę dyecezyi Augustowskiej, a również m. Łoździeje, równoważąc się z Litwinami w gm. Berźniki. W gm. Wiejsieje Polacy stanowią mniejszość bardzo poważną (liczba z r. 1910 budzi wątpliwości, bo od 1911 do 1914 W. K. S. wykazuje wciąż koło 2 tys. Polaków), koło $^1/_3$, koło 10% również w gm. Kudrany. W pozostałych z wyjątkiem gm. Mirosław jest Polaków od 100 do 400 osób, a i tu charakter tak litewski gm. Kopciowo nastręcza wątpliwość. Najbardziej litewskie są 4 gminy północno-wschodnie, mieszczące prawie połowę ludności litewskiej powiatu.

Staroobrzędowcy skupieni są w 2 gminach (Pokrowsku, Krasnopolu i poniekąd Berźnikach), stanowiąc w nich do 20% ogółu mieszkańców. Niemców prawie niema. Żydzi mieszkają w m. Sejnach i miasteczkach Sereje, Łoździeje i Wiejsieje.

W trzech powiatach rozpatrzonych, odpowiadających w przybliżeniu obszarowi polskiemu gubernii, w r. 1912 było ludności 282.475, w tem Polaków 164.736 (58,3%), Litwinów 60.828 (21,5%), Niemców 7.599 (2,7%), żydów 37.743 (13,4%) i Rosyan 11.430 (4,0%). Zajmują one mniej więcej połowę gubernii Suwalskiej (dokładnie 47%). Wprowadzając zaś do tych liczb W. K. S. poprawkę na podstawie obliczenia wyżej dokonanego, obliczamy tu odsetek Polaków na 63,5%, Litwinów zaś na 22,1% dla r. 1910, co o wiele jest bliższe rzeczywistości.

IV. Pow. Kalwaryjski.	r. 1910		r. 1914	
	Polacy	Litwini	Polacy	Litwini
1. m. Kalwarya . .	3 740	552	3.371	1.382
2. Lubowo	2.368	2.770	2.397	2.676
3. Kalwarya . . .	12	5.609	103	5.659
4. Janowo	10	3.351	63	3.298
5. Raudań	52	3.424	—	3.668
6. Urdomin. . . .	167	4.844	60	4.954
7. Kirsna	53	5.299	90	5.658
8. Ludwinowo. . .	26	4.256	5	3.141
9. Podawinie . . .	5	4.166	2	4.300
10. Krasna	200	5.292	38	5.643
11. m. Simno . . .	1.070	129	1.106	61
12. Simno	120	4.565	144	4.550
13. Krakopol . . .	686	3.589	5	4.072
14. Balkuny	308	4 891	372	5.256
15. Udrya	—	3.231	6	3.304
16. m. Olita	858	—	646	246
17. Olita	[1])	3.765	71	4.116
18. Nadniemeńska, .	370	4.246	194	5.447
powiat	10.045	63.979	8.673	67.427
w %.	11,70	74,51	9,77	75,93

Obok trudnych do wytłomaczenia skoków liczebności naszej konstatujemy, że w m. Kalwaryi, Simnie i Olicie Polacy przeważają bardzo znacznie, w gm. Lubowie równoważą się z Litwinami, pozatem tu i ówdzie stanowiąc mniejszość pokaźną. Miasto Kalwarya i gm. Lubowo wraz z gm. Kalwaryą przylegając do polskich miejscowości pow. Suwalskiego, razem w r. 1910 posiadają 6.120 Polaków, 8.931 Litwinów, — prawie w równym stosunku, natomiast Olita i Simno

[1]) Wykazano 3.765 katolików bez wyszczególnienia narodowości; policzyłem ich do Litwinów.

otoczone są gminami litewskiemi. (Nadmieńmy, że druczek W. K. S., wysyłany do niektórych gmin powiatu, nie zawierał rubryki języka polskiego).

Żydzi mieszkają głównie w Kalwaryi, miasteczka w powiecie mają większość chrześciańską, bądź polską, bądź litewską (Ludwinowo). Niemcy w przeciwstawieniu do innych powiatów są w powiecie Kalwaryjskim dość równomiernie rozproszeni: prawdopodobnie, są to w znacznej mierze nie Niemcy, ale ewangelicy Litwini lub Polacy, zaliczeni do narodowości niemieckiej przez urzędy gminne na podstawie wyznania. Rosyan w powiecie prawie niema (0,8%).

V. Pow. Wyłkowyski.	r. 1910		r. 1914	
	Polacy	Litwini	Polacy	Litwini
1. m. Wyłkowyszki.	206	260	102	396
2. m. Wisztyniec. .	864	432	890	399
3. Wisztyniec . . .	359	1.439	336	1.474
4. Wojtkobole. . .	107	2.227	—	2.851
5. Pojewoń. . . .	34	5.449	13	5.524
6. Kopsodzie . . .	4	2.938	12	3.164
7. Wierzbołów. . .	450	419	400	598
8. m. Kibarty . . .	380	782	414	846
9. Kibarty	150	5.266	391	6.595
10. Zielonka. . . .	12	4.006	40	3.687
11. Olwita	23	5.523	25	5.611
12. Wyłkowyszki . .	20	5.130	11	4.990
13. Bartniki	37	5.330	37	5.338
14. Karkliny. . . .	4	4.531	14	4.669
15. Giże	2	4.387	—	4.498
16. Pojeziory . . .	7	6.317	5	6.426
powiat . . .	2.659	54.436	2.690	57.066
w %.	3,31	67,84	3,21	68,14

VI. Pow. Maryampolski.	r. 1910		r. 1914	
	Polacy	Litwini	Polacy	Litwini
1. m. Maryampol .	480	463	237	711
2. Pilwiszki. . . .	26	4.522	—	4.572
3. Antonowo . . .	—	4.742	41	5.804
4. Szumsk	15	5.988	6	5.012
5. Kwieciszki . . .	—	5.666	—	8.315
6. Jaworowo . . .	—	6.070	10	4.711
7. m. Balwierzyszki .	—	429	425	155
8. Balwierzyszki . .	—	5.857	236	5.297
9. Michaliszki . . .	4	6 528	12	6.343
10. Chlebiszki . . .	24	6.492	—	6.289
11. Gudele	45	7.045	50	7.192
12. m. Preny . . .	526	608	738	750
13. Wejwery. . . .	3.253	4.445	—	7.565
14. Aleksota	40	7.890	379	6.498
15. Freda.	68	5.834	107	6.216
16. Pogiermoń . . .	20	7.950	14	7.280
17. m. Poniemoń-Frentzela . . .	194	154	150	168
18. Poniemoń . . .	60	7.475	49	7.524
powiat	4.765	88.168	2.454	90.402
w %.	4,16	76,97	2,14	78,86

Polacy stanowią większość stosunkową w m. Wisztyńcu i znaczniejszą część ludności w gm. Wisztyńcu (razem 1.216 Polaków, 1.873 Litwinów w r. 1914). Prawdopodobnie (jak świadczą o tem studya językowe i etnograficzne) gmina ta jest bardziej polską. Pozatem Polacy są liczni w m. Kibartach i Wierzbołowie, w ostatniem równoważąc się z Litwinami. Tu się znajduje punkt styczny obu narodowości z niemiecką, która w gminach pogranicznych (Wojtkobole, Pojewoń, Kibarty i Kopsodzie) jest dość liczną, wszędzie zresztą ustępując przewagi Litwinom. Staroobrzędowcy skupieni są w gm. Kibarty. Żydzi stanowią większość ludności w Wierzbołowie i Wyłkowyszkach. (patrz str. 215).

Znaczne wahania, jakie liczebności Polaków dotyczą w pow. Maryampolskim, tłomaczyć należy w stosunku do gm. Wejwery jakąś omyłką, w pozostałych zaś gminach tem, że urzędy gminne załatwiały statystykę językową wogóle z gruba: więc niekiedy, dla łatwości, całą ludność katolicką pisały do Litwinów, innym razem na oko określając jej składniki narodowościowe. Ponieważ określenie ściślejsze wymagało większej pracy i zastanowienia, więc w wypadku, kiedy całą ludność katolicką podano do Litwinów w jednym roku, a w innym różnicowano, prawdopodobniejsze są liczby zróżnicowane. W wahaniach liczby Polaków nie należy przeto doszukiwać się w tym wypadku jakiejś tendencyi zniżkowej lub zwyżkowej, ale jedynie różne próby jej ujęcia. Wynikałoby stąd, że we wszystkich gminach tego najdalszego, z dwu stron Niemnem okolonego, zakątka Suwalszczyzny, Polacy w pewnej ilości mieszkają, szczególnie zaś są liczni, jako żywioł miejski. Tu, na podłożu wieśniaczem obcem, częstokroć ujmujemy w ręce funkcye ekonomiczne, które wymykają się nam niekiedy z rąk u siebie; do objęcia ich prowadziła nas konieczność organizowania gospodarczego kraju. Blizko $^3/_4$ naszej ludności w Maryampolskim (r. 1914) mieszka w miastach (doliczając Aleksotę, jako przedmieście Kowna), pozostała stanowi warstwę ziemiańską, do której tu należy cała własność większa, jak wogóle w Suwalszczyźnie.

W pow. Władysławowskim, najbardziej litewskim (pogranicznym z Litwą pruską), charakter naszej ludności pozostaje ten sam, co w Maryampolskim, ale liczebność określona jest, jak to z porównania ze spisem wypada, zbyt nizko. W r. 1912 i Komitet szacuje ją nieco wyżej (0,93%). Rosyanie stanowili w tych latach tu 0,2 — 0,3%.

VII. Pow. Władysławowski.	r. 1910		r. 1914	
	Polacy	Litwini	Polacy	Litwini
1. m. Władysławów.	260	1.041	392	1.188
2. Leśnictwo . . .	—	6.393	11	6.737
3. Gryszkabuda . .	—	6.102	7	6.482
4. Tomaszbuda . .	—	5.280	—	5.813
5. Syntowty . . .	—	4.204	—	3.969
6. m. Szaki. . . .	13	254	91	229
7. Szyłgale. . . .	—	3.676	—	4.235
8. Kidule	7	7.067	5	7.494
9. Giełgudyszki . .	3	6.690	47	7.394
10. Zyple.	5	6.053	9	6.064
11. Błogosławieństwo.	15	5.301	16	5.294
12. Światoszyn . . .	19	5.239	25	5.075
13. Dobrowola . . .	13	6.326	12	6.622
powiat	335	64.526	615	66.596
w %.	0,43	83,58	0,76	81,88
gubernia . . .	177.643	329.910	182.882	342.917
w %	28,15	52,28	28,13	52,73

W całej gubernii Suwalskiej było w r. 1910 Polaków 177.643 (28,15%), Litwinów 329.910 (52,28%), w r. 1914 Polaków — 182.882 (28,13%), Litwinów — 342.917 (52,73%). Liczby te nie są zresztą interesujące, ponieważ dotyczą dość przygodnej sumy dwu kompleksów językowo-etnicznych[1]).

Do pierwszego zaliczam

1) cały powiat Augustowski,

2) pow. Suwalski z wyłączeniem gminy Maćków,

3) pow. Sejnejski z wyłączeniem 4 gmin północno-wschodnich,

4) m. Kalwaryę z gm. Kalwaryą i Lubowem,

5) m. Wisztyniec z gminą pow. Wyłkowyskiego,

do drugiego pozostałe miejscowości gubernii. Linia graniczna przechodzi między nimi tak, że na południe od niej pozostają miejscowości Wisztyniec, Kalwarya, Łoździeje i Kudrany, gdzie przypiera do Niemna. Oczywiście, nie jest ona zbyt wybitną i pozostają na północ od niej niektóre okolice polskie (Simno, Olita, Maryampol, ew. Wejwery) i pewna mniejszość polska, wprawdzie rozproszona, ale społecznie ważka, na południe pewne gminy z mniejszością lub nawet większością litewską, jeżeli istotnie skonstatować się da.

Ludność obu części według narodowości w poszczególnych latach W. K. S. tak przedstawia w liczbach:

---

[1]) Rubrycela dyecezyalna wykazuje wiernych w dekanacie Augustowskim 67.330, w Suwalskim 55.020, w Sejnejskim 62.283, w Kalwaryjskim 55.335, w Wyłkowyskim 50.296, w Maryampolskim 100.674, we Władysławowskim 55.312, czyli w gubernii 447.250. Wynikałoby stąd, że ludność Suwalszczyzny nie przekracza 557 tys. osób, gdy W. K. S. podaje jej 650 363. Rachunek dyecezyalny bliższy jest danych spisu, aniżeli W. K. S.

Gub. Suwalska.	Rok	Ludność	polska	%	litewska	%
Część południowa gubernii Suwalskiej (pow. Augustowski, Suwalski prócz 1 gm., Sejnejski prócz 4 gmin, m. Kalwarya z 2 gm. i gm. Wisztyniec pow. Wyłkowyskiego).	1910	276.177	166.584	61,0	48.813	17,7
	1911	283.481	172.605	60,9	48.372	17,1
	1912	283.040	174.096	61,5	48.858	17,3
	1913	281.997	174.084	61,7	48.924	17,3
	1914	282.399	174.865	61,9	48.907	17,3
Część północna gub. Suwalskiej (pow. Maryampolski, Władysławowski, Wyłkowyski prócz 1 gm., Kalwaryjski prócz miasta i 2 gm., 4 gm. Sejnejskiego i 1 Suwalskiego).	1910	354.869	11.059	3,1	281.097	79,2
	1911	364.466	8.230	2,3	292.149	80,2
	1912	366.979	4.820	1,3	294.722	80,3
	1913	370 644	13.276	3,6	296.292	79,9
	1914	367.964	8.017	2,2	294.010	79,9

Przy takim podziale obydwie części gubernii zyskują wielką jednolitość, litewska w stopniu znaczniejszym, bo jest to terytoryum, obecnymi procesami narodowościowymi słabo zadraśnięte, spokojne, gdy część polska, jak wiemy, przeżywa i pewien przyrost Polaków kosztem Litwinów, i konwersyę byłych unitów, i znaczniejsze ma ilości żydów. Zresztą z natury stanu narodowościowego obu narodowości, polska panuje kulturalnie i gospodarczo nad swojem terytoryum przy mniejszej przewadze, Litwini muszą do tego celu posiadać zwartość bezwzględną. Ostatecznie więc część polska gubernii zawiera 61,9% Polaków przy wzroście o 0,9% w ostatnim pięcioleciu, Litwini w części północnej

sięgają 80% ludności, wahania zaś liczebności polskiej mają źródło widocznie w niewyrobieniu techniki rejestracyjnej. Należy sądzić, że przeciętną dla tych lat ($2^1/_2$%) Polacy tu przekraczają, według spisu z r. 1897 stanowili przecież w 4 powiatach północnych 4,4%[1]).

Omówić stosunek narodowości polskiej a litewskiej jeszcze sposobność się nadarzy. Na razie zaznaczę, że ten drobny skrawek Królestwa, jaki zamieszkują Litwini, w ruchu ich narodowościowym odegrywa rolę znaczną (Maryampol), że Litwini w stopniu większym posiadają tu wolność językową, niż w innych swych dzielnicach (wskutek samorządu gminnego chociażby[2]) i że o żadnej akcyi polskiej wynaradawiającej lub kolonizacyjnej (pomijając powolne procesy naturalnego posuwania się narodowości, bardzo tu nieznaczne) nie może tu być mowy.

---

[1]) Istotny odsetek Polaków i w części południowej powinien być powiększony o 5,2%, czyli dla r. 1910 do 66,2%, dla r. 1914 do 67,1% (p. str. 212).

[2]) Prawa językowe dla Królestwa redagowane były zwykle w ten sposób, że nie język polski otrzymywał te lub inne koncesye, lecz wogóle języki miejscowe. Skutkiem tego prawa języka litewskiego w Królestwie są szersze, niż w Cesarstwie.

9.

Wracamy obecnie — po przeglądzie szczegółowym rozsiedlenia liczebności grup narodowościowych Królestwa — do pytań ogólnych, któremi zacząłem studyum niniejsze.

Za podstawę rozważań brałem stan ludności z r. 1910, jak go obrazuje w materyałach nieopublikowanych Warszawski Komitet Statystyczny. Nie jest to podstawa pewna, i np. liczby ogólne ludności Królestwa, stwierdzone przez spis, do porównania z liczbami Komitetu ściśle się nie nadają. Główny nacisk kładłem na rozwój grup wyznaniowych i narodowościowych—również w świetle dat Komitetu. W tym względzie doszedłem do pewnych wniosków, które dadzą się streścić w jednem zdaniu, że starożytna budowa stanowo-narodowościowa Polski runęła. Grupy jej wyznaniowe lub plemienne o cechach stanów, jaką jest dotychczas żydowska, a były wszystkie, w tej liczbie do pewnego stopnia nawet polska, obecnie ulegają dość gwałtownemu przekształceniu: mianowicie, ludność nasza dzisiaj panuje lub do dominowania się zbliża we wszystkich dziedzinach życia społecznego, wytwarzając normalną cyrkulacyę warstw ludności w ugrupowaniach społeczno-zawodowych; ludność żydowska straciła monopol stanowy, a nie mogąc się pozbyć struktury stanowej, dystansowana jest przez chrześciańską w jej wyłącznych zatrudnieniach; ludność niemiecka również nie jest już u nas grupą w ukształtowaniu warstw miejscowych nieodzowną, a skupienia jej rozproszone i topniejące posiadają jeno charakter kolonii, które na powierzchnię życia krajowego nie występu-

ją; dzielnica ongi rusińska Pobuża naskutek zasymilowania się ludowej warstwy rusińskiej z wyższą społecznie i gospodarczo polską postradała również rozdział narodowościowy stanów; wreszcie kresy litewskie Suwalszczyzny tworzą obecnie odrębny kompleks narodowościowy, konsolidujący się wewnętrznie.

Te głębokie przemiany w ukształtowaniu wzajemnem warstw ludności naszej usiłowałem prześledzić w tych ich skutkach, które nieodwołalnie wyrazić się muszą w stosunku ich liczebnym. Zwalczając poważne trudności techniczne, skonstatowałem cofanie się terytoryalne ludności rusińskiej i w słabszym stopniu litewskiej, na których tereny wstępuje polska (nnjczęściej w drodze spontanicznej asymilacyi); silny wzrost polskiej ludności na całym obszarze Królestwa, zwłaszcza w miastach, szczególniej rozwijających się pod względem przemysłowym; stagnacyę względnej liczebności żydów, która składa się z braku przyrostu absolutnego ludności ich wiejskiej i nie dorównywującego wzrostowi ogólnemu przyrostu w miastach; wreszcie silny upadek liczebny, częstokroć absolutny, kolonii niemieckich, asymilujących się w miastach, emigrujących lub rozpraszających się na wsi.

Oto są wnioski główne z badań, w książce zawartych, z tem oczywistem zastrzeżeniem, że nie pomijam bynajmniej procesów przeciwległych, w życiu bowiem brakuje prostolinijności, wszakże w hierarchii faktów odegrywają one rolę podrzędną, o czem właśnie wyniki liczbowe świadczą. Co do tych ostatnich, do dokładności bezwzględnej pretensyi nie roszczą. Wszakże do stwierdzenia tendencyi ogólnych rozwoju narodowościowego, przed chwilą opisanych, materyał, który zgromadziłem, zanadto jest wystarczającym, a jeżeli dotychczas nie były w naszej literaturze konstatowane na podstawie dowodów statystycznych, było to jedynie skutkiem wadliwych metod.

Zestawiając badania procesów ludnościowych Królestwa ze stanem i podziałem ludności według języka i wyznania, jak je stwierdził spis r. 1897, usiłowałem dać obraz stosunków z dziedziny tej obecnych. Tu oczywiście dowolność statystyczna i pewna abstrakcyjność rachunkowa w naszym stanie źródeł i prac statystycznych były nie do uniknięcia, wobec czego zastrzegać musiałem ustawicznie niedostateczną pewność swojego wnioskowania. Wszakże, myląc się ewentualnie w szczegółach, wyników jego ogólnych będę bronił. Sprawdzając rachunek prowizoryczny ludności polskiej w działkach terytoryalnych Królestwa, który przytaczałem na początku książki, z szczegółowym

rozbiorem liczebności wszystkich grup narodowościowych kraju, w przeważnej części pozycyi potwierdzamy jego dokładność. Okazuje się, że przesadnym był ponad 1% ludności w dwu zaledwie wypadkach, o jakieś półtora % w pow. Zamojskim i 6% w Sokołowskim, co się tłomaczy analogiczną z Chełmszczyzną, do której przylegają, trudnością porównywania w stosunku do nich dat spisu a Komitetu. Natomiast o wiele jest więcej powiatów, w których wypada z ssumowania mniejszości narodowościowych znacznie większe reszta dla ludności polskiej, niż w tamtym rachunku przewidywana. Innemi słowy, z wielką powściągliwością określałem jej odsetki, i jakkolwiek w ważeniu zaludnienia pozostałego trzymałem się ściśle źródeł urzędowych, wypadły one zbyt małe. A więc i teraz, gdy je sprostuję, pozostaną one umniejszonym obrazem liczebności polskiej.

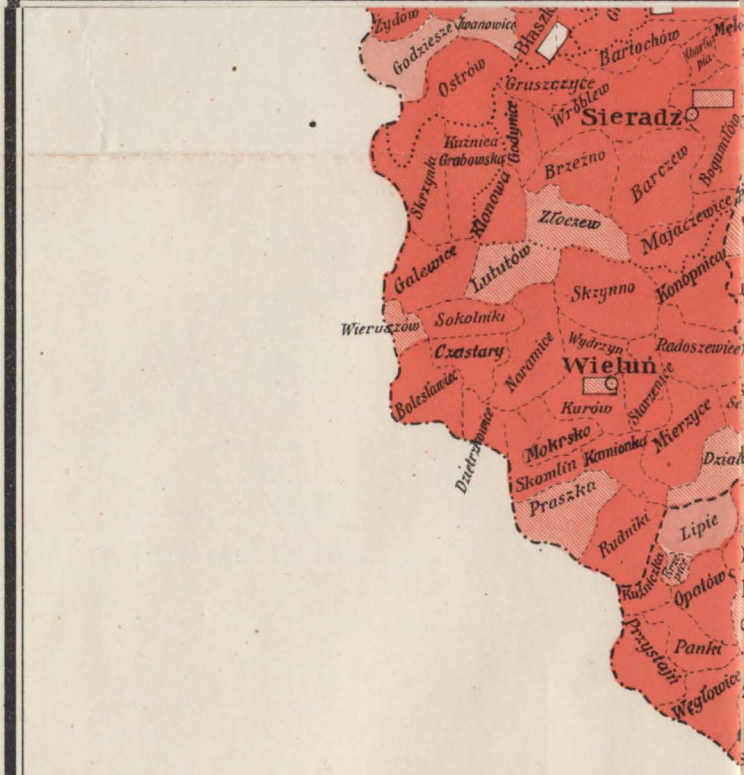
Na zachodzie notujemy przedewszystkiem, że pow. Sieradzki zawiera ponad 80% Polaków, Łódź z górą 60%, Brzeziński bez mała 70, Łaski ponad 75, Piotrkowski 79, Będziński 83. Na południu podnieść należy podane poprzednio odsetki prawie do 85 w Sandomierskim, na z górą 89 w Iłżeckim, 82 w Puławskim i 77 w Lubelskim. Poprawki te są naogół nieznaczne (notuję tylko przekraczające 1%) i jedynie w stosunku do Łodzi sięgają prawie 5%. Natomiast w powiatach wschodnich liczby w wykazie pierwotnym podane (str. 43—6), a oparte przeważnie na datach Komitetu niekorygowanych, przegląd szczegółowy Chełmszczyzny zmusza podnieść dla r. 1910 znacznie, w pow. Lubartowskim do 88,0%, w Chełmskim do 51,4%, w Hrubieszowskim do 41,2, w Tomaszowskim do 55,7%, w Biłgorajskim do 72%, w Radzymińskim do 82, w Konstantynowskim do 84, w Bialskim do 75 i Włodawskim do 58,6%. W okolicach bardziej północnych o 1 do 2% należy podnieść odsetek ludności polskiej w pow. Siedleckim, Mińskim, Warszawskim, Lipnoskim, Rypińskim, Mazowieckim i Szczuczyńskim, a ponad 2% jeszcze w Płońskim (do 85), Ostrowskim (do 82) i Łomżyńskim (do 80). Nawet rachunek najskrupulatniej przeprowadzony dla Suwalszczyzny wobec przesadnego obliczania żydów w rachunkach Komitetu należy nieco na korzyść Polaków i Litwinów odmienić, z czego wyniknie, że w pow. Suwalskim Polacy stanowią 75%, a w Sejnejskim 25% i również w pozostałych więcej przynajmniej po kilka dziesiętnych, jeśli resztę (po 1 — 2%) przyznamy Litwinom.

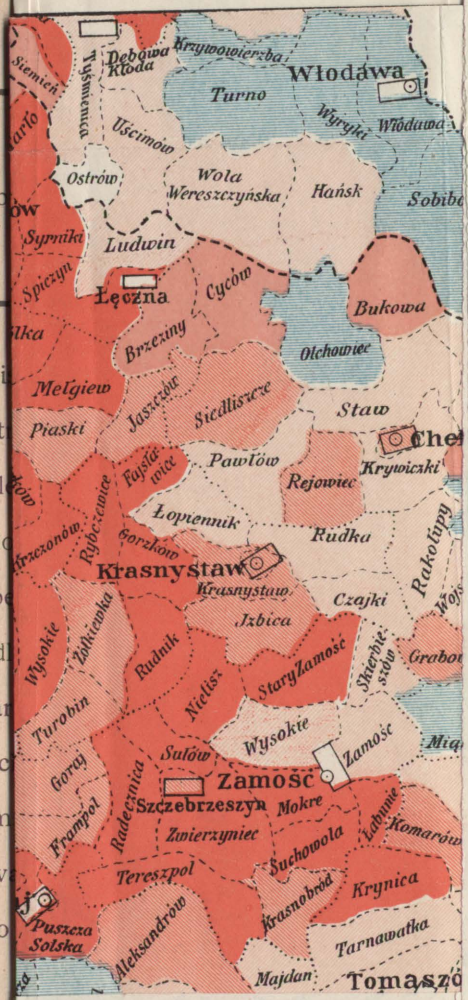
Drogą takiego rachunku konstruuję następną tablicę, porównywując ją z wynikami spisu.

Gubernie	Ludność w r. 1910					Przyrost ludności w r. 1897—1910				
	polska	żydowska	niemiecka	litewska	rusińska	polskiej	żydowskiej	niemieckiej	litewskiej	rusińskiej
I Kaliska . .	84,5	8,7	6,6	—	—	—0,1	+0,2	—0,7	—	—
II Piotrowska.	76,3	15,7	7,6	—	—	+3,5	—0,2	—3,0	—	—
III Kielecka. .	89,5	10,0	0,2	—	—	+1,2	—0,9	—0,1	—	—
IV Radomska .	84,9	14,0	0,8	—	—	+0,5	+0,2	—0,3	—	—
V Lubelska .	71,9	14,1	1,7	—	10,8	+4,7	+0,6	—0,5	—	—3,9
VI Siedlecka .	80,0	15,6	1,2	—	2,3	+11,4	—0,1	—0,3	—	—10,5
VII Warszawska	76,9	18,7	3,3	—	—	+0,1	+2,3	—0,7	—	—
VIII Płocka . .	84,6	8,8	6,2	—	—	+1,4	—0,5	—0,3	—	—
IX Łomżyńska.	83,2	15,6	0,5	—	—	+1,4	—0,1	—0,3	—	—
X Suwalska .	31,7	7,9	4,3	55,0	—	+5,5	—2,3	—1,5	+1,1	—
Królestwo Polskie	78,0	13,5	3,6	2,7	1,5	+4,2	—0,5	—0,7	—0,6	—1,4

Tablica ta stanowi punkt kulminacyjny naszych rozważań o stosunku liczebnym grup narodowościowych Królestwa[1]). Spostrzegamy

[1]) Druga jej część, notująca przyrost odsetków, nie może być sprawdzana arytmetycznie, ponieważ składniki jej są różnorodne (językowe bądź wyznaniowe),

Żydów
Godziesze
Iwanowice
Błaszki
Bartochów
Ostrów
Gruszczyce
Wróblew
Sieradz
Kuźnica Grabowska
Godynice
Brzeźno
Barczew
Bogumiłów
Skrzynki
Ruda Nowa
Złoczew
Majaczewice
Galewice
Lututów
Skrzynno
Konopnica
Wieruszów
Sokolniki
Czastary
Wydrzyn
Radoszewice
Naramice
Wieluń
Bolesławice
Kurów
Starzenice
Dzietrzkowice
Mokrsko
Kamionka
Mierzyce
Skomlin
Praszka
Rudniki
Lipie
Kuźnica Lipie
Opatów
Przystajń
Panki
Węglowice

Włodawa
Turno
Wyryki
Włodawa
Krzywowierzba
Debowa Kłoda
Tyśmienica
Uścimów
Ostrów
Wola Wereszczyńska
Hańsk
Sobibó
Syrnika
Ludwin
Spiczyn
Łęczna
Cycow
Bukowa
Olchowiec
Brzeziny
Jaszczów
Siedliszcze
Staw
Piaski
Pawłów
Rejowiec
Krywiczki
Fajsławice
Łopiennik
Rudka
Krasnystaw
Krasnystaw
Czajki
Izbica
Rakołupy
Wysokie
Żółkiewka
Rudnik
Stary Zamość
Turobin
Nielisz
Wysokie
Zamość
Sułów
Zamość
Szczebrzeszyn
Mokre
Radecznica
Zwierzyniec
Łabunie
Komarów
Frampol
Tereszpol
Suchowola
Krynica
Krasnobród
Puszcza Solska
Aleksandrów
Tarnawatka
Majdan
Tomaszó

więc, jak rośnie ludność polska na całym obszarze, jak powszechna jest i znaczna zniżka liczebności Niemców, jak przepołowił się odsetek Rusinów i wreszcie, jak coraz mniejszą wagę posiada w Królestwie narodowość litewska wskutek słabego przyrostu zaludnienia w Suwalszczyźnie. Przyrost żydów da się dostrzedz z przyczyn omówionych w Warszawie i w słabszym stopniu w Lubelskiem. Rachując ludność polską łącznie z żydowską, konstatujemy, że stanowią sporo ponad $^9/_{10}$ ludności Królestwa, nie sięgając tej normy jedynie w gub. Lubelskiej i oczywiście Suwalskiej. Przechodząc do rozsiedlenia grup narodowościowych, skonstatujemy we wszystkich powiatach poza północną Suwalszczyzną większość polską, która nie była w r. 1910 absolutną w jedynym powiecie Hrubieszowskim. Niemcy przekraczali 20% ludności tylko w pow. Łódzkim (poza m. Łodzią), 15% w Lipnowskim i Wołkowyskim, 10% w Słupeckim, Brzezińskim, Łodzi, Łaskim, Chełmskim i Gostyńskim. Rusini sięgali 40% w pow. Hrubieszowskim, ponad 30% stanowili w Tomaszowskim, ponad 20% w Chełmskim i Włodawskim, ponad 10% w Biłgorajskim. Tylko więc na północ od Wisztyńca, Kalwaryi, Łoździejów i Kudran, za środek Suwalszczyzny, nie rozpościera się na terenie Królestwa polskie terytoryum etnograficzne. Odejmując ów brzeżek północny dzielnicy od całości, otrzymalibyśmy dla r. 1910 na pozostałym jej obszarze ludności o 354.869 głów mniej, czyli 11.837.918, przyczem odsetek Polaków podniósłby się z 78,0% do rownych 80%, która to liczba stanowi przeto wskaźnik naszej wagi liczebnej na terytoryum Królestwa przy końcu ubiegłego okresu.

Z wyjątkiem więc tego skrawka ziemi, całe Królestwo Polskie składa się przeto z ziem o widocznej i znacznej a powszechnej przewadze Polaków. Tu mieszkają owe miliony ludności naszej, którym nigdy nie podobna było zaprzeczyć ich narodowości. Pomimo kilkadziesiąt lat trwającego procesu unifikacyi prawnej i formalnej Królestwa z Cesarstwem, w pojęciu ogółu mieszkańców nie tylko Królestwa, lecz i innych dzielnic i państw, pozostawało ono przez sto lat widomym znakiem naszej egzystencyi, przy którym zachowano nazwę narodową

---

a przytem metody, jakiemi posługiwałem się w badaniu grup narodowościowych, w szczegółach są odmienne i zawsze przecież do pewnego tylko stopnia dokładne. Wreszcie nie uwzględniam w tablicy narodowości pozostałych, których odsetek w międzyczasie spadł znacznie

gdzie nikt zaprzeczyć temu nigdy nie miał dość siły, że nie ludność, lecz rządy obcymi tu były.

Żyjąc przez sto lat życiem wspólnem, wytworzyło Królestwo pewien kompleks odrębności, drogi dla jego mieszkańców i uznawany u obcych. Stało się tak, że jego historya stuletnia była w stopniu znacznym historyą Polski; ono było ogniskiem i głównym terenem działalności porozbiorowej narodu, a w szczególności wydarzeń z r. 1831 i 1863. Są więc powody dość ważkie, dla których chodziło nam o całość wiekowej formacyi politycznej. Przed tem nieznacznem stosunkowo przesunięciem granicy administracyjnej, jakie stanowić miało wyodrębnienie gub. Chełmskiej, broniliśmy każdej gminy, historyę kraju, traktaty międzynarodowe, statystykę wyznań wysuwaliśmy celem obrony każdej wioski w walce prasowej i parlamentarnej, a na uchwałę przeciwną nam odpowiedzieliśmy żałobą narodową.

Tempo życia kulturalnego pod panowaniem rosyjskiem, brak żywszej komunikacyi wewnątrz Królestwa i z innemi dzielnicami, stwarzało to z Królestwa organizm zbyt bierny i za mało wewnętrznie zróżniczkowany. Ta bryła wciskała się olbrzymim czworokątem pomiędzy zabory pruski a austryacki, oddzielone w ten sposób od siebie dwoma rosyjskimi kordonami. Gdy kordony rosyjskie zastąpią zachodnio-europejskie, wraz z tem zostanie Królestwo wciągnięte w wir komunikacyi międzynarodowej i międzydzielnicowej. Dotychczas Warszawa była gdzieś na wschodzie i drogi ją w sposób sztuczny omijały, dopiero teraz okaże się, że nie jedna przez Warszawę prowadzi i że Warszawa leży na zachód np. od Lwowa lub Królewca. Ożywienie się kulturalne i komunikacyjne Królestwa zmienia oczywiście zaściankowość dotychczasową zarówno Królestwa, jak ziem wschodnio-pruskich, na życie polskie w obu zaborach nawiązanie łączności i pośrednictwa wpływ musi wywrzeć jak najbardziej dodatni.

A wraz z tem wzrastać będzie jednolitość naszej ludności, którą szczególniej popiera rozwój gospodarczy i wolność polityczna. Sprawa nasza zyskuje na postępie europejskim i traci w warunkach reakcyi. Już i dziś stosunków narodowościowych w Królestwie nie wolno określać na podstawie spisu jednodniowego, ponieważ od tego czasu zaszło kilka doniosłych faktów i procesów, które nieco odmieniły na naszą korzyść stosunek grup poszczególnych w kraju. Były to

1) nierównomierny wzrost ludności w różnych częściach kraju, mniejszy w okolicach narodowościowo jednolitych: przy ogólnym przy-

roście o 39% w latach 1897—1913[1]) przybyło ludności w gub. Kaliskiej 57%, Radomskiej 41%, gdy w Siedleckiej 33%, w Suwalskiej 12%. Sam ten fakt cofa ludność rusińską i litewską w ustosunkowaniu liczebnem narodowości. Jeżeli Litwini zachowali dawną swą wagę wśród ludności gub. Suwalskiej, w całem Królestwie nie stanowiliby w r. 1913 3,3%, ale zaledwie 2,6%[2]).

2) akt tolerancyi religijnej w r. 1905 wykazał, że ludność, notowana w spisie jako rusińska na podstawie wyznania, była przy prawosławiu trzymana przemocą; niezwłocznie po wydaniu aktu tolerancyjnego 2 setki tysięcy ludności porzuciły je, a w ten sposób formalna przegroda pomiędzy nią a narodowością polską upadła. Wskutek rozmaitych skrępowań istotna liczba ludności prawosławnej do ostatnich czasów była większa formalnie, niż w istocie. Kilka powiatów nadbużańskich uzyskały w ten sposób wyraźną większość polską.

3) naskutek rozwoju gospodarczego ludności polskiej stosunek jej liczebny zarówno na wsi, jak w miastach, odmienia się ustawicznie na naszą korzyść, dystansując żydów.

4) po r. 1905 skutkiem rozluźnienia ograniczeń narodowościowych i żywszego tętna życia polskiego żywiołowe procesy asymilacyjne znacznie przyśpieszyły tempo, tak, że naturalne rozpuszczanie się mniejszości narodowościowych śród ludności najliczebniejszej i kulturalnie dominującej stanowi poniekąd cechę najwybitniejszą w rozwoju ludności podczas dziesięciolecia ubiegłego. Nie mówiąc o cofającej się granicy litewskiej i rusińskiej, asymilacyi uległa pokaźna część kolonistów niemieckich, którym już świeżych przypływów brakuje, a również żydów, którzy wychodząc z odrębności talmudycznej, przyswajają sobie w licznych wypadkach kulturę polską.

5) wojna obecna całkowicie usunęła z kraju ludność rosyjską, która tu wyłącznie urzędniczą była, oraz znaczną część rusińskiej i niemieckiej.

---

[1]) z tem zastrzeżeniem, że liczby, dotyczące tych dat, z wieloma omówieniami mogą się do porównania nadawać.

[2]) niezrozumiałem jest, jak to Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego, pomimo braku przyrostu w gub. Suwalskiej, pozostawia odsetek Litwinów z r. 1897 dla r. 1909!

Jeżeli więc już w r. 1897 ludność polska przekraczała zapewne w istocię 75%, dziś z pewnością przekracza 80%.

W tem przypuszczeniu, że obecnie liczba ludności Królestwa cofnęła się do stanu z r. 1910, że znaczna część Rusinów, Rosyanie i pewna część Niemców wyemigrowała oraz że koło 100 tys. żydów w Królestwie mówi po polsku, można sądzić, że mamy dziś 10 mil. Polaków (82%), półtora mil. żydów (13%), 200 tys. Niemców (2%), 300 tys. Litwinów (2,5%) i 20 tys. Rusinów (0,2%). Potrącając północną połowę gub. Suwalskiej, mamy obecnie na obszarze pozostałym Królestwa około 85% ludności polskiej, 13% żydowskiej i 2% niemieckiej. Innemi słowy, w przeciągu lat dwudziestu (1897 — 1917) naskutek procesów migracyjnych, asymilacyjnych i t. d. ludność polska w Królestwie wzrosła stosunkowo mniej więcej o 8% zaludnienia ogólnego (z 74 na 82 całej przestrzeni, z 77 na 85 pomijając północną Suwalszczyznę). A więc i w porównaniu z rachunkiem Rodeckiego[1]) skonstatujemy obecnie nie mniejszy w kraju odsetek katolików, niż on dla r. 1827 (84,1%), Polaków zaś o 2—3% więcej, niż dla tamtego czasu z rachunku jego wynikałoby, czyli straty pierwszej połowy wieku ubiegłego w drugiej zostały z nadwyżką powetowane.

Królestwo jest więc na pewnej drodze do jednolitości narodowościowej i na zakończenie przeglądu stosunków jego narodowościowych powiedzieć mi wolno, co prof. Buzek o zaborze pruskim pisze, że Królestwo „obecnie nie tylko co do liczby ludności polskiej jest więcej polskiem niż było sto lat temu, ale także ludność polska zdołała sobie tutaj wytworzyć daleko zdrowszą i silniejszą strukturę społeczno-gospodarczą, niż ją miało w chwili rozbiorów Polski“. Wiążąc fakt ten z innym, że Krolestwo posiada najszybszy w Europie przyrost ludności, która w przeciągu stulecia wzrosła u nas wczwórnasób, i że procesy analogiczne dostrzegamy w pozostałych dzielnicach Polski, wcale niezależnie od podziału jej politycznego, czujemy się świadkami rosnącej wagi liczebnej, a co zatem — odradzania się roli światowej narodu polskiego i jego ziemi.

---

[1]) p. str. 7.

10.

Obwód Białostocki składa się obecnie z trzech powiatów gubernii Grodzieńskiej: Sokólskiego, Białostockiego i Bielskiego. Sokólski graniczy z gub. Suwalską i ma stosunki ludnościowe analogiczne z pow. Augustowskim, Bielski graniczy z t. zw. Chełmszczyzną i do niej ma stosunki podobne, wreszcie środkowy powiat Białostocki graniczy z częściami podlaskiemi Królestwa, od których niewiele się różni.

Spis ludności z r. 1897 ich skład narodowościowy określił w sposób następujący.

Powiaty.	Ludność cywilna	polska	%	białoruska	%	rusińska	%	rosyjska	%
1. Sokólski . .	108.008	76.303	70,7	17.454	16,2	13	0,0	683	0,6
2. Białostocki. .	191.440	97.228	50,8	22.151	11,6	104	0,1	6.793	3,6
3. Bielski . . .	163.833	63.599	38,8	5.909	3,6	60.218	36,8	9.184	5,6
obwód . .	463.281	237.130	51,2	45.514	9,8	60.335	13,0	16.660	3,6

Przy ułożeniu tej tablicy stosowałem tęż metodę, co w rachunkach, dotyczących Królestwa: mianowicie wyłączałem z obliczeń załogi i doliczałem do ludności polskiej t. zw. „Rosyan“-katolików (108.950 głów[1]), bo tu, jak w pow. Augustowskim i Chełmszczyźnie, urzędy rejestracyjne stwarzają obrazy niedorzeczne. Poczucie narodowe owych „Rosyan“ wyraża najlepiej głosowanie na posłów polskich. Pow. Sokólski, który urzędowo ma 87% „Rosyan“ i zaledwie 1.0% Polaków (w liczbach absolutnych 1.125 osób bez różnicy wieku) złożył w r. 1905 petycyę do władz o spolszczenie wykładu szkolnego, opatrzoną 11.653 podpisami (oczywiście ludzi dorosłych). Tylko nienormalnymi warunkami spisu tłomaczy się skażenie przezeń fizyognomii narodowej obwodu.

Podkreślamy nikły udział wśród ludności cywilnej Rosyan istotnych, który tu się sprowadza do warstwy urzędniczej. Pozatem należy przypuszczać, że pewna ilość Białorusinów, a zwłaszcza Rusinów i poniekąd Polaków została również zapisana do tej rubryki.

Skład wyznaniowy ludności obwodu (wraz z wojskiem) spis określał jak następuje:

Powiaty.	Ludność	katolicka	%	po potrąceniu załóg	żydowska	%	prawosławna	%	ewangelicka	%
1. Sokólski .	110.545	76.582	69,3	**70,9**	13.502	12 2	20.025	18,1	166	0,1
2. Białostocki.	206.615	97.448	47,7	**50,9**	59.547	28,8	41.619	20,1	7.293	3,5
3. Bielski . .	164.441	59.970	36,6	**36,6**	24.529	14,9	79.380	48,3	520	0,3
obwód .	481.601	234.000	48,8	**50,5**	97.578	20,3	141.024	29,3	7.979	1,6

[1]) Przez „Rosyan“ w obszerniejszem znaczeniu spis rozumie prócz Rosyan właściwych również Rusinów i Białorusinów

Stwierdza się w ten sposób charakter katolicki kraju. Jednocześnie obwód Białostocki jest jednem z największych skupień żydowskich w Polsce. Bez mała połowa żydów mieszka tu w samym Białymstoku. Ludność ewangelicka jest przeważnie niemiecką i również w połowie mieszka w Białymstoku.

Ludność prawosławna wynosiła blizko 30% ludności obwodu. Potrącając jednakże załogi (18.320 osób) odsetek ten zniżymy do 26,5%. Przytem ludność ta zawierała w r. 1897 pewną grupę, jedynie formalnie zapisaną do wyznania tego, w istocie zaś, choć potajemnie, wyznającą katolicyzm. Akt tolerancyi religijnej z r. 1905 dał jej poniekąd możność otwartego przyłączenia się do kościoła katolickiego. Organ duchowieństwa prawosławnego w Petersburgu „Kołokoł" rachuje takich konwersów w gub. Grodzieńskiej w latach 1905 — 1908 na 4568[1]). Liczba ta niemal całkowicie przypada na pow. Bielski (graniczący z Chełmszczyzną), podnosząc w nim znacznie odsetek ludności katolickiej. Jeżeli przypuścimy, że takaż była ilość katolików, zapisanych do prawosławia w r. 1897, wypadnie w pow. Bielskim katolików wówczas 39,4%, w obwodzie całym 51,5%. W istocie była ona niewątpliwie większą.

Po dokonaniu korekty liczb spisu dostrzegamy zbieżność dat statystyki wyznaniowej a narodowościowej. Jest ona wszakże wynikiem tendencyi rządowej. Ludność obwodu Białostockiego, zaliczona przez spis do narodowości białoruskiej, nie jest jednak białoruską ani z pochodzenia, ani z języka, ani z poczucia narodowego. Są to obszary podlaskie, kraj wygasłej Jaćwieży litewskiej[2]). Dzisiejsza mowa ludności miejscowej poza niewątpliwą polszczyzną Białostoczczyzny jest traktowana jako przejściowa polsko-białoruska, bliższa języka polskiego, niż białoruskiego[3]). Jakkolwiek zaś poczucie narodowościowe polskie pewne i trwałe jest głównie wśród ludności katolickiej obwodu, w istocie jednak rachowaćby należało Polaków tu z sumy katolików i pozostałych Białorusinów, czyli w pow. Sokólskim ua 87,1%, w Białostockim — 62,5%[4]), w Bielskim — 43,0%, w całym obwodzie na 61,3%

---

[1]) P. Maliszewski — „Polacy i polskość na Litwie i Rusi".

[2]) Spis z r. 1897 rachował tu okrągłą setkę Litwinów.

[3]) Nawet dalej na wschodzie położony pow. Wołkowyski prof. Baudoin de Courtenay, do przesady przecież wolny od jakiejbądź tendencyi narodowościowej, uznaje za obszar językowo bliższy Polsce, niż Białejrusi.

[4]) Po wyłączeniu miasta 80,4.

przy z górą 20% żydów. Do tego zaś doliczyćby należało jeszcze pewną grupę t. zw. Rusinów, których wyznanie katolickie (czyli i narodowość polska) nie zostało ulegalizowane.

Rusini zaś właściwi wchodzą tu wązkim półwyspem z południa do części powiatu Bielskiego. Na podstawie wskazówek, dostarczonych przez d ra L. Czarkowskiego z Siemiatycz ułożył p. A. Zakrzewski mapę etnograficzną pow. Bielskiego, według której granica polsko-rusińska przechodzi wewnątrz niego od granicy pow. Konstantynowskiego a Sokołowskiego gub. Siedleckiej na południe od Drohiczyna mniej więcej przez Siemiatycze do granicy powiatu Bielskiego, odcinając w ten sposób na rzecz Rusinów południowy rąbek powiatu (gdzie Mielnik) i potem od Boćków przez Bielsk i Plutycze do granicy powiatu Białostockiego, odcinając część powiatu wschodnią. Zresztą i w tych częściach rusińskich powiatu autor wykazuje szereg wsi o ludności mieszanej i polsko-szlacheckich, a pozatem przeważają Polacy w miastach.

Z wyjątkiem zaś tego nie wchodzącego w rachubę skrawka ziemi o zaludnieniu mieszanem cały obwód Białostocki posiada ludność jednolitą i należy do zwartego obszaru narodowości polskiej.

Rozwój grup wyznaniowych Królestwa Polskiego 1893 — 1909

w liczbach Warszawskiego Komitetu Statystycznego.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
I. Gub. Kaliska	**1.206.141**	**82,1**	**81,6**	**−0,5**	**8,9**	**8,8**	**−0,1**	**8,8**	**9,0**	**+0.2**	**0,2**	**0,6**	**+0,4**
1. *pow. Słupecki*	122.905	79,4	79,6	+0,2	15,0	14,3	−0,7	5,4	5,8	+0,4	0,2	0.3	+0,1
m. Słupca	5.862	75,9	61,6	−14,3	1,6	0,8	−0,8	19.9	35,4	+15,5	2,6	2.2	−0,4
Ciążeń	13.241	98,0	99,0	+1,0	1,1	0,2	−0,9	0,9	0,7	−0,2	—	0,0	+0,0
Dłusk	6.233	83,3	82,2	−1,1	16,7	17,7	+1.0	—	0,1	+0,1	—	—	—
Grodziec	11.809	48,0	50,9	+2,9	51,6	48,0	−3,6	0,4	1,0	+ 0.6	0,0	0,1	+ 0,1
Kazimierz.	13.562	93,3	93,1	−0,2	4,3	5,0	+ 0,7	2,4	1,8	−0,6	—	0,1	+0,1
Kleczew	10.080	75,3	72,0	−3,3	4,5	7,8	+ 3,3	20,1	20,1	—	0,1	0,1	—
Młodojewo	6.969	93,0	92,9	−0,1	6,6	6,8	+0,2	0,1	0,0	−0,1	0,3	0,3	—
Oleśnica	6.531	69,9	69,5	−0,4	30,1	30,3	+0,2	—	0,2	+0,2	—	—	—
Ostrowite	7.024	86,6	91,1	+4,5	13,1	8 5	4,6	0,3	0,3	—	—	0,1	+0,1
os. Pyzdry	5.318	78,6	88,7	+10,1	2,5	3,0	+0,5	17,9	7,4	−10,5	1,0	0,9	−0,1
Skulska Wieś	8.501	77,9	81,7	+3,8	15,0	11,0	−4,0	6,9	7.0	+0,1	0,2	0,2	—
Szymanowice	6.449	66,0	68,2	+2,2	33,2	31,1	−2.1	0,6	0,5	- 0,1	0,2	0,2	—
Trąbczyn	8.257	70,7	71,1	+0,4	28.9	28,7	- 0,2	0,4	0,2	−0,2	—	—	—
Wilcza Góra	8.546	87,7	89,8	+2,1	9,2	5,3	−3,9	3,0	4,7	+1,7	0,1	0,2	+0,1
os. Zagórów.	4.523	65,1	66,7	+1,6	5,7	6,1	+0,4	29,1	26,8	−2,3	0,1	0,4	+0,3
2. *pow. Koniński*	119.775	77,6	81,2	+3,6	15,5	12,4	−3,1	6,7	6,3	−0,4	0,2	0,1	−0,1
m. Konin	8.071	39,5	40,7	+ 1,2	9,9	7,9	−2,0	49,6	50,5	+0,9	1,0	0,9	−0,1
Brzeźno	6.844	54,8	59,4	+4,6	43,7	40,4	−3,3	0,5	0,2	−0,3	1,0	0,0	−1,0
Dąbroszyn	14.713	85,1	80,0	− 5,1	13,3	16,4	+3,1	1,6	3,6	+2,0	—	0,0	+0,0
Golina	11.622	81,2	76,7	−4,5	6,9	9,0	+2,1	11,8	14,3	+2,5	0,1	0,0	--0,1
Gosławice	12.081	70,9	96,6	+25,7	28,3	3,4	−24,9	0,8	—	−0,8	0,0	—	−0,0
Kramsk	5.642	78,9	82,1	+3,2	18,8	15,6	−3,3	2,3	2,2	−0,1	0,0	0,1	+0,1
Piorunów.	8.340	91,3	88,4	−2,9	8,6	11,5	+2,9	0,1	0,1	—	—	—	—
Rzgów	9.503	84,0	81,1	−2,9	15,4	18,3	+2,9	0,6	0,6	—	—	—	—
Sławoszewek	9.020	80,1	91,3	+11,2	16,6	6,2	−10,4	3,3	2,4	−0,9	0,0	0,1	+0,1
Stare Miasto	10.000	86,3	88,7	+2,4	13,2	11,1	−2,1	0,5	0,2	−0,3	0,0	—	−0,0
Tuliszków	12.315	91,3	89 8	−1,5	6,3	7,5	+1,2	2,4	2,7	+0,3	0,0	0,0	—
Władysławów	6.543	74,2	77,2	+3,0	16,2	14,9	−1,3	9,3	7,3	−2,0	0,3	0.6	+0,3
Wysokie	5.081	91,9	91,8	−0,1	8,1	8,0	−0,1	—	0,1	+0,1	—	0,1	+0,1

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
3. *pow. Kolski* .	139.597	78,2	78,7	+0,5	12,1	12,4	+0,3	9.5	8,8	−0,7	0,2	0,1	−0,1
m. Koło . . .	9.397	39.5	38,8	− 0,7	6,2	4,7	− 1,5	53,4	55,8	+2,4	0,9	0,7	−0,2
m. Dąbie . . .	4.275	55,8	66,7	+10,9	17,9	9.9	− 8,0	25.6	22,8	− 2,8	0,7	0,6	−0,1
Brudzew . . .	10 938	87,0	86,0	−1,0	11,4	11,7	+0,3	1,6	2,3	+0,7	—	—	—
Budzisław . .	6.384	73,8	76,1	+2,3	25.2	23,3	− 1,9	1,0	0,6	−0,4	—	—	—
Chełmno . .	5.022	84,1	87,7	+3.6	15,6	12,1	−3,5	0,1	0,2	+0,1	0,2	—	−0,2
Czołowo . . .	8.881	88,0	88,9	+0,9	11.8	10,7	−1,1	0,2	0,3	+0,1	—	0,1	+0,1
Drzewce . . .	7 785	87,0	87,0	—	13,0	12,7	− 0,3	—	0,3	+0,3	—	—	—
Izbica	16.335	70,7	68.3	− 2,4	13,6	21,8	+8,2	15,5	9.8	−5,7	0,2	0,1	−0,1
Karszew . . .	5.419	80,0	82,4	+2.4	19,3	17,4	− 1,9	0,7	0,2	−0,5	—	—	—
Kłodawa . . .	10.628	83,2	79,1	−4,1	5,2	5,0	−0,2	11,4	15,7	+4,3	0,2	0,2	—
Kościelec . .	8.252	85,1	83,4	−1,7	14,5	16,5	+2,0	0,3	0,1	−0,2	0,1	0,0	−0,1
Koźmin . . .	5.395	94,5	96,6	+2,1	5,0	2,8	−2,2	0,5	0,6	+0,1	—	—	—
Krzykosy. . .	8.631	97,9	90,8	−7,1	1,6	6,7	+5.1	0,5	2,4	+1,9	—	0,1	+0,1
Lubotyń . . .	11.903	88,3	78,0	−10,3	6,6	17,4	+10,8	4,8	4,5	−0,3	0,3	0,1	−0,2
Piotrkowice . .	4.879	88,5	98.6	+10,1	11,3	0,8	−10,5	0,2	0,6	+0,4	—	0,0	+0,0
Sąpolno . . .	15.473	71.3	77,6	+6,3	18,7	11,8	−6,9	10,0	10,6	+0,6	0,0	0,0	—
4 *pow. Łęczycki* .	147.601	78,3	79,5	+1,2	8,2	8,1	− 0,1	13,4	12,2	−1,2	0,1	0,2	+0,1
m. Łęczyca . .	9.230	43,7	33.2	−10,5	0,6	2,6	+2,0	55,4	63,0	+7,6	0,3	1,2	+0,9
m. Ozorków. .	16.948	29,5	32,3	+2,8	22.7	23,3	+0,6	47,6	44,0	−3,6	0,2	0,4	+0,2
Balków . . .	7.645	99,9	99,8	−0,1	0,0	0,2	+0,2	0,1	—	−0,1	—	—	—
Chociszew . .	4.956	70,6	64.3	−6,3	29,1	35,4	+6,3	0,3	—	−0,3	—	0,3	+0,3
Dalików . . .	6.889	80,9	84,0	+3,1	18,6	15,9	−2,7	0,5	0,1	−0,4	—	—	—
Gostków . . .	8.764	98,7	97,0	−1,7	0,5	1,2	+0,7	0,8	1,8	+1,0	—	—	—
Grabów . . .	9.612	72,6	87,0	+14,4	12,4	8,1	− 4,3	14,5	4.3	− 10,2	0,5	0,6	+0,1
Leśmierz . . .	10 023	92.4	96,9	+4,5	7,3	2,9	−4,4	0,2	0,2	—	0,1	0,0	−0,1
Mazew . . .	5.138	96,1	96,9	+0,8	3,6	2,5	−1,1	0,3	0,6	+0,3	—	—	—
Piątek	12.305	83,2	78,7	−4,5	0,1	1,0	+0,9	16,5	20,1	+3,6	0,2	0,2	—
Pieskowice . .	6.369	80,7	81,1	+0,4	10,4	15,4	+5,0	8,9	3,4	− 5,5	0,0	0,1	+0,1
Poddębice .	9.462	85,8	85,8	—	5.5	1,7	−3,8	8,6	12,4	+3,8	0,1	0,1	—
Rogóźno . . .	4.640	87,3	92,3	+5,0	11,4	7,1	−4,3	1,2	0,6	−0,6	0,1	0,0	−0,1
Sobótka . . .	5.128	71,4	73,0	+1,6	27,6	26,6	−1,0	1,0	0,4	−0,6	—	—	—
Tkaczew . . .	8.409	98,6	98,7	+0,2	0,9	0,7	−0,2	0,5	0,5	—	—	—	—
Topola. . . .	9.734	95,1	92,9	−2,2	3,2	6,0	+2,8	1,7	1,0	− 0,7	—	0,1	+0,1
Tum	5.059	98,8	98,7	− 0,1	1,0	1,2	+0,2	0,2	0,1	− 0,1	—	—	—
Witonia . . .	7.290	98,6	99,4	+0,8	0,2	0,1	−0,1	1,2	0,5	−0,7	0,0	—	−0,0
5. *pow. Turecki* .	122.015	87,8	87,7	−0,1	5,9	7,4	+1,5	6,2	4,8	− 1,4	0,1	0,1	—
m. Turek. . .	9.341	56,0	57.3	+1,3	14,8	15,2	+0,4	28,6	26,9	−1,7	0.6	0,6	—
Biernacice . .	3.973	97,0	97,0	—	2,5	2,5	—	0,5	0,5	—	—	—	—

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
os. Dobra	3.587	44,6	48,2	+3,6	1,9	2,7	+0,8	53,4	48,7	- 4,7	0,1	0,4	+0,3
Goszczanów.	5.615	98,6	99,5	+0,9	—	—	—	1,4	0,5	—0,9	—	—	—
Grzybki	4.680	99,2	99,1	—0,1	—	—	—	0,8	0,9	+ 0,1	0,0	—	—0,0
Kościelnica	4 895	94,0	93,2	—0,8	5,9	6,4	+ 0,5	—	0,2	+ 0,2	0,1	0,2	+ 0,1
Kowale Pańskie	6.072	98,9	98,9	—	1,0	0,8	—0,2	0,1	0,3	+0,2	—	—	—
Lubola	5.760	99,7	99,7	—	0,1	0,2	+ 0,1	0,2	0,1	—0,1	—	—	—
Malanów	5.080	89,1	86,8	—2,3	10,1	13,2	+ 3,1	0,7	—	—0,7	0,1	—	- 0,1
Niemysłów	6.695	93,4	91,2	—2,2	4,2	6,2	+ 2,0	2,2	2,0	—0,2	0,2	0,6	+ 0,4
Niewiesz	6.326	90,0	89,9	—0,1	9,8	9,8	—	0,2	0,3	+0,1	—	—	—
Ostrów Warcki	6.090	98,1	98,3	+0,2	1,3	0,9	—0,4	0,5	0,8	+ 0,3	0,1	0,0	—0,1
Pęcherzów	5.463	85,3	83,0	—2,3	14,4	16,9	+ 2,5	0,3	0,1	—0,2	0,0	—	- 0,0
Piekary	4.786	83,4	77,8	—5,6	16,6	21,7	+ 5,1	—	0,2	+ 0,2	—	0,3	+ 0,3
Piętno	5.380	91,7	88,3	—3,4	8,1	11,4	+ 3,3	0,2	0,3	+ 0,1	—	—	—
Skarzyn	3.176	89,2	81,7	—7,5	10,3	17,8	+ 7,5	0,5	0,5	—	—	—	—
Skotniki	4.508	95,0	91,6	—3,4	4,4	7,6	+ 3,2	0,6	0,8	+ 0,2	—	—	—
Strzałków	5.313	95,7	83,3	—12,4	3,5	16,0	+ 12,5	0,8	0,7	- 0,1	—	—	—
Tokary	4.950	98,1	98,6	+0,5	1,2	1,0	—0,2	0,7	0,4	—0,3	—	—	—
os. Uniejów	3.452	55,2	70,7	+15,5	3,7	0,2	—3,5	40,8	28,6	—12,2	0,3	0,5	+ 0,2
Wichertów	7.023	97,7	95,9	—1,8	1,8	3,7	+ 1,9	0,5	0,4	- 0,1	0,0	—	—0,0
Wola Świnecka	4.528	90,0	87,4	—2,6	9,6	11,5	+ 1,9	0,4	1,1	+ 0,7	—	—	—
Zelgoszcz.	5.322	93,8	96,8	+3,0	5,2	2,6	—2,6	1,0	0,6	—0,4	—	—	—
6. *pow. Kaliski*	179.301	78,8	74,1	- 4,7	10,5	11,5	+ 1,0	10,0	11,3	+ 1,3	0,7	3,1	+ 2,4
m. Kalisz	46.796	48,5	45,2	- 3,3	10,7	12,4	+ 1,7	37,4	31,5	—5,9	3,4	10,9	+ 7,5
m. Błaszki	5.370	30,8	34,6	+3,8	3,9	2,5	— 1,4	65,0	61,9	—3,1	0,3	1,0	+ 0,7
Błaszki	5.805	92,7	93,8	+1,1	7,1	3,9	—3,2	0,2	2,2	+ 2,0	—	0,1	+ 0,1
Brudzew	7.175	83,6	82,4	—1,2	16,1	16,8	+ 0,7	0,2	0,4	+ 0,2	0,1	0,4	+ 0,3
Ceków	6.337	59,8	50,7	—9,1	40,0	48,3	+ 8,3	0,2	1,0	+ 0,8	0,0	—	—0,0
Chocz	8.561	77,7	79,5	+1,8	21,1	18,1	—3,0	1,1	2,2	+ 1,1	0,1	0,2	+ 0,1
Godziesze	6.458	90,3	85,3	—5,0	9,1	13,6	+ 4,5	0,2	0,7	+ 0,5	0,4	0,4	—
Iwanowice	6.837	75,4	74,6	—0,8	23,0	24,1	+ 1,1	1,5	1,3	- 0,2	0,1	0,0	—0,1
Kalisz	4.606	89,2	99,4	+10,2	9,5	0,5	—9,0	0,4	—	—0,4	0,9	0,1	— 0,8
Kamień	5.902	95,8	87,6	— 8,2	4,2	12,2	+ 8,0	—	0,2	+ 0,2	0,0	—	—0,0
Kościelec	3.635	59,5	56,8	— 2,7	39,8	43,2	+ 3,4	0,6	—	—0,6	0,1	0,0	—0,1
Koźminek	8.469	84,2	87,6	+3,4	4,2	8,3	+ 4,1	11,6	4,0	—7,6	—	0,1	+ 0,1
Marchwacz	5.393	95,9	97,4	+1,5	3,9	2,4	—1,5	0,2	0,2	—	—	—	—
Opatówek	6.390	96,3	97,5	+ 1,2	2,6	1,4	—1,2	1,1	0,9	—0,2	—	0,2	+ 0,2
Ostrów Kaliski	8.537	98,3	97,9	— 0,4	0,3	0,3	—	1,4	1,6	+ 0,2	—	0,2	+ 0,2
Pamięcin	5.727	99,3	98,9	—0,4	0,2	0,9	+ 0,7	0,5	0,1	—0,4	—	0,1	+ 0,1
Staw	4.777	98,7	98,8	+ 0,1	0,4	0,1	—0,3	0,9	1,0	+ 0,1	—	0,1	+ 0,1
os. Stawiszyn	3.425	57,3	70,5	+ 13,2	12,7	12,2	—0,5	29,9	15,8	—14,1	0,1	1,5	+ 1,4
Tyniec	6.387	91,0	96,3	+ 5,3	7,5	2,0	—5,5	0,8	0,9	+ 0,1	0,7	0,8	+ 0,1
Zbiersk	7.675	77,0	71,4	—5,6	22,5	28,2	+ 5,7	0,5	0,4	- 0,1	—	—	—

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Zborów . . .	7.268	99,1	99,6	+0,5	0,4	0,2	—0,2	0,3	0,2	—0,1	0,2	—	—0,2
Żydów. . . .	7.771	98,8	98,0	—0,8	0,8	0,3	—0,5	0,4	0,1	—0,3	—	1,6	+1,6
7. *pow. Sieradzki*	172.052	84,1	81,9	—2,2	6,3	7,0	+0,7	9,4	10,8	+1,4	0,2	0,3	+0,1
m. Sieradz . .	9.646	55,1	48,5	—6,6	1,7	1,3	—0,4	42,1	48,5	+6,4	1,1	1,7	+0,6
m. Warta. . .	5.195	48,1	40,1	—8,0	0,1	—	—0,1	51,5	59,9	+8,4	0,3	0,0	—0,3
m. Zduńska Wola. .	22.504	42,1	47,0	+4,9	25,4	19,9	—5,5	32,4	32,4	—	0,1	0,7	+0,6
Barczew . . .	6.205	91,1	88,9	—2,2	7,7	8,8	+1,1	1,2	1,8	+0,6	—	0,5	+0,5
Bartochów . .	8.204	99,3	99,1	—0,2	0,2	0,2	—	0,5	0,7	+0,2	—	—	—
Bogumiłów . .	7.201	97,0	96,8	—0,2	0,8	1,1	+0,3	2,2	2,0	—0,2	—	0,1	+0,1
Brzeźno . . .	6.739	98,8	98,6	—0,2	0,6	0,6	—	0,6	0,8	+0,2	0,0	0,0	—
Charłupia Mała	5.282	98,5	99,6	+1,1	0,4	0,0	—0,4	1,1	0,4	—0,7	—	—	—
Dzierzązna . .	4.283	97,9	98,3	+0,4	1,5	0,9	—0,6	0,6	0,7	+0,1	—	0,1	+0,1
Godynice . . .	6.334	99,3	99,1	—0,2	0,3	0,3	—	0,3	0,4	+0,1	0,1	0,2	+0,1
Gruszczyce . .	6.007	97,0	98,6	+1,6	1,9	0,7	—1,2	1,0	0,7	—0,3	0,1	0,0	—0,1
Klonowa . . .	8.412	98,3	98,0	—0,3	1,0	0,9	—0,1	0,5	0,7	+0,2	0,2	0,4	+0,2
Krokocice. . .	5.477	94,0	87,7	—6,3	5,6	11,5	+5,9	0,4	0,7	+0,3	—	0,1	+0,1
Majaczewice. .	7.700	82,3	86,5	+4,2	13,1	9,1	—4,0	4,5	4,4	—0,1	0,1	—	—0,1
Męka	5.257	98,8	97,7	—1,1	0,7	1,3	+0,6	0,5	0,9	+0,4	—	0,1	+0,1
Szadek. . . .	8.620	89,3	86,5	—2,8	2,4	2,4	—	8,3	11,1	+2,8	—	0,0	+0,0
Wierzchy. . .	8.509	96,4	97,4	+1,0	2,5	2,3	—0,2	1,1	0,3	—0,8	—	—	—
Wojsławice . .	7.594	92,5	77,4	—15,1	6,7	22,5	+15,8	0,8	—	—0,8	0,0	0,1	+0,1
Wróblew . . .	7.589	99,2	98,4	—0,8	0,3	0,4	+0,1	0,4	1,0	+0,6	0,1	0,2	+0,1
Zadzim . . .	4 303	97,7	98,3	+0,6	1,0	—	—1,0	1,2	1,7	+0,5	0,1	—	—0,1
Zduńska Wola.	10.068	71,4	70,8	—0,6	27,8	28,9	+1,1	0,7	0,3	—0,4	0,1	—	—0,1
Złoczew . . .	10.923	78,9	85,4	+6,5	1,3	1,2	—0,1	19,3	13,2	—6,1	0,5	0,2	—0,3
8. *pow. Wieluński*	202.895	89,9	89,5	—0,4	1,7	1,4	—0,3	8,2	8,9	+0,7	0,2	0,2	—
m. Wieluń . .	9.095	56,2	56,5	+0,3	3,0	3,9	+0,9	39,4	37,8	—1,6	1,4	1,8	+0,4
Bolesławiec . .	7.638	86,9	91,1	+4,2	2,1	0,7	—1,4	10,6	7,5	—3,1	0,4	0,7	+0,3
Czastary . . .	5 559	98,2	98,4	+0,2	0,8	0,4	—0,4	0,9	1,0	+0,1	0,1	0,2	+0,1
Działoszyn . .	11.523	63,3	66,0	+2,7	0,3	0,0	—0,3	36,3	34,0	—2,3	0,1	—	—0,1
Dzietrzkowice .	6 633	97,8	97,8	—	0,7	0,9	+0,2	1,2	1,1	—0,1	0,3	0,2	—0,1
Galewice . . .	8.944	97,0	98,4	+1,4	1,3	0,7	—0,6	1,6	0,8	—0,8	0,1	0,1	—
Kamionka . .	8.162	97,3	98,2	+0,9	1,6	—	—1,6	1,1	1,6	+0,5	—	0,2	+0,2
Kiełczygłów. .	6.037	95,5	97,4	+1,9	0,3	—	—0,3	4,2	2,6	—1,6	—	—	—
Konopnica . .	4.780	98,1	98,4	+0,3	0,8	0,4	—0,4	1,1	1,2	+0,1	—	—	—
Kurów. . . .	3.824	99,1	99,1	—	0,5	0,3	—0,2	0,3	0,5	+0,2	0,1	0,1	—
Kuźnica Grabowska. .	8.099	97,6	96,1	—1,5	0,9	1,8	+0,9	1,5	2,1	+0,6	—	—	—
Lututów . . .	7.411	88,8	79,8	—9,0	1,1	4,5	+3,4	9,9	15,5	+5,6	0,2	0,2	—

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Mierzyce . . .	8.283	97,7	95,9	—1,8	0,9	1,6	+0,7	1,4	2,5	+1,1	—	—	—
Mokrsko . . .	7.422	97,6	98,1	+0,5	1,5	0,4	—1,1	0,9	1,5	+0,6	—	—	—
Naramice . . .	10.125	89,8	93,4	+3,6	9,0	5,4	—3,6	1,2	1,2	—	—	—	—
Praszka . . .	13.923	82,5	79,3	—3,2	2,8	1,8	—1,0	14,3	18,7	+4,4	0,4	0,2	—0,2
Radoszewice .	10.356	91,8	90,4	—1,4	0,1	0,6	+0,5	7,9	8,9	+1,0	0,1	0,1	—
Rudniki . . .	9.957	99,3	96,3	—3,0	0,0	0,5	+0,5	0,5	2,9	+2,4	0,2	0,3	+0,1
Semkowice . .	6.255	96,5	96,9	+0,4	1,2	1,4	+0,2	2,3	1,7	—0,6	—	—	—
Skomlin . . .	7.066	97,2	97,2	—	2,0	1,4	—0,6	0,8	1,1	+0,3	—	0,3	+0,3
Skrzynki . . .	5.671	97,1	98,3	+1,2	0,4	0,1	—0,3	2,2	1,4	—0,8	0,3	0,2	—0,1
Skrzynno. . .	7.306	91,4	96,1	+4,7	6,5	2,3	—4,2	1,9	1,5	—0,4	0,2	0,1	—0,1
Sokolniki. . .	7.187	98,6	98,5	—0,1	0,6	0,8	+0,2	0,8	0,7	—0,1	—	0,0	+0,0
Starzenice . .	7.288	97,0	97,5	+0,5	1,0	1,8	+0,8	2,0	0,7	—1,3	—	—	—
os. Wieruszów.	7.870	60,2	55,2	—5,0	0,5	0,4	—0,1	39,1	43,4	+4,3	0,2	1,0	+0,8
Wydrzyn . . .	6.481	98,4	97,9	—0,5	0,8	0,9	+0,1	0,8	1,0	+0,2	—	0,2	+0,2
II. Gub. Piotrkowska	**1.901.662**	**73,0**	**70,3**	**—2,7**	**13,6**	**12,9**	**—0,7**	**13,0**	**15,7**	**+2,7**	**0,4**	**1,1**	**+0,7**
9. *pow. Rawski* .	90.936	82,5	83,1	+0,6	5,2	4,5	—0,7	12,1	12,1	—	0,2	0,3	+0,1
m. Rawa . . .	9.793	50,7	44,0	—6,7	2,5	1,6	—0,9	46,2	52,2	+6,0	0,6	2,2	+1,6
Boguszyce . .	4.153	90,6	84,0	—6,6	7,1	14,1	+7,0	1,8	1,9	+0,1	0,5	0,0	—0,5
Budziszewice .	4.435	68,7	75,8	+7,1	23,3	21,9	—1,4	7,8	2,2	—5,6	0,2	0,1	—0,1
Czerniewice. .	5.739	87,3	90,7	+3,4	9,7	7,9	—1,8	2,9	1,4	—1,5	0,1	—	—0,1
Góra	10.905	75,8	77,7	+1,9	0,3	—	—0,3	23,7	22,2	—1,5	0,2	0,1	—0,1
Hortatowice. .	5.055	97,5	98,8	+1,3	0,1	0,3	+0,2	2,4	0,9	—1,5	0,0	—	—0,0
Lubania . . .	7.253	96,3	99,4	+3,1	0,5	0,1	—0,4	3,2	0,5	—2,7	—	—	—
Lubochnia . .	7.934	84,6	83,6	—1,0	5,3	5,0	—0,3	9,9	11,1	+1,2	0,2	0,3	+0,1
Maryanów . .	7.393	70,0	71,9	+1,9	3,2	0,9	—2,3	26,7	27,1	+0,4	0,1	0,1	—
Regnów . . .	7.353	95,4	98,3	+2,9	1,5	1,0	—0,5	3,0	0,7	—2,3	0,1	—	—0,1
Rzeczyca . . .	6.970	89,2	91,2	+2,0	7,7	6,7	—1,0	3,1	2,1	—1,0	—	—	—
Stara Wieś . .	4.066	92,9	90,7	—2,2	6,3	8,7	+2,4	0,8	0,6	—0,2	—	—	—
Wałowice. . .	5.921	96,2	99,0	+2,8	2,7	0,6	—2,1	1,1	0,4	—0,7	—	—	—
Żelechlin . . .	3.966	86,1	87,6	+1,5	12,3	11,6	—0,7	1,3	0,8	—0,5	0,3	0,0	—0,3
10. *pow. Brzeziński*	136.102	62,4	62,3	—0,1	20,1	18,2	—1,9	17,3	19,1	+1,8	0,2	0,4	+0,2
m. Brzeziny. .	14.919	38,9	35,2	—3,7	11,1	9,0	—2,1	49,9	55,0	+5,1	0,1	0,8	+0,7
m. Tomaszów .	27.455	29,1	32,3	+3,2	28,8	29,8	+1,0	41,3	36,8	—4,5	0,8	1,1	+0,3
Będków . . .	4.945	88,0	90,1	+2,1	3,1	3,4	+0,3	8,9	6,5	—2,4	—	—	—
Biała	3.451	71,1	75,3	+4,2	27,4	24,0	—3,4	1,3	0,7	—0,6	0,2	—	—0,2
Bratoszewice .	9.392	69,6	76,4	+6,8	6,7	4,6	—2,1	23,6	18,9	—4,7	0,1	0,1	—
Ciosny. . . .	5.102	54,9	59,1	+4,2	44,1	40,1	—4,0	1,0	0,8	—0,2	—	—	—

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Długie . . .	3.886	64,7	66,2	+1,5	34,7	32,8	—1,9	0,3	1,0	+0,7	0,3	—	—0,3
Dmosin . . .	3.764	94,5	96,6	+2,1	4,1	1,6	—2,5	1,4	1,8	+0,4	0,0	—	—0,0
Dobra	10.109	57,6	63,9	+6,3	15,9	15,5	—0,4	26,3	20,5	—5,8	0,2	0,1	—0,1
Gałkówek . .	8.306	54,3	62,5	+8,2	44,3	35,1	- 9,2	1,4	1,9	+0,5	0,0	0,5	+0,5
Lipiny	3.494	73,4	73,3	—0,1	26,3	26,0	—0,3	0,3	0,6	+0,3	0,0	0,1	+0,1
Łazisko . . .	16.706	75,5	82,4	+6,9	12,8	9,8	—3,0	11,5	7,6	—3,9	0,2	0,2	—
Łaznów . . .	2.629	88,7	92,1	+3,4	7,6	4,0	—3,6	3,1	3,2	+0,1	0,6	0,7	+0,1
Mikołajów . .	5.121	56,6	68,9	+12,3	40,7	30,2	—10,5	2,6	0,9	—1,7	0,1	—	—0,1
Mroga Dolna .	5.723	89,5	92,1	+2,6	5,0	4,2	—0,8	5,4	3,6	—1,8	0,1	0,1	—
Niesułków . .	4.057	90,0	91,1	+1,1	9,3	8,6	—0,7	0,6	0,3	—0,3	0,1	—	—0,1
Popień. . . .	7.043	81,1	61,0	—20,1	4,7	17,4	+12,7	14,2	21,4	+7,2	0,0	0,2	+0,2
11. *m. Łódź* . .	393.526	41,1	49,2	+8,1	33,5	25,8	—7,7	24,8	22,5	—2,3	0,6	2,5	+1,9
12. *pow. Łódzki* .	184.032	57,1	56,0	—1,1	30,8	31,0	+0,2	12,0	12,7	+0,7	0,1	0,3	+0,2
m. Zgierz. . .	18.483	37,8	46,6	+8,8	37,8	29,0	—8,8	24,1	24,0	—0,1	0,3	0,4	+0,1
Babice	2.455	64,0	67,6	+3,6	35,6	32,4	—3,2	0,4	—	—0,4	0,0	—	—0,0
Bełdów . .	2.806	54,6	46,3	—8,3	45,0	53,7	+8,7	0,4	—	- 0,4	0,0	—	—0.0
Brojce	4.164	63,5	60,6	—2,3	36,4	39,3	+2,9	0,1	0,1	—	0,0	—	—0,0
Brus	6.781	71,5	84,8	+13,3	27,2	15,1	—12,1	1,2	—	—1,2	0,1	0,1	—
Bruzyca . . .	10.963	27,2	19,7	—7,5	53,1	52,1	- 1,0	19,5	27,9	+8,4	0,2	0,3	+0,1
Chojny[1]) . .	10.361	79,8	72,7	—7,1	19,8	25,9	+6,1	0,4	1,1	+0,7	0,4	0,3	—0,1
Czarnocin . .	5.882	95,5	98,3	+2,8	3,9	1,2	—2,7	0,6	0,5	- 0,1	—	—	—
Dzierzązna . .	2.830	91,5	77,7	—13,8	8.4	22,3	+13,9	—	—	—	0,1	—	—0,1
Górki	6.690	72,9	79,1	+6,2	2,9	0,4	—2,5	23,8	20,4	—3,4	0,4	0,1	—0,3
Gospodarz . .	5.424	80,0	77,8	—2,2	14,7	18,0	+3,3	5,1	4,1	—1,0	0,2	0,1	—0,1
Lucymierz . .	4 454	49,1	67,8	+18,7	48,9	31,7	—17,2	2,0	0,5	—1,5	—	—	—
Łagiewniki . .	4.886	89,6	92,1	+2,5	9,9	7,0	—2,9	0.5	0,9	+0,4	—	—	—
Nakielnica . .	2.949	81,8	74,8	—7,0	17,9	25,2	+7,3	0,3	—	—0,3	—	—	—
Nowosolna . .	5.835	30,9	31,0	+0,1	68,4	67,7	—0,7	0,6	1,2	+0,6	0,1	0,1	—
Puczniów. . .	4.462	91,7	90,9	—0,8	8,0	8,6	+0,6	0,3	0,5	+0,2	—	—	—
Radogoszcz . .	59.522	41,9	42,2	+0,3	36,1	36,8	+0,7	21,8	20,4	—1,4	0,2	0,6	+0,4
Rąbień. . . .	3.116	36,0	49,7	+13,7	63,6	49,6	—14,0	0,4	0,6	+0,2	—	0,1	+0,1
Rszew. . . .	11.566	44,4	43,7	—0,7	41,5	41,4	—0,1	13,9	14,7	+0,8	0,2	0,2	—
Wiskitno . . .	6.043	70,0	73,1	+3,1	27,3	26,2	—1,1	2,5	0,7	—1,8	0,2	—	—0,2
Żeromin . . .	4.360	98,3	99,3	+1,0	0,8	0,2	—0 6	0,9	0 5	—0,4	0,0	—	—0.0

[1]) Dla r. 1893 W. K. S. podaje 100,4% ludności.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
13. *pow. Łaski* . .	160.580	74,6	74,4	—0,2	15,4	13,8	—1,6	9,9	11,6	+1,7	0,1	0,2	+0,1
m. Łask . . .	5.820	35,2	43,4	+8,2	1,0	—	— 1,0	63,4	55,7	—7,7	0,4	0,9	+0,5
m. Pabianice. .	37.491	60,7	65,0	+4,3	21,2	14,4	—6,8	17,9	20,0	+2,1	0,2	0,6	+0,4
Bałucz. . . .	6.335	92,7	91.7	—1,0	6,4	8,3	+1,9	0,9	—	—0,9	—	—	—
Buczek . . .	6.666	93,1	95,3	+2,2	5,6	3,3	—2,3	1,2	1,3	+0,1	0,1	0,1	—
Chociw . . .	4.214	98.7	97,4	—1,3	0,3	—	—0,3	1,0	2,3	+1,3	—	0,3	+0,3
Dąbrowa Rusiecka . . .	6.758	96,2	96,1	—0,1	0,7	0,1	—0,6	3,0	3,8	+0,8	0,1	—	—0,1
Dąbrowa Widawska . .	7.674	78,6	76,7	—1,9	0,8	1,0	+0,2	20,5	22.2	+1,7	0,1	0,1	—
Dłutów . . .	6.316	86.3	95,8	+9,5	12,8	3,1	—9,7	0,9	1,1	+0.2	—	—	—
Dzbanki . . .	9.182	74,4	66,6	—7,8	14,6	7,2	—7,4	10,8	26,1	+15,3	0,2	0,1	—0,1
Górka Pabiańska	11.230	62,9	67,4	+4,5	36,5	31,6	—4.9	0,6	0,8	+0,2	—	0,2	+0,2
Lutomiersk . .	6.788	67,6	71,4	+3,8	9,7	8.8	—0,9	22,6	19,8	—2,8	0,1	0,0	—0,1
Łask . . .	6.062	78,1	66,2	—11,9	20,9	30,0	+9,1	1,0	3,5	+2,5	—	0,3	+0,3
Pruszków . .	4.225	83,9	89,3	+5,4	14,5	9,9	—4,6	1,5	0,8	—0,7	0,1	0,0	—0,1
Widzew . .	7.937	73,9	74,8	+0,9	25,8	24,7	—1,1	0.3	0,5	+0,2	0,0	0,0	—
Wodzierady . .	4.391	79,4	77,8	—1,6	19,1	21,4	+2,3	1,5	0,8	— 0,7	—	—	—
Wola Wężykowa	4.619	97,6	98,1	+0.5	0,5	0,3	—0,2	1,9	1,3	—0,6	0,0	0,3	+ 0,3
Wygiełzów . .	4.867	88,7	90,0	+1,3	9,6	8,5	—1,1	1,7	1,4	— 0,3	—	0,1	+0,1
Wymysłów . .	7.323	79,3	89,2	+9,9	20,0	10,6	—9,4	0,5	0,2	—0,3	0,2	—	—0,2
Zapolice . . .	5.860	79,8	93,3	+13,5	19,6	5,9	—13,7	0,6	0,8	+0,2	—	—	—
Zelów	6.822	14,6	17,8	+3,2	76,2	59,0	—17.2	9,1	23,1	+14,0	0,1	0,1	—
14. *pow. Piotrkowski*	187.704	78,0	75,6	—2,4	9,9	9,6	—0,3	11,3	13,2	+1,9	0,8	1,6	+0,8
m. Piotrków. .	38.114	53,2	51,8	—1,4	3,5	3,9	+0,4	38,7	36,7	—2,0	4,6	7,6	+3,0
Bełchatówek. .	13.342	60,0	53,1	—6,9	13,4	17,8	+4,4	26,5	28,8	+2,3	0,1	0,3	+0,2
Bogusławice .	9.814	87,8	91,9	+4,1	5,9	3,8	—2,1	5,9	4,2	— 1,7	0,4	0,1	—0,3
Bujny	7.057	77,8	72,3	—5,5	21,7	26,9	+5,2	0,5	0,8	+0,3	—	—	—
Chabielice . .	3.637	87,0	91,0	+4,0	8,1	5,9	—2,2	4,9	3,1	—1,8	—	—	—
Golesze . . .	5.778	79,5	85,3	+5,8	19,3	14,3	—5,0	0,9	0,3	—0,6	0,3	0,1	—0,2
Gorzkowice . .	4.681	79,1	87,4	+8,3	12,6	4,2	—8,4	8,3	8,3	—	—	0,1	+0,1
Grabica . . .	5.489	98,1	98,6	+0,5	1,3	0,9	—0,4	0,6	0,5	—0,1	0,0	—	—0,0
Kamieńsk . .	8.292	74,0	76,7	+2,7	15,3	10,6	—4,7	10,5	12,5	+2,0	0,2	0,2	—
Kleszczów . .	6.720	64,1	65,1	+1,0	29,2	27,0	—2,2	6,6	7,9	+1,3	0,1	—	—0,1
Kluki	8.366	93,3	89,6	—3,7	6,1	9,4	+3,3	0,6	1,0	+0,4	—	0,0	+ 0,0
Krzyżanów . .	5.081	95,6	93,4	—2,2	2,3	3,4	+1,1	2,0	3,1	+1,1	0,1	0,1	—
Łęczno . . .	12.583	74,7	74,3	—0,4	9,7	8,5	—1,2	15,4	17,0	+1,6	0,2	0,2	—
Łękawa . . .	5.735	94,9	94,8	— 0,1	2,0	1,4	—0,6	3,1	3,8	+0,7	—	—	—

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Parzniewice . .	6.342	84,6	83,6	−1,0	12,1	14,3	+2,2	3,3	2,1	−1,2	—	—	—
Podolin . . .	4.567	89,9	85,7	−4,2	5,6	7,6	+2,0	4,5	6,7	+2,2	—	—	—
Ręczno . . .	9.761	95,0	95,4	+0,4	2,8	2,4	−0,4	2,2	2,1	−0,1	—	0,1	+0,1
Rozprza . . .	8.511	78,4	80,7	+2,3	10,7	8,2	−2,5	10,8	10,8	—	0,1	0,3	+0,2
Szydłów . . .	7.127	73,9	66,7	−7,2	25,7	32,5	+6,8	0,3	0,6	+0,3	0,1	0,2	+0,1
Uszczyn . . .	5.453	79,3	89,3	+10,0	16,6	9,0	−7,6	3,6	1,6	−2,0	0,5	0,1	−0,4
Wadlew . . .	5.033	87,8	91,4	+3,6	11,1	8,0	−3,1	0,9	0,5	−0,4	0,2	0,1	−0,1
Woźniki . . .	6.221	93,7	93,2	−0,5	5,8	6,3	+0,5	0,5	0,5	—	—	—	—
15. *pow. Radomski*	168.625	88,1	87,6	−0,5	2,8	2,7	−0,1	9,0	9,4	+0,4	0,1	0,3	+0,2
m. Radomsk. .	18.620	47,0	51,2	+4,2	1,3	1,6	+0,3	51,0	45,6	−5,4	0,7	1,6	+0,9
Brudzice . . .	5.957	82,2	82,0	−0,2	15,6	15,4	−0,2	2,1	2,5	+0,4	0,1	0,1	—
Brzeźnica[1]) . .	7.039	85,5	85,6	+0,1	3,5	4,9	+1,4	11,0	9,4	−1,6	0,2	0,1	−0,1
Dąbrowa . . .	5.976	99,0	98,8	−0,2	0,3	0,1	−0,2	0,7	1,1	+0,4	0,0	0,0	—
Dmienin . . .	8.592	84,6	82,3	−2,3	13,1	13,6	+0,5	2,3	4,0	+1,7	—	0,1	+0,1
Dobryszyce . .	4.012	97,2	96,1	−1,1	1,7	2,4	+0,7	1,1	1,4	+0,3	0,0	0,1	+0,1
Garnek . . .	4.523	97,1	98,9	+1,8	0,7	—	−0,7	2,2	1,0	−1,2	—	0,1	+0,1
Gidle	9.701	78,5	81,3	+2,8	—	—	—	21,4	18,4	−3,0	0,1	0,3	+0,2
Gosławice . .	4.840	91,9	92,6	+0,7	7,5	6,6	−0,9	0,6	0,8	+0,2	—	—	—
Kobiele . . .	5.757	92,5	92,3	−0,2	5,0	4,1	−0,9	2.5	3,6	+1,1	—	0,0	+0,0
Konary . . .	5 868	96,8	99,1	+2,3	0,0	0,1	+0,1	3,1	0,8	−2,3	0,1	—	−0,1
Koniecpol. . .	7.014	85,0	91,2	+6,2	—	—	—	15,0	8,6	−6,4	—	0 2	+0,2
Kruszyna. . .	8.107	96,6	96,0	−0,6	0,3	0,4	+0,1	3,1	3,2	+0,1	—	0,4	+0,4
Maluszyn. . .	8.278	99,3	96,8	−2,5	0,1	1,3	+1,2	0,6	1,7	+1,1	—	0,2	+0,2
Masłowice . .	6.157	92,9	94,7	+1,8	5,4	3,1	−2,3	1,7	2,1	+0,4	—	0,1	+0,1
Pajęczno . . .	7.467	85,6	82,8	−2,8	0,1	0,6	+0,5	14,1	16,5	+2,4	0,2	0,1	−0,1
Przerąb . . .	6.704	90,9	93,3	+2,4	3,1	3,0	−0,1	6,0	3,7	−2,3	—	—	—
Radomsk . . .	6.640	98,2	98,5	+0,3	0,6	0,9	+0,3	1,2	0,6	−0,6	0,0	0,0	—
Radziechowice .	6.358	97,3	99,1	+1,8	0,0	—	−0,0	2,5	0,8	−1,7	0,2	0,1	−0,1
Rząśnia . . .	4.547	93,8	94,3	+0,5	0,5	0,2	−0,3	5,7	5,5	−0,2	—	—	—
Rzeki	5.055	96,2	94,3	−1,9	0,4	0,6	+0,2	3,4	4,9	+1,5	—	0,2	+0,2
Sulmierzyce . .	5.517	92,5	91,1	−1,4	1,6	0,7	−0,9	5,9	8,1	+2.2	—	0,1	+0,1
Wielgomłyny . .	6.426	95,1	95,2	+0,1	4,0	3,8	−0,2	0,9	0,8	−0,1	—	0,2	+0,2
Zamość . . .	5.605	96,5	95,2	−1,3	1,4	—	−1,4	2,0	3,6	+1,6	0,1	1,2	+1,1
Żytno	3.865	91,1	93,4	+2,3	6,7	4,2	−2,5	2,2	2,4	+0,2	—	—	—

[1]) W r. 1893 W. K. S. podaje 100,2%.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
16. *pow. Częstochowski* . .	220.794	86,5	83,2	- 3,3	1,0	1,1	+0,1	12,0	14,9	+2,9	0,5	0,8	+ 0,3
m. Częstochowa	69.525	65,4	65,3	—0,1	1,7	1,1	- 0,6	30,9	31,7	+0,8	2,0	1,9	—0,1
Dzbów . . .	5.825	96,9	98,7	+1,8	0,4	0,1	—0,3	2,3	1,0	—1,3	0,4	0.2	—0,2
Grabówka . .	11.895	93,8	93,6	—0,2	4.9	2,8	—2,1	1,2	3,4	+2,2	0,1	0,2	+ 0,1
Huta Stara . .	12 806	99,9	96,4	—3,5	0,1	1,3	+1,2	—	1,4	+1,4	—	0,9	+ 0,9
Kamienica Polska	5.041	98,1	97,9	- 0.2	0,3	0,0	- 0.3	1,6	1,7	+0,1	0,0	0,4	+ 0,4
Kamyk . . .	9.873	79,3	73,6	—5,7	0,1	0,1	—	20,3	25,4	+5,1	0,3	0,9	+ 0,6
os. Krzepice. .	3.879	54,2	53,7	- 0 5	0,2	—	- 0,2	45,1	45,6	+0,5	0,5	0,7	+ 0,2
Kuźniczka . .	6.027	98,6	99,7	+1,1	—	0,0	+0,0	1,4	0,3	—1,1	—	—	—
Lipie	8 242	91,1	87,3	- 3,8	7,1	11,2	+4,1	1,8	1,5	—0,3	—	0,0	+ 0,0
Miedzno . . .	7.978	97,3	97,8	+0,5	0,2	—	—0,2	2,5	2,2	—0,3	—	0,0	+ 0,0
Mykanów . .	5.170	97.3	96,2	—1,1	0,2	1,1	+ 0,9	2,4	2,7	+0,3	0,1	0,0	—0,1
Olsztyn . . .	7.027	96,0	96,0	—	—	—	—	4,0	3,9	—0,1	—	0,1	+ 0,1
Opatów . . .	7.133	98,5	98,8	+0,3	0,1	0,1	—	1,4	1,1	—0,3	—	0,0	+ 0,0
Panki	7.094	92,1	92,1	—	0,0	—	—0,0	7,7	7,7	—	0,2	0,2	—
Popów. . . .	5.134	97,6	98,3	+0,7	0,4	0,7	+0,3	2,0	1,0	—1,0	0,0	—	—0,0
Potok Złoty. .	5.771	88.3	87,0	—1,3	0,3	—	—0,3	11,3	12,8	+1,5	0,1	0,2	+ 0,1
Przyrów . . .	7.674	77,2	74,4	—2,8	—	—	—	22,7	25,5	+2,8	0,1	0,1	—
Przystajn. . .	7.435	97,1	98,4	+1,3	0,1	—	- 0,1	2,6	1,5	—1,1	0,2	0,1	- 0,1
Rędziny . . .	8.080	96,8	97,0	+0,2	0,6	0,8	+0,2	2,6	2,1	- 0,5	—	0,1	+ 0,1
Rększowice . .	4.727	99,0	99,3	+0,3	—	—	—	0,9	0,7	- 0,2	0,1	0,0	—0,1
Wancerzów. .	7.769	88,6	82,5	—6,1	0,1	—	—0,1	10,9	17,2	+6,3	0,4	0,3	—0,1
Węgłowice . .	6.689	97,8	96,5	—1,3	0,4	0,4	—	1,6	1,9	+0,3	0,2	1,2	+ 1,0
17. *pow. Będziński*	359.363	87,1	79,8	- 7,3	3,2	3,0	—0,2	9,3	16,0	+6,7	0,4	1,2	+ 0,8
m. Będzin . .	45.716	37,9	49,0	+11,1	0,6	1,3	+0,7	60,7	48,3	—12,4	0,8	1,4	+ 0,6
Bobrowniki . .	11.821	99,1	97,3	—1,8	—	0,1	+0,1	0,9	2,5	+1,6	—	0,1	+ 0,1
Choroń . . .	6.312	99,2	98,5	—0,7	0,0	—	—0,0	0,8	1,3	+0,5	—	0,2	+ 0,2
Górna	36.120	85,7	78,3	—7,4	8,4	3,5	—4,9	5,3	16,7	+11,4	0,6	1,5	+ 0,9
Gzichów . . .	23.320	85,5	77,0	—8,5	9,1	7,4	—1,7	4,9	13,7	+8,8	0,5	1,9	+ 1,4
m. Sosnowiec[1]).	80.710												
Koziegłowy .	5.781	99,0	99.4	+0,4	—	—	—	0,9	0,5	—0,4	0,1	0,1	—
Kromołów . .	28.724	81,1	78,4	—2,7	8,3	1,4	—6,9	10,3	19,7	+9,4	0,3	0,5	+ 0,2

[1]) Sosnowiec w r. 1893 należał do gm. Gzichów, nie stanowiąc odrębnej jednostki. W r. 1909 miał katolików 71,8%, ewangelików 9,1%, żydów 16,8%, prawosławnych 2,3%, gmina zaś Gzichów bez Sosnowca 94,4% katolików, 0,5% ewangelików, 4,6% żydów i 0,5% prawosławnych.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Łosień. . . .	7.143	98,6	99,6	+1,0	—	—	—	1,3	0,4	−0,9	0.1	0,0	−0,1
Niegowa . . .	6.537	99,5	98,9	−0,6	—	0,0	+0,0	0,4	1,1	+0,7	0,1	—	- 0,1
Olkusko-Siewierska . .	25.530	95,9	83,0	−12,9	1,0	2,5	+1,5	1,4	11,6	+10,2	1,7	2,9	+ 1,2
Ożarowice . .	6.411	98,7	98,4	−0,3	0,2	0,1	− 0,1	0,9	1,3	+0,4	0,2	0,2	—
Pińczyce . . .	7.554	98,3	96,9	−1,4	0.1	0,8	+0,7	1,6	2.3	+0,7	0,0	—	−0,0
Poręba Mrzygłodska . .	8.081	95,5	96,3	+0,8	0,1	0,2	+0,1	4,3	3,3	−1,0	0,1	0,2	+ 0,1
Rokitno Szlacheckie. . .	12.848	96,8	96,3	−0.5	0,2	0,1	−0,1	2,7	3,4	+0,7	0,3	0,2	−0,1
Rudnik Wielki .	7.792	97,6	96,2	−1,4	—	—	—	2,1	3,5	+1,4	0,3	0,3	—
os. Siewierz. .	2.842	90,7	90,9	+0,2	—	—	—	8,9	8,9	—	0,4	0,2	−0,2
Sulików . . .	9.543	99,5	99,6	+0,1	0,1	0,0	−0,1	0,4	0,4	—	0,0	—	− 0,0
Włodowice . .	6.704	94,4	94,4	—	0,2	—	−0,2	5,4	5,6	+0,2	—	0,0	+0,0
Wojkowice Kościelne. . .	7.894	98,7	98,7	—	0,1	0,1	—	1,2	1,0	−0,2	—	0,2	+0,2
Żarki	11.980	70,9	66,8	−4,1	0,5	0,4	−0,1	28,5	32,6	+4,1	0,1	0,2	+0,1
III. Gub. Kielecka	**973.247**	**87.6**	**88,4**	**+0,8**	**0,3**	**0,3**	-	**11,8**	**10,9**	**−0,9**	**0,3**	**0,4**	**+0,1**
18. *pow. Olkuski* .	152.013	87,6	88,8	+1,2	0,1	0,1	—	12,1	10,8	−1,3	0,2	0,3	+0,1
m. Olkusz . .	6.032	41,9	42,8	+0,9	—	0,5	+0,5	57,0	53,8	−3,2	1,1	2,9	+1,8
Bolesław . . .	14.409	98,8	98,9	+0,1	0,1	0,2	+0,1	1,1	0,9	−0,2	0,0	—	−0,0
Cianowice . .	9.476	97,6	98,0	+0,4	—	0,0	+0,0	2,2	1,7	−0,5	0,2	0,3	+0,1
Jangrot . . .	14.323	99,2	99,4	+0,2	0,1	—	−0,1	0,7	0,5	−0,2	0,0	0,1	+0,1
Kidów. . . .	6.737	98,8	99,7	+0,9	—	—	—	1,2	0,2	−1,0	—	0,1	+0,1
Kroczyce . . .	5.317	96,9	95,6	− 1,3	—	—	—	3,1	4,4	+1,3	—	0,0	+0,0
Minoga . . .	11.594	95,2	93,6	− 1,6	—	—	—	4,6	6,2	+1,6	0,2	0,2	—
Ogrodzieniec .	9.259	95,4	96,1	+0,7	0,1	0,2	+0,1	3,9	2,8	−1,1	0,6	0,9	+0,3
Pilica . . .	17.181	68,8	69,4	+0,6	0,6	0,6	—	30,5	29,9	−0,6	0,1	0.1	—
Rabsztyn . . .	11.506	99,6	99,5	−0,1	—	—	—	0.3	0,4	+0,1	0,1	0,1	—
os. Sławków .	5.183	95,1	87.4	− 7.7	—	—	—	4,8	12,1	+7,3	0,1	0,5	+0,4
Sułoszowa . .	13.113	98,1	99,5	+1,4	0,1	—	−0,1	1,8	0,5	−1,3	0,0	0,0	—
Wolbrom . . .	14.933	63,0	71,4	+8,4	—	0,1	+0,1	36,8	28,3	−8,5	0,2	0,2	—
Żarnowiec . .	12.950	86,6	89,1	+2,5	0,0	0,1	+0,1	13,3	10.8	−2,5	0,1	0,0	−0,1
19. *pow. Miechowski*	150.414	95,7	95,2	- 0,5	0,0	0,0	—	4.2	4,5	+ 0,3	0,1	0,3	+ 0,2
m. Miechów. .	3.783	70,2	60,0	−10,2	—	0,1	+0,1	28,9	35,4	+ 6,5	0,9	4,5	+3,6
Gruszów . . .	4.738	96,2	93,2	−3,0	—	—	—	3,2	5,9	+2,7	0,6	0,9	+0,3

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Igołomia . . .	4.170	98,6	98,5	—0,1	—	—	—	1,1	1,0	— 0,1	0,3	0,5	+0,2
Iwanowice . .	5.210	98,0	99,1	+1,1	0,0	0,0	—	1,9	0,9	—1,0	0,1	—	—0,1
Kacice	6.497	99,3	99,1	—0,2	—	0,1	+0,1	0,7	0,8	+0,1	0,0	0,0	—
Klimontów .	5.273	98,8	99,5	+0,7	—	—	—	1,2	0,5	—0,7	—	0,0	+0,0
Koniusza . . .	5.362	98,3	99,1	+0,8	—	—	—	1,7	0,7	—1,0	—	0,2	+0,2
Kowala . . .	4.822	97,9	97,9	—	—	—	—	2,1	2,1	—	—	—	—
Kozłów . . .	6.913	98,1	98,7	+0,6	—	—	—	1,9	1,2	—0,7	—	0,1	+0,1
Książ Wielki .	11.693	85,3	86,7	+1,4	0,0	—	—0,0	14,6	13,2	—1,4	0,1	0,1	—
Luborzyce . .	5.998	98,8	99,4	+0,6	0,0	—	—0,0	1,1	0,5	—0,6	0,1	0.1	—
Łętkowice . .	4.257	98,6	97,6	—1,0	0,0	—	—0,0	1.2	2,4	+1,2	0,2	—	—0,2
Michałowice. .	6.408	97,5	98,2	+0,7	0,1	—	—0,1	1.7	1,1	—0,6	0,7	0,7	—
Miechów . . .	6 562	98,8	98,1	— 0,7	—	—	—	0,8	1,1	+0,3	0,4	0,8	+0,4
Niedźwiedź . .	5.286	98,3	99,1	+0,8	—	—	—	1,7	0,9	—0,8	—	—	—
Nieszków. . .	4.919	98,5	97,3	—1,2	—	—	—	1,5	2,7	+1.2	—	—	—
Pałecznica . .	6.653	98,5	98,9	+0,4	0,0	—	—0,0	1,5	1,0	—0,5	—	0,1	+0,1
os. Proszowice	3.501	86,6	75,4	—11,2	—	—	—	13,4	24,1	+10,7	—	0,5	+0,5
Racławice . .	6.360	96,8	98,4	+1,6	—	—	—	3,0	1,6	—1,4	0,2	—	—0,2
Rzeżuśnia . .	9.635	97,7	97,2	—0,5	0.1	0,1	—	2,2	2,7	+0,5	—	—	—
os. Słomniki .	4.551	83,5	82,2	—1,3	—	—	—	16,3	17,3	+1,0	0,2	0,5	+0,3
Tczyca . . .	8.805	97,3	96,1	—1,2	0,1	—	—0,1	2,5	3,6	+1,1	0,1	0,3	+0,2
Wawrzęczyce .	5 033	99,2	98,6	—0,6	—	—	—	0,8	1,3	+0,5	—	0,1	+0,1
Wielko Zagórze[1]) . . .	9.074	98,6	99,2	+0.6	—	—	—	1,3	0,8	—0,5	0,0	—	—0,0
Wierzbno . .	4.911	98,1	98,6	+0,5	—	—	—	1,9	1,2	—0,7	—	0,2	+0,2
20. *pow. Pińczowski*	138.015	84,2	87.3	+3,1	0,0	0,0	—	15,6	12,5	—3,1	0,2	0,2	—
m. Pińczów . .	10.480	35,9	44,1	+8,2	—	0,3	+0,3	62,7	53,4	— 9,3	1,4	2,2	+0,8
m. Działoszyce.	6.481	12,1	15,8	+3,7	0,1	—	—0,1	87,4	84,0	— 3,4	0,4	0.2	—0,2
Bejsce	4.940	97,2	97,9	+0,7	—	—	—	2,6	2,1	—0,5	0,2	0,0	— 0,2
Boszczynek . .	5.600	98,9	98,9	—	—	—	—	1,1	1,1	—	—	—	—
Chotel Czerwony	7.045	48,3	63,5	+ 15,2	—	—	—	51,7	36,3	—15,4	—	0,2	+0,2
Chrobierz. . .	6.269	95,8	97,2	+1,4	0,0	0,0	—	4,0	2,6	—1,4	0,2	0,2	—
Czarkowy . .	8.552	98,9	99,2	+0,3	—	—	—	1,0	0,8	—0,2	0,1	—	—0,1
Czarnocin . .	3.891	98,3	98,9	+0,6	0,0	—	—0,0	1,7	1,1	—0,6	—	—	—
Dobiesławice .	5.903	92,7	98,6	+5,9	—	—	—	7,2	1,4	—5,8	0,1	—	—0.1
Drożejewice. .	7.702	89,3	93,8	+4,5	—	—	—	10,5	6,2	—4,3	0,2	—	—0,2
Filipowice . .	8.842	93,0	91,9	—1,1	—	—	—	6,8	8,0	+1,2	0,2	0,1	—0,1

[1]) W. K. S. w r. 1893 wykazuje 99,9%.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Góry	6.472	90,3	98,1	+7,8	—	0,0	+0,0	9,7	1,9	—7,8	—	—	-
Kazimierza Wielka . . .	5 856	96,0	97,3	+1,3	—	0,1	+0,1	3,7	2,4	—1,3	0,3	0,2	—0,1
Kliszów . . .	6.231	97,7	96,1	—1,6	—	—	—	2,3	3,9	+1,6	—	—	—
Kościelec . . .	4.138	92,9	96,9	+4,0	—	—	—	7,0	2,9	—4,1	0,1	0,2	+0,1
Nagorzany . .	4.193	92,2	98,4	+6,2	—	0,0	+0,0	7,7	1,6	—6,1	0,1	—	—0,1
Opatowiec . . .	7.494	96,3	97,0	+0,7	0,0	—	—0,0	3,5	2,9	—0,6	0,2	0,1	—0,1
Pińczów . . .	5.060	98,2	99,5	+1,3	—	0,1	+0,1	1,8	0,4	—1,4	—	—	—
Sancygniów . .	4.496	92,4	93,8	+1,4	—	—	—	7,6	6,2	—1,4	—	—	—
Topola . . .	5.550	90,2	93,4	+3,2	—	—	—	9,8	6,4	—3,4	—	0,2	+0,2
Zagość . . .	6.128	94,2	98,9	+4,7	—	—	—	5,8	1,1	—4,7	0,0	0,0	—
Złota	6.692	97,3	97,4	+0,1	—	—	—	2,5	2,5	—	0,2	0,1	—0,1
21. *pow. Jędrzejowski* . . .	100.138	89,4	90,0	+0,6	0,1	0,0	—0,1	10,3	9,8	—0,5	0,2	0,2	—
Brzegi	4.845	96,9	98,4	+1,5	—	—	—	2,8	1,5	—1,3	0,3	0,1	—0,2
os. Jędrzejów .	6.562	73,8	67,4	—6,4	0,5	—	—0,5	25,2	32,4	+7,2	0,5	0,2	—0,3
Małogoszcz . .	7.510	91,6	92,3	+0,7	0,4	—	—0,4	7,7	7,6	—0,1	0,3	0,1	—0,2
Mierzwin . . .	8.953	98,0	97,9	—0,1	0,1	1,2	+1,1	1,8	0,9	—0,9	0,1	—	—0,1
Mstyczów . .	6.425	98,5	98,2	—0,3	0,1	—	—0,1	1,2	1,8	+0,6	0,2	—	—0,2
Nagłowice . .	6.029	97,7	95,4	—2,3	0,0	—	—0,0	2,2	4,6	+2,4	0,0	—	—0,0
Nawarzyce[1]). .	6.223	97,0	96,7	—0,3	0,0	—	—0,0	3,0	3,3	+0,3	—	—	—
Przęcław . . .	8.463	98,0	97,8	—0,2	—	—	—	1,7	1,5	—0,2	0,3	0,7	+0,4
Raków. . . .	6.764	98,5	98,1	—0,4	—	—	—	1,5	1,8	+0,3	—	0,1	+0,1
Sędziszów . .	5.219	93,7	88,5	—5,2	0,0	—	—0,0	6,1	11,1	+5,0	0,2	0,4	+0,2
Sobków . . .	9.624	83,7	95,3	+11,6	—	—	—	16,1	4,6	—11,5	0,2	0,1	—0,1
Węgleszyn . .	7.030	96,3	97,3	+1,0	—	0,0	+0,0	3,6	2,6	—1,0	0,1	0,1	—
Wodzisław . .	11.648	60,8	59,0	—1,8	—	—	—	38,9	40,9	+2,0	0,3	0,1	—0,2
Złotniki . . .	4.843	97,2	98,1	+0,9	—	—	—	2,8	1,9	—0,9	0,0	—	—0,0
22. *pow. Włoszczowski.* . .	95.123	87,3	88,1	+0,8	0,8	1,0	+0,2	11,8	10,7	—1,1	0,1	0,2	+0,1
Chrząstów . .	4.620	97,7	97,7	—	0,0	0,3	+0,3	2,3	2,0	—0,3	—	0,0	+0,0
Irządze . . .	8.369	99,2	99,1	—0,1	—	0,0	+0,0	0,8	0,9	+0,1	—	0,0	+0,0
Kluczewko . .	4.330	95,2	93,4	—1,8	1,2	2,1	+0,9	3,6	4,5	+0,9	—	—	—
Krasocin . . .	4.195	83,9	87,8	+3,9	12,3	7,6	—4,7	3,8	4,6	+0,8	—	—	—
Kurzelów. . .	3.963	97,2	94,1	—3,1	0,0	0,0	—	2,6	5.5	+2,9	0,2	0,4	+0,2
Lelów	9.555	89,0	87,6	—1,4	0,2	—	—0,2	10,8	12,2	+1,4	—	0,2	+0,2
Moskarzew . .	10.054	98,0	98,8	+0,8	—	—	—	2,0	1,1	—0,9	—	0,1	+0,1
Oleszno . . .	4.665	97,2	93,4	—3,8	2,8	2,0	—0,8	—	4,5	+4,5	—	0,1	+0,1
Radków . . .	7.878	96,2	96,0	—0,2	—	—	—	3,8	3,8	—	—	0,2	+0,2

[1]) W. K. S. w r. 1893 wykazuje 99,9%.

	Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
			1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
	Rokitno . . .	4 560	99,7	99,7	—	0,1	—	—0,1	0,2	0,3	+0,1	—	—	—
	Secemin . . .	8.759	96,4	98,0	+1,6	—	—	—	3,3	1,8	—1,5	0,3	0,2	—0,1
	Słupia. . . .	6.948	98,1	98,4	+0,3	—	—	—	1,9	1,5	—0,4	—	0,1	+0,1
	os. Szczekociny	3.827	25,0	47,8	+22,8	—		—	74,5	51,7	—22.8	0,5	0,5	—
	Włoszczowa. .	13.400	59,9	56,2	—3,7	0,5	3,1	+2,6	39,2	89,9	+0,7	0,4	0,8	+0,4
23.	*pow. Kielecki* .	179.173	87,0	84,9	—2,1	0,7	0,7	—	11,5	13,5	+2,0	0,8	0,9	+0,1
	m. Kielce. . .	30.818	71,2	58,4	—12,8	1,2	0,8	—0,4	22,5	36,4	+13,9	5,1	4,4	—0,7
	m. Chęciny . .	5.590	28,7	38,6	+9,9	0,0	—	—0,0	71,0	61,1	—9,9	0,3	0,3	—
	Bieliny. . .	7.407	95,7	96,5	+0,8	—	—	—	4,3	3,5	—0,8	—	—	—
	Bodzentyn . .	12.739	88,8	86,0	—2,8	0,1	0,0	—0,1	10,9	13,9	+3,0	0,2	0,1	—0,1
	Cisów	4.385	96,3	97,4	+1,1	0,4	—	—0,4	3,3	2,6	—0,7	—	—	—
	Daleszyce. . .	5.744	91,6	90,9	—0,7	—	0,1	+0,1	8,1	8,5	+0,4	0,3	0,5	+0,2
	Dąbrowa . . .	8.018	97,3	94,1	—3,2	—	—	—	2,6	5,8	+3,2	0,1	0,1	—
	Dyminy . . .	6.639	97,3	96,4	—0,9	0,1	0,1	—	2,4	3,4	+1,0	0,2	0,1	—0,1
	Górno	8.003	97,8	98,1	+0,3	—	—	—	2,2	1,9	—0,3	—	—	—
	Korzecko . . .	6.800	95,9	96,9	+1,0	—	0,0	+0,0	4,1	3,0	—1.1	0,0	0,1	+0,1
	Łopuszno. . .	5.710	74,7	58,9	—15,8	10,3	14,9	+4.6	15,0	26,2	+11,2	—	0,0	+0,0
	Mniów. . . .	6.540	91,5	93,1	+1,6	—	—	—	8,2	6,8	—1,4	0,3	0,1	—0,2
	Morawica. . .	7.276	95,9	93,8	—2,1	0,0	—	—0,0	4,1	6,2	+2,1	0,0	—	—0,0
	Niewachlew . .	9.645	92,1	91,9	—0,2	—	0,1	+0,1	7,8	7,9	+0,1	0,1	0,1	—
	Piekoszów . .	9.291	93,5	95,8	+2.3	1,1	0,7	—0,4	5,1	3,5	—1,6	0,3	—	—0,3
	Samsonów . .	11.883	98,4	97,8	—0,6	—	—	—	1,5	2,0	+0,5	0,1	0,2	+0,1
	Słupia Nowa .	5.381	86,6	79,3	—7,3	—	—	—	13,3	20,0	+6,7	0,1	0,7	+0,6
	Snochowice . .	6.223	95,6	98,4	+2,8	0,3	—	—0,3	4,1	1,6	—2,5	0,0	—	—0,0
	Suchedniów . .	11.129	95,5	92,0	—3,5	0,0	0,1	+0,1	4,3	7,5	+3,2	0,2	0,4	+0,2
	Szczecno . .	5.071	95,4	97,5	+2,1	0,7	—	—0,7	3,8	2,4	—1,4	0,1	0,1	—
	Zajączków . .	4.881	97,1	96,7	—0,4	0,5	0,1	—0,4	2,4	3,0	+0,6	—	0,2	+0,2
24.	*pow. Stopnicki*	158.371	83,2	85,4	+2.2	0,6	0,4	—0,2	16,1	14,1	—2,0	0,1	0,1	—
	m. Chmielnik .	8.440	15,9	21,5	+5,6	—	—	—	83,9	78,3	—5,6	0,2	0,2	—
	Busk	6.306	87,9	85,4	—2,5	0,1	—	—0,1	12,0	14,5	+2,5	—	0,1	+0,1
	Chmielnik . .	6.970	97,2	97,7	+0,5	0,3	0,1	—0,2	2,5	2,2	—0,3	-	—	—
	Drugnia . . .	5.532	87,2	88,4	+1,2	—	0,0	+0,0	12,6	11,6	—1,0	0,2	0,0	—0,2
	Gnojno . . .	6.255	96,7	98,5	+1,8	—	—	—	3,3	1,5	—1.8	0,0	—	—0,0
	Grabki. . . .	4.979	95,4	97,4	+2,0	—	—	—	4,6	2,6	—2,0	0,0	—	—0,0
	Grotniki . . .	6.282	99,4	98,5	—0,9	—	—	—	0,6	1,4	+0,8	-	0,1	+0,1
	Kurozwęki . .	5.740	89,4	90,8	+1,4	—	—	—	10,5	8,7	—1,8	0,1	0,5	+0,4
	Łubnica . . .	4.790	91,7	89,7	—2,0	7,8	9,7	+1,9	0,5	0,6	+0,1	0,0	0,0	—
	Maleszowa . .	4.746	91,3	90,8	- 0,5	0,1	—	—0,1	8,4	9,2	+0,8	0,2	—	—0,2

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
os. Nowy Korczyn. . .	5.275	23,3	26,1	+2,8	—	—	—	76,1	73,5	—2,6	0,6	0,4	—0,2
Oględów . . .	7.377	90,3	98,1	+7,8	7,5	1,8	—5,7	2,2	0,1	—2,1	0,0	—	—0,0
Oleśnica . . .	6.661	95,3	94,7	—0,6	—	—	—	4,6	5,2	+0,6	0,1	0,1	—
Pacanów . . .	9.497	81,5	77,1	—4,4	0,0	—	—0,0	18,3	22,8	+4,5	0,2	0,1	—0,1
Pawłów . . .	6.931	98.2	97,7	—0,5	0,0	0,0	—	1,8	2,2	+0,4	0,0	0,1	+0,1
Pęczelice . . .	4.583	96,9	97,9	+1.0	—	—	—	3,1	2,1	—1,0	0,0	—	—0,0
Potok	4.268	98,3	98,6	+0,3	—	—	—	1,7	1,4	—0,3	—	—	—
Radzanów . .	5.463	98,5	97,8	—0,7	—	—	—	1,5	2,2	+0,7	—	0,0	+0,0
Stopnica . . .	10.342	54,4	55,3	+0,9	0,0	—	—0,0	45,2	44,0	—1,2	0,4	0,7	+0,3
Szaniec . . .	7.188	97.2	98,8	+1,6	—		—	2,8	1,2	—1.6	—	0,0	+0,0
Szydłów . . .	6.665	83.1	88,0	+4,9	—	0,0	+0,0	16,7	11,9	—4,8	0,2	0,1	—0,1
Szczytniki . .	4.979	98,6	98,7	+0,1	—	—	—	1,4	1,3	—0,1	—	0,0	+0,0
Tuczempy . .	8.166	97,9	97,1	—0,8	0,1	—	—0,1	1,9	2,9	+1,0	0,1	0,0	—0,1
Wojcza . . .	6.269	96,8	98,9	+2,1	—	—	—	3,2	1,1	—2,1	0,0	—	—0,0
Zborów . . .	4.667	96,3	98,5	+2,2	—	0,1	+0,1	3.7	1,3	—2,4	—	0,1	+0,1
IV. Gub. Radomska	**1.069.744**	**84,3**	**84,0**	**—0,3**	**1,4**	**1,1**	**—0.3**	**14,0**	**14,4**	**+0,4**	**0,3**	**0,5**	**+0,2**
25. *pow. Sandomierski.* . .	131.766	79,7	81,0	+1,3	0,7	0,8	+0,1	19,3	17,8	—1,5	0,3	0,4	+0,1
m. Sandomierz	6.798	52,5	41,9	—10,6	0,1	0,9	+0,8	45,4	53,5	+8,1	2,0	3,7	+1,7
m. Staszów . .	9.734	33,2	29,4	—3,8	0,1	0,1	—	66,5	70.0	+3,5	0,2	0,5	+0,3
Dwikozy . . .	6.024	98,4	98,4	—	—	—	—	1,6	1,6	—	0,0	0,0	—
Górki	10.080	94,0	92,7	—1,3	2,9	3,9	+1,0	3,1	3,4	+0,3	0,0	—	—0,0
Klimontów . .	13.537	65,9	72,7	+6,8	—	—	—	33,8	27,2	—6,6	0,3	0,1	—0,2
Koprzywnica .	9.460	86,9	85,4	—1,5	—	0,1	+0,1	12,8	14,3	+1,5	0,3	0,2	—0,1
Lipnik	6.079	98,8	98,3	—0,5	—	—	—	1,2	1,7	+0,5	0.0	0,0	—
Łoniów . . .	7.123	96,9	97,1	+0,2	0,1	0,0	—0,1	2,9	2,9	—	0,1	0,0	—0,1
Obrazów . . .	6.287	98,0	98,4	+0,4	—	—	—	1,9	1,6	—0,3	0,1	0,0	—0,1
Osiek	10.940	88,9	88,8	—0,1	2,7	3,1	+0,4	8,2	7,9	0,3	0,2	0,2	—
Połaniec . . .	5.431	72,0	71,4	—0,6	0,3	0,1	—0,2	27,6	28,2	+0,6	0,1	0,3	+0,2
Rytwiany . . .	5.900	97,7	99,3	+1,6	0,7	—	—0,7	1,4	0,4	—1,0	0,2	0,3	+0,1
Samborzec . .	8.788	97,5	97,2	—0,3	—	—	—	2,5	2,7	+0,2	—	0,1	+0,1
Tursko . . .	6.844	95,1	94,6	—0,5	2,3	3,1	+0,8	2,6	1,9	—0,7	0,0	0,4	+0,4
Wilczyce . . .	6.335	97,6	98,8	+1,2	0,0	—	—0,0	2,4	1,2	—1,2	0,0	—	—0,0
Wiśniowa . .	6.716	86,5	86,8	+0,3	1,8	0,0	—1,8	11,7	13,1	+1,4	—	0,1	+0,1
os. Zawichost .	5.690	41,1	39,1	—2,0	—	0,0	+0,0	58,0	59,6	+1,6	0,9	1,3	+0,4

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
26. *pow. Opatowski*	173.280	84,6	84,4	−0,2	0,2	0,2	—	15,1	15,2	+0,1	0,1	0,2	+0,1
m. Opatów . .	7.881	27,5	34,3	+6,8	0,2	—	−0,2	71,1	64,7	−6,4	1,2	1,0	−0,2
m. Ostrowiec .	13.051	22,3	39,9	+17,6	0,1	—	−0,1	77,3	59,8	−17,5	0,3	0,3	—
Baćkowice . .	4.184	98,3	100,0	+1,7	—	—	—	1,7	---	−1,7	0,0	—	−0,0
Bodziechów . .	6.712	98,9	98,6	−0,3	0,0	—	−0,0	1,1	1,3	+0,2	0,0	0,1	+0,1
Boksice . . .	5.687	98,7	98,4	−0,3	—	—	—	1,2	1,6	+0,4	0,1	0,0	−0,1
Ćmielów . . .	7.178	88,5	86,9	−1,6	—	—	—	11,4	12,8	+1,4	0,1	0,3	+0,2
Częstocice . .	12.646	96,9	93,6	−3,3	0,8	1,4	+0,6	2,1	4,7	+2.6	0,2	0,3	+0,1
Czyżew Szlachecki . . .	5.860	99,4	99,2	−0,2	—	—	—	0,6	0,7	+0,1	0,0	0,1	+0,1
Gęsice. . . .	2.973	98,0	99,3	+1,3	—	—	—	2,0	0,7	−1,3	—	—	—
Grzegorzewice .	5.646	96,5	94,0	−2,5	—	—	—	3,5	5,9	+2,4	—	0,1	+0,1
Iwaniska . . .	8.441	75,0	75,4	+0,4	—	—	—	25,0	24 3	−0,7	0,0	0,3	+0,3
Julianów . . .	7.147	97,0	98,2	+1,2	2.3	0,8	−1,5	0,7	1,0	+0,3	—	—	—
Kunów . . .	9.369	93,0	89,4	−3,6	0,2	0,1	−0,1	6,7	10,4	+3,7	0,1	0,1	—
Lasocin . . .	4.435	97,5	99,4	+1,9	—	—	—	2,3	0,5	−1,8	0,2	0,1	−0,1
Łagów . . .	7.044	86,0	84,9	−1,1	—	—	—	14,0	15,0	+1,0	—	0,1	+0,1
Malkowice . .	7.076	99,7	98,3	−1,4	—	0,1	+0,1	0,3	1,6	+1,3	—	—	—
Modliborzyce .	5.197	98,3	98,3	—	—	—	—	1,7	1,7	—	—	—	—
Opatów . . .	6.921	96,2	95,2	−1,0	—	0,6	+0,6	3,8	3,8	—	—	0,4	+0,4
Ożarów . . .	7.691	50,0	49,6	−0,4	—	—	—	49,8	50,1	+0,3	0,2	0,3	+0,1
Piórków . . .	4.451	99,0	97,0	−2,0	—	0,0	+0,0	1,0	3,0	+2,0	—	—	—
Rębów . . .	9.264	79,8	76,3	−3,5	—	—	—	20,2	23,5	+3,3	—	0,2	+0,2
Ruda Kościelna	4.420	98,9	97,1	−1,8	—	—	—	1,1	2,9	+1,8	—	—	—
Sadowe . . .	7.374	99,3	99,0	−0,8	—	—	—	0,7	1,0	+0,3	—	—	—
Waśniew . . .	5.343	94,6	93,9	−0,7	—	—	—	5,4	6,0	+0,6	—	0,1	+0,1
Wojciechowice .	7.289	98,1	97,5	−0,6	0,1	—	−0,1	1.8	2,5	+0.7	—	—	—
27. *pow. Iłżecki* .	143.660	88,6	87,5	−1,1	1,4	0,8	−0,6	9,9	11,4	+1,5	0,1	0,3	+0,2
Błaziny . . .	6.045	97,9	98,4	+0,5	—	0,0	+0,0	2,1	1,6	−0,5	—	0,0	+0,0
Chotcza . . .	6.271	97,9	97,5	−0,4	0,3	0,2	−0,1	1,8	2,2	+0,4	—	0,1	+0,1
Ciepielów. . .	6.981	90,4	87,2	−3,2	0,3	0,0	−0,3	9,3	12,5	+3,2	0,0	0,3	+0,3
Ciszyca . . .	8.256	75,0	78,4	+3,4	0,6	1,2	+0,6	24,1	20,0	−4,1	0,3	0,4	+0,1
Dziurków. . .	4.189	98,5	98,7	+0,2	—	—	—	1,5	1,1	−0,4	0,0	0,2	+0,2
os Iłża . . .	5.708	54,5	55,7	+1,2	0,2	—	−0,2	44,9	42,6	−2,3	0,4	1,7	+1,3
Krzyżanowice .	3.781	97,3	98,0	+0,7	0,7	0,2	−0,5	1,9	1,5	−0,4	0,1	0,3	+0,2
Lipsko. . . .	7.758	74,7	74,3	−0,4	1,0	0,9	−0,1	24,1	24,6	+0,5	0,2	0,2	—
Łaziska . . .	3.992	98,8	96,2	−2,6	0,7	1,6	+0,9	0,5	1.8	+1,3	—	0,4	+0,4
Miechów . . .	9.974	84,0	85,4	+1,4	1,1	0,3	−0,8	14,7	14,3	−0,4	0,2	—	−0,2
Mirzec. . . .	5.902	98,5	97,6	−0,9	0,0	—	−0,0	1,5	2,1	+0,6	0,0	0,3	+0,3
Pawłowice . .	5.608	98,2	98,6	+0,4	—	—	—	1,8	1,4	−0,4	—	—	—
Piętkowice . .	6.378	98,4	97,7	−0,7	—	—	—	1,6	2,3	+0,7	0,0	—	−0,0

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Rzeczniów . .	7.064	97,5	99,0	+1,5	0,7	0,3	—0,4	1,8	0,6	—1,2	—	0,1	+0,1
Rzepin . .	8.809	96,6	97,1	+0,5	—	—	—	2,6	2,8	+0,2	0,8	0,1	—0,7
Sienno . . .	8 575	70,8	71,3	+0,5	10,2	6,1	—4,1	18,9	22,5	+3,6	0,1	0,1	—
Skarżysko . .	3.935	98,8	97,6	—1,2	—	—	—	1,2	2,4	+1,2	—	—	—
os. Solec . . .	4.685	79,5	75.5	—4,0	0.0	—	—0,0	20,0	22,8	+2,8	0,5	1,7	+1,2
Tarczek . . .	5.285	98,0	97,7	—0,3	—	—	—	2,0	2,3	+0,3	—	—	—
Wielka Wieś .	7.548	86,5	69,0	—17,5	0,5	0,2	—0,3	13,0	30,6	+17,6	0,0	0,2	+0,2
Wierzbnik . .	11.519	91,3	87,9	—3,4	0,0	—	- 0,0	8,7	11,8	+3,1	0,0	0,3	+0,3
Wierzchowiska .	5.397	90,2	91,6	+1,4	8,7	6,9	—1,8	1,1	1,4	+0,3	—	0,1	+0,1
28. *pow. Konecki* .	154.238	82,8	82,2	—0,6	0,2	0,5	+0,3	16,7	16,8	+0,1	0,3	0,5	+0,2
m. Końskie . .	8.341	29,7	31,8	+2,1	—	0,1	+0,1	69,6	66,6	—3,0	0,7	1,5	+0,8
m. Przedbórz .	8.097	26,7	21,2	—5,5	0,1	0,3	+0,2	73,0	78,5	+5,5	0,2	0,0	—0,2
m. Szydłowiec .	7.958	27,8	24,7	—3,1	0,2	0,1	0,1	71,6	75,0	+3,4	0,4	0,2	—0,2
Bliżyn	14.166	91,0	82,8	—8,2	0,5	3,3	+2,8	6,0	10,7	+4,7	2,5	3,2	+0,7
Borkowice . .	6.128	98,5	98,6	+0,1	—	—	-	1,5	1,4	—0,1	—	—	—
Chlewiska . .	10.956	98,4	98,9	+0,5	0,1	0.1	-	1,4	0,9	—0,5	0,1	0,1	—
Czermno . . .	4.439	96,8	99,3	+2,5	—	—	--	3,1	0,7	—2,4	0,1	0,0	—0,1
Dobromierz . .	2.869	98,3	97,5	- 0,8	—	—	—	1,7	2,5	+0,8	—	—	—
Duraczew. . .	8.494	97,9	98,9	+1,0	0,2	0,1	—0,1	1,8	0,8	—1,0	0,1	0,2	+0,1
Góry Mokre .	3.576	87,0	86,2	—0,8	1,2	1,4	+0,2	11,8	12,4	+0,6	—	—	—
Gowarczew . .	9.808	85,5	85,7	+0,2	—	0,1	+0,1	14,4	14,0	—0,4	0,1	0,2	+0,1
Grodzisko . .	7.081	99,8	99,6	—0,2	—	—	--	0.1	0,3	+0,2	0.1	0,1	—
Końskie . . .	6.497	99,1	99,1	—	0,0	—	—0,0	0,8	0,9	+0,1	0,1	—	—0,1
Miedzierza . .	9.690	99,4	98,0	—1,4	—	—	—	0,6	2,0	+1,4	—	0,0	+0,0
Niekłań . . .	9.331	97,8	95,5	—2,3	—	0.0	+0,0	2,2	4,4	+2,2	—	0,1	+0,1
Pijanów . . .	7.847	96,3	95,5	—0,8	1,1	1,2	+0,1	2,6	3,3	+0,7	—	—	—
Przedbórz . .	3.339	96,2	98,9	+2,7	1,4	0,6	—0,8	2,4	0,2	- 2,2	—	0,3	+0,3
os. Radoszyce .	5.521	54,3	47,1	—7,2	—	0,2	+0.2	45,3	52,6	+7,3	0,4	0,1	—0,3
Ruda Maleniecka	8.546	96,4	97,2	+0,8	—	—	—	3,6	2,6	—1,0	0,0	0,2	+0,2
Skotniki . . .	3.535	95,5	98,1	+2,6	1,5	0,5	—1,0	2,9	1,4	—1,5	0,1	--	—0,1
Szydłowiec . .	8.019	98,0	95,5	- 2,5	0,1	0,4	+0,3	1,6	3,7	+2,1	0,3	0,4	+0,1
29. *pow. Opoczyński*	133.072	87,7	87,2	—0,5	1,9	1,5	- 0,4	10,3	11,0	+ 0,7	0,1	0,3	+0,2
m. Opoczno . .	7.550	51,0	43,8	—7,2	0,1	1,1	+1,0	47,9	53,3	+5,4	1,0	1,8	+0.8
Białaczew. . .	7.619	96,5	95,3	—1.2	—	—	—	3.5	4,5	+1,0	—	0,2	+0,2
Drzewica . . .	5.705	77,8	64,2	—13,6	0,0	—	—0,0	21,9	35,4	+13,5	0,3	0,4	+0,1
Goździków . .	5.686	95.4	94,7	—0.7	0,1	0,0	—0,1	4,4	5,1	+0,7	0,1	0,2	+0,1
Janków . . .	3.777	95,2	97,0	+1,8	2,2	1,9	—0.3	2,4	0,9	- 1,5	0,2	0,2	—
Klwów. . . .	6.339	94,2	94,0	—0,2	—	—	—	5,8	5,8	—	—	0,2	+0,2

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Kszczonów . .	6.197	99,4	98,2	—1,2	0,0	0,2	+0,2	0,6	1,6	+ 1,0	—	—	—
Kuniczki . . .	2.855	77,8	90,4	+12,6	19,3	8,1	—11,2	2,9	1,5	—1,4	—	0,0	+0,0
Machory . . .	7.688	94,2	95,0	+0,8	0,0	0,1	+0,1	5,8	4,9	—0,9	0,0	0,0	—
Niewierzyn . .	3.880	94,3	96,2	+1,9	—	0,7	+0,7	5,7	3,1	—2,6	0,0	—	—0,0
Opoczno . . .	8.965	98,8	99,4	+0,6	0,3	—	—0,3	0,9	0,5	—0,4	0,0	0,1	+0,1
Ossa	7.439	88,7	87,8	—0,9	0,3	—	—0,3	11,0	11,7	+ 0,7	—	0,5	+0,5
Owczary . . .	1.810	87,1	99,4	+12,3	9,4	—	—9,4	3,2	0,5	—2,7	0,3	0,1	—0,2
Przysucha . .	6.710	57,3	57,7	+0,4	0,2	0,0	—0,2	42,3	41,9	—0,4	0,2	0,4	+0,2
Radonia . . .	5.144	93,9	92,7	—1,2	4,3	5,1	+0,8	1,8	2,2	+0,4	—	—	—
Rusinów . . .	5.759	97,7	98,7	+1.0	—	—	—	2,3	1,3	—1,0	—	—	—
Skrzyńsko . .	5.111	95,4	95,7	+0,3	—	—	—	4,5	4,3	—0,2	0,1	—	—0,1
Studzianna . .	2.999	96,9	96,5	—0.4	—	—	—	3,1	3,5	+0,4	—	—	—
Stużno . . .	5.825	94,5	98,4	+3,9	3,6	0,1	—3,5	1,9	1,5	—0,4	—	—	—
Sworzyce. . .	3.865	96,7	98,5	+1,8	—	—	—	3,3	1,5	—1,8	—	—	—
Topolice . . .	8.076	79,7	71,2	—8,5	0,1	0,1	—	20,0	28,5	+ 8,5	0,2	0,2	—
Uniewiel . . .	5.990	87,2	84,4	—2,8	11,4	13,9	+2,5	1,1	1,5	+0,4	0,3	0,2	—0,1
Wielka Wola .	3.705	93,9	94,6	+0,7	—	—	—	5,8	5,0	—0,8	0,3	0,4	+0,1
Zajączków . .	4.378	91,7	89,7	—2,0	7,3	9,6	+2,3	1,0	0,7	—0,3	—	0,0	+0,0
30. *pow. Radomski*	196.468	83,2	81,3	- 1,9	1,4	1,4	—	14,6	16,0	+ 1,4	0,8	1,3	+0,5
m. Radom . .	39.981	51,2	50,7	—0,5	1,6	1,2	—0,4	42,6	42,5	—0,1	4,6	5,6	+1,0
Białobrzegi . .	9.168	72,2	73,2	+1,0	0,2	0,1	—0,1	27,4	26,4	—1.0	0,2	0,3	+0,1
Błotnica . . .	5.310	97,8	96,5	—1,3	—	—	—	2,2	3,5	+ 1,3	—	—	—
Gębarzew. . .	5.050	81,1	87,6	+6,5	11,8	10,4	—1,4	7,1	2,0	—5,1	—	—	—
Gzowice . . .	5.113	96,7	97,3	+0,6	0,1	0.2	+0,1	3,1	2,4	—0,7	0,1	0,1	—
Jedlińsk . . .	8.874	89,1	87,7	—1,4	0,3	0,4	+0,1	10,5	11,8	+ 1,3	0,1	0,1	—
Kowala Stępocina	7.088	83,5	89,0	+5,5	11,9	10,1	—1,8	4,6	0,9	—3,7	—	—	—
Kozłów . . .	4.371	94,8	97,2	+2,4	—	—	—	5,2	2,8	—2,4	—	—	—
Kuczki . . .	8.020	97,3	97,7	+0,4	0,0	0,4	+0,4	2,7	1,9	—0,8	—	0,0	+0,0
Orońsk . . .	5.957	94,0	89,1	—4,9	3,3	7,4	+4,1	2,7	3,3	+0,6	—	0,2	+0,2
Potworów . .	7.991	96,9	99,1	+2.2	1,6	0,6	—1,0	1,5	0,3	—1,2	—	—	—
Przytyk . . .	11.895	53,0	68,6	+15,6	0,3	—	—0,3	46,5	31,4	—15,1	0,2	—	—0,2
Radom. . . .	11.695	74,5	81,0	+6,5	3,1	2,3	—0,8	21,8	15,8	—6,0	0,6	0,9	+0,3
Radzanów . .	7.766	94,5	91,3	—3,2	0,2	0,2	—	5,2	8,4	+3,2	0,1	0,1	—
Rogów . . .	6.984	96,4	95,8	—0,6	—	—	—	3,6	4,2	+0,6	0,0	—	—0,0
Skaryszew . .	10.050	90,5	87,5	—3,0	—	—	—	9,5	12,3	+2,8	—	0,2	+0,2
Stromiec . . .	8.078	94,0	94,8	+0,8	—	—	—	5,8	5,2	—0.6	0,2	—	—0,2
Wielogóra . .	6.006	87,1	85,8	—1,3	0,9	—	—0,9	11,9	14,1	+ 2,2	0,1	0,1	—
Wieniawa. . .	4.805	96,6	99,5	+2,9	—	—	—	3,4	0,5	—2.9	—	—	—
Wierzbica. . .	2.379	81,8	82,0	+0,2	—	—	—	18,0	17,6	—0,4	0,2	0,4	+0.2
Wolanów. . .	7.420	88.3	92,1	+ 3,8	—	1,5	+1,5	11,6	6,1	—5,5	0,1	0,3	+0,2

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Zakrzew . . .	7.886	97,1	97,8	+0,7	—	0,3	+0,3	2,8	1,9	−0,9	0,1	–	—0,1
Zalesice . . .	4.581	99,6	99,6	.-	—	—	–	0,4	0,3	—0,1	—	0,1	+0,1
31. *pow. Kozienicki*	137.260	83,4	85,2	+1,8	4,0	3,5	−0,5	12,5	11,1	−1,4	0,1	0,2	+0,1
m. Kozienice .	8.633	44,1	44,1	—	0,3	0,2	−0,1	54,0	54,5	+0,5	1,6	1,2	—0,4
Bobrowniki . .	5.299	96,0	99,2	+3,2	0,9	0.0	−0,9	3,0	0,7	−2,3	0,1	0,1	—
Brzeźnica . .	5.272	94,1	93,0	—1,1	5,1	6,5	+1,4	0,8	0,5	—0,3	—	0,0	+0,0
Brzóza. . . .	5.138	96,7	98,0	+1,3	0,3	—	—0.3	2,9	1,9	−1,0	0,1	0,1	—
Góra Puławska.	7.937	80,8	76,4	−4,4	18,8	20,3	+1,5	0,4	3,1	+2,7	0,0	0,2	+0,2
Grabów nad Pilicą	6.086	98,1	97,3	—0,8	0,1	—	—0,1	1,6	2,6	+1,0	0,2	0,1	−0,1
Grabów nad Wisłą . . .	9.768	88,9	93,6	+4,7	9,5	5,0	−4,5	1,6	1,4	−0,2	—	—	—
Jedlnia. . . .	4.774	97,8	95,2	—2,6	—	1,1	+1,1	2,2	3,4	+1,2	—	0,3	+0,3
Kozienice. . .	5.900	83,7	99,2	+15,5	0,5	—	—0,5	15,5	0,6	—14,9	0,3	0,2	—0,1
Maryampol . .	6.232	78,2	80,5	+2.3	0,1	—	—0,1	21,6	19,4	—2,2	0,1	0,1	—
Oblasy. . . .	8.501	88,3	92,8	+4,5	2,7	1,7	—1,0	8,9	5,4	−3,5	0,1	0,1	—
Policzna	10.172	96,2	94,6	—1,6	2,8	3,6	+0,8	1,0	1.8	+0,8	0,0	0,0	—
Rozniszew . .	6.510	82,7	84,9	+2,2	6,7	5,8	—0,9	10,6	9,3	—1,3	0,0	–	—0,0
Sarnów . . .	11.952	74,7	80,7	+6,0	2,2	1,4	—0,8	23,0	17,9	−5,1	0,1	0,0	—0,1
Sieciechów . .	5.378	96,6	97,1	+0,5	0,8	0,1	−0,7	2,3	2,7	+0,4	0,3	0,1	—0,2
Suskowola . .	4.142	99,4	99,3	—0,1	0,1	—	—0,1	0,5	0,7	+0,2	—	—	—
Świerze Górne .	7.446	78,5	79,3	+0,8	9,5	10,3	+0,8	11,9	10,3	—1,6	0,1	0,1	—
Tczów . . .	5.658	95,4	96,4	+1,0	3,4	2,5	—0,9	1,2	1,0	—0,2	—	0,1	+0,1
Trzebień . . .	6.350	76,7	82,3	+5,6	5,3	5,1	−0,2	18,0	12,6	—5,4	—	0,0	+0,0
Zwoleń . . .	6.112	44,6	46,2	+1,6	0,2	0,3	+0,1	55,2	53,4	—1,8	—	0,1	+0,1
V. Gub. Lubelska	**1.463.271**	**63,1**	**64,8**	**+1,7**	**2,8**	**2,7**	**−0,1**	**13,8**	**14,2**	**+0,4**	**20,3**	**18,3**	**—2,0**
32. *pow. Janowski*	137.921	86,4	87,7	+1,3	0,4	0,0	−0,4	10,7	10,5	−0,2	2,5	1,8	—0,7
m. Janów. . .	6.450	45,8	46,7	+0,9	0,4	0,1	−0,3	45,2	51,7	+6,5	8,6	1,5	—7,1
m. Kraśnik . .	7.429	46,5	45,8	−0,7	0,0	—	—0,0	53,2	53,5	+0,3	0,3	0,7	+0,4
Annopol . . .	10.158	82,6	83,0	+0,4	—	0,2	+0,2	17,1	16,8	—0,3	0,3	0,0	−0,3
Brzozówka . .	11.520	98,3	98,6	+0,3	—	0,0	+0,0	1,6	1,2	—0,4	0,1	0,2	+0,1
Chrzanów . .	9.405	75,2	77,9	+2,7	—	—	–	1,2	1,3	+0,1	23,6	20,8	—2.8
Dzierzkowice .	8.139	98,3	98,0	—0,3	—	—	—	1,5	1,9	+0,4	0,2	0,1	—0,1
Gościcradów. .	6.363	97,9	99,1	+1,2	—	—	—	2,1	0,5	—1,6	0,0	0,4	+0,4
Kawęczyn . .	11.877	99,7	99,8	+0,1	—	—	—	0,2	0,2	—	0,1	0,0	−0,1
Kosin	6.147	97,8	96,6	—1,2	—	—	—	1,9	2,5	+0,6	0,3	0,9	+0,6

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Modliborzyce .	7.103	80,1	82,2	+2,1	—	—	—	19,2	17,1	−2,1	0,7	0,7	—
Potok	8.102	93,4	98,4	+5,0	2,8	—	−2,8	3,5	1,5	−2,0	0,3	0,1	−0,2
Trzydnik . . .	7.147	97,5	98,5	+1,0	0,0	—	−0,0	2,3	1,4	−0,9	0,2	0,1	−0,1
Urzędów . . .	12.003	95,6	92,3	−3,3	0,1	—	−0,1	4,0	7,6	+3,6	0,3	0,1	−0,2
Wilkołaz . . .	7.002	95,8	97,2	+1,4	1,3	0,1	−1,2	2,8	2,2	−0,6	0,1	0,5	+0,4
Zaklików . . .	10.500	78,1	79,0	+0,9	—	—	—	21,4	20,5	−0,9	0,5	0,5	—
Zakrzówek . .	8.576	92,4	96,4	+4,0	2,3	0,2	−2,1	4,8	2,9	−1,9	0,5	0,5	—
33. *pow. Puławski*[1]). . . .	173.314	81,3	80,4	−0,9	0,2	0,2	—	18,3	18,6	+0,3	0,2	0,8	+0,6
m. Puławy . .	8.934	18,9	32,3	+13,4	0,6	0,4	−0,2	79,8	61,9	−17,9	0,7	5,4	+4,7
Celejów . . .	6.411	97,4	98,4	+1,0	0,0	—	−0,0	2,5	1,5	−1,0	0,1	0,1	—
Drzewce . . .	9.238	84,9	86,3	+1,4	—	0,0	+0,0	14,9	13,6	−1,3	0,2	0,1	−0,1
Garbów . . .	6.211	99,4	98,8	−0,6	0,1	0,2	+0,1	0,5	1,0	+0,5	—	—	—
Godów . . .	9.903	97,9	99,4	+1,5	0,5	—	−0,5	1,6	0,6	−1,0	—	—	—
Gołąb	5.544	97,2	99,6	+2,4	—	—	—	2,6	0,2	−2,4	0,2	0,2	—
Irena	10.717	65,2	63,3	−1,9	0,1	0,3	+0,2	33,1	30,6	−2,5	1,6	5,8	+4,2
Kamień . . .	7.900	99,1	99,4	+0,3	0,0	—	−0,0	0,8	0,4	−0,4	0,1	0,2	+0,1
Karczmiska . .	16.076	98,7	98,7	—	0,0	0,0	—	1,2	1,2	—	0,1	0,1	—
os. Kazimierz .	4.721	40,5	48,7	+8,2	0,0	—	−0,0	59,4	50,9	−8,5	0,1	0,4	+0,3
os. Końskowola	4.776	41,2	39,0	−2,2	5,6	4,9	−0,7	53,0	55,8	+2,8	0,2	0,3	+0,1
Kurów . . .	12.281	73,4	70,4	−3,0	—	—	—	26,5	29,4	+2,9	0,1	0,2	+0,1
Markuszów . .	6.612	79,9	79,5	−0,4	0,1	—	−0,1	20,0	20,3	+0,3	—	0,2	+0,2
Opole	13.717	65,8	66,2	+0,4	0,0	—	−0,0	34,1	33,3	−0,8	0,1	0,5	+0,4
Puławy . . .	9.132	99,9	99,6	−0,3	—	0,1	+0,1	—	0,3	+0,3	0,1	0,0	−0,1
Rybitwy . . .	13.480	72,3	63,8	−8,5	0,1	—	−0,1	27,5	36,1	+8,6	0,1	0,1	—
Szczekarków .	10.737	99,2	99,3	+0,1	—	—	—	0,8	0,7	−0,1	—	—	—
Wola Czołnowska . .	9.684	72,9	77,2	+4,3	0,1	—	−0,1	26,3	22,8	−3,5	0,0	—	−0,0
Żyrzyn . . .	7.240	99,0	99,6	+0,6	0,0	—	−0,0	0,8	0,4	−0,4	0,2	—	−0,2
34. *pow. Lubelski* .	209.219	73,3	73,8	+0,5	2,1	1,9	−0,2	21,6	22,1	+0,5	3,0	2,2	−0,8
m. Lublin. . .	62.222	43,6	40,9	−2,7	2,6	2,0	−0,6	45,5	50,8	+5,3	8,3	6,3	−2,0
Bełżyce . . .	11.526	78,8	77,8	−1,0	2,5	0,7	−1,8	18,6	21,3	+2,7	0,1	0,2	+0,1
Bychawa . . .	9.020	72,4	74,6	+2,2	2,7	1,5	−1,2	24,1	23,2	−0,9	0,8	0,7	−0,1
Chodel. . . .	8.616	88,4	85,7	−2,7	0,1	0,4	+0,3	11,3	13,8	+2,5	0,2	0,1	−0,1

[1]) Ludność gm. Rogów, skasowanej po r. 1893, pominęliśmy, nie wiedząc do jakiej została włączona.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Jastków . . .	9.606	94,3	93,2	—1,1	4,7	4,4	—0,3	1,0	2,1	+1,1	0,0	0,3	+0,3
Jaszczów . . .	10.009	87,8	85,9	—1,9	—	0,5	+0,5	11,3	12,4	+1,1	0,9	1,2	+0,3
Konopnica . .	13.556	73,5	79,7	+6,2	1,5	2,1	+0,6	22,7	16,8	—5,9	2,3	1,4	—0,9
Kszczonów . .	8.532	97,8	97,2	—0,6	0,0		—0,0	1,8	2,5	+0,7	0,4	0,3	—0,1
Mełgiew . . .	6.675	97,6	94,7	—2,9	0,5	0,8	+0,3	1,5	3,1	+1,6	0,4	1,4	+1,0
Niedrzwica . .	9.839	89,1	89,1	—	9,5	9,6	+0,1	1,3	1,1	—0,2	0,1	0,2	+0,1
Piaski	12.846	71,2	73,7	+2,5	—	0,1	+0,1	28,4	25,9	—2,5	0,4	0,3	—0,1
Piotrków . . .	8.580	98,2	99,5	+1,3	—	0,1	+0,1	1,8	0,4	—1,4	—	—	—
Piotrowice . .	10.254	95,3	91,8	—3,5	3,1	4,6	+1.5	1,3	3,3	+2,0	0,3	0,3	—
Wojciechów . .	5.189	99,3	99,5	+0,2	0,2	0,1	—0,1	0,5	0,4	—0,1	0,0	—	—0,0
Wólka . . .	8.331	98,2	97,9	—0.3	0,3	0,7	+0,4	0,5	0,6	+0,1	1,0	0,8	—0,2
Zęborzyce . .	14.418	89,9	93,8	+3.9	2,7	1,6	—1,1	7,0	4.4	—2,6	0,4	0,2	—0,2
35. *pow. Lubartowski* . . .	114.225	79,9	82,2	+2,3	6,4	4,5	—1,9	11,5	11,5	—	2,2	1,8	—0,4
m. Lubartów .	8.280	42,1	42,5	+0,4	0,6	0,9	+0,3	56,5	54,6	—1,9	0,8	2,0	+1,2
m. Łęczna . .	4.330	35,4	32,9	—2,5	0,1	0,1	—	64,0	66,4	+2,4	0,5	0,6	+0,1
Chudowola . .	6.776	66,0	67,8	+1,8	0,0	0,1	+0,1	33,8	31,9	—1,9	0,2	0,2	—
Czermierniki .	7.186	85,2	83,1	—2,1	0,3	—	—0,3	14,2	16,9	+2,7	0,3	—	—0,3
Firlej	11.070	78,9	81,8	+2,9	18,8	15,2	—3,6	2,2	2,8	+0,6	0,1	0,2	+0,1
Kamionka . .	7.767	88,0	84,9	—3,1	0,2	—	—0,2	11,7	15,0	+3,3	0,1	0,1	—
Ludwin . . .	9.991	58,5	66,6	+8,1	20,0	13,8	—6,2	1,5	2,3	+0,8	20,0	17,3	—2,7
Luszawa . . .	4.960	78,0	83,7	+5,7	20,9	15,2	—5,7	1,1	1,1		—	—	—
Łucka	7.872	92,6	91,8	—0,8	5,8	6,1	+0.3	1,5	2,0	+0,5	0.1	0,1	—
Niemce . . .	7.474	97.0	97,9	+0,9	0,7	0,5	—0,2	2,2	1,3	—0,9	0,1	0,3	+0,2
Rudno	6.482	91,3	94,4	+3,1	8,0	4,6	—3,4	0,7	1,0	+0,3	—	—	—
Samoklęski . .	6.589	88,3	99,0	+10,7	9,1	0,4	—8,7	2,2	0,6	—1,6	0,3	—	—0,3
Śpiczyn . . .	6.282	94,6	95,8	+1,2	2,4	1,7	—0.7	2,4	2,1	—0,3	0,6	0,4	—0,2
Syrniki . . .	6.830	96,1	97,4	+1,3	3,2	1,8	—1,4	0,7	0,8	+0,1	0,0	0,0	—
Tarło	6.001	96,1	97,2	+1,1	0,2	0,3	+0,1	1,1	1,8	+0,7	2,6	0,7	—1,9
Wielkie . . .	6.335	97.8	96,6	—1,2	1,2	2,4	+1,2	1,0	1,0	—	—	—	—
36. *pow. Krasnostawski.*[1]) . .	126.276	78,3	80,8	+2.5	0,1	0,1	—	11,0	11,4	+0,4	9,6	7,7	—1,9
m. Krasnystaw.	8 279	71,6	71,1	—0,5	0,1	0,0	—0,1	22,5	23,3	+0,8	5,8	5,6	—0,2
Czajki	7.476	47,8	49,8	+2,0	1,1	—	—1,1	4,0	4,5	+0,5	47,1	45,7	—1,4

[1]) W. K. S. w r. 1893 wykazuje 99,0.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Fajsławice	7.538	97,3	97,1	—0,2	—	0,2	+0,2	2,0	2,3	+0,3	0,7	0,4	—0,3
Gorzków	10.285	92,2	92,1	—0,1	—	—	—	7,2	7,7	+0,5	0,6	0,2	—0,4
Izbica	11.573	67,3	62,7	—4,6	0,0	—	—0,0	31,8	37,0	+5,2	0,9	0,3	—0,6
Krasnystaw	6.286	89,2	86,7	—2,5	—	0,4	+0,4	10,2	11,8	+1,6	0,6	1,1	+0,5
Łopiennik	7.359	56,1	73,1	+17,0	—	—	—	4,0	3.8	—0,2	39,9	23,1	—16,8
Rudka	9.480	62,7	60,9	—1,8	0,2	0,2	—	1,3	2,4	+1,1	35,8	36,5	+0,7
Rudnik	7.556	97,1	96,4	—0,7	—	—	—	2,7	3,1	+0,4	0,2	0,5	+0,3
Rybczewice	9.183	98,6	98,8	+0,2	0,2	—	—0,2	1,1	1,1	—	0,1	0,1	—
Turobin	14.746	77,9	80,4	+2,5	—	—	—	17,4	17,9	+0,5	4,7	1,7	—3,0
Wysokie	6.667	90,6	91,5	+0,9	—	—	—	7,6	7,2	—0.4	1,8	1,3	—0,5
Zakrzew	7.443	93.1	96,9	+3,8	0,6	0,7	+0,1	1,3	0,9	—0,4	5,0	1.5	—3,5
Żółkiewka	12 405	81,0	83,1	+2,1	—	—	—	18,8	16,6	—2,2	0,2	0,3	+0,1
37. *pow. Zamojski*	146.456	68,7	75,5	+6,8	0,0	0,0	—	12,7	13,2	+0,5	18,6	11.3	—7,3
m. Zamość	14.213	25,6	35,8	+10,2	—	—	—	66,8	63,4	—3,4	7,6	0.8	—6,8
m. Szczebrzeszyn	8.127	36,8	48,1	+11,3	—	0.0	+0,0	46,5	47,8	+1.3	16,7	4,1	—12,6
Frampol	8.173	79,3	76,3	—3,0	0,0	—	—0,0	19,7	23,4	+3,7	1,0	0,3	—0,7
Goraj	6.968	87,4	88,3	+0,9	0,1	0,0	—0,1	11,4	11,6	+0,2	1,1	0,1	—1,0
Krasnobród	10.392	75,0	78,4	+3,4	—	—	—	19,0	20,7	+1,7	6,0	0,9	—5,1
Łabunie	6.376	90,5	96,4	+5,9	—	—	—	2,3	1,8	—0,5	7,2	1,8	—5,4
Mokre	9.938	69,8	95,9	+26,1	0.0	—	0.0	1.5	1,8	+0,3	28,7	2,3	—26,4
Nielisz	9.105	96,9	96,7	—0,2	—	—	—	1,0	3,1	+2.1	2,1	0,2	—1,9
Radecznica	7.474	93.3	96,1	+2,8	—	—	—	1,0	—	—1,0	5,7	3,9	—1,8
Skierbieszów	6.480	61,9	72,1	+10,2	—	—	—	3,4	3.4	—	34,7	24,5	—10,2
Stary Zamość	9.529	73,7	95,4	+21,7	0,0	0,1	+0,1	1,0	0,8	—0,2	25,3	3,7	—21,6
Suchowola	7.857	71,2	72,7	+1,5	0,1	—	—0,1	1,3	1,0	—0,3	27,4	26,3	—1,1
Sułów	9.687	92,7	92,2	—0,5	0,0	0,1	+0,1	0,8	0,9	+0,1	6,5	6,8	+0,3
Tereszpol	5.967	59,8	94,0	+34,2	—	—	—	—	0,6	+0,6	40,2	5,4	—34,8
Wysokie	7.745	51,8	51,4	—0,4	—	—	—	1,3	1.0	—0,3	46,9	47,6	+0,7
Zamość	9.543	57,2	58,4	+1,2	—	—	—	4,0	1,3	—2,7	38,8	40,3	+1,5
Zwierzyniec	8.882	63,6	65,0	+1,4	0.2	—	—0,2	3,6	3,4	—0.2	32,6	31,6	—1,0
38. *pow. Chełmski*	179.882	33.4	35,1	+1,7	16,0	16,5	+0 5	11,1	9,7	—1,4	39,5	38,7	—0,8
m. Chełm	17.541	19,9	24,5	+4,6	1,2	1,4	+0,2	53,5	38,8	—14,7	25,3	35,2	+9,9
Brzeziny	11.434	76,9	79,3	+2,4	15,8	15,0	—0,8	5,0	3,8	—1,2	2,3	1,9	- 0,4
Bukowa	13.992	38,3	43,2	+4,9	27,4	29,6	+2,2	4,2	5,5	+1,3	30,1	21,7	—8,4
Cyców	16.183	28,7	29,3	+0,6	37,0	41,0	+4,0	2,4	3,4	+1,0	31,9	26,3	—5,6
Krywiczki	11.301	36,6	32,3	- 4,3	20,1	14,9	—5,2	0,8	2,4	+1,6	42,5	50,4	+7,9
Olchowiec	10.378	16,1	20,8	+4,7	14,8	17,5	+2,7	1,8	1,5	—0,3	67,3	60,2	—7,1
Pawłów	8.578	48,7	31,6	- 17,1	0,1	0,2	+0,1	3,7	5,5	+1,8	47,5	62,7	+15,2

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Rakołupy . . .	8.100	47,8	43,4	—4,4	0,5	0,2	—0,3	2,2	1,7	—0,5	49,5	54,7	+5,2
Rejowiec . . .	10.772	28,4	35,6	+ 7,2	14,9	17,6	+2,7	20,9	20,9	—	35,8	25,9	—9,9
Siedliszcze . .	10.425	29,3	64,2	+ 34,9	3,4	2,1	—1,3	16,1	18,2	+2,1	51,2	15,5	—35,7
Staw	12.568	31,6	33,6	+ 2,0	24,6	22,7	—1,9	2,1	2,1	—	41,7	41,6	- 0,1
Świerze . . .	11.778	33,2	38,2	+ 5,0	8,5	11,2	+ 2,7	11,8	7,4	—4,4	46,5	43,2	—3,3
Turka	17.907	15,2	11,6	— 3,6	40,4	32,1	—8,3	1,6	2,0	+0,4	42,8	54,3	+11,5
Wojsławice . .	9.806	43,2	38,8	—4,4	0,3	0,4	+0,1	22,7	21,3	—1,4	33,8	39,5	+5,7
Żmudź. . . .	9.119	20,6	19,4	—1,2	18,1	14,8	—3,3	0,6	1,2	+0,6	60,7	64,6	+3,9
39. *pow. Hrubieszowski* . .	141.064	27,1	29,1	+2,0	0,6	0,6	—	16,7	16,9	+0.2	55,6	53,4	—2,2
m. Hrubieszów.	15.876	18,7	22,1	+3,4	0,1	—	—0,1	46,0	59,8	+13,8	35,2	18,1	—17,1
m. Dubienka .	7.291	31,3	28,4	—2,9		—		52,0	57,4	+5,4	16,7	14,2	—2,5
Białopole . . .	9.450	29,5	24,6	—4,9	7,6	7,3	—0,3	2,1	1,9	—0,2	60,8	66,2	+5,4
Dołhobyczów .	7.477	26,8	30,3	+3,5	—	—	—	3,9	2,6	—1,3	69,3	67,1	—2.2
Grabowiec . .	10.627	56,5	51,7	—4,8	0,0	0,0	—	19,8	22,7	+2,9	23,7	25,6	+1,9
Horodło . . .	13.150	23,6	33,0	+9,4	0,3	0,4	+ 0,1	13,7	15,0	+1,3	62,4	51,6	—10,8
Hrubieszów . .	6.289	6,9	12,7	+5,8	—	—	—	0,8	1,8	+1,0	92,3	85,5	—6,8
Jarosławiec . .	10.413	39,9	39,2	—0,7	0,0	0,0	+0,0	20,1	19,2	0,9	40,0	41,6	+1,6
Kryłów . . .	9.743	22,5	21,7	—0,8	—	—	—	18,9	24,2	+5,3	58,6	54,1	—4,5
Miączyn . . .	8.268	24,4	25,7	+1,3	0,0	—	—0,0	1,8	1,2	—0,6	73,8	73,1	—0,7
Miętkie . . .	5.848	28,2	30,2	+ 2,0	—	—		1,9	1,9	—	69,9	67,9	—2,0
Mieniany . . .	5.987	9,7	10,2	+ 0,5	0,1	0,2	+0,1	2,1	2,5	+0,4	88,1	87,1	—1,0
Mircze	6.750	35,4	34,3	—1,1	—	—	—	1,7	1,7	—	62,9	64,0	+1,1
Mołodziatycze .	7.155	31,2	40,6	+ 9,4	—	—	—	2,0	2,6	+0,6	66,8	56,8	—10,0
Moniatycze . .	8.668	38,1	38,7	+ 0,6	—	0.2	+0,2	0,7	1,3	+ 0,6	61,2	59,8	—1,4
Werbkowice. .	8.072	13,4	13,0	— 0,4	—	—	—	2,1	3,0	+0,9	84,5	84,0	—0,5
40. *pow. Tomaszowski* . .	116.697	43,0	44,3	+1,3	0,0	0,0	—	10,0	12,1	+ 2,1	47,0	43,6	—3,4
m Tomaszów .	9.484	30,1	32,6	+2,5	0,0	—	— 0,0	56,8	45,6	—11,2	13,1	21,8	+8,7
Czerkasy. . .	9.248	25,2	25,9	+ 0,7	—	—	—	20,3	17,8	—2,5	54,5	56,3	+1,8
Jarczów . . .	6.160	37,3	37,4	+ 0,1	—	—	—	8,2	9,3	+ 1,1	54,5	53,3	—1,2
Komarów . .	13.522	50,0	51,4	+ 1,4	0,0	—	- 0,0	27,0	24,7	—2,3	23,0	23,9	+0,9
Kotlica. . . .	7.593	38,3	40,1	+ 1,8	0,0	—	—0,0	1,7	1,5	- 0,2	60,0	58.4	—1,6
Krynica . . .	7.674	90,5	88,7	—1,8	—	—	—	0,7	1,2	+ 0,5	8,8	10,1	+1,3
Majdan Górny.	8.164	66,1	64,7	—1,4	—	—	—	0,9	1,2	+ 0,3	33,0	34,1	+1,1
Poturzyn . . .	7.389	17,5	16,0	—1,5	—	0,1	+ 0,1	2,7	1,0	—1,7	79,8	82,9	+3,1
Rachanie . . .	8.507	43,8	49,3	+ 5,5	0,1	—	—0,1	1,8	2,1	+ 0,3	54,3	48,6	—5,7
Tarnawatka. .	8.980	59,8	57,6	- 2,2	0,1	0,0	—0,1	1,3	1,5	+ 0,1	38.8	40,9	+2,1
Telatyn . . .	7.933	32,0	30,0	— 2,0	—	—	—	1,6	1,2	- 0,4	66,4	68,8	+2,4

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Tomaszów . .	8.824	49,3	51,4	+2,1	—	—	—	0,9	3,1	+2,2	49,8	45,5	−4,3
Tyszowce. . .	13.219	29,6	32,8	+3,2	—	—	—	24,8	23,8	−1,0	45,6	43,4	−2,2
41. *pow. Biłgorajski*	118.217	59,3	60,7	+1,4	0,0	0,0	—	9,8	9,4	−0,4	30,9	29,9	−1,0
m. Biłgoraj . .	7.300	50,8	35,0	−15,8	—	0,0	+0,0	40,6	59,5	+18,9	8,6	5,5	−3,1
Aleksandrów .	7.512	71,0	82,3	+11,3	—	—	—	19,0	16,7	−2,3	10,0	1,0	−9,0
Babice	8.478	29,2	29,7	+0,5	—	—	—	2,7	2,0	−0,7	68,1	68,3	+0,2
Biszcza . . .	7.911	36,3	35,2	−1,1	—	—	—	2,6	2,5	−0,1	61,1	62,3	+1,2
Górny Potok .	10.187	61,6	63,0	+1,4	—	—	—	1,5	1,9	+0,4	36,9	35,1	−1,8
Huta Krzeszowska	8.023	90,3	93,4	+3,1	—	—	—	0,5	—	−0,5	9,2	6,6	−2,6
Kocudza . . .	7.873	98,8	98,9	+0,1	—	—	—	0,7	1,1	+0,4	0,5	—	−0,5
Krzeszów. . .	9.157	49,4	52,4	+3,0	0,1	—	−0,1	14,3	15,1	+0,8	36,2	32,5	−3,7
Księżpol . . .	8.968	24,8	27,7	+2,9	—	—	—	1,1	2,1	+1,0	74,1	70,2	−3,9
Łukowa . . .	8.334	74,7	75,1	+0,4	—	—	—	1,1	1,2	+0,1	24,2	23,7	−0,5
Majdan Sopocki	7.326	71,8	71,2	−0,6	—	—	—	1,0	1,5	+0,5	27,2	27,3	+0,1
Puszcza Solska.	5.286	77,5	78,5	+1,0	—	—	—	1,4	1,9	+0,5	21,1	19,6	−1,5
Sól	9.989	71,2	72,0	+0,8	—	—	—	0,5	0,5		28,3	27,5	−0,8
os. Tarnogród .	6.236	28,2	31,9	+3,7	—	—	—	52,0	48,3	−3,7	19,8	19,8	—
Wola Rożaniecka	5.637	69,8	68,9	−0,9	—	—	—	1,2	0,9	−0,3	29,0	30,2	+1,2
VI. Gub. Siedlecka	**943.661**	**59,5**	**71,5**	**+12,0**	**1,9**	**1,6**	**−0,3**	**15,9**	**15,7**	**−0,2**	**22,7**	**11,2**	**−11,5**
42. *pow. Węgrowski*	94.393	83,6	84,3	+0,7	3,3	3,0	−0,3	12,8	12,3	−0,5	0,3	0,4	+0,1
m. Węgrów . .	11.087	30,5	29,1	−1,4	1,1	1,2	+0,1	67,6	68,6	+1,0	0,8	1,1	+0,3
Borze	4.708	91,5	96,0	+4,5	0,1	—	−0,1	8,4	4,0	−4,4	0,0	—	−0,0
Czarnogłów . .	2.405	92,2	95,4	+3,2	2,7	3,1	+0,4	5,1	1,3	−3,8	—	0,2	+0,2
Grębków . . .	6.289	96,8	98,1	+1,3	—	0,0	−0,0	2,8	1,9	−0,9	0,4	0,0	−0,4
Jaczew . . .	3.739	95,0	97,8	+2,8	—	—	—	5,0	2,2	−2,8	—	—	—
Korytnica. . .	4.045	93,7	96,3	+2,6	0,6	0,1	−0,5	5,5	3,4	−2,1	0,2	0,2	—
Łochów . .	8.820	94,6	91,9	−2,7	1,0	—	−1,0	4,1	7,1	+3,0	0,3	1,0	+0,7
Miedzna . . .	7.800	94,7	96,7	+2,0	—	—	—	4,5	3,3	−1,2	0,3	—	−0,3
Ossowo . . .	3.614	88,6	96,5	+7,9	9,0	0,7	−8,3	2,2	2,7	+0,5	0,2	0,1	−0,1
Prostyń . . .	4.676	92 1	93,8	+1,7	0,1	0,3	+0,2	7,6	5,9	−1,7	0,2	—	−0,2
Ruchna . . .	6.374	92,4	95,6	+3,2	0,5	0,2	−0,3	6,5	4,2	−2,3	0,6	0,0	−0,6

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Sadowno	8.638	72,8	69,1	−3,7	25,0	24,9	−0,1	1,8	4,8	+3,0	0,4	1,2	+0,8
Sinołęka	3.778	94,1	95,8	+1,7	0,1	—	−0,1	5,8	4.2	−1,6	0,0	—	−0,0
Stara Wieś	6.962	91,7	89,9	−1,8	3,9	6,0	+2,1	4,2	3,4	−0,8	0.2	0,7	+0,5
Stoczek	5.757	79,8	84,5	+4,7	0,1	0,1	—	19,8	14,9	−4,9	0,3	0,5	+0,2
Wyszków	5.701	98,0	96,1	−1,9	—	0,1	+0,1	1,6	3.8	+2,2	0,4	—	-0,4
43. *pow. Sokołowski*	80.732	77,6	83,4	+5,8	0,5	0,4	−0,1	13,0	14,7	+1,7	8,9	1,5	−7,4
m. Sokołów	9.738	18,1	25,9	+7,8	—	—	—	70,1	72,8	+2,7	11,8	1,3	−10,5
Chruszczówka	4.770	96,4	95,1	−1,3	—	—	—	2,9	4,8	+1,9	0,7	0,1	−0,6
Grochów	3.196	91,4	89,8	−1,6	5,9	6,9	+1,0	2,1	3,3	+1,2	0,6	—	−0,6
Jabłonna	8.956	84,2	95,5	+11,3	0,3	—	−0,3	2,5	3,7	+1,2	13,0	0.8	−12,2
Korczew	6.478	90,5	95,7	+5,2	0,3	—	−0,3	4,5	2,1	−2,4	4,7	2,2	-2,5
Kossów	8.471	77,1	77,1	—		0,0	+0,0	22,6	22.8	+0,2	0.3	0,1	−0,2
Kowiesy	3.411	95,9	97,7	+1,8	—	—	—	2,3	2,2	−0,1	1,8	0,1	-1,7
Kudelczyn	5.283	89,2	97,5	+8,3	2,0	0,4	−1,6	0,1	1,8	+1,7	8,7	0,3	−8,4
Olszew	3.605	95,2	97,5	+2,3	—	—	—	4,6	2,4	−2,2	0,2	0,1	-0,1
Rzepki	5.348	75,7	86,8	+11,1	—	—	—	5,1	6,1	+1,0	19,2	7,1	-12,1
Sabnie	5.347	65,1	88,6	+23,5	0,0	0,6	+0,6	1,7	2,7	+1,0	33,2	8,1	−25,1
Sterdyń	11.756	80,6	89,8	+9,2	—	0,0	+0,0	10,3	10,0	−0,3	9,1	0,2	−8,9
Wyrozęby	4.373	95,9	96,5	+0,6	—	—	—	1,5	2,6	+1,1	2,6	0,9	−1,7
44. *pow. Siedlecki*	96.258	75,4	77,2	+1,8	1,1	1,1	—	20,7	19,8	−0,9	2,8	1,9	-0,9
m. Siedlce	23.292	32,1	35,2	+3,1	0,3	0,2	−0,1	64,1	57,8	−6,3	3,5	6,8	+3,3
Czuryły[1]	2.729	94,3	97,2	+2,9	—	—	—	5,7	2,8	−2,9	0,6	—	−0,6
Domanice	4.005	98,1	98,0	−0,1	—	—	—	1,7	2,0	+0,3	0,2	—	−0,2
Jasienka	1.626	92,2	91,7	−0,5	0,2	—	−0,2	7,2	8,3	+1,1	0,4	—	−0,4
Królowa Niwa	2.944	94,6	94,9	+0,3	—	—	—	4,3	5.1	+0 8	1,1		-1,1
Krześlin	5.835	88,4	92,6	+4,2	—	0,1	+0,1	3.0	5,4	+2,4	8,6	1,9	-6,7
Mordy	9.137	53,7	68,1	+14,4	0,0	0,2	+0,2	32,5	30,9	−1,6	13,8	0,8	−13,0
Niwiski	4.816	97,1	95,6	−1,5	0,1	0,1	—	2,2	4,3	+2,1	0,6	—	−0,6
Pióry	2.488	92,3	95,9	+3,6	—	0,0	+0,0	7,3	4,1	−3,2	0,4	—	-0,4
Skupie	4.811	85,0	88,3	+3,3	0,0	—	−0,0	14,4	11,4	−3,0	0,6	0,3	−0,3
Skurzec	6.627	97,9	97,9	—	0,2	0,0	−0,2	1,6	2.0	+0,4	0,3	0,1	−0,2
Stara Wieś	4.710	92,8	97,0	+4,2	0,1	0,2	+0,1	4,5	2,7	−1,8	2,6	0,1	−2,5
Tarków	3.965	98,2	98,7	+0,5	—	—	—	1,4	1,1	−0,3	0,4	0,2	-0,2

[1]) W. K. S. w r. 1893 wykazuje 100,6%.

	Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
			1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
	Wiszniew. . .	3.102	97,4	97,9	+0,5	0,2	—	−0.2	1,5	1,1	−0,4	0,9	1,0	+0,1
	Wodynie . . .	7.637	92,0	93,2	+1,2	0,1	0,1	—	7,8	6,5	−1,3	0,1	0,2	+0,1
	Zbuczyn . . .	3.445	90,7	93,3	+2,6	0,1	—	−0,1	8,6	6,4	−2,2	0,6	0,3	−0,3
	Żeliszew . . .	5.089	78,2	79,2	+1,0	19,8	19,5	−0,3	1,9	1,2	−0,7	0,1	0,1	—
45.	*pow. Garwoliński*	150 693	82,5	85,0	+2,5	2,6	1,9	−0,7	14,8	12,9	−1,9	0,1	0,2	+0,1
	m. Garwolin .	4.801	48,8	51,6	+2,8	0,2	0,0	−0,2	50,1	47,3	−2,8	0,9	1,1	+0,2
	m. Żelechów. .	7.428	35,1	34,6	−0,5	0,2	0,2	—	64,4	64,8	+0,4	0,3	0,4	+0,1
	Górzno . . .	11.544	97,5	97,3	−0,2	—	0,0	+0.0	2,5	2,6	+0,1	—	0,1	+0,1
	Kłoczów . . .	8.838	94,2	98,1	+3,9	3,9	1,1	−2,8	1,9	0,8	−1,1	0,0	—	−0,0
	Łaskarzew . .	9.881	82,4	80,9	−1,5	—	—	—	17,6	18,9	+1,3	0,0	0,2	+0,2
	Maciejowice . .	8.482	79,8	97,8	+18,0	0,3	—	−0,3	19,7	2,1	−17,6	0,2	0,1	−0,1
	Osieck. . . .	8.730	89,8	90,4	+0,6	3,5	3,2	−0,3	6,7	6,1	−0,6	0,0	0,3	+0,3
	Pawłowice . .	8.210	93,5	93,1	−0,4	3 8	3,5	−0,3	2,5	2,8	+0,3	0,2	0,6	+0,4
	Podłęż. . . .	5.269	92,5	96,3	+3,8	6,0	2,6	−3,4	1,4	1,0	−0,4	0,1	0,1	—
	Pszonka . . .	9.076	71,4	75,8	+4,4	0,0	—	−0,0	28,5	24,2	−4,3	0,1	0,0	−0,1
	Ryki	9.711	74,5	78,5	+4,0	0,1	—	−0,1	25,2	21,1	−4,1	0,2	0,4	+0,2
	Sobienie Jeziory . . .	7.861	60,8	63,4	+2,6	6,7	6,2	−0,5	32,5	30,3	−2,2	0,0	0,1	+0,1
	Sobolew . . .	9.201	97,5	93,8	−3,7	0,2	—	−0,2	2,2	5,8	+3,6	0,1	0,4	+0,3
	Trojanów. . .	7 680	97,7	96,0	−1,7	0,1	0,1		2,2	3,6	+1,4	—	0,3	+0,3
	Ułęż	9.489	96,9	98,8	+1,9	0,3		−0,3	2.6	1,2	−1,4	0,1	0,0	−0,1
	Warszawice. .	5.780	97,2	98,1	+0,9	2,0	0,4	−1,6	0,8	1.5	+0,7	—	—	—
	Wilga	5.472	70,6	68,8	−1,8	24,2	24,5	+0,3	5,0	6,7	+1,7	0,2	0,0	−0,2
	Wola Rębkowska	5.531	96,5	99,1	+2,6	1,0	0,1	−0,9	2,4	0,6	−1,8	0,1	0,2	+0,1
	Żelechów. . .	7.482	94,6	97,4	+2,8	4,5	2,4	−2,1	0,9	0,2	−0,7	—	—	—
46.	*pow. Łukowski*	125.764	86,1	86,4	+0,3	1,8	0,8	−1,0	11.8	12,1	+0,3	0,3	0,7	+0,4
	m. Łuków . .	10.484	30,8	29,5	−1,3	0,3	0,2	−0,1	66,2	63,9	−2,3	2,7	6,4	+3,7
	Białobrzegi . .	7.756	99,1	99,9	+0,8	0,1		−0,1	0,8	—	−0,8	—	0,1	+0,1
	Celiny	3.567	97,0	95.9	−1,1	—	—	—	3,0	4,1	+1,1	—	—	—
	Dąbie	3.699	99,5	97,7	−1,8	—	—	—	0,5	1,8	+1,3	—	0,5	+0,5
	Gołąbki . . .	4.669	75,4	79,1	+3,7	21,0	18,6	−2,4	3,4	2,0	−1,4	0,2	0,3	+0,1
	Gułów. . . .	6.574	90,1	87,9	−2,2	—	0,4	+0,4	9,6	11,4	+1,8	0,3	0,3	—
	Jakusze . . .	3.302	96,0	95,1	−0,9	—	—	—	3.8	4,6	+0.8	0,2	0,3	+0,1
	Jarczew . . .	4.098	93,7	93,8	+0,1	0,7	0,0	−0,7	5,6	5,5	−0,1	—	0,7	+0,7
	os. Kock[1]) . .	4.861	34,5	41,7	+7,2	0,0	—	−0,0	65,3	58.3	−7,0	0,1	—	−0,1

[1]) W. K. S. w r. 1893 wykazuje 99,9

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Krasusy . . .	2.491	95,7	95,6	—0,1	—	—	—	4,0	4,2	+0,2	0,3	0,2	—0,1
Łuków. . . .	5.179	97,6	97,9	+0,3	—	—	—	2,3	1,6	—0,7	0,1	0,5	+0,4
Łysobyki. . .	7.358	89,1	90,2	+1,1	0,0	—	—0,0	10,9	9,7	—1,2	—	0,1	+0,1
Miastków. . .	6.825	98,6	98,3	—0,3	—	—	—	1,3	1,7	+0,4	0,1	0,0	—0,1
Mysłów . . .	8.117	96,4	96,2	—0,2	0,1	—	—0,1	3,4	3,8	+0,4	0,1	—	—0,1
Prawda . . .	9.245	92,3	88,3	—4.0	0,1	0,1	—	7,6	11,4	+3,8	0,0	0,2	+0,2
Radoryż . . .	3.956	97,9	94,9	—3,0	—	0,1	+0,1	2,1	4,2	+2,1	0,0	0,8	+0,8
Serokomla . .	5.294	78,2	89,2	+11.0	13,7	0,5	—13,2	7,4	10,3	+2,9	0,7	—	—0,7
Skrzyszew . .	2.914	96,2	96,1	—0,1	—	—	—	3,8	3,7	—0,1	—	0,2	+0,2
Stanin	3.941	94,9	95,6	+0,7	0,3	—	—0,3	4,3	4,1	—0,2	0,5	0,3	—0,2
Trzebieszów. .	3.336	93,6	95,3	+1,7	0,3	—	—0,3	5,0	4,5	—0,5	1,1	0,2	—0,9
Tuchowicz . .	6.661	97,7	97,0	—0,7	—	0,1	+0,1	2,2	2,9	+0,7	0,1	—	—0,1
Ulan	4.859	93,9	94,3	+0,4	0,7	—	—0,7	5,3	5,7	+0,4	0,1	—	—0,1
Wojcieszków .	6.578	94,6	94,7	+0,1	1,9	0,4	—1,5	3,2	4,9	+1,7	0,1	—	—0,1
47. *pow. Radzyński*	103.275	45,5	76,2	+30,7	1,2	1,4	+0,2	17,9	17,1	—0,8	35,4	5,3	—30,1
m. Radzyń . .	7.029	36,2	35,0	—1,2	0,4	—	—0,4	61,1	63,3	+2.2	2,3	1,7	—0,6
m. Międzyrzec.	12.671	16,2	24.5	+8,3	0,1	0,0	—0,1	77,5	74,8	—2,7	6,2	0,7	—5,5
Biała	12.254	96,9	98,0	+1,1	0,5	0,2	—0,3	2,1	1,7	—0,4	0,5	0,1	—0,4
Brzozowy Kąt .	4.345	21,2	95,7	+74,5	—	0,0	+0,0	2,4	1,8	—0,6	76,4	2,5	—73,9
Jabłoń . . .	6.742	5.8	94,9	+89,1	—	—	—	1,5	0,7	—0,8	92,7	4,4	—88,3
Kąkolewnica[1]) .	7.342	93,2	96,1	+2,9	0.0	—	—0,0	3,4	3.5	+0,1	3,3	0,4	—2,9
Lisia Wólka. .	8.322	24,4	72,7	+48.3	—	2,8	+2,8	25,5	23,4	—2,1	50,1	1,1	—49,0
Milanów . . .	5.061	58,2	94,0	+35,8	—	3,6	+3,6	2,2	1,7	—0,5	39,6	0,7	—38,9
Misie	2.774	93,5	99,4	+5,9	—	—	—	0,8	0,6	—0,2	5,7	0,0	—5,7
Siemień . . .	5.540	75,7	81,9	+6,2	22,9	17,1	—5,8	—	0,9	+0,9	1,4	0,1	—1,3
Suchowola . .	5.591	85,6	98,0	+12,4	0,2	0,1	—0,1	1,1	1,2	+0,1	13,1	0,7	—12,4
Szóstka . . .	4.275	58,7	79,3	+20,6	0,1	0,3	+0,2	1.0	1,4	+0,4	40,2	19,0	—21,2
Tłuściec . . .	5.154	35,8	91,0	+55,2	—	—	—	1,7	1,5	—0,2	62,5	7,5	—55,0
Zahajki . . .	5.270	6,8	67,5	+60,7	—	—	—	1,0	1,1	+0,1	92,2	31,4	—60,8
Żelizna . . .	7.014	23,1	88,9	+65,8	0,1	—	—0,1	10.6	9,8	—0,8	66,2	1,3	—64,9
Żerocin . . .	3.891	20,7	52,7	+32,0	0,1	—	—0,1	2,0	2,6	+0,6	77,2	44,7	—32,5
48. *pow. Konstantynowski* . .	81.156	35,5	72,5	+37,0	0,0	0,0	—	13.3	15,0	+1,7	51,2	12,5	—38,7
Bohukały . . .	5.039	9,2	85,0	+75,8	0,2	0,1	—0,1	2,5	2,2	—0,3	88,1	12,7	—75,4
Chlebczyn . .	8.736	59,4	79,7	+20,3	0,1	0,0	—0,1	16,6	19,5	+2,9	23,9	0,8	—23,1

[1]) W. K. S. w r. 1893 wykazuje 99,9.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Czuchleby . .	5.205	45,3	87,5	+42,2	—	0,0	+0,0	3,0	1,9	—1,1	51,7	10,6	—41,1
Hołowczyce. .	4.512	22,6	84,2	+61,6	—	0,0	+0,0	0,9	2,0	+1,1	76,5	13,8	—62,7
Huszlew . . .	6.389	34,2	94,4	+60,2	—	—	—	1,7	1,2	—0,5	64,1	4,4	—59,7
os. Janów . .	6.031	30,3	38,1	+7,8	—	—	—	53,0	60,8	+7,8	16,7	1,1	—15,6
Kornica . . .	3.714	33,8	96,1	+62,3	—	—	—	1,1	1,3	+0,2	65,1	2,6	—62,5
os. Łosice[1]) . .	5.339	16,8	27,8	+11,0	0,2	0,2	—	67,2	70,1	+2,9	15,7	1.9	—13,8
Łysów. . . .	4.556	74,2	95,8	+21,6	—	—	—	2,6	2,5	—0,1	23,2	1,7	—21,5
Olszanka . . .	3.826	39,7	93,9	+54,2	—	—	—	3,9	4,2	+0,3	56,4	1,9	—54,5
Pawłów . . .	4.297	21,0	63,1	+42,1	—	0,0	+0,0	0,6	0,3	—0,3	78,4	36,6	—41,8
Przesmyki . .	3.626	96,1	95,9	—0,2	0,1	0,0	—0,1	3,1	4,0	+0,9	0,7	0,1	—0,6
Rokitno . . .	4.529	9,1	52,4	+43,3	—	0,0	+0,0	0,7	0,6	—0,1	90,2	47,0	—43,2
Swory	3.721	38,7	79,8	+41,1	0,0	—	—0,0	3,0	2,7	—0,3	58,3	17,5	—40,8
Witulin . . .	4.708	20,0	71,4	+51,4	—	—	—	1,9	2,3	+0,4	78,1	26,3	—51,8
Zakanale . . .	6.928	9,5	42,9	+33,4	—	0,1	+0,1	22,4	28,8	+6,4	68,1	28,2	—39,9
49. *pow. Bialski* .	91.457	17,0	41,4	+24,4	0,5	0,4	—0,1	21,4	22,1	+0,7	61,0	36,1	—24,9
m Biała . . .	13.451	26,9	38,2	+11,3	0,6	0,8	+0,2	50,7	48,1	—2,6	21,7	12,9	—8,8
m. Terespol. .	3.495	8,1	11,8	+3,7	0,3	0,1	—0,2	84,8	85,2	+0,4	6,8	2,9	—3,9
Dobryń . . .	4.566	15,8	56,1	+40.3	0,2	0,0	—0,2	0,5	1,0	+0,5	83,5	42,9	—40,6
Kobylany. . .	5.747	8,0	34,4	+26,4	0,5	1,7	+1,2	2,3	1,8	—0,5	88,8	61,9	—26,9
os. Kodeń . .	3.940	11,9	34,5	+22,6	—	0,1	+0,1	34,3	44,2	+9,9	53,8	21,2	—32,6
Kościeniewice .	3.971	17,6	21,4	+3,8	—	—	—	0,5	1,1	+0,6	81,6	77,5	—4,1
Kostomłoty . .	5.010	3,6	6,1	+2,5	0,2	—	—0,2	1,8	2,3	+0,5	94,4	91,6	—2,8
Lubienka . . .	7.460	43,3	91,9	+48,6	0,0	—	—0,0	1,7	2,1	+0,4	54,4	5,8	—48,6
os. Łomazy . .	5.429	5,1	33,1	+28,0	—	—	—	49,8	65,8	+16,0	45,1	1,1	—44,0
Międzyleś. . .	6.295	31,0	40,1	+9,1	4,7	2,1	—2,6	0,5	—	—0,5	63,8	57,8	—6,0
Piszczac . . .	5.946	7,8	34,4	+26,6	0,2	0,2	—	25,4	19,0	—6,4	66,6	46,4	—20,2
os Rossosz . .	2.911	16,3	71,0	+54,7	—	—	—	27,1	29,0	+1,9	56,6	0,0	—56,6
Sidorki . . .	4.862	19,8	57,6	+37,8	0,4	—	—0,4	1,5	—	—1,5	78,3	42,4	—35,9
Sitnik	3.836	12,6	59,9	+47,3	—	0,3	+0,3	1,9	3,2	+1,3	85,5	36,6	—48,9
Sławatycze . .	9.547	3,9	35,7	+31,8	0,0	—	—0,0	30,4	30,1	—0,3	65,7	34,2	—31,5
Zabłoć. . . .	4.991	11,0	28,6	+17,6	—	—	—	0,8	1,0	+0,2	88,2	70,4	—17,8
50. *pow. Włodawski*	119.933	19,1	34,2	+15,1	4,3	4,1	—0,2	18,1	17,9	—0,2	58,5	43,8	—14,7
m. Włodawa .	10.500	6,2	16,2	+10,0	0,1	—	—0,1	82,4	81,2	—1,2	11,3	2,6	—8,7
m. Parczew . .	7.473	43,1	45,5	+2,4	-	—	—	52,5	52,3	—0,2	4,4	2,2	—2,2

[1]) W. K. S. w r. 1893 wykazuje 99,9.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Dębowa Kłoda .	5.191	61,1	54,4	−6,7	0,4	—	−0,4	2,7	5,9	+3,2	35,8	39,7	+3,9
Hańsk	6.671	12,7	19,8	+ 7,1	24,6	26,9	+2,3	3,2	4,6	+1,4	59,5	48,7	− 10,8
Horodyszcze. .	8.497	14,0	76,4	+ 62,4	—	—	—	17,7	20,7	+3,0	68,3	2,9	—65,4
Krzywowierzba.	5.584	6,2	14,4	+8,2	—	—	—	2,1	2,7	+0,6	91,7	82,9	—8,8
Opole	5.438	12,6	57,9	+ 45,3	—	—	—	2,3	2,6	+0,3	85,1	39,5	− 45,6
os. Ostrów . .	7.593	24,0	42,1	+ 18,1	0,0	—	−0,0	53,7	56,7	+3,0	22,3	1.2	- 21,1
Romanów . .	7.257	4,7	23,7	+ 19,0	—	—	—	0,7	0,4	- 0,3	94,6	75,9	—18,7
Sobibór . . .	12.623	13,5	20,0	+6,5	0,7	0,1	−0,6	4,2	4,9	+0,7	81,6	75,0	—6,6
Turno	9.746	13,9	20,3	+ 6,4	19,4	18,1	- 1,3	7,7	8,5	+0,8	59,0	53.1	—5,9
Tyśmienica . .	4.000	23,3	67,5	+ 44,2	—	—	—	1,2	0,9	−0,3	75,5	31,6	—3,9
Uścimów . . .	5.787	35,1	41,0	+ 5,9	0,5	0,9	+0,4	2,9	4,0	+1,1	61.5	54,1	− 7,4
Włodawa. . .	6.732	6,8	20,4	+13,6	0,4	0,1	− 0,3	0,6	0,6	—	92,2	78,9	—13,3
Wola Wereszczyńska . .	9.207	30,4	36,5	+6,1	15,6	14,2	− 1,4	3.6	4,5	+0,9	50,4	54,8	—5,6
Wyryki . . .	7.634	14,5	24,9	+ 10,4	—	—	—	1,5	1,4	−0,1	84,0	73,7	- 10,3
VII. Gub. Warszawska	**2.438.685**	**75,4**	**73,9**	**−1,5**	**5,7**	**4,9**	**−0.8**	**17,5**	**19,4**	**+1,9**	**1,4**	**1,8**	**+0,4**
51. *pow. Mińśki* .	124.428	81,9	81,1	−0,8	2,8	1,9	- 0,9	15,0	16,6	+1,6	0,3	0,4	+0,1
m. Mińsk. . .	5.547	31,4	36,0	+4,6	0,8	—	−0,8	64,2	59,7	−4,5	3,6	4,3	+0,7
m. Kałuszyn .	10.090	16,9	14,4	−2,5	0,1	0,2	+0,1	82,9	85,2	+2,3	0,1	0,2	+0,1
Cegłów . . .	6.007	79,7	88,4	+ 8,7	14,0	6,1	−7,9	6,1	5,1	- 1,0	0,2	0,4	+0,2
Chrościce . .	2.925	97,9	98,4	+0,5	0,3	—	−0,3	1,6	1,6	—	0,2	0,0	—0,2
Dębe Wielkie .	6.023	98,6	97,9	−0,7	0,1	—	−0,1	1.2	1,9	+0,7	0,1	0,2	+0,1
Glinianka. . .	6.752	98,2	98,1	−0,1	—	0,1	+0,1	1.5	1,7	+0,2	0,3	0,1	−0,2
Iwowe	3.657	98,4	99,8	+1,4	—	—	—	1,6	0,2	−1,4	—	—	—
Jakubów . . .	6.510	99,0	98,6	−0,4	0,0	0,1	+0,1	1,0	1,3	+0,3	0,0	—	−0,0
Kołbiel . . .	9.293	74,1	73,1	−1,0	1,1	3,4	+2,3	24,7	23,3	−1,4	0,1	0,2	+0,1
Kuflew . . .	8.564	95,9	98,0	+2,1	2,4	0,5	−1,9	1,7	1,1	−0,6	—	0,4	+0,4
os. Latowicz .	2.657	82,6	78,1	−4,5	0,1	—	−0,1	17,1	21,2	+4,1	0,2	0,7	+0,5
Ładzyń . . .	5.265	96,2	98,8	+2,6	2,8	0,6	−2,2	0,8	0,6	−0,2	0,2	—	- 0,2
Łukowiec. . .	9.570	95,0	98,7	+ 3,7	0,3	—	−0,3	4,7	1,3	- 3,4	—	—	—
Mińsk	9.795	90,6	89,2	−1,4	6,9	6,0	−0,9	1,9	4,6	+ 2.7	0,6	0,2	−0,4
Otwock . . .	11.223	86,6	87,3	+0,7	0,3	0,3	-	13,1	12,1	- 1.0	—	0,3	+0,3
Siennica . . .	8.484	86,7	89,6	+2,9	1,0	0,3	−0.7	22,0	10,0	−2,0	0,3	0,1	−0,2
os. Stanisławów	2.276	75,2	78,6	+3,4	—	—	—	14,6	21,0	−3,6	0,2	0,4	+0,2
Wiązownia . .	9 790	75,7	80,7	+5,0	13,0	9,1	− 3,9	11,2	10,0	−1,2	0,1	0,2	+0,1

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
52. *pow. Radzyński*	81.896	84,4	85,5	+1,1	4,4	4,4	—	11,0	9,8	—1,2	0,2	0,3	+0,1
m. Radzymin	8.637	48,5	33,9	−14,6	0,5	0,2	−0,3	50,3	64,3	+14,0	0,7	1,6	+0,9
Jadów	8.639	81,9	81,3	−0,6	—	0,1	+0,1	17,8	18,5	+0,7	0,3	0,1	−0,2
os. Kamieńczyk	1.755	86,1	83,1	−3,0	—	—	—	13,9	16,9	+3,0	—	—	—
Klembów	7.428	92,6	93,6	+1.0	2,3	1,9	−0,4	4,8	3,4	1,4	0,3	1,1	+0,8
Małopole	9.808	98,2	98,4	+0,2	—	—	—	1,8	1,6	−0,2	—	—	—
Międzyleś	8.148	94,1	97,9	+3,8	0,0	—	−0,0	5,7	2,0	−3,7	0,2	0,1	−0,1
Radzymin	10.576	86,8	85,3	−1,5	7,2	11,2	+4 0	5,9	3,3	−2,6	0,1	0,2	+0,1
Ręczaje	10.118	78,0	63,3	−14,7	19,9	17,5	−2,4	2.1	19,0	+16,9	−	0,2	+0,2
Rudzienko	7.179	83,0	90,8	+7,8	3,8	2,2	−1,6	13,0	6,7	−6,3	0,2	0,3	+0,1
Strachówka	7.162	91,1	92,9	+1,8	3,0	1,8	−1,2	5,8	5,2	−0,6	0,1	0,1	—
Zabrodzie	7.446	83,9	96,3	+12,4	9,6	2,6	−7,0	6,5	1,1	−5,4	—	—	—
53. *pow. Pułtuski*	118.864	79,6	81,4	+1,8	2,9	2,2	−0,7	16,7	16,0	−0,7	0,8	0,4	−0,4
m. Pułtusk	15.198	51,9	51,8	−0,1	1,3	1,5	+0,2	45,1	44,6	−0,5	1,7	2,1	+0,4
m. Nasielsk	6.096	18,5	22,2	+3,7	0,5	—	−0,5	80,8	77,5	−3,3	0,2	0,3	+0,1
Gołębie	8.756	93,8	95,7	+1,9	2,5	2,5	—	3,6	1,7	−1,9	0,1	0,1	—
Gzowo	8.705	97,8	99,6	+1,8	1,0	—	−1,0	1,2	0,4	−0,8	0,0	0,0	—
Kleszewo	6.123	87,1	82,6	−4,5	8,9	15,7	+6,8	3,8	1,6	−2,2	0,2	0,1	−0,1
Kozłowo	7.737	98,8	97,9	−0,9	—	—	—	1,2	2,1	+0,9	—	—	—
Nasielsk	12.811	94,2	96,3	+2,1	4,4	2,9	−1,5	1,4	0,8	−0,6	0,0	—	−0,0
Obryte	10.464	85,3	92,5	+7,2	9,1	5,2	−3,9	5,5	2,3	−3,2	0,1	—	−0,1
Somianka	7.525	92,1	98.3	+6,2	4,1	1,1	−3.0	3,8	0,6	−3,2	0,0	—	−0,0
Winnica	7.230	95,6	98,8	+3,2	—	0,2	+0,2	4,3	1,0	−3,3	0,1	—	−0,1
Wyszków	12.381	68,9	67,9	−1,0	0,2	—	−0,2	30,7	31,2	+0,5	0,2	0,9	+0,7
Zatory	5.910	97,1	97,1	—	0,1	—	−0,1	2,8	2,8	—	−	0,1	+0,1
Zegrze	9.928	71,2	74,1	+2,9	4,1	1,5	−2,6	19,7	24,2	+4,5	5,0	0,2	−4,8
54. *pow. Płoński*	105.001	82,8	82,2	−0,6	3,2	3,1	−0,1	12,8	13,6	+0,8	1,2	1,1	−0,1
m. Płońsk	11.682	36,7	34,3	−2,4	0,9	0,1	−0,8	57,5	64,7	+7,2	4,9	0,9	−4,0
m. Zakroczym	5.690	38,2	46,1	+7,9	0,3	0,4	+0,1	60,2	52,7	7,5	1,3	0,8	−0,5
Błędówko	3.660	85,7	75,7	−10,0	12,8	22,7	+9,9	1,5	1,6	+0,1	—	—	—
Modzele	7.130	75,0	83.6	+8,6	4,4	1,3	−3,1	19,8	15.1	−4,7	0,4	0,0	−0,4
Naruszewo	7.450	97,0	99,1	+2,1	1,8	0,8	−1,0	1,2	0,1	−1,1	0,0	0,0	—
Pomiechowo	6.938	70,8	72,7	+1,9	10,5	10,0	−0,5	7,5	2,8	−4,7	11,2	14,5	+3,3
Sarbiewo	6.326	95,4	94,9	−0,5	3,4	4,8	+1,4	1,0	0,3	−0,7	0,1	—	−0,1
Sarnowo	3.825	94,2	91,5	−2,7	5,0	7,7	+2,7	0,8	0,8	—	—	—	—
Sielce	6.408	90,0	93,4	+3,4	2,3	0,7	−1,6	7,6	5,9	−1,7	0,1	—	−0,1
Sochocin	14.518	84,6	83,7	−0,9	3,1	4,1	+1,0	12,2	12,1	−0,1	0,1	0,1	—

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Stróżęcin . . .	7.804	99,6	99,7	+0,1	0,2	0,3	+0,1	0,2	—	—0,2	—	0,0	+0,0
Szumlin . . .	4.642	92,5	94,9	+2,4	4,6	4,7	+0,1	2,8	0,4	—2,4	0,1	—	—0,1
Wójty Zamoście	3.775	96,9	98,8	+1,9	1,8	0,7	—1,1	1,3	0,5	—0,8	0,0	0,0	--
Wychódź . . .	7.445	97,2	99,0	+1,8	—	0,1	+0,1	2,8	0,9	—1,9	—	--	—
Załuski . . .	7.708	96,9	98,7	+1,8	0,8	0,9	+0,1	2,2	0,3	—1,9	0,1	0,1	—
55. *m. Warszawa* .	764.054	59,4	56,5	—2,9	3,3	2,4	- 0,9	33,6	36,9	+ 3,3	3,6	4,1	+0,5
56. *pow. Warszawski*	275.178	78,4	76,8	—1,6	8,3	6,8	—1,5	12,1	14,3	+2,2	1,2	2,1	+0,9
m. Nowy Dwór.	7.400	16,1	23,4	+ 7,3	8,9	12,3	+3,4	70,8	60,6	—10,2	4,2	3,7	—0,5
Blizne	4.974	85,6	95,6	+10,0	10,8	3,2	—7,6	2,8	0,9	—1,9	0,8	0,3	—0,5
Brudno . . .	51.298	89,4	77,7	—11,7	3,5	7,1	+3,6	6,4	10.6	+4,2	0,7	4,6	+3,9
Cząstków. . .	6.358	80,5	82,9	+2,4	17,1	15,5	1,6	2,3	1,5	—0,8	0,1	0,1	—
Czyste. . . .	71.069	79.6	76,3	—3,3	2,9	3,0	+0,1	17,0	18,9	+ 1,9	0,5	1,8	+ 1,3
Falenty . . .	4.787	87,9	85,4	—2,5	10,3	11,3	+1,0	1,8	3,3	+ 1,5	—	—	—
Góra	4.912	80,8	81,7	+0,9	14,3	14,0	—0,3	1,9	1,0	—0,9	3,0	3,3	+0,3
Jabłonna . . .	10.625	71,2	72,2	+1,0	20,2	20,3	+0,1	6,4	6,7	+0,3	2,2	0,8	—1,4
Jeziorna . . .	7.237	90,5	91,2	+0,7	6,4	4,3	—2,1	3,0	4,3	+ 1,3	0,1	0,2	+0,1
Młociny . . .	12.266	68,0	68,4	+0,4	3,2	5,4	+2,2	24,3	20,9	—3,4	4,5	5,3	+0,8
Mokotów . . .	28.362	76,8	75,1	—1,7	3,8	3,5	—0,3	15,6	19,2	+ 3,6	3,8	2,2	—1,6
Nieporęt . . .	5.680	73,7	77,3	+3,6	23,0	17,3	—5,7	3,3	3,6	+0,3	—	1,8	+1,8
Nowo-Iwiczna .	5.512	65,5	76,7	+11,2	34,4	22,8	—11,6	0,1	0,5	+ 0,4	—	—	—
Okuniew . . .	4.627	86,5	84,6	- 1,9	0,9	1,1	+0,2	12,5	13,5	+1,0	0,1	0,8	+0,7
Ożarów . . .	8.196	94,2	92,8	—1,4	3,2	4,6	+ 1,4	2,5	2,1	—0,4	0,1	0,5	+0,4
os. Piaseczno .	4.273	42,8	39,8	—3,0	1,7	1,2	—0,5	55,4	58,6	+3,2	0,1	0,4	+0,3
Pruszków. . .	9.838	80,5	81,2	+0,7	13,6	9,0	—4,6	5,7	9,5	+ 3,8	0,2	0,3	+0,1
Wawer . . .	9.314	77,0	73,8	—3,2	7,5	7,6	+0,1	14,3	17,5	+ 3,2	1,2	1,1	—0,1
Wilanów . . .	9.079	82,9	88,4	+5,5	11,0	8,5	—2,5	5,8	2,2	—3,6	0,3	0,9	+0,6
Zaborów . . .	4.991	95,1	98,8	+3,7	1,3	—	—1,3	3,6	1,0	—2,6	0,0	0,2	+0,2
Zagoździ . . .	4.380	75,0	83,2	+8,2	18,9	8,4	—10,5	6,0	8,1	+2.1	0,1	0,3	+0,2
57. *pow. Grójecki* .	144.158	81,8	84,1	+2,3	3,7	3,4	- 0,3	14,1	12,2	—1,9	0,4	0,3	—0,1
m. Grójec . .	5.086	24,6	33,8	+9,2	1,9	0,5	—1,4	71,8	64,2	—7,6	1,7	1,5	—0,2
m. Warka . .	5.928	31,7	41,8	+10,1	4,2	5,4	+1,2	63,9	52,6	—11,3	0,2	0,2	—
Bielsk	5.639	98,0	98,7	+0,7	0,1	0,4	+0,3	1,9	0,9	—1,0	—	0,0	+0,0
Błędów . . .	7.214	77,2	84,8	+7,6	9,4	7,3	—2,1	13,2	7,8	-5,4	0,2	0,1	—0,1
Borowe . . .	7.121	96,5	100,0	+3,5	0,3	—	—0.3	3,2	—	—3,2	0,0	--	—0,0
Czerk	8.608	97,6	92,0	—5,6	1,1	3,6	+2,5	1,2	4,3	+3,1	0,1	0,1	—
Drwalew . . .	4.771	94,7	96,9	+2,2	2,8	1,4	—1,4	1,1	0,7	- 0,4	1,4	1,0	—0,4

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
os. Góra Kalwarya	6.993	19,2	32,2	+13,0	2,2	16,5	+ 14,3	78,1	51,0	−27,1	0,5	0,3	−0,2
Jasieniec	6.214	95,0	93,9	−1,1	2,7	2,6	−0,1	2,3	3,4	+1,1	0,0	0,1	+0,1
Jazgarzew	5.601	93,5	94,4	+0,9	5,4	4,7	−0,7	1,0	0,7	−0,3	0,1	0,2	+0,1
Kąty	8.366	84,0	89,7	+5,7	13,3	8,9	−4,4	2,6	1,3	−1,3	0,1	0,1	—
Kobylin	6.618	97,3	95,8	−1,5	0,2	0,4	+0,2	2,5	3,8	+1,3	0,0	0,0	—
Komorniki	12.663	79,9	84,4	+4,5	0,5	—	−0,5	19,4	15,5	−3,9	0,2	0,1	−0,1
Konary	3.325	90,9	95,2	+4,3	6,4	3,5	−2,9	2,7	0,8	−1,9	0,0	0,5	+0,5
Konie	7.260	88,5	92,3	+3,8	9,1	6,9	−2,2	2,0	0,6	−1,4	0,4	0,2	−0,2
Lechanice	8.043	95,0	95,5	+0,5	0,1		−0,1	2,1	2,9	+0,8	2,8	1,6	−1,2
Lipie	6.830	97,7	100,0	+2,3	0,6	—	−0,6	1,6	—	−1,6	0,1	—	−0,1
Mogielnica	5.370	43,5	43,3	−0,2	—	—	—	56,2	56,6	+0,4	0,3	0,1	−0,2
Nowa Wieś	6.927	79,2	89,4	+10,2	20,4	9,3	−11,1	0,4	1,3	+0,9	—	—	—
Promna	4.532	98,2	96,2	−2,0	0,1	0,7	+0,6	1,5	2,8	+1,3	0,2	0,3	+0,1
Rykały	6.818	96,3	92,8	−3,5	0,4	0,3	−0,1	3,2	6,9	+3,7	0,1	—	−0,1
Wągrodno	4.231	98,3	99,5	+1,2	0,6	0,1	−0,5	1,0	0,4	−0,6	0,1	0,0	−0,1
58. *pow. Błoński*	140.312	83,3	83,7	+0,4	5,7	5,4	−0,3	10,7	10,5	−0,2	0,3	0,4	+0,1
m. Błonie	4.993	59,1	61,9	+2,8	3,0	1,2	−1,8	37,2	36,4	−0,8	0,7	0,5	−0,2
Mszczonów	7.183	35,6	38,1	+2,5	1,3	1,1	−0,2	62,9	60,7	−2,2	0,2	0,1	−0,1
Grodzisk	13.552	73,7	78,2	+4,5	1,9	3,1	+1,2	23,9	17,6	−6,3	0,5	1,1	+0,6
Guzów	8.026	96,4	95,5	−0,9	3,3	4,2	+0,9	0,3	0,3	—	—	0,0	+0,0
Helenów	6.702	93,3	95,0	+1,7	4,4	2,3	−2,1	2,3	2,4	+0,1	—	0,3	+0,3
Kaski	8.954	98,2	99,8	+1,6	0,7	—	−0,7	1,1	0,2	−0,9	0,0	—	−0,0
Młochów	15.301	85,4	97,3	+11,9	3,7	0,2	−3,5	10 7	2,3	−8,4	0,2	0,2	—
Pass	5.064	96,8	98,9	+2,1	1,2	0,7	−0,5	2,0	0,4	−1,6	0,0	—	−0,0
Piekary	8.738	96,0	99,3	+3,3	3,4	0,6	−2,8	0,6	0,1	−0,5	—	—	—
Radziejowice	8.672	96,8	98,7	+1,9	1,3	1,0	−0,3	1,7	0,3	−1,4	0,2	0,0	−0,2
Radzików	7.741	91.9	98,5	+6,6	5,4	0,8	−4,6	2,6	0,7	−1,9	0,1	0,0	−0,1
Skuły	4.407	90,8	95,1	+4,3	5,1	—	−5,1	2,3	2,1	−0,2	1,8	2,8	+1,0
os. Wiskitki	4.158	49,6	57,2	+7,6	5,8	4,5	−1,3	44,2	38,2	−6,0	0,4	0,1	−0,3
Żyrardów	36.821	79,0	72,7	−6.3	15,5	16,4	+0,9	5,3	10,3	+5,0	0,2	0,6	+0,4
59. *pow. Skierniewicki*	70.094	88,7	89,5	+0,8	3,6	3,0	−0,6	7,4	7,3	−0,1	0,3	0,2	−0,1
m. Skierniewice	9.630	52,9	53,2	+0,3	2.6	1,5	−1,1	43,4	44,6	+1,2	1,1	0,7	−0,4
Dębowa Góra	4.494	94,4	98,0	+3,6	3,9	1,2	−2,7	1,7	0,7	−1,0	—	0,1	+0,1
Doleck	6.175	92,6	95,4	+2,8	6,6	3,7	−2,9	0,7	0,7	—	0,1	0,2	+0,1
Głuchów	8.424	93,2	94,2	+1,0	6,1	5,6	−0,5	0,7	0,2	−0,5	0,0	—	−0,0
Grzymkowice	3.474	94,8	94,9	+0,1	3,6	3,3	−0,3	1,5	1,5	—	0,1	0,3	+0,2
Kowiesy	6.381	95,2	97,8	+2,6	2,3	1,6	−0,7	2,4	0,6	−1,8	0,1	—	−0,1
Korabiewice	7.523	90,7	87,2	−3,5	4,6	10,1	+5,5	4,6	2,7	−1,9	0,1	0,0	−0,1

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Skierniewka . .	18.790	97,3	96,9	—0,4	0.7	0,7	—	1,2	1,9	+0,7	0,8	0,5	—0,3
Słupia	5.203	96,3	97,3	+1,0	3,5	2,4	—1,1	0,2	0,2	—	0,0	0,1	+0,1
60. *pow. Łowicki* .	107.598	91,0	90,0	—1,0	2,8	2,6	—0,2	5,8	6,8	+1,0	0,4	0,6	+0,2
m. Łowicz . .	14.408	59,5	54,2	—5,3	3,2	4,4	+1.2	34,0	37,3	+3,3	3,3	4,1	+0,8
Bąków. . . .	11.144	99,7	99,3	—0,4	0,2	0,6	+0,4	0,1	0,1	—	0,0	0,0	—
Bielawy . . .	13.730	88,9	95,7	+6,8	3,3	0,7	—2,6	7,7	3,5	—4.2	0,1	0,1	—
Bolimów . . .	7.620	88,6	89,5	+0,9	1,6	1,1	—0,5	9,7	9,4	—0,3	0,1	0,0	—0,1
Dąbkowice . .	12.553	98,3	99,5	+1.2	1,5	0,4	—1,1	0,1	—	—0,1	0,1	0,1	—
Jeziorko . . .	11.933	98,2	97,2	—1,0	1,3	1,9	+0,6	0,5	0,9	+0,4	0,0	—	—0,0
Kompina . . .	9.255	91,8	93,2	+1,4	7,9	6,6	—1,3	0,3	0,1	—0,2	—	0,1	+0.1
Lubianków . .	8.189	92,8	96,4	+3,6	3,2	2,6	—0,6	3,7	1,0	—2,7	0,1	—	—0,1
Łyszkowice . .	14.621	94,6	92,1	—2,5	3,1	4,8	+1,7	2,3	3,0	+0,7	—	0,1	+0,1
Nieborów. . .	4.145	93,1	94,7	+1,6	5,0	4.5	—0,5	1,9	0,8	—1,1	—	—	—
61. *pow. Sochaczewski* . .	74.557	78,5	82,0	+3,5	11,5	9,9	—1,6	9,9	8,0	—1,9	0,1	0,1	—
m. Sochaczew .	6.657	27,4	27,9	+0,5	0,7	0.1	—0,6	71,2	71,4	+0,2	0,7	0,6	—0,1
Chodaków . .	5.455	95,2	98,9	+3,7	2,5	0,7	—1,8	2,3	0,4	—1,9	—	—	—
Głusk	3.530	74,0	70,8	—3,2	24,0	24,9	+0,9	2,0	4,2	+2.2	—	0,1	+0,1
Iłów	9.415	52,5	70,3	+17,8	38,2	26,4	—11,8	9,3	3,2	—6,1	0,0	0,1	+0,1
Kampinos. . .	8.728	96,2	97,4	+1,2	1,9	1,7	—0,2	1,9	0,9	—1,0	—	—	—
Kozłów Biskupi	5.447	96,0	97,4	+1,4	2,1	1,9	—0,2	1,9	0,5	—1,4	0,0	0,2	+0,2
Łazy	5.855	85,9	86,0	+0,1	11,1	11,4	+0.3	2,9	2,5	—0,4	0,1	0,1	—
Młodzieszyn. .	7.423	93,6	90,2	—3,4	4,9	5,4	+0,5	1,4	4,4	+3,0	0,1	0,0	—0,1
Rybno	7.184	92,0	97,1	+5,1	6,8	2,6	—4,2	1.2	0,3	—0,9	0,0	—	—0,0
Szymanów . .	7.748	94.1	98,1	+4,0	5,2	1,3	—3,9	0,6	0,5	—0,1	0,1	0,1	—
Tułowice . . .	7.115	64,2	64,9	+0,7	33,5	33,3	—0,2	2,3	1,6	—0,7	0,0	0,2	+0,2
62. *pow. Gostyński*	88 405	75,9	76,0	+0,1	16,4	15,5	—0,9	7,6	8,4	+0,8	0,1	0,1	—
m. Gostynin .	6.757	45,2	40,2	—5,0	19,3	15,5	—3,8	35,1	43,8	+8,7	0,4	0,5	+0,1
m. Gąbin . . .	6.143	39,8	42,2	+2.4	5,7	6,3	+0,6	54,3	51,4	—2,9	0,2	0,1	—0,1
Czermno . . .	3.941	41,8	46,3	+4,5	56,3	52,8	—3,5	1,7	0,9	—0,8	0,2	—	—0,2
Dobrzyków . .	5.866	73,6	69,8	—3,8	25,3	29,1	+3,8	1,1	1,1	—	—	0,0	+0,0
Duninów . . .	7.441	69,4	63,9	—5,5	27,7	33,4	+5,7	2,7	2,5	—0,2	0,2	0,2	—
Kiernozia. . .	3.942	90,9	78,2	—12,7	2,5	8,0	+5,5	6,6	13,5	+6.9	0,0	0,3	+0,3
Luceń	3.595	72,7	82,7	+10,0	25,7	16,9	—8,8	1,6	0,4	—1,2	—	—	—
Łąck	6.980	90,3	93,8	+3,5	7,4	4,6	—2,8	2,3	1,4	—0,9	0,0	0,2	+0,2
Pacyna . . .	10.304	96,7	95,9	—0,8	2,5	3,7	+1,2	0,8	0,3	—0,5	0,0	0,1	+0,1

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Rataje	7.436	82,8	89,0	+6,2	15,0	10,4	—4,6	2,1	0,5	— 1,6	0,1	0,1	—
Sanniki	4.841	80,5	82,4	+1,9	15,5	13,6	—1,9	3,9	3,8	—0,1	0,1	0,2	+0,1
Skrzany	5.172	73,3	70,8	—2,5	23,7	28,7	+5.0	2,8	0,5	—2,3	0,2	—	—0,2
Słubice	5.379	84,9	83.8	—1,1	14,5	15,7	+1,2	0,6	0,5	—0,1	0,0	—	—0,0
Szczawin Kościelny	10.608	91,2	93,7	+2,5	7.8	6,0	—1,8	0,8	0,2	—0.6	0,2	0,1	—0,1
63. *pow. Kutnoski.*	101.958	83,4	83,5	+0,1	4,3	2,5	—1,8	12.2	13,8	+1,6	0,1	0,2	+0,1
m. Kutno	14.407	34,6	33,9	— 0,7	3,2	2,2	—1,0	61,5	63,0	+1,5	0,6	0,9	+ 0,3
Błonie	4.805	88,1	96,7	+8,6	10,9	2,7	—8,2	0,9	0,4	—0,5	0,1	0,2	+0,1
Dąbrowice	5.771	73,6	90,1	+16,5	19,9	5,7	—12,2	6,5	4,1	— 2,4	—	0,1	+0,1
Krośniewice	9.741	87,5	86,7	—0,8	1,5	0,9	—0,6	10,9	12,2	+1,3	0,1	0,2	+0,1
Krzyżanówek	6.408	96,9	99,2	+2,3	2,3	0,4	—1,9	0,8	0,4	—0,4	—	—	—
Kutno	7.083	97,4	97,1	—0,3	2,2	1,3	—0,9	0,4	1,3	+0,9	—	0,3	+0,3
Mikstal	6.953	98,7	99,7	+1,0	0,5	—	—0,5	0,8	0,3	—0,5	—	0,0	+0,0
Oporów	6.282	98,2	98.0	—0,2	1,5	1,6	+0,1	0,3	0,2	— 0,1	0,0	0,2	+ 0,2
Plecka Dąbrowa	5.685	95,1	97,4	+2,3	4,1	2,3	—1,8	0,8	—	— 0,8	—	0.3	+0,3
Rdutów	6.023	97,4	95,8	—1,6	2,1	2,3	+0,2	0,5	1,8	+1,3	0,0	0,1	+ 0,1
Sójki	9.068	94,4	92,6	—1,8	5,1	7,2	+2,1	0,5	0,2	—0,3	—	0,0	+0,0
Wojszyce	5.878	98,1	88,1	—10,0	0,7	0,3	—0,4	1,2	11,6	+10,4	0,0	—	—0,0
Żychlin	13.854	79,9	72,3	—7,6	3,4	3,7	+0,3	16,6	23,9	+7,3	0,1	0,1	—
64. *pow. Włocławski*	127.640	78,3	76,1	—2,2	10,6	12,9	+2,3	10,7	10,6	—0,1	0,4	0 4	—
m. Włocławek	33.248	71,5	67,5	—4,0	6,2	10,8	+4.6	20,9	20,5	— 0,4	1,4	1,2	—0,2
m. Brześć Kujawski	2.945	51,6	66,7	+15,1	2,0	4,1	+2,1	44,9	28,9	—16,0	1,5	0,3	— 1,2
Baruchowo	4.758	98,5	92,3	— 6,2	1,2	7,7	+6,5	0,3	—	—0,3	—	—	—
Chodecz	7.828	83,3	82,9	— 0,4	8,8	10,4	+1,6	7,9	6,6	—1,3	0,0	0,1	+0,1
Dobiegniewo	5.347	57,8	53,9	—3,9	41,7	46,1	+4,4	0,4	—	—0,4	0,1	—	—0,1
Falborz	5.275	97,2	99,6	+ 2,4	2,6	0,4	—2,2	0,2	—	—0,2		—	—
Kłubka	3.602	95,5	96,6	+1,1	4,2	3,3	—0,9	0,3	—	—0,3	0,0	0.1	+0,1
Kowal	9.544	68.1	67,9	—0,2	3,6	6,3	+2,7	28,2	25,7	—2,5	0,1	0,1	—
Lubień	7.862	78,0	77,8	—0,2	11,9	10,7	—1,2	10,0	11,4	+1,4	0,1	0,1	—
Łęg	3.676	76,8	71,9	—4,9	23,0	28 0	+5,0	—	—	—	0,2	0,1	- 0,1
Piaski	15.194	77,7	81,5	+3,8	11,5	11,0	—0,5	10,8	7,4	—3,4	—	0,1	+0,1
Pikutkowo	4.356	93,2	90,0	— 3,2	6,7	10,0	+3,3	—	—	—	0,1	—	— 0,1
Przedecz	8.977	74,6	63,9	— 10,7	16,6	26,2	+9,6	8,7	9,7	+1,0	0,1	0,2	+0,1
Pyszkowo	4.091	83,7	67,6	— 16,1	15,7	32,2	+16,5	0,6	0,2	- 0,4	—	0,0	+0,0
Śmiłowice	10.967	88,6	92,7	+4,1	10,7	6,8	—3,9	0,6	0,4	—0,2	0,1	0,1	—

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
65. *pow. Nieszawski*	114.542	82,6	83,4	+0,8	12,5	11,9	- 0,6	4,4	4,2	- 0,2	0,5	0,5	—
m. Nieszawa .	3.191	75,4	62,7	--12,7	9,9	17,1	+7,2	11,5	17,3	+5,8	3,2	2,9	—0,3
Bądkowo . . .	7.168	77,9	86,1	+8,2	21,8	13,7	—8,1	0,3	0,2	- 0,1	—	—	—
Boguszyce . .	7.838	78,1	77,3	— 0,8	21,4	22,5	+1,1	0,4	0,2	—0,2	0,1	—	—0,1
Bytoń	6.724	84,4	96,0	+11.6	15,3	3,9	—11,4	0,3	—	—0,3	0,0	0,1	+0,1
Czamanin. . .	5.677	84,1	84,3	+0,2	15,6	15,2	- 0,4	0,3	0,4	+0,1	—	0,1	+0,1
Lubanie . . .	9.663	85,7	82,4	— 3,3	13,9	17,6	+3,7	0,2	—	- 0,2	0,2	—	—0,2
Osięciny . . .	12.803	95,0	96,0	+1,0	0,8	0,2	—0,6	4,2	3,8	— 0,4	0,0	—	—0,0
Piotrków . . .	10.221	62,1	71,5	+9,4	21,3	17,0	—4,3	16,4	10,6	— 5,8	0,2	0,9	+0,7
Raciążek . . .	9.753	75,6	75,1	—0,5	21,1	19,8	—1,3	3,2	4,3	+1,1	—	0,8	+0,8
Radziejów . .	9.090	86,9	92,8	+5,9	3,6	1,4	—2,2	9,1	5,6	—3,5	0,4	0,2	— 0,2
Ruszkowo . .	6.323	83.8	80,6	— 3,2	16.0	19,2	+3,2	0,2	0,1	—0,1	—	0,1	+0,1
Sędzin	7.183	99,4	100,0	+0,6	0.2	-	— 0,2	0.4	—	- 0,4	0,0	—	—0,0
Służewo . . .	10.540	73,8	73,7	— 0,1	9,0	8,4	- 0,6	13,8	14,8	+1,0	3,4	3,1	- 0.3
Straszewo . . .	8.368	83,7	80,3	— 3,4	16,0	19,4	+3,4	0.3	0,1	—0,2	—	0.2	+0.2
VIII. Gub. Płocka	**681.047**	**80.7**	**81,8**	**+1,1**	**7,9**	**7,3**	**—0,6**	**11,0**	**10,4**	**--0,6**	**0,4**	**0,5**	**+0,1**
66. *pow. Lipnoski.*	109.388	73,0	74,6	+1,6	20,6	19,3	—1,3	6.2	5,9	—0,3	0.2	0,2	—
m. Lipno . . .	7.305	47,8	48.5	+0,7	8,7	10,5	+1,8	42,1	40,0	—2,1	1,4	1,0	—0,4
m. Dobrzyń . .	3.200	55,5	52,9	—2,6	1,1	1,0	—0,1	43,1	45,7	+2,6	0,3	0,4	+0,1
Bobrowniki . .	5.024	37.9	55,9	+18,0	59,1	42,3	—16,8	2,8	1,6	—1,2	0,2	0,2	—
Brudzień . . .	7.488	94,8	94,1	— 0,7	3,7	4,6	+ 0,9	1,4	1,2	—0,2	0,1	0,1	—
Chalin	6.069	97,2	79,3	— 17,9	2,4	20,0	+17,6	0,4	0,7	+0,3	—	—	—
Czarne. . . .	6.764	73,7	78,0	+4,3	25,5	21,3	- 4,2	0,7	0,6	—0,1	0,1	0,1	—
Dobrzejewice .	4.989	68,9	64,7	—4,2	24,5	23,4	—1,1	6,1	10,9	+4,8	0,5	1,0	+ 0,5
Jastrzębie. . .	3.959	88,8	88,8	—	10,8	11,2	+0,4	0,4	—	—0,4	—	—	—
Kikoł	5.048	71,2	70,4	—0,8	20,8	23,5	+2,7	7,9	6,1	—1,8	0,1	—	—0,1
Kłokock . . .	5.092	59,1	50,0	— 9,1	39,2	49,5	+10,3	1.7	0,5	—1,2	0,0	—	—0,0
Mazowsze . .	6.265	76,8	80,7	+3,9	22,1	18,4	—3.7	1,1	0,7	—0.4	—	0,2	+ 0,2
Nowogród . .	5.224	96,4	96,1	— 0,3	2.7	3,9	+1,2	0,8	—	—0.8	0,1	—	— 0,1
Obrowo . . .	5.375	55,1	65,9	+10,8	43,6	33.0	-- 10,6	1,3	1,0	- 0.3		0,1	+0,1
Oleszno . . .	5.914	89.6	94,1	+4,5	9,8	5,4	—4,4	0,6	0,5	—0,1	—	—	—
Osiek	6.570	85,4	83,0	—2,4	12,3	15,7	+3.4	2,3	1,3	— 1,0	—	0,0	+ 0,0
Ossówka . . .	4.953	49,8	55,6	+5,8	49,3	43,6	— 5,7	0,9	0,6	—0,3	--	0,2	+ 0,2
Skempe . . .	8.049	80,6	82,6	+2,0	15,3	13,6	—1,7	3,6	3,4	—0,2	0,5	0,4	—0,1
Szpetal . . .	7.158	74,9	80.7	+5,8	22,4	17,1	- 5,3	2,5	2,0	- 0,5	0,2	0,2	
Tłuchowo. . .	7.942	78,1	77,1	--1,0	20,4	19,5	—0,9	1,4	3,4	+ 2,0	0,1	0,0	—0,1

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
67. *pow. Rypiński.*	89.975	75,3	77,7	+2,4	15,3	13,9	—1,4	9,1	8,0	—1,1	0,3	0,4	+0,1
m. Rypin . . .	6.049	44,9	45,6	+0,7	1,4	3,5	+2,1	51,0	48,4	—2.6	2,7	2,5	—0,2
Chrostkowo . .	4.368	89,1	86,2	—2,9	10,1	12,7	+2.6	0,8	1,0	+0,2	—	0,1	+0,1
Czermin . . .	6.782	54,4	69,6	+15,2	45,1	29,2	—15,9	0,5	1,0	+0.5	—	0,2	+0,2
os. Dobrzyń. .	6.827	28,6	47,6	+19,0	4,3	3,6	—0,7	66,2	48,3	—17,9	0,9	0,5	—0,4
Dzierzno . . .	5.033	84,0	81,5	—2,5	14,9	17,7	+2,8	1,0	0,6	—0,4	0,1	0,2	+0,1
Gujsk	5.414	64,1	70,4	+6,3	29,7	25,6	—4,1	6,0	3,9	—2,1	0,2	0,1	—0,1
Okalewo . . .	4.558	97,8	98,0	+0,2	1,9	1,3	—0,6	0,3	0,3	—	—	0,4	+0,4
Osiek	5.123	61,0	67,7	+6,7	36,0	30,5	—5,5	2,6	1,2	—1,4	0,4	0,6	+0,2
Płonne. . . .	6.159	87.0	89,7	+2,7	11,9	9,0	—2,9	1,1	1,2	+0.1	—	0,1	+0,1
Pręczki . . .	4.640	69,3	68,4	—0,9	29,6	31,4	+1,8	1,1	0,2	—0,9	—	0,0	+0,0
Rogowo . . .	5.093	93,4	92,4	—1,0	5,4	6,4	+1,0	1,0	1,1	+0,1	0,2	0,1	—0,1
Skrwilno . . .	7.674	98,1	96,8	—1,3	0,5	1,2	+0,7	1,3	1,9	+0,6	0,1	0,1	—
Sokołowo. . .	5.060	94,2	92,7	—1,5	5,1	6,6	+1,5	0,5	0,6	+0,1	0,2	0,1	—0,1
Starorypin . .	2.968	67,3	70,0	+2,7	30,6	22,8	—7,8	1,5	5,1	+3,6	0,6	2,1	+1,5
Szczutowo . .	5.172	82,1	90,9	+8,8	15,5	8,6	6,9	2,3	0,3	—2,0	0,1	0,2	+0,1
Wąpielsk . . .	5.051	86,5	76,6	—9,9	12,7	22,4	+9,7	0,8	0,9	+0,1	—	0,1	+0,1
Żale.	4.004	77,5	84,2	+6,7	20,0	14,4	—5.6	2,4	1,1	—1,3	0,1	0,3	+0,2
68. *pow. Sierpecki* .	83.902	83,9	84,1	+0,2	3,6	3,2	—0,4	12,3	12,5	+0,2	0,2	0,2	—
m. Sierpc. . .	8.009	43,8	48,5	+4,7	1,7	0,5	—1,2	53,5	49,4	—4,1	1,0	1,6	+0,6
Białyszewo . .	5 674	98,3	98,7	+0,4	0,8	0,8	—	0,9	0,5	—0.4	—	—	—
Bieżuń. . . .	9.524	84,6	80,4	—4.2	2,0	0,8	—1,2	13,4	18,6	+5,2	0,0	0,2	+0,2
Borkowo . . .	5.437	92,3	93,0	+0,7	5,7	3,9	—1,8	2,0	3,0	+1,0	0,0	0,1	+0,1
Gradzanowo. .	5.336	65,7	66,3	+0,6	34,0	33,3	—0,7	0,3	0,4	+0,1	—	—	—
Gutkowo . . .	4.554	97,1	99,0	+1,9	0.4	—	—0,4	2,5	1,0	—1,5	—	—	—
Kosemin . . .	4.734	97,6	96,4	—1,2	0,7	1,8	+1,1	1,5	1,8	+0,3	0,2	0,0	—0,2
Koziebrody . .	5.941	95,8	97,7	+1,9	2,4	1,3	—1,1	1,8	1,0	—0,8	—	—	—
Lisiewo . . .	8.110	97,7	98,9	+1,2	1,2	0,8	—0,4	1,0	0,3	—0,7	0,1	—	—0,1
Raciąż	7.661	70,4	64,8	—5,6	3,1	2,7	—0,4	26,2	32,4	+6,2	0,3	0,1	—0,2
Rościszewo . .	5.236	98,3	99,3	+1,0	0,8	—	—0,8	0,9	0,7	—0,2	—	—	—
Stawiszyn . .	3.869	98,5	97,4	—1,1	—	2,0	+2,0	1,5	0,6	—0,9	—	—	—
Żuromin . . .	9.817	81,9	81,5	—0,4	0,2	—	—0,2	17,8	18,3	+0,5	0,1	0,2	+0,1
69. *pow. Płocki* . .	123.867	76,0	77,3	+1,3	7,1	5,8	—1,3	15,8	15.9	+0,1	1,1	1,0	—0,1
m. Płock . . .	30.612	49,7	54,4	+4,7	5,7	2,7	—3,0	40,0	39,1	—0,9	4,6	3,8	—0,8
m. Wyszogród .	4.636	26,9	25,4	—1,5	2,7	3,2	+0,5	70,3	71,0	+0,7	0,1	0,4	+0,3
Bielino. . . .	5.400	86,5	94,6	+8,1	12,6	5,1	—7,5	0,9	0,3	—0.6	—	—	—
Brwilno . . .	11.786	70,4	72,5	+2,1	28,6	26,7	—1,9	1.0	0,7	—0,3	0,0	0,1	+0,1
Drobin. . . .	9.580	73,7	77,6	+3,9	0,2	—	—0,2	26,0	22,4	—3,6	0,1	—	—0,1

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Góra	3.485	99,6	99,3	—0,3	—	0,0	+0,0	0,4	0,7	+0.3	—	—	—
Kleniewo . . .	7.742	91,1	88,7	—2,4	0,6	0,2	—0,4	8,1	11,0	+2,9	0,2	0,1	—0,1
Lelice	3.513	99,3	99,7	+0,4	—	—	—	0,7	0,3	- 0,4	—	—	—
Łubki	4.750	97,9	99,3	+1,4	0,8	0,2	—0,6	1,3	0,5	- 0,8	—	—	—
Majki	3.569	98,9	100,0	+1,1	—	—	—	1,1	—	—1,1	—	—	—
Mąkolin . . .	6.293	76,0	79,1	+3,1	11,9	9,9	—2,0	12,1	11,0	—1,1	—	0,0	+0,0
Ramutówko . .	5.103	89,6	84,7	—4,9	9,8	8,8	—1,0	0,6	6,5	+5,9	—	—	—
Rębowo . . .	4.127	82,8	72,1	—10,7	16,5	23,9	+7,4	0,7	4,0	+3,3	—	—	—
Rogozino . . .	6.923	85,9	91.1	+5,2	12,9	8,7	—4.2	1.2	0,2	—1,0	0,0	—	—0,0
Starożreby . .	5.528	97,4	98,9	+1,5	1,0	0,1	—0.9	1.4	0,8	—0,6	0,2	0,2	—
Święcice . . .	5.681	98,7	99,0	+0,3	0,5	0,1	—0.4	0,8	0,9	+0,1	0,0	—	—0,0
Zągoty. . . .	5.139	99,9	99,4	—0,5	—	0,3	+0,3	0,1	0,3	+0,2	—	—	—
70. *pow. Mławski.*	114.372	87,1	87,7	+0,6	2,0	1,7	—0,3	10,4	10,1	—0.3	0,5	0,5	—
m. Mława . .	17.178	48,4	50 1	+1,7	2,4	3,3	+0,9	47,0	45,2	—1,8	2,2	1,4	- 0,8
Dąbrowa . . .	5.797	91,9	92,3	+0,4	6,4	6,8	+0,4	1,4	0,8	—0,6	0,3	0,1	—0,2
Dębsk	6.953	94,4	98,0	+3,6	2,6	0,4	—2,2	2,9	1,5	—1,4	0,1	0,1	—
Kosiny. . . .	4.708	98,9	99,4	+0,5	0,6	0,2	—0,4	0,5	0,3	—0,2	0,0	0,1	+0,1
Mława. . . .	9.140	95,8	97,2	+1,4	2,4	1,6	—0,8	0,8	0,4	—0,4	1,0	0,8	—0,2
Mostowo . . .	7.813	82,0	80,9	—1,1	0,6	1,3	+0,7	17,2	17,5	+0,3	0,2	0,3	+0,1
Niechłonin . .	5.160	94,6	99,8	+5,2	0,2	0,1	- 0,1	5,2	0,0	—5,2	—	0,1	+0,1
Ratowo . . .	5.695	81,7	85,1	+3,4	7,8	6,4	—1,4	10,4	8,5	—1,9	0,1	—	—0,1
Rozwozin. . .	8.008	95,6	95,6	—	0,6	1,0	+0,4	3,7	3,4	—0,3	0,1	0,0	—0,1
Stupsk . . .	8.283	95,4	98,5	+3,1	1,1	0,1	—1,0	3,5	0,9	—2,6	0,0	0,5	+0,5
Szczepkowo. .	5.289	99,0	99,4	+0,4	—	—	—	1,0	0.6	- 0,4	-	—	—
Turza	9.351	95,2	95,6	+0,4	1,4	1,1	—0,3	2,7	1,9	—0,8	0,7	1,4	+0,7
Unierzyż . . .	5.610	91.5	91.2	—0,3	2,2	1,5	—0,7	6,2	7,1	+0,9	0,1	0,2	+0,1
Zielona . . .	7.504	92,9	96,7	+3,8	0,9	0,8	—0.1	5,8	2,4	—3,4	0,4	0,1	—0,3
Zieluń	7.883	99,4	92,2	—7,2	0,1	0,0	—0,1	0,5	7,2	+6,7	—	0,6	+0,6
71. *pow. Ciechanowski.* . . .	80.061	87.2	85,8	—1,4	3,7	5,2	+1,5	9,0	8,9	—0,1	0,1	0,1	—
m. Ciechanów .	8.776	36.0	29,4	—6,6	0,2	0,3	+0,1	63,5	70,1	+6,6	0,3	0,2	- 0,1
Bartołdy . . .	5.797	97,8	99,2	+1,4	0,0	0,0	—	2,2	0,8	—1,4	—	0,0	+0,0
Gołymin . . .	5.703	97,2	97,2	—	0.2	—	—0,2	2,5	2,8	+0,3	0,1	—	—0,1
Grudusk . . .	7.153	96,8	99,1	+2,3	—	0,0	+0.0	3,2	0,9	—2,3	—	—	—
Młock	10.642	82,8	80,9	- 1,9	15,6	17,8	+2,2	1,4	1,2	—0,2	0,2	0,1	—0,1
Nużewo . . .	4.878	98,0	98,7	+0,7	0,7	—	—0,7	1,2	0,9	—0,3	0,1	0,4	+0,3
Ojrzeń [1]) . . .	4.657	71,2	55.8	—15,4	25,6	43,2	+17,6	3,1	1,0	—2,1	—	—	—

[1]) W. K. S. w r. 1893 wykazuje 99,9%.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Opinogóra . .	6.172	98,3	99,2	+0,9	0,4	0,3	- 0,1	1,3	0,3	—1,0	0,0	0,2	+0,2
Regimin . . .	13.625	97,4	97,5	+0,1	0,2	0,2	--	2,2	2,0	—0,2	0,2	0,3	+0,1
Sońsk	6.715	97,1	96,7	—0,4	0,9	1,6	+0,7	1,9	1,4	—0,5	0,1	0,3	+0,2
Zalesie. . . .	5.943	94,6	97,7	+3,1	1,4	1,0	—0,4	3,9	1,3	—2,6	0,1	0,0	—0,1
72. *pow. Przasnyski* . . .	79.482	86,2	87,9	+1,7	0,7	0,3	—0,4	12,8	11,3	—1,5	0,3	0,5	+0,2
m. Przasnysz .	10.583	42,2	47,0	+4,8	1,8	1,3	—0,5	54,9	49,6	- 5,3	1,1	2,1	+1,0
Baranowo. . .	5.788	98,7	95,3	—3,4	—	—	--	1,3	4,5	+3,2	—	0,2	+0,2
Bugzy Płoskie .	4.714	97,5	97,2	—0,3	0,5	0,3	—0,2	1,9	2,4	+0,5	0,1	0,1	—
Chojnowo. . .	7.488	98,8	99,5	+0,7	0,0	—	—0,0	1,2	0,5	—0,7	0,0	—	—0,0
os Chorzele. .	4.522	42,9	43,6	+0,7	1,4	0,3	—1,1	55,4	54,3	--1,1	0,2	1,8	+1,6
Dzierzgowo . .	8.768	97,3	98,8	+1,5	0,1	0,0	—0,1	2,5	1,1	—1,4	0,1	0,1	—
os. Janów . .	2.223	64,5	83,6	+19,1	0,3	—	—0,3	35,0	15,5	—19,5	0,2	0,9	+0,7
Jednorożec . .	7.044	95,8	97,3	+1,5	0,7	0,2	—0,5	2,8	2,0	—0,8	0,7	0,5	—0,2
Karwacz . . .	8.162	94,9	98,1	+3,2	0,6	0,4	—0,2	4,4	1,3	—3,1	—	0,2	+0,2
Krzynowłoga Mała. . . .	8.105	98,8	98,4	—0,4	0,3	0,2	—0,1	0,8	1,3	+0,5	0,1	0,1	—
Krzynowłoga Wielka . .	7.398	96,4	99,5	+3,1	2,0	—	—2,0	1,6	0,4	—1,2	0,0	0,1	+0,1
Zaręby. . . .	4.657	99,3	99,5	+0,2	0,3	0,1	- 0,2	0,4	0,4	—	—	—	—
IX. Gub. Łomżyńska	**625.126**	**82,2**	**81,6**	**—0,6**	**1,0**	**1,0**	**—**	**16,3**	**16,3**	**—**	**0,5**	**1,1**	**+0,6**
73. *pow. Makowski*	68.612	83,2	84,3	+1,1	0,6	0,5	—0,1	16,0	15.0	—1,0	0,2	0,2	—
m. Maków . .	7.556	26,0	37,6	+11,6	0,3	0,4	+0,1	73,1	61,7	—11,4	0,6	0,3	—0,3
Karniewo. . .	8.321	97,6	98,9	+1,3	—	0,2	+0,2	2,4	0,7	—1,7	0,0	0,2	+0,2
Krasnosielc . .	11.553	81,4	79,7	—1,7	0,9	0,4	—0,5	17,6	19,8	+2,2	0,1	0,1	—
Perzanowo . .	5.976	95,0	96,1	+1,1	3,0	3,4	+0,4	1,9	0,4	—1,5	0,1	0,1	—
Płoniawy. . .	6.737	97,1	97,1	—	0,1	0,2	+0,1	2,8	2,7	—0,1	0,0	—	—0,0
Sielc	6.303	96,6	95,6	—1,0	0,2	—	—0,2	3,2	4,3	+1,1	—	0,1	+0,1
Sieluń	8.277	63,1	71,4	+8,3	0,2	0,2	—	35,7	27,8	—7,9	1,0	0,6	—0,4
Smrock . . .	6.113	97,1	96,2	—0,9	0,6	0,6	—	2,2	3,0	+0,8	0,1	0,2	+0,1
Sypniewo. . .	7.776	97,7	96,2	—1,5	0,0	—	--0,0	2,2	3,7	+1,5	0,1	0,1	—
74. *pow. Ostrołęcki* .	92.143	88,7	86,1	—2,6	0,3	0,3	—	10,8	12,8	+2,0	0,2	0,8	+0,6
m. Ostrołęka .	11.612	54,7	42,4	—12,3	0,6	1,3	+0,7	43,7	53,6	+9,9	1,0	2,7	+1,7
Czerwin . . .	9.396	97,3	97,6	+0,3	0,2	0,1	—0,1	2,4	2,0	—0,4	0,1	0,3	+0,2

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Dylewo . . .	8.151	98,1	97,7	—0,4	—	—	—	1,9	1,8	—0,1	0,0	0,5	+0,5
Goworowo . .	6.836	70,5	71,9	+1,4	0,4	0,6	+0,2	29,0	27,2	—1,8	0,1	0,3	+0,2
Myszyniec . .	11.397	81,2	78,0	—3,2	0,6	0,5	—0,1	18,2	21,0	+2,8	0,0	0,5	+0,5
Nakły	3.076	99,7	94,1	—5,6	—	—	—	0,3	5,6	+5,3	—	0,3	+0,3
Nasiadki . . .	6.444	99,9	99,9	—	—	—	—	0,1	—	—0,1	0,0	0,1	+0,1
Piski	3.641	97,0	94,8	—2,2	—	—	—	3,0	5,2	+2,2	—	—	—
Rzekuń . . .	7.614	94,1	93,9	—0,2	0,2	0,1	—0,1	5,5	2,3	—3,2	0,2	3,7	+3,5
Szczawin . . .	5.322	96,2	98,2	+2,0	1,8	0,1	—1,7	1,9	1,6	—0,3	0,1	0,1	—
Troszyn . . .	7.577	94,6	96,2	+1,6	—	0,0	+0,0	5,3	3,5	—1,8	0,1	0,3	+0,2
Wach	11.077	99,8	99,9	+0,1	0,0	—	—0,0	0,2	—	—0,2	0,0	0,1	+0,1
75. *pow. Ostrowski*	100.695	80,3	78,3	—2,0	3.2	3,4	+0,2	16,3	17,6	+1,3	0,2	0,7	+0,5
m. Ostrów . .	12.659	37,0	39,2	+2,2	0,2	0,8	+0,6	62,3	59,7	—2,6	0,5	0,3	—0,2
Brańszczyk . .	9.356	92,3	95,1	+2,8	0,1	0,2	+0,1	7,5	4,6	—2,9	0,1	0,1	—
Długosiodło . .	9.604	78,5	76,5	—2,0	11,0	13,1	+2.1	10,5	10,4	—0,1	—	—	—
Dmochy Glinki.	6.394	64,9	68,1	+3,2	0,2	—	—0,2	34,6	31,1	—3,5	0,3	0,8	+0,5
Jasienica . . .	8.137	76,7	72,9	—3,8	21,6	24,9	+3,3	1,5	2,1	+0,6	0,2	0,1	—0,1
Kamieńczyk Wielki . . .	4.401	98,4	97,3	—1,1	—	—	—	1,5	2,5	+1,0	0,1	0,2	+0,1
Komorowo . .	11.098	93,9	88,1	—4,8	0,5	0,1	0,4	5,4	9,9	+4.5	0,2	0,9	+0,7
Nur	4.558	85,5	88,6	+3,1	0,0	—	—0,0	14,5	11,3	—3,2	—	0,1	+0,1
Orło	8.770	83,1	82,9	—0,2	0,1	0,0	—0,1	16,4	16,1	—0,3	0,4	1,0	+0,6
Poręba. . . .	8.038	95,8	93,8	—2,0	0,1	—	—0,1	4,0	6,1	+2,1	0,1	0,1	—
Szulborze Koty	5.968	98,4	98,0	—0.4	0,0	0,1	+0,1	1.4	1,6	+0,2	0,2	0,3	+0,1
Warchoły. . .	4.847	81,5	80,8	—0,7	0,4	0,4	—	18,1	18,7	+0,6	—	0,1	+0,1
Zaremby Kościelne . . .	6.865	69,3	65,9	—3,4	0,0	—	—0,0	30,7	33,7	+3,0	0,0	0,4	+0,4
76. *pow. Mazowiecki*	86.139	80,8	81,9	+1,1	0,1	0,3	+0,2	18,4	16,4	—2,0	0,7	1,4	+0,7
m. Tykocin . .	5.137	31,9	43,7	+11,8	0,2	0,1	—0,1	67,9	55,9	—12,0	0,0	0,3	+0,3
Klukowo . . .	9.565	78.2	77,0	—1,2	0,1	—	—0,1	21,5	22,9	+1,4	0,2	0,1	—0,1
Kowalewszczyzna . .	6.295	97,9	98,7	+0,8	0,1	—	—0,1	2,0	1,1	—0,9	—	0,2	+0,2
Mazowieckie. .	10.711	65,6	75,2	+9,6	0,1	—	—0,1	33,8	23,9	—9,9	0,5	0,9	+0,4
Piekuty . . .	7.553	90,5	95,5	+5,0	—	—	—	4,7	4,1	—0,6	4,8	0,4	—4,4
Piszczaty. . .	6.995	96,4	96,0	—0,4	—	—	—	3,2	3,5	+0,3	0,4	0,5	+0,1
Poświętne . .	10.660	89,6	78,1	—11,5	0,7	0,4	—0,3	8,8	14,4	+5,6	0,9	7,1	+6,2
Sokoły. . . .	11.591	75,1	67,9	—7,2	—	—	—	24,7	32,0	+7,3	0,2	0,1	—0,1
Stelmachowo .	6.954	97,7	98,7	+1,0	0,1	0,3	+0,2	2,0	0,6	—1,4	0,2	0,4	+0,2
Szepietowo . .	10.687	96,1	90,4	—5,7	0,0	—	—0,0	3,4	8,4	+5,0	0,5	1,2	+0,7

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
77. *pow. Łomżyński*	124.049	78,8	76,8	−2,0	0,9	0,9	—	19,1	20,0	+0,9	1,2	2,3	+1,1
m. Łomża	27.343	44,1	45,2	+1,1	2,2	1,2	−1,0	47,8	44,2	−3,6	5,9	9,4	+3,5
Bożejowo	9.173	89,4	88,5	−0,9	0,3	0,2	−0,1	10,3	11.2	+0,9	0,0	0,1	+0,1
Chlebiotki	9.152	98,1	94,2	−3,9	0,1	0,1	—	1,7	5,7	+4,0	0,1	0,0	−0,1
Długobórz	7.577	96,5	98,5	+2,0	0,5	0,4	−0,1	2,9	1,1	−1,8	0,1	—	−0,1
Drozdowo	10.501	80,6	80,7	+0,1	0,9	1,1	+0,2	18,4	17,6	−0,8	0,1	0,6	+0,5
Kossaki	7.755	92,5	89,6	−2,9	0,7	—	−0,7	6,7	10,3	+3,6	0,1	0,1	—
Kupiski	8.722	91,5	90,9	−0,6	1,5	1,3	−0,2	6,9	7,6	+0,7	0,1	0,2	+0,1
Lubotyń	4.215	92,0	94,0	+2,0	—	—	—	8,0	5,9	−2,1	0,0	0,1	+0,1
Miastkowo	6.100	92,2	92,3	+0,1	0,1	0,1	—	7,6	7,3	−0,3	0,1	0,3	+0,2
os. Nowogród	3.411	54,4	53,9	−0,5	0,7	0,2	−0,5	44,8	45,9	+1,1	0,1	—	−0,1
Puchały	7.391	83,9	87,1	+3,2	0,6	0,4	−0,2	15,2	12,3	−2,9	0,3	0,2	−0,1
Śniadowo	5.604	71,5	78,6	+7,1	—	—	—	27,9	20,9	−7,0	0,6	0,5	−0,1
Szczepankowo	7.485	97,5	94,3	−3,2	0,1	0,2	+0,1	2,4	5,5	+3,1	—	0,0	+0,0
Szumowo	5.224	92,9	83,7	−9,2	2,9	8,6	+5,7	4,0	7,6	+3,6	0,2	0,1	−0,1
os. Zambrów	4.396	36,6	38,9	+2,3	0,5	0,5	—	61,4	58,7	−2,7	1,5	1,9	+0,4
78. *pow. Kolneński*	80.517	84,5	85,2	+0,7	0,6	0,8	+0,2	14,7	13,7	−1,0	0,2	0,3	+0,1
m. Kolno	5.125	27,2	40,7	+13,5	0,5	1,2	+0,7	71,6	57,0	−14,6	0,7	1,1	+0,4
Czerwone	6.377	97,2	95,1	−2,1	0,6	1,6	+1,0	1,8	2,5	+0,7	0,4	0,8	+0,4
Gawryczy	8.026	95,6	96,1	+0,5	0,1	—	−0,1	4,3	3,8	−0,5	0,0	0,1	+0,1
Jedwabno	10.308	77,3	62,5	−14,8	1,5	1,4	−0,1	21,1	36,1	+15,0	0,1	—	−0,1
Kubra	7.366	97,6	96,8	−0,8	0,2	0,1	−0,1	2,1	3,0	+0,9	0,1	0,1	—
Łyse	9.121	99,6	98,7	−0,9	0,0	—	−0,0	0,3	0,9	+0,6	0,1	0,4	+0,3
Mały Płock	8.222	93,5	90,7	−2,8	1,3	1,5	+0,2	4,8	7,5	+2,7	0,4	0,3	−0,1
Rogienice	6.987	90,8	89,2	−1,6	0,4	0,6	+0,2	8,7	10,2	+1,5	0,1	0,0	−0,1
Stawiski	9.061	66,0	73,9	+7,9	0,4	0,5	+0,1	33,4	25,3	−8,1	0,2	0,3	+0,1
Turośl	9 924	98,6	98,3	−0,3	0,9	0,9	—	0,5	0,6	+0,1	0,0	0,2	+0,2
79. *pow. Szczuczyński*	72.971	80,3	81,8	+1,5	0,8	0,4	−0,4	18,0	16,2	−1,8	0,9	1,6	+0,7
m. Szczuczyn	4.955	24,7	37,9	+13,2	0,5	0,8	+0,3	73,0	58,7	−14,3	1,8	2,6	+0,8
Bełda	9.002	75,4	77,2	+1,8	0,7	0,6	−0,1	23,6	21,7	−1,9	0,3	0,5	+0,2
Białaszewo	5.809	97,2	98,3	+1,1	0,1	—	−0,1	2,4	1,4	−1,0	0,3	0,3	—
Bohusze	14.667	60,2	60,6	+0,4	2,1	0,9	−1,2	34,6	32,3	−2,3	3,1	6,2	+3,1
Grabowo	10.476	98,4	98,7	+0,3	0,6	0,3	−0,3	0,8	0,8	—	0,2	0,2	—
Pruska	4.711	94,5	97,5	+3,0	1,0	0,8	−0,2	2,8	1,6	−1,2	1,7	0,1	−1,6
Radziłowo	6.886	83,1	78,2	−4,9	0,0	0,1	+0,1	16,8	21,6	+4,8	0,1	0,1	—
Ruda	5.161	97,7	97,4	−0,3	—	—	—	2,3	2,1	−0,2	—	0,5	+0,5
Szczuczyn	6.631	95,6	99,0	+3,4	0,7	0,0	−0,7	3,6	0,7	−2,9	0,1	0,3	+0,2
Wąsosz	4.673	84,3	93,4	+9,1	0,2	—	−0,2	15,4	6,6	−8,8	0,1	0,0	−0,1

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
X. Gub. Suwalska	**632.734**	**76,3**	**79,5**	**+3,2**	**6,7**	**5,8**	**−0,9**	**13,4**	**12,7**	**−0,7**	**3,6**	**2,0**	**−1,6**
80. *pow. Agustowski*	89.764	64,8	81,5	+16,7	0,9	0,4	−0,5	15,8	15,0	−0,8	18,5	3,1	−15,4
m. Augustów .	11.797	56,6	39,8	−16,8	1,9	0,3	−1,6	40,0	59,1	+ 19,1	1,5	0,8	−0,7
Balla Wielka .	6.920	55,0	97,9	+42,9	—	—	—	0,8	0,3	−0,5	44,2	1,8	−42,4
Bargłów . . .	9.358	96,3	99,1	+2,8	1,7	0,6	−1,1	1,7	0,3	−1,4	0,3	0,0	−0,3
Dębowo . . .	3.758	99,1	99,8	+0,7	—	—	—	0,9	0,2	−0,7	0.0	--	−0,0
Dowspuda . .	8.223	71,3	80,8	+9,5	1,5	0,7	−0,8	26,8	18,0	−8,8	0,4	0,5	+0,1
Hołynka . . .	5.145	8,1	90,4	+82,3	0,1		−0,1	15,8	8,6	−7,2	76,0	1,0	−75,0
Kolnica . . .	5.198	89,5	89,4	−0,1	—	0,3	+0,3	2,2	0,4	−1,8	8,3	9,9	+1,6
Kurjanka . . .	5.280	40,2	97,3	+57,1	0,0	—	−0,0	3,9	1,4	−2,5	55,9	1,3	−54,6
Łabno	5.753	50,1	93,4	+43,3	0,1	—	−0,1	1,8	0,4	−1,4	48,0	6,2	−41,8
Petropawłowsk.	3.509	65,3	86,6	+21,3	0,8	0,9	+0,1	13,9	11,5	−2,4	20,0	1,0	−19,0
Szczebro-Olszanka . .	7.763	82,1	81,0	−1,1	2,0	2,8	+0,8	6,3	16,2	+ 9,9	9,6	—	−9,6
Sztabin . . .	7.033	85,1	89,8	+4,7	0,1	—	−0,1	14,4	10,2	−4,2	0,4	—	−0,4
Wołłowiczowce	10.027	54,0	65,4	+ 11,4	0,9	—	−0,9	32,8	32,1	−0,7	12,3	2,5	−9,8
81. *pow. Suwalski*	100.701	75,5	72,7	−2,8	8,6	6,7	−1,9	12,8	16,7	+ 3,9	3,1	3,9	+ 0,8
m. Suwałki . .	24.354	48,2	36,3	−11,9	4,2	2,5	−1,7	42,7	55,0	+ 12,3	4,8	6,0	+1,2
Andrzejewo . .	3 549	90,5	93,8	+3,3	8,0	4,1	−3,9	1,5	1,9	+ 0,4	0,0	0,2	+0,2
Czostków . .	4.387	91,9	86,7	−5,2	7,2	10,4	+3,2	0,4	0,4	—	0,5	2,5	+2,0
Filipów . . .	3.198	75,3	75,8	+0,5	4,2	2,7	−2,5	20,5	21,2	+0,7	—	0,3	+0,3
Hutta	6.154	92,8	93,4	+0,6	1,7	0,5	−1,2	2,3	1,1	−1,2	3,2	5,0	+1,8
Jeleniewo . .	5.555	85,5	83,1	−2,4	3,2	4,1	+0,9	5,6	4,5	−1,1	5,7	8,3	+2,6
Kadaryszki . .	5.648	83,6	90,5	+6,9	14,1	8,6	−5,5	2,3	0,8	−1,5	0,0	0,1	+0,1
Koniecbór . .	4.253	88,1	87,8	−0,3	10,8	11,3	+0,5	0,6	0,5	−0,1	0,5	0,4	−0,1
Kuków . . .	9.941	85,4	82,7	−2,7	6,1	8,3	+2,2	0,4	0,3	−0,1	8,1	8,7	+0,6
Maćków . . .	3.236	94,5	92,5	−2,0	3.2	7,0	+3,8	1,8	0,5	−1,3	0,1	-	−0,1
Pawłówka . .	5.455	79,7	84,8	+5,1	14,6	8,2	−6,4	0,4	0,1	−0,3	5,3	6,9	+1,6
Przerośl . . .	2.829	65,4	66,6	+1,2	18,2	13,0	−5,2	16,4	19,6	+ 3,2	—	0,8	+0,8
Sejwy	7.307	83,0	87,2	+4,2	4,2	3,1	−1,1	10,7	8,4	−2,3	2,1	1,3	−0,8
Wiżajny . . .	5.026	41,0	52,6	+11,6	44,3	37,7	−6,6	14,2	9,2	−5,0	0,1	0,5	+0,4
Wólka	5.417	81,7	91,3	+9,6	3,7	0,8	−2,9	14,2	7,7	−6,5	0,4	0,2	−0,2
Zaboryszki . .	4.392	80,9	89,1	+8,2	7,3	4,8	−2.5	5,7	2,5	−3,2	6,1	3,6	−2,5
82. *pow. Sejneński*	87.579	77,8	82,6	+4,8	1,6	1,0	−0,6	16,8	12,4	−4,4	3,8	4,0	+0,2
m. Sejny . . .	3.284	33,2	39,1	+5,9	1,9	3,3	+1,4	63,5	55,4	−8,1	1,2	2,2	+1,0
Berżniki . . .	7.143	87,2	90,4	+3,2	0,8	0,5	−0,3	5,6	1,4	−4,2	6,4	7,7	+1,3
Kopciowo . .	6.130	84,5	91,6	+7,1	0,5	0,2	−0,3	15.0	7,9	−7,1	0,0	0,3	+0,3

Kozlow
Wielogóra
Zakrzew
Radom
RADO
Wola
Kowala
Oronsk
Zalesice
Rogów
Mirzec
Ilża
Wielka-Wies
Wierzbnik
Rzepin
Turczek
Bielíny
Piórkow
Lagów
Bachowice
Rębow
Dolhobj
Wisniowa
Rytwiany
Oleśnica
Lubnica
Polaniec
Pacanów
Wojcza

KI. Warszawa.

X. C

80.

81. *p*

m.
An
Cz
Fil
Hu
Jel
Ka
Ko
Ku
Ma
Paw
Prz
Sejy
Wiż
Wól
Zab

82. *pow*

m. S
Berż
Kopc

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Krasnopol . .	7.615	68,1	66,7	−1,4	1,8	1,7	−0,1	13,9	13,2	−0,7	16,2	18,4	+2,2
Krasnowo . .	8.185	93,2	97,1	+3,9	3,9	1,4	−2,5	2,8	1,4	−1,4	0,1	0,1	—
Kudrany . . .	5.798	86,6	89,7	+3,1	0,2	0,2	—	13,0	9,9	−3,1	0,2	0,2	—
Lejpuny . . .	7.461	96,2	96,6	+0,4	—	0,0	+0,0	3,7	3,1	−0,6	0,1	0,3	+0,2
os. Łoździcje .	3.246	34,0	47,1	+ 13,1	2,2	2,1	−0,1	63,8	50,5	−13,3	0,0	0,3	+0,3
Metele	4.545	93,7	96,0	+2,3	0,1	—	−0,1	6,2	4,0	−2,2	0,0	—	−0.0
Mirosław . . .	4.645	89,0	88,3	−0,7	4,1	5,2	+1,1	6,9	6,0	−0,9	0,0	0,5	+0,5
Pokrowsk . .	6.262	71,8	74,1	+2,3	0,3	—	−0,3	6,6	6,1	−0,5	21,3	19,8	−1,5
Święto Jeziory .	6.791	90,4	96,8	+6,4	0,9	0,3	−0,6	7,5	0,9	−6,6	1,2	2,0	+0,8
Sereje	9.551	66,9	74,6	+7,7	3,3	1,0	−2,3	29,6	24,1	−5,5	0,2	0,3	+0,1
Wiejsieje . . .	6.923	73,2	74,9	+1,7	0,8	0,2	−0,6	26,0	24.8	−1,2	0,0	0,1	+0,1
83. *pow. Kalwaryjski* . . .	83.013	80,7	85,1	+4,4	3,2	2,8	−0,4	15,2	11,4	−3,8	0,8	0,7	−0,1
m. Kalwarya .	11.558	24,0	37,0	+13,0	3,5	3,5	—	69,1	57,2	−11,9	3,1	2,3	−0,8
Balkuny . . .	5.265	96,2	97,7	+1,5	2,2	2,0	−0,2	1,2	0,3	−0,9	0,2	—	− 0,2
Janowo . . .	3.846	91,8	87,9	−3,9	7,0	11,9	+4,9	1,2	0,2	−1,0	—	—	—
Kalwarya . . .	4.943	92,8	98,3	+5,5	6,2	1,2	−5,0	1,0	0,5	− 0,5	—	—	—
Kirsna . . .	5.031	89,8	95,3	+5,5	3,2	—	−3,2	6,8	4,2	− 2,6	0,1	0,5	+0,4
Krakopol . . .	4.280	95,6	99,5	+3,9	1,8	0,1	−1,7	2,0	0,4	−1,6	—	—	—
Krasna . . .	4.540	89,8	94,4	+4,6	6,2	4,3	−1,9	4,0	0,9	−3,1	—	0,4	+0,4
Lubowo . . .	4.390	91,4	88,9	−2,5	1,0	1,9	+0,9	7,5	8,9	+1,4	0,1	0,3	+0,2
Ludwinowo . .	4.776	79,7	75,6	−4,1	8,2	10,7	+2,5	11.9	13,5	+1,6	0,2	0,2	—
Nadniemeńska .	4.596	95,7	99,4	+3,7	0,5	0,1	−0,4	2,3	0,5	−1,8	1,5	—	−1,5
Olita	5.209	83,2	91,3	+8,1	2,1	1,0	−1,1	13,7	6,6	−7,1	0,9	1,1	+ 0,2
Podawinie . .	4.439	94,7	97,8	+ 3,1	3,5	2,0	−1,5	1,6	0,2	− 1,4	—	—	—
Raudań . . .	4.558	95,1	98,2	+ 3,1	1,1	0,4	−0,7	3,6	1,4	−2,2	—	—	—
Simno	6.688	80,3	87,5	+7,2	0,1	0,5	+0,4	19,6	11,9	− 7,7	0,0	0,1	+0,1
Udrya . . .	3.251	97,4	99,2	+1,8	1,1	0,6	−0,5	1,1	0,2	- 0,9	0,0	—	−0,0
Urdomin . . .	5.643	84,7	88,4	+3,7	4,7	4,3	−0,4	7,6	3,8	- 3,8	3,0	3,5	+0,5
84. *pow. Wyłkowyski* . . .	80.744	73,3	73,0	−0,3	17,2	16,2	−1,0	8,7	9,5	+0,8	0,8	1,3	+0,5
m. Wyłkowyszki	5 509	12,5	8,4	−4,1	14,1	11,2	- 2,9	72,9	77,8	+4,9	0,4	2,6	+2,2
m. Wierzbołów.	3.427	28,7	24,8	- 3,9	33,6	24,9	−8,7	37,4	50,0	+ 12,6	0 3	0,3	—
Bartniki[1]). . .	5.691	88,7	92,8	+4,1	9,3	5,8	−3,5	1.5	1,2	−0,3	0,2	0,2	—
Giże	4.378	96,0	99,4	+3,4	2,0	0,5	−1,5	2,0	—	−2,0	0,0	0,1	+0,1
Karkliny . . .	4.805	81,6	94,1	+12,5	14,5	5,6	−8,9	3,9	0,3	−3,6	0,0	0,0	—
Kibarty . . .	12.437	53,5	53,7	+ 0,2	36,2	32,9	−3,3	4,9	6,8	+ 1,9	5,4	6,6	+1,2
Kopsodzie . .	5.063	74,2	57,4	−16,8	25,6	42,6	+17,0	0,1	—	−0,1	0,1	—	−0,1
Olwita	5.789	94,8	95,4	+ 0,6	2,7	3,7	+1,0	2,2	0,8	−1,4	0,3	0,1	- 0,2
Pojewoń . . .	6.750	81,3	81,2	−0,1	17,8	18,4	+0,6	0,9	0,4	−0,5	0,0	0,0	—

[1]) W. K. S. w r. 1893 wykazuje 99,9%.

Gminy	Ludność r. 1909	% katolików			% ewangelików			% żydów			% prawosławn.		
		1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost	1893	1909	Przyrost
Pojeziory . . .	6.475	96,2	93,8	−2,4	3,0	5,8	+2,8	0,8	0,4	−0,4	—	—	—
Wisztyniec . .	5.114	48,2	60,4	+12,2	32,0	27,7	−4,3	19,0	11,1	−7,9	0,8	0,8	—
Wojtkobole . .	5.018	58,9	85,2	+26,3	40,2	14,8	−25,4	0,9	0,0	−0,9	—	—	—
Wyłkowyszki .	5.755	85,8	89,5	+3,7	10,4	10,3	−0,1	3,5	0,1	−3,4	0,3	0,1	−0,2
Zielonka . . .	4.533	97,0	95,6	−1,4	2,6	3,5	+0,9	0,4	0,8	+0,4	—	0,1	+0,1
85. *pow. Maryampolski* . . .	113.117	81,2	79,5	−1,7	5,4	5,4	—	13,1	14,6	+1,5	0,3	0,5	+0,2
m. Maryampol .	5.079	12,0	18,6	+6,6	7,8	5,7	−2,1	76,6	71,9	−4,7	3,6	3,8	+0,2
m. Preny . . .	3.147	33,4	35,8	+2,4	10,5	8,9	−1,6	55,0	54,1	−0,9	1,0	1,2	+0,2
Aleksota . . .	12.153	62,6	58,6	−4,0	7,1	5,3	−1,8	29,6	35,1	+5,5	0,7	1,0	+0,3
Antonowo . .	5.374	90,8	88,1	−2,7	5,3	11,0	+5,7	3,6	0,8	−2,8	0,3	0,1	−0,2
Balwierzyszki .	7.545	80,3	85,9	+5,6	3,8	4,2	+0,4	15,8	9,7	−6,1	0,1	0,2	+0,1
Chlebiszki . .	6.575	95,1	95,2	+0,1	3,8	3,7	−0,1	0,9	1,1	+0,2	0,2	—	−0,2
Freda	8.455	90,2	69,5	−20,7	2,9	6,9	+4,0	6,8	23,4	+16,6	0,1	0,2	+0,1
Gudele. . . .	8.171	88,3	85,9	−2,4	6,3	9,8	+3,5	5,3	4,0	−1,3	0,1	0,3	+0,2
Jaworowo . .	6.557	89,4	86,1	−3,3	9,4	11,5	+2,1	1,2	2,2	+1,0	0,0	0,2	+0,2
Kwieciszki . .	5.746	96,6	93,6	−3,0	2,1	5,1	+3,0	1,3	1,3	—	—	—	—
Michaliszki . .	6.727	95,5	97,1	+1,6	3,8	2,2	−1,6	0,7	0,6	−0,1	0,0	0,1	+0,1
Pilwiszki . . .	6.587	68,9	68,7	−0,2	4,9	2,6	−2,3	25,9	28,2	+2,3	0,3	0,5	+0,2
Pogiermoń . .	7.640	91,1	97,9	+6,8	7,8	0,8	−7,0	1,1	1,3	+0,2	—	—	—
Poniemoń Pożajście . . .	9.676	76,1	81,6	+5,5	5,7	3,5	−2,2	17,8	14,5	−3,3	0,4	0,4	—
Szumsk . . .	5.630	86,8	90,5	+3,7	5,1	6,5	+1,4	8,0	2,7	−5,3	0,1	0,3	+0,2
Wejwery . . .	8.055	90,7	89,6	−1,1	4,3	2,9	−1,4	4,7	6,7	+2,0	0,3	0,8	+0,5
86. *pow. Władysławowski.* .	77.816	78,0	83,1	+5,1	10,9	8,8	−2,1	10,9	7,8	−3,1	0,2	0,3	+0,1
m. Władysławów . . .	3.915	14,0	33,6	+19,6	7,6	6,6	−1,0	77,6	57,5	−20,1	0,8	2,3	+1,5
m. Szaki . . .	3.129	12,0	9,2	−2,8	5,5	7,3	+1,8	80,7	83,2	+2,5	1,8	0,3	−1,5
Błogosławieństwo . . .	5.940	92,3	89,5	−2,8	6,1	9,2	+3,1	1,6	1,2	−0,4	—	0,1	+0,1
Dobrowola . .	6.578	97,4	98,1	+0,7	1,7	1,0	−0,7	0,8	0,9	+0,1	0,1	0,0	−0,1
Giełgudyszki .	6.949	80,6	95,7	+15,1	18,6	4,3	−14,3	0,8	—	−0,8	—	—	—
Gryszkakuba .	6.768	87,5	91,4	+3,9	6,8	6,0	−0,8	5,7	2,4	−3,3	—	0,2	+0,2
Kidule	8.520	64,9	86,7	+21,8	23,7	7,2	−16,5	11,1	5,8	−5,3	0,3	0,3	—
Leśnictwo . .	6.958	85,3	86,9	+1,6	13,1	12,6	−0,5	1,5	0,4	−1,1	0,1	0,1	—
Światoszyn . .	5.846	88,0	89,8	+1,8	8,1	4,4	−3,7	3,7	5,6	+1,9	0,2	0,2	—
Syntowty. . .	4.658	90,6	89,2	−1,4	7,2	10,1	+2,9	2,2	0,6	−1,6	0,0	0,1	+0,1
Szyłgale . . .	5.975	75,4	60,5	−14,9	23,7	38,7	+15,0	0,5	0,4	−0,1	0,4	0,4	—
Tomaszbuda. .	6.202	94,8	95,9	+1,1	2,3	3,9	+1,6	2,9	—	−2,9	0,0	0,2	+0,2
Zyple	6.378	94,5	95,3	+0,8	4,2	4,2	—	1,2	0,5	−0,7	0,1	—	−0,1

PRZYPISY.

Do str. 25. Zdaje się, że kościół maryawicki zdeklarował się, jako odgałęzienie staro-katolickiego i nawiązał z nim łączność organizacyjną.

Do str. 26. Znaczniejsze grupy żydów podawały w r. 1897 język polski jako ojczysty tylko w Warszawie i w Kaliszu (w Kaliszu przeszło połowa).

Do str. 34, w. 2. W tem koło 3 tys. Czechów w Zelowie pow. Łaskiego.

Do str. 35, w. 9. Najmniejszy odsetek katolicy stanowią nie w Kolskim, ale w Łęczyckim pow. (80,2).

Do str. 114. Porównać co do Chełma z uwagą na str. 188.

Do str. 116, uwagi 2. Polacy stanowili w Łowiczu w r. 1897 — 60% (6124 Polaków na 10.225 mieszk. cyw.).

Do str. 121 i następnych. W rachunku ludności ewangelickiej gmin poszczególnych podaję osobno odsetek jej w miasteczkach, wchodzących w skład gmin, i w gminach wiejskich (z wyodrębnieniem miasteczek). Natomiast w tablicy załączonej do książki (str. 233 — 274) traktuję gminy wraz z temi miasteczkami, które do nich należą.

Do str. 144, w. 20. Liczbę tę podałem za Smólskiego artykułem w „Ziemi": „Polacy na Węgrzech", według zaś urzędowej statystyki madziarskiej w r. 1910 Niemcy w Buda-Peszcie stanowili 9,0%.

Do str. 154, w 4. Z wyjątkiem pow. Łódzkiego, jeżeli rachować ludność jego osobno od miasta Łodzi.

Do str. 175, uwagi 1. Niemniej przykładów rozbieżności analogicznych dostarcza porównanie liczb Komitetu Statystycznego z wynikami ankiety Francewa.

Do str. 183, uwagi 1. Wątpliwe zresztą czy Jadźwingowie sięgali tu niegdyś.

Do str. 184. Wynikałoby z tego rachunku, że Rusini tylko w pięciu (nie w 11) powiatach Królestwa posiadali swe siedziby, które w żadnym nie stanowiły o przewadze ich nawet względnej, a mianowicie koło r. 1907—1910 nie sięgali 20% ludności w pow. Biłgorajskim, 25% w Chełmskim i Włodawskim, 35 w Tomaszowskim i 40 w Hrubieszowskim, czyli w gub. Chełmskiej w granicach wyodrębnienia stanowili nie wyżej nad kilkanaście procent wobec sięgającej $^2/_3$ większości polskiej.

Do str. 186, uwagi 1. Gminę tę skasowano przez połączenie z miasteczkiem Piszczac.

Do str. 194. W tablicy pominięta jest gmina Brzeziny, do gub. Chełmskiej nie wyodrębniona. Na cały powiat odsetek Rusinów jest więc mniejszy. Dla innych powiatów Chełmszczyzny Romer (Ilu nas jest?) i Wasilewski (Kresy Wschodnie) podają z statystyk okupacyjnych austryackich następujące odsetki ludności prawosławnej: dla Zamojskiego $1^1/_2$, Krasnostawskiego 0, dla Biłgorajskiego 11—12, dla Tomaszowskiego 4 i dla Hrubieszowskiego. Pozatem kilka procent pozostało przypuszczalnie we Włodawskim.

Do str. 195, w 1—2. Liczby te wobec przechodzenia z biegiem wojny stanu wyjątkowego w stały nabierają znaczenia coraz trwalszego.

Do str. 203, tablica. W pow. Suwalskim dla r. 1909 podany jest odsetek katolików, z doliczeniem maryawitów powinno być 72,7 (p. tabl. na str. 272).

Do str. 219. Odsetki podane w tej tablicy dla Polaków i Litwinów są zbyt nizkie, wobec tego, że źródło (W. K. S.) przesadza liczebność ewangelików i zwłaszcza żydów w gub. Suwalskiej.

Do str. 224, uwagi 1. Ludność polską przytem rachowałem konsekwentnie w stosunku do ludności cywilnej, w pozostałych rachunkach dla uproszczenia ich naogół nie potrącałem od liczb ludności wojska.

Do str. 228. Innemi słowy, na terytoryum Królestwa Polskiego poza północną Suwalszczyzną na 100 chrześcian mamy 98 Polaków.

Do str. 233—274. Liczby dla r. 1893 podajemy za wyliczeniem Warsz. Kom. Stat. (t. XI), nie sprawdzając ich, a tylko odnotowując jego niedokładności w odsyłaczach, kiedy suma odsetków nie sięga 100 lub przekracza 100%. Odsetki zaś dla r. 1909 podajemy według liczb absolutnych Warsz. Kom. Stat. (t. XXXIX, cz. 1) na zasadzie wyrachowań własnych, zupełnie skrupulatnych. Sprostować należy omyłkę druku na str. 260, dotyczącej przyrostu ludności prawosławnej (zamiast — 3,9 powinno być — 43,9%) w gm. Tyśmienica. W stosunku do ludności prawosławnej Chełmszczyzny opieraliśmy się również na rachunkach, dokonanych przez A. Z(akrzewskiego) w „Materiałach k woprosu ob obrazowanii Cholmskoj gubernii", korygując niekiedy jego omyłki.

Do sprostowań. Rozbieżności w liczbach odsetkowych, przytaczanych w różnych miejscach książki, nie prostowałem, gdy nie przekraczały 0,1%.

SPIS TABLIC.

		Str.
1.	Grupy wyznaniowe ludności Królestwa Polskiego w r. 1827 i 1909 wg prof. Buzka.	7
2.	Grupy wyznaniowe ludności Królestwa Polskiego w r. 1897 i 1909 wg „Rocznika Statystycznego“ z r. 1915.	8
3.	Grupy językowe ludności Królestwa Polskiego z porównania spisu r. 1897 i dat Komitetu Statystycznego z r. 1909.	12
4.	Ludność katolicka i polska w pow. Królestwa Polskiego w r. 1897, 1893 i 1910.	43—46
5.	Ludność żydowska w powiatach Królestwa Polskiego w r. 1910 oraz odsetek jej wśród ich ludności miejskiej i wiejskiej.	54—57
6.	Ludność żydowska w gub. Kaliskiej w latach 1893—1910.	61
7.	Ludność żydowska w miastach gub. Kaliskiej w latach 1893—1909.	62
8.	Ludność żydowska w gub. Piotrkowskiej w latach 1893—1910	63
9.	Ludność żydowska w miastach gubernii Piotrkowskiej w latach 1893—1909.	65
10.	Ludność żydowska w gub. Kieleckiej w l. 1893—1910.	66
11.	Ludność żydowska w miastach gub. Kieleckiej w l. 1893—1909.	67
12.	Ludność żydowska w gub. Radomskiej w l. 1893—1910.	68
13.	Ludność żydowska w miastach gub. Radomskiej w l. 1893 — 1909.	69
14.	Ludność żydowska w gub. Lubelskiej w l. 1893—1910.	70
15.	Ludność żydowska w miastach gub. Lubelskiej w l. 1893—1909.	71
16.	Ludność żydowska w gub. Siedleckiej w l. 1893—1910.	72
17.	Ludność żydowska w miastach gub. Siedleckiej w l. 1893—1909.	73
18.	Ludność żydowska w gub. Warszawskiej w l. 1893—1910.	73
19.	Ludność żydowska w miastach gub. Warszawskiej w l. 1893—1909.	74
20.	Ludność żydowska w gub. Płockiej w l. 1893—1910.	75
21.	Ludność żydowska w miastach gub. Płockiej w l. 1893—1909.	76
22.	Ludność żydowska w gub. Łomżyńskiej w l. 1893—1910.	76

Str.

23. Ludność żydowska w miastach gub. Łomżyńskiej w l. 1893–1909. 77
24. Ludność żydowska w gub. Suwalskiej w l. 1893–1914. . . 78
25. Ludność żydowska w miastach gub. Suwalskiej w l. 1893—1909. . 79
26. Ludność żydowska w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1893—1910. 80
27. Ludność żydowska w miastach Królestwa Polskiego w l. 1893–1909. 82
28. Ludność żydowska w Królestwie według grup zawodowych w roku 1897. 84
29. Ludność żydowska Królestwa Polskiego w handlu, przemyśle i rolnictwie w r. 1897. 85
30. Ludność żydowska Warszawy i Królestwa Polskiego w handlu. . 86
31. Obszar własności żydowskiej w guberniach Królestwa Polskiego w r. 1900. 91
32. Rozsiedlenie ludności polskiej w miastach i na wsi w powiatach Królestwa Polskiego w r. 1910. . . . . 92—95
33. Ludność polska w miastach Królestwa Polskiego, udział jej w posiadaniu nieruchomości miejskich, odsetek Polaków, posiadających prawo wyborcze według rosyjskiego projektu samorządowego, oraz odsetek Polaków wśród mężczyzn, posiadających samodzielne źródło utrzymania. . . . . 103—112
34. Ludność ewangelicka w gub. Kaliskiej w l. 1890—1913. . . 126–127
35. Ludność ewangelicka w gub. Piotrkowskiej w l. 1890–1913. . 128–129
36. Ludność ewangelicka w gub. Kieleckiej w l. 1893—1910. . . 136
37. Ludność ewangelicka w gub. Radomskiej w l. 1893—1910. . . 137
38. Ludność ewangelicka w gub. Lubelskiej w l. 1890–1913. . . 138—139
39. Ludność ewangelicka w gub. Siedleckiej w l. 1893—1910. . . 141
40. Ludność ewangelicka w gub. Warszawskiej w l. 1890—1913. . 142–143
41. Ludność ewangelicka w gub. Płockiej w l. 1890—1913. . . 146–147
42. Ludność ewangelicka w gub. Łomżyńskiej w l. 1893—1910. . 149
43. Ludność ewangelicka w gub. Suwalskiej w l. 1890—1914. . . 150–151
44. Ludność ewangelicka i ludność niemiecka w guberniach Królestwa Polskiego w l. 1893—1910. 153
45. Niemcy w guberniach Królestwa Polskiego — obcy poddani i urodzeni poza Królestwem Polskiem (r. 1897) . . . 158
46. Ludność niemiecka w Królestwie Polskiem według grup zawodowych w r. 1897. 160
47. Ludność niemiecka w guberniach Królestwa Polskiego według grup zawodowych w r. 1897. 161
48. Ludność katolicka i prawosławna, oraz polska, rosyjska i ruska w powiatach włączonych do gub. Chełmskiej w l. 1890—1913. 176–177
49. Ludność w powiatach włączonych do gub. Chełmskiej według wyznań i języków w r. 1897. 178
50. Ludność katolicka i prawosławna w powiatach wyodrębnionych w skład gub. Chełmskiej w l. 1905, 6, 7, 8 i 9. . . 180

Str

51. Ludność katolicka i prawosławna w całych powiatach i ich częściach wyodrębnionych w gub. Chełmską według źródeł nieurzędowych (Dziewulski, Wiercieński, Zakrzewski, Francew) w l. 1906—1908. 181
52. Ludność katolicka i prawosławna gmin pow. Konstantynowskiego, wyodrębnionych w gub. Chełmską, w l. 1905—1909. . . 184
53. Ludność katolicka i prawosławna gmin pow. Radzyńskiego, wyodrębnionych w gub. Chełmską, w l. 1905—1909. . . 185
54. Ludność katolicka i prawosławna gmin pow. Bialskiego, wyodrębnionych w gub. Chełmską, w l. 1905—1909. . . . 186
55. Ludność katolicka i prawosławna gmin pow. Włodawskiego, wyodrębnionych w gub. Chełmską, w l. 1905—1909. . . 187
56. Ludność katolicka i prawosławna gmin pow. Lubartowskiego, Chełmskiego i Krasnostawskiego, wyodrębnionych w gub. Chełmską, w l. 1905—1909. 188
57. Ludność katolicka i prawosławna gmin pow. Hrubieszowskiego, wyodrębnionych w gub. Chełmską, w l. 1905—1909. . . 189
58. Ludność katolicka i prawosławna gmin pow. Tomaszowskiego, wyodrębnionych w gub. Chełmską, w l. 1905—1909. . . 190
59. Ludność katolicka i prawosławna gmin pow. Biłgorajskiego, wyodrębnionych w gub. Chełmską, w l. 1905 1909. . . 191
60. Ludność katolicka i prawosławna gmin pow. Zamojskiego, wyodrębnionych w gub. Chełmską, w l. 1905—1909. . . . 192
61. Ludność pow. Chełmskiego według grup wyznaniowych w r. 1916. 194
62. Własność ziemska Rosyan (majoraty) w Królestwie Polskiem w roku 1909. 195
63. Własność ziemska rusińska w Królestwie Polskiem. . . 196
64. Statystyka narodowościowa całej własności ziemskiej Królestwa Polskiego. 197
65. Skład wyznaniowej ludności cywilnej w gub. Suwalskiej w r. 1897. 201
66. Rozwój grupy wyznaniowy katolickiej w gub. Suwalskiej w latach 1890 — 1914. . . . . 202—203
67. Ludność katolicka i prawosławna w gminach pow. Augustowskiego w l. 1905—1914. 205
68. Rozwój wszystkich grup wyznaniowych w powiatach gub. Suwalskiej w l. 1893—1910. 206
69. Ludność polska i ludność litewska w powiatach gub. Suwalskiej w l. 1897—1910. 208
70. Polacy i Litwini w gminach pow. Suwalskiego w l. 1910—1914. . 210
71. Polacy i Litwini w gminach pow. Sejnejskiego w l. 1910—1914. . 211
72. Polacy i Litwini w gminach pow. Kalwaryjskiego w l. 1910—1914. 213
73. Polacy i Litwini w gminach powiatu Wyłkowyskiego w l. 1910—1914 214
74. Polacy i Litwini w gminach pow. Maryampolskiego w l. 1910—1914 215
75. Polacy i Litwini w gminach pow. Władysławowskiego w latach 1910—1914. 217

Str.

76. Ludność polska i litewska części południowej i części północnej gub. Suwalskiej w l. 1910—1914 219
77. Stosunek liczebny grup narodowościowych w r. 1910 oraz ich rozwój w l. 1897—1910 w guberniach Królestwa Polskiego. . 224
78. Skład narodowościowy ludności obwodu Białostockiego w r. 1897. 229
79. Skład wyznaniowy ludności obwodu Białostockiego w r. 1897. . 230
80. Rozwój grup wyznaniowych Królestwa Polskiego 1893—1909 w liczbach W. K. S. . . . . 233—274

SPIS MAP.

1. Przyrost stosunkowy ludności polskiej 1897—1910.
2. Rozwój ludności żydowskiej i ugrupowanie jej zawodowe
3. Rozwój ludności katolickiej w miastach Królestwa Polskiego.
4. Osadnictwo niemieckie 1893—1910.
5. Ludność prawosławna Chełmszczyzny 1897—1907—1917.
6. Ludność polska i litewska w gubernii Suwalskiej.
7. Ludność Królestwa Polskiego. Stosunek liczbowy grup wyznaniowych w r. 1909.
8. Rozwój grup wyznaniowych Królestwa Polskiego 1893—1909.

SPIS RZECZY.

1. **Wstęp metodologiczny**. Ogólna charakterystyka procesów narodowościowych w Królestwie Polskiem. — Skupianie się ich w przegrupowaniach społecznych grup narodowościowych. — Znaczenie tych przegrupowań dla rozwoju terytoryalnego narodowości. — Odrębność społeczna grup narodowościowych w dawnej Polsce. — Dążność Polski w w. XIX do pozbycia się rozdziału stanowego narodowości. — Sukcesy polskie w Galicyi i Poznańskiem. — Zapytanie, z jakiem przystępujemy do badania procesów narodowościowych w Królestwie: czy ludność jego zdąża do jednolitości narodowościowej w drodze zdobywania przez narodowość polską różnostronnej struktury społecznej? — Sądy o kwestyi tej statystyków polskich.— Tabela prof. Buzka. — Zestawienie „Rocznika Statystycznego". — Jakie nasuwają wnioski? — Czy wydają się wiarogodne? — W czem tkwi ich błąd? — Krytyka metodologiczna statystyk przytoczonych. — Porównywanie przez nie liczb odsetkowych bez uwagi na absolutne. — Niesprawdzenie różnic metody w liczbach, pochodzących z różnych lat. — Brak krytycyzmu w stosunku do dat urzędowych. — Brak uzasadnienia logicznego wniosków statystycznych. — Szeroka ich popularyzacya pomimo oczywistego nieskontrolowania (str. 5—10).

Wady zestawień prof. Buzka. — Błędy „Rocznika Statystycznego". — Sprawdzenie jego wniosków w świetle liczb absolutnych.—Niewiarogodność ostatnich i niepodobieństwo porównywania. — Braki spisu ludności z r. 1897. — Braki metod Warszawskiego Komitetu Statystycznego. — Oparcie prac jego na księgach meldunkowych.—Wady organizacyi rejestracyjnej. — Tendencya polityczna. — Czy wolno porównywać wyniki spisu z datami Komitetu? — W jakim zakresie takie porównanie może mieć wartość? — Co jest względnie wartościowego w statystyce urzędowej Królestwa? — Jaką drogą można wyciągać z niej te i owe wnioski? — Przykłady: rozwój ludności żydowskiej w gub. Suwalskiej; liczebność ludności niemieckiej w Łodzi. — Ustalenie metody dla statystyki Królestwa Polskiego: określanie rozwoju jego grup narodowościowych z liczb Komitetu Statystycznego, stanu ich z porównania wniosków o ich rozwoju z wynikami spisu. — Różnica metody tej od dotychczas stosowanej. — Wartość wniosków, drogą zaleconą otrzymywanych (str. 10 — 23).

Zastrzeżenia, w jakie należy metodę tę opatrzeć.—Różnice dat.—Różność ugrupowań ludności według spisu a Komitetu.—Ludność obecna i cywilna — Grupy wyznaniowe.—Rachunek maryawitów. — Stosunek źródeł statystycznych do narodowości żydowskiej.—Rachunek żydów zasymilowanych.—Traktowanie przez statystykę Polaków-ewangelików.—Katolicy w Chełmszczyźnie według spisu a Komitetu.—Rachunek konwersów.—Narodowość rusińska w źródłach statystycznych. — Grupa Rosyan katolików w publikacyach spisu i Komitetu. — Nieodzowna korekta liczb urzędowych. — Ujednostajnienie metody obu źródeł w celu ich porównywania. — Konieczność popierania wniosków statystycznych związkami przyczynowymi (str. 23—31).

2. **Rozwój i stan ludności polskiej.**—Ludność Królestwa według spisu.—Podział jej na grupy wyznaniowe i językowe.—Ludność polska.—Skład jej wyznaniowy.—Ludność litewska. — Ludność niemiecka. — Stosunek jej liczebny do ludności ewangelickiej.—Żydzi.—Ludność rosyjska.—Rozmieszczenie ludności katolickiej w powiatach poszczególnych według wysokości odsetka. — Rozmieszczenie ludności polskiej.—Stosunek liczebny grupy katolickiej a polskiej. — Obszar narodowości litewskiej w Królestwie.—Rozsiedlenie Niemców.—Wysokość odsetka żydów w powiatach poszczególnych. — Obszar rusiński. — Królestwo, jako miniatura Rzeczypospolitej (str. 32—39).

Rozwój ludności polskiej.—Porównanie mechaniczne wyników spisu z liczbami Komitetu Statystycznego.—Porównanie dat Komitetu z różnych lat dla poszczególnych gubernii i powiatów.—Tablica.—Dowody braku przesady w obliczeniach ludności polskiej.—Szematyczność tych obliczeń.—Wniosek z nich o przyroście ludności polskiej w okresie ostatnim.—Rozsiedlenie Polaków według wysokości odsetka.—Rozmieszczenie przyrostu jego i zniżki.—Kierunki rozwoju ludności polskiej.—Analogia z Galicyą i Poznańskiem (str. 39—50).

3. **Ludność żydowska.**—Odrębność narodowościowa miast w Polsce.—Stanowość narodu żydowskiego. — Czy ustaje z czasem niezróżnicowanie jego zawodowe?—Skutki tego niezróżnicowania w procesach ludnościowych — Odrębność narodowościowa żydów. — Spójnia ich terytoryalna i językowa. — Kraje i języki żydów.—Asymilacya językowa żydów a narodowa.—Łączność wyznaniowa (str. 51—54).

Statystyka żydów w powiatach Królestwa. — Odsetek ich wśród ludności miejskiej i wiejskiej. — Pojęcie miasta w statystyce rosyjskiej. — Istotny odsetek żydów wśród ludności właściwie wiejskiej.—Rozmieszczenie ludności żydowskiej wiejskiej.—Ugrupowanie jej zawodowe.—Rozmieszczenie miejskiej ludności żydowskiej. — Żydzi na pograniczach Królestwa z Galicyą i Poznańskiem (str. 54—60).

Gubernia Kaliska. — Rozwój ludności żydowskiej w latach 1893—1910, spec. wiejskiej.—Żydzi w miastach gub. Kaliskiej. — Spadek liczebny.—Gubernia Piotrkowska. — Przyrost żydów. — Migracye żydowskie. — Przyczyną przyrostu żydów jest wzrost miast.—Przyrost żydów za wzrostem miast nie nadąża. — Spadek odsetka żydów w poszczególnych kategoryach miast.—Wyludnianie się miasteczek.—Gub. Kielecka. — Spadek liczebny żydów. — Gub. Radomska. — Zniżka odsetka żydów na wsi i w miastach.—Gub. Lubelska.—Przyrost względny żydów.—Gub. Siedlecka.—Różnica w stosunkach na jej zachodzie a wschodzie.—Gub. Warszawska. — Żydzi w Warszawie. — Przyrost odsetka. — Cofanie się jego w innych miastach. — Brak przyrostu

zaludnienia w miasteczkach. — Mniejszy odsetek żydów na zachodzie gubernii.—Gub. Płocka.—Spadek liczebny żydów.—Gub. Łomżyńska. — Emigracya żydów. — Gub. Suwalska.—Absolutny spadek ludności żydowskiej.—Zestawienie ogólne (str. 60—80).

Korekta liczb Komitetu.—Wnioski z tablic.—Ubytek absolutny żydów wiejskich.—Przyczyny tego w utratach zarobkowania. — Żydzi w różnych kategoryach miast. — Ubytek względny żydów. — Krach miasteczek. — Dotychczasowe znaczenie ich, jako oparcia żydów w Polsce.—Wędrowka do miast większych.—Czy powoduje ona zmiany w ugrupowaniach zawodowych wśród żydów? — Zanik żydowskich rzemiosł wiejskich.—Koncentracya żydów w handlu.—Stosunek żydów i chrześcian w handlu Królestwa i specyalnie Warszawy. — Wpływ rozwoju gospodarczego Królestwa na przegrupowania zawodowe wśród żydów. — Analogia z Galicyą i Poznańskiem. — Utrata przez nich podstaw bytu.—Przyczyną rozwój drobnej własności. — Przeludnienie żydów.—Nizki poziom techniki gospodarczej.—Nacyonalizm żydowski, jako ruch ekonomiczny.—Procesy przystosowywania się żydów do rozwoju krajowego. — Drobne ich rezultaty (str. 80—90).

Własność ziemska żydów.—Charakter przemysłowo-handlowy drobnej, spekulacyjny wielkiej.—Obszar własnośei i dzierżaw żydowskich (str. 90—91).

4. Ludność polska wiejska i miejska.—Stan z r. 1910.—Przyrost w okresie 1893—1910.—Jednolitość narodowościowa ludności wiejskiej Królestwa. — Odsetek Polaków w miastach.—Niedokładności statystyczne. — Przyrost względny polskiej ludności wiejskiej.—Wzmacnianie się jej liczebne na pograniczach. — Związek pomiędzy przyrostem ludności polskiej na wsi a w miastach.—Ruch odsetków polskiej ludności miejskiej. — Przyczyny opanowywania miast przez emigracyę ze wsi. — Przyrost polskiej ludności miejskiej. — Silny jej rozwój w guberniach zachodnich. — Stan obecny (str. 92—99).

5. Polska ludność mieszczańska.—Znaczenie liczebności grup narodowościowych.—Inne składniki ich wagi względnej. — Porównanie pod tym względem grup miejskich żydowskiej a polskiej.—Braki mieszczaństwa polskiego. — Rywalizacya polsko-żydowska.—Jej zasługi kulturalne.—Jej przyczyny w rozwoju wsi.—Jej skutkiem związek narodowy wsi z miastem (str. 100—102).

Układ społeczny polskiej ludności miejskiej. — Metodą badania i źródła statystyczne.—Ludność miast w r. 1914. — Ludność ich polska, absolutnie i względnie.— Ilość nieruchomości w miastach.—Polska własność miejska. — Ludność gospodarczo-samodzielna. — Odsetek wśród niej Polaków w poszczególnych miastach. — Polacy w przemyśle i handlu miast poszczególnych (str. 102—113).

Skupienia Polaków w miastach.—Nadwyżka odsetka własności nieruchomej polskiej nad odsetkiem Polaków w miastach.—Przewaga żydów w grupie zamożniejszych lokatorów.—Większa czynność ekonomiczna Polaków niż żydów.—Przewaga Polaków nad żydami w zatrudnieniach przemysłowych. — Stosunek Polaków i żydów wśród własności przemysłowej i handlowej.—Utrata przez żydów monopolu handlowego. — Polski stan posiadania w handlu miejskim. — Znaczenie jego dla kultury narodowej (str. 113—118).

6. Ludność niemiecka w Królestwie Polskiem.—Względnie niedawne pochodzenie osadników niemieckich w Królestwie.—Przyczyny kolonizacyi.—Jej podrzędne znaczenie w ekspansyi niemieckiej i składzie ludności Królestwa.—Trudność ujęcia staty-

stycznego ludności niemieckiej w Królestwie. — Mała szczegółowość publikacyi spisu. — Niewiarogodność liczb Komitetu Statystycznego. — Wartość jego dat pogminnych. (str. 119—121).

Gubernia Kaliska. — Rozwój ludności niemieckiej i jej stan obecny. — Poszczególne osady i ich rozwój. (str. 121—130).

Gubernia Piotrkowska.—Przesada Komitetu w obliczeniu ludności niemieckiej.— Statystyka Łodzi. — Konstatowanie przez Komitet spadku ludności niemieckiej. — Przypuszczalny odsetek obecny Niemców w gubernii.—Rozwój i stan ich w poszczególnych powiatach, miastach i gminach. — Największe skupienie ludności niemieckiej w Królestwie.—Rzekoma planowość jej rozsiedlenia. — Niemieckie osadnictwo nadrzeczne. — Osadnictwo rolne i przemysłowe. — Przyczyny ekonomiczne rozsiedlenia Niemców w Królestwie. — Ściągnięcie ich przez przemysł łódzki. — Niewyzyskanie gruntów nadrzecznych przyczyną osadnictwa rolnego Niemców. — Zanik osadnictwa niemieckiego. — Rozwój proletaryatu polskiego dystansuje je w miastach. — Gęste zaludnienie wsi powoduje wycofanie się kolonii rolnych. (str. 128—136).

Gub. Kielecka — Gub. Radomska. — Brak kolonii niemieckich. — Gub. Lubelska. — Odosobnienie kolonii rolnych niemieckich od życia krajowego. — Gub. Siedlecka. — Poszczególne kolonie, cofanie się ich. (str. 136—141).

Gub. Warszawska. — Rozwój i stan ludności niemieckiej. — Niemcy w Warszawie. — Skupienia niemieckie na Kujawach. — Kurczenie się ich. — Wyspowość i brak powiązania kolonizacyi niemieckiej. (str. 142—147).

Gub. Płocka. — Rozwój i stan ludności niemieckiej.—Poszczególne osady. — Ich rozproszenie. — Gub. Łomżyńska.—Gub. Suwalska. — Imigracya z Prus Wschodnich Mazurów i Litwinów. — Rozwój i stan ludności niemieckiej na wsi i w miastach. — Poszczególne osady. (str. 146—152).

Zestawienie sumaryczne. — Charakter osadnictwa niemieckiego. — Liczebność i rozmieszczenie. — Porównanie z innymi kierunkami emigracyi niemieckiej. — Zniżka liczebności Niemców w Królestwie. — Procesy asymilacyjne.—Postęp ich w miastach.— Nieistnienie kwestyi niemieckiej w Królestwie. — Polska ludność ewangelicka.—Kościół ewangelicki w Królestwie.—Przewaga polska w jego warstwach oświeconych i kierowniczych. — Ludność niemiecka według przynależności państwowej i miejsc urodzenia. — Przewaga wśród niej ludności miejscowej, świadcząca o dawności imigracyi.— Ugrupowanie zawodowe ludności niemieckiej. — Nienormalność struktury społecznej.— Brak Niemców w handlu i w zawodach wyzwolonych. — Nieistnienie społeczeństwa niemieckiego w Królestwie.—Brak udziału Niemców w życiu krajowem i wpływu na nie.— Niemcy w Królestwie nie pełnią jak niegdyś specyalnych funkcyi społecznych.— Niemiecka własność ziemska w Królestwie. (str. 153—163).

7. Chełmszczyzna. — „Mniejszość“ rosyjska w Królestwie. — Układ jej według zatrudnień. — Rozmieszczenie.—Trzy kolonijki wiejskie.—Rozszerzanie rosyjskości w Królestwie. — Słabe napięcie procesów asymilacyjnych. — Handel rosyjski w Królestwie.—Stosunek Rosyan do kultury krajowej.—Charakter wędrowny ludności rosyjskiej.—Rosyanie, jako organ rządzenia. (str. 164—167).

Rusyfikacya Chełmszczyzny. — Dzieje jej dawne. — Autochtonizm polski. — Polonizacya Rusinów. — Nawracanie unitów. — Opór ludu. — Manifest tolerancyjny. — Konwersya. — Walka z nią duchowieństwa prawosławnego. — Wyodrębnienie Chełmszczyzny. — Obszar gubernii Chełmskiej. (str. 167—173).

Statystyka wyznaniowa ziemi Chełmskiej. — Presya rządu w czasie spisu. — Stronniczość Komitetu Statystycznego.—Praca Francewa.—Obiiczenia polskie.—Rozwój ludności w liczbach Komitetu Statystycznego.—Brak przewagi prawosławnych. — Podział ich między Rosyan i Rusinów.—Statystyka wyznaniowa gub. Chełmskiej według Komitetu Statystycznego, obliczeń polskich i pracy Francewa.—Bezstronność badaczy polskich. — Szczególna stronniczość statystyki urzędowej w stosunku do obszaru największej konwersyi (Podlasia). — Oparcie obliczeń polskich na statystyce Komitetu.—Próba oparcia obliczenia na wynikach spisu. — Wnioski. (str. 173—184).

Konwersya Podlasia.—Pow. Konstantynowski. — Odwrócenie się stosunku ludności prawosławnej a katolickiej.—Pow. Radzyński.— Zanik ludności prawosławnej.— Pow. Bialski.—Brak gmin prawosławnych. — Pow. Włodawski.—Na Podlasiu po konwersyi przewaga prawosławnych pozostała w trzech gminach.—Konwersya na wschodzie gub. Lubelskiej. — Zbieżność rachunków Francewa z obliczeniami polskiemi. — Gminy o przewadze ludności prawosławnej.—Rozmiary i znaczenie konwersyi w Chełmszczyźnie.—Polonizacya dzielnicy. – Ewakuacya ludności prawosławnej w czasie wojny.—Zewnętrzny charakter akcyi rządowej w sprawie Chełmskiej.—Brak poparcia dla niej miejscowego. (str. 184—195).

Własność ziemska Rosyan w Królestwie—Majoraty.—Ich pochodzenie.—Zmniejszanie się obszaru.—Własność rusińska.—Obliczenie przybliżone.—Statystyka narodowościowa całej własności ziemskiej Królestwa. (str. 195—197).

8. Gubernia Suwalska. — Przypadkowość historyczna kształtu. — Pozory luźnego związku z całością Królestwa. — Związek narodowy z ziemiami polskiemi.— Dzieje polityczne terytoryum. — Łączność przyrodnicza z pozostałym obszarem Polski. — Niemen — Zacofanie gospodarcze Suwalszczyzny. — Słabe zaludnienie. — Stagnacya jego.— Wychodztwo. — Porównanie z Prusami Wschodnimi. — Przyczyny słabego rozwoju obu dzielnic w rozerwaniu całości naturalnej — Procesy narodowościowe na terytoryum gubernii Suwalskiej. — Cofanie się granicy plemiennej litewskiej.—Analogia z cofaniem się słowian zachodnich przed Niemcami. — Obecny skład narodowościowy gubernii Suwalskiej. — Skład jej ludności wyznaniowy w liczbach spisu. — Rozwój ludności katolickiej w liczbach Komitetu Statystycznego. — Jednolitość wyznaniowa obszaru. — Przyrost ludności katolickiej. — Przyczyną emigracya żydów i konwersya prawosławnych. — T. zw. Białorusini augustowscy.— Powrót ich do katolicyzmu. — Zanik ludności prawosławnej. — Kolonie staroobrzędowców.—Cofanie się absolutne i względne w Suwalszczyźnie wszystkich grup wyznaniowych prócz katolickiej (str. 198 — 206)

Ludność polska i litewska. — Przyrost polskiej na południu — Pow. Augustowski.—Stosunek liczebny Polaków i Litwinów w powiatach pozostałych. — Przyrost obu narodowości w okresie 1897—1910. — Proces konsolidacyjny Polaków i Litwinów na ich obszarach narodowościowych w Suwalszczyźnie.— Rozmieszczenie Polaków i Litwinów według gmin.—Pow. Suwalski — Spadek absolutny ludności litewskiej.—Pow. Sejnejski - Granica polsko-litewska - Główne skupienie Litwinów w powiecie.—Ludność trzech powiatów południowych - Pow. Kalwaryjski. — Polska część powiatu.—Pow. Wyłkowyski.—Punkt styczny trzech narodowości.— Pow. Maryampolski.—Wahania liczebności Polaków.– Źródłem ich—braki rejestracyjne. — Pow. Władysławowski. — Jednolitość zaludnienia. — Obszary polski i litewski gub. Suwalskiej. –

Ludność obu i jej rozwój w pięcioleciu 1910—1914. — Obszar litewski gub. Suwalskiej w ruchu odrodzeńczym Litwy etnograficznej. (str. 207—220).

9. Wnioski. — Temat pracy. — Procesy ludnościowe. — Zmiany stanu grup wyznaniowych i narodowościowych Królestwa.—Treść tych zmian. — Upadek stanowości narodowościowej ludności Królestwa. — Dominowanie ludności polskiej we wszystkich dziedzinach życia krajowego. — Upadek monopolów zawodowych innych grup ludności. — Wyraz procesu zasadniczego w przegrupowaniach liczebnych narodowości.—Procesy przeciwległe. — Sprawdzenie się obrazu rozsiedlenia narodowości szematycznie nakreślonego na wstępie do rozważań szczegółowych. — Poprawki do niego. — Przybliżony rachunek liczebności i rozwoju grup narodowościowych Królestwa. — Przyrost ludności polskiej na całym obszarze Królestwa. — Zniżka liczebna grup pozostałych.—Obszar narodowości polskiej. — Jednolitość narodowościowa Królestwa.—Znaczenie jej polityczne. — Troska społeczeństwa o całość Królestwa.—Widoki rozwoju jego.—Wpływ na rozwój dzielnic pozostałych.—Wzrost jednolitości narodowościowej. — Słaby przyrost zaludnienia na obszarze litewskim.—Konwersya. — Wyprzedzanie żydów w rozwoju miast.—Procesy asymilacyjne —Ewakuacya ludności prawosławnej. — Przypuszczalne obliczenie składu narodowościowego Królestwa na dobę obecną. —Porównanie jego z rachunkiem dla r. 1827 i spisem r. 1897.—Wzrost polskości Królestwa i doskonalenie się jej struktury społecznej.—Wspólność procesu tego na całym obszarze Polski. (str. 221—228).

10. Obwód Białostocki. — Podział na powiaty.—Podobieństwo stosunków narodowościowych do ościennych powiatów Królestwa. — Skład ludności w czasie spisu pod względem językowym i wyznaniowym. — Charakter katolicki obwodu. — Konwersya w pow. Bielskim. — Język t. zw. Białorusinów w obwodzie. — Granica polsko-rusińska — Przynależność obwodu Białostockiego do polskiego obszaru narodowościowego. (str. 229—232).

Rozwój grup wyznaniowych Królestwa Polskiego 1893—1909 w liczbach Warszawskiego Komitetu Statystycznego (tablica) (str. 233—274).

Przypisy. (str. 275—276).

Spis tablic. (str. 277—280).

Spis map. (str. 280).

Spis rzeczy. (str. 281—286).

Sprostowania. (str. 287—288).

SPROSTOWANIA.

	Wydrukowano:	*Powinno być:*
Str. 36, w. 10 z g.	Brzeziński 65,7%	Brzeziński 66,6%
„ 43,	7. Sieradz 2,2	7. Sieradz — 2,2
„ 44,	30. Radom 2,2	30. Radom — 2,2
„ 48, „ 1 z g.	pan naszej ludności	stan naszej ludności
„ „ „ 16 z g.	oważniejszem	poważniejszem
„ 49, „ 7 z g.	w różnej	w równej
„ „ „ 8 z d	w całem i niemal	w całem niemal
„ 53, „ 15 z g.	nieoświeconych	nieoświeconych,
„ 59, „ 15 z d	najwięcej).	najwięcej.
„ 64, „ 5—6 z g.	nawyknień, gospodarczych	nawyknień gospodarczych,
„ 64, uwaga w. 2	nad skupieniem się	nad skupianiem się
„ 68, w. 7 z d.	ujawnia	ujawniają
„ 73, „ 2 z g.	wieksze	większe
„ „ „ 1 z d.	—	— 0,1
„ 81, „ 11 z g.	wsi do miasta	wsi od miasta
„ 82, uwaga	bez Warszawy—4,3%	bez Warszawy — 4,6%
„ 83, „ w. 1 z g.	„Pola ekonomiczna	„Rola ekonomiczna
„ „ „ „ 4 z g.	utrzymującej się.... męskiej	utrzymującą się.... męską
„ 88, w. 11 z g.	je ną praktykę	jedną praktykę
„ „ „ 16 z g.	nie dającej slę	nie dającej się
„ 98, „ 7 z g.	Ostrołęski	Ostrołęcki
„ 99, „ 2 z d.	Łomżyńskioj	Łomżyńskiej
„ 101, „ 8 z d.	rozstrzygniecia	rozstrzygnięcia
„ 121, „ 3 z g.	tstniejący	istniejący
„ 123, „ 14 z g.	posiadało	posiadały
„ 124, „ 11 z d.	Godzesze	Godziesze
„ „ „ 9 z d.	stanowi—	stanowili
„ 127, trzecia kolumna	Rok 1911	Rok 1913
„ 129, pierwsza kolumna	Rok 1999	Rok 1909
„ 133, w. 7 z d.	na ubo zu	na uboczu
„ 133, „ 7 z d.	jak W. K. S.	jak ją W. K. S.
„ 148, „ 17 z g.	Skąpe	Skempe
„ „ „ 17 z d.	zawierały	zawierało

	Wydrukowano:	*Powinno być:*
Str. 154, w. 10 z d.	na Węgrach	na Węgrzech
„ 160, „ 9 z d.	nie stanowiąc poważniejszego	nie sięgając poważniejszego
„ 170, „ 12 z d.	uwłaczanie	uwłaczania
„ 172, „ 12 z d.	Łobunie	Łabunie
„ 174, „ 3 z d.	w przeważnej ilości posługuje się	w przeważnej ilości wypadków posługuje się
„ 175, „ 9 z g.	uzupełnili wiadomościami	uzupełnili je wiadomościami
„ 175, „ 4 i 5 z d.	w czasie spisu wraz z wojskowymi tejże narodowości 272.449 głów po potrąceniu	w czasie spisu 262.434 po potrąceniu
„ 181, „ 5 z g.	dzieli sią	dzieli się
„ 183, „ 18 z g.	nawet onych	nawet owych
„ „ „ 21 z g.	nieznaczne	nieznaczna
„ „ „ 5 z d.	po do-dniu	po dodaniu
„ 185, „ 2 z d.	wyliczanie	wyliczenia
„ 199, „ 15 z g.	Pojeziorza	Pojezierza
„ 204, „ 1 z g.	w ostatnim	w ostatniem
„ 206, „ 8 z g.	konstatujemy	konstruujemy
„ 207, „ 14 z d.	nadwyżkę	nadwyżką
„ 209, „ 4 z g.	Lttwinów	Litwinów
„ „ „ 5 z g.	wiçe	więc
„ 216, „ 16 z d.	różne próby jej	różnych prób jej
„ 222, „ 3 z d	będe	będę
„ 223, „ 7 z g.	ssumowania	zsumowania
„ „ „ 8 z g.	większe	większa
„ „ „ 16 z g.	południu	południu
„ „ „ 13—12 z d.	w Radzymińskim	w Radzyńskim
„ 226, „ 1 z d.	jednolitych	niejednolitych
„ 259, „ 14 z d.	Kościeniewice	Kościenieiwcze
„ 260, ostatnia kolumna	Gm. Tyśmienica —3,9	gm. Tyśmienica —43,9

Pozatem na str. 137 podałem błędnie odsetek ewangelików w pow. Sandomierskim dla r. 1893 na 1,4 zamiast 0,7, wobec czego przyrost ich do r. 1910 wynosił nie —0,6, lecz +0,1%, przypuszczalny zaś odsetek Niemców w r. 1910 nie 0,1 lecz 0,8, w całej zaś gubernii nie 0,8, lecz 0,9, czyli o 1000 głów z górą więcej, niż podałem. Z tego wynika poprawka odpowiednia również dla sumarycznego rachunku ludności ewangelickiej i niemieckiej w Królestwie (str. 153).

Na str. 138—9 dla pow. Lubelskiego podałem 2,6% ewangelików w r. 1893 zamiast 2,1%, wobec czego przyrost ich do r. 1910 wynosi nie —0,7, lecz —0,2% a przypuszczalny odsetek na r. 1910 nie 0,0, lecz 0,5.

Wreszcie na str. 141 odsetki ewangelików z r. 1893 dla pow. Łukowskiego i Radzyńskiego są przestawione; wobec tego przyrost ich do r. 1910 w pierwszym wynosić winien —0,5, w drugim +0,2, przypuszczalny zaś odsetek Niemców w Łukowskim 0,7, w Radzyńskim 1,3.

TEGOŻ AUTORA.

Oświata publiczna w Królestwie Polskiem 1905—1915. I. Polskie szkoły handlowe. II. Oświata urzędowa. Warszawa, 1915. Cena 1 rb, 50 kop.

Ludność polska. Ilość i rozprzestrzenienie. Z mapami. Warszawa 1915. Cena 60 kop.

Stanowisko dziejowe Polaków. Warszawa. 1916. Cena 15 kop.

Sto lat walki o oświatę polską. Warszawa. 1916. Cena 1 rb. 20 k.

Ludność Warszawy wobec wyborów do rady miejskiej. Warszawa. 1916. Cena 30 kop.

Polska. I. O ziemi polskiej. Warszawa 1916. Cena 20 kop.

Rozwój terytoryalny narodowości polskiej. Cz. I. Statystyka narodowościowa dzielnic pruskiej i austryackiej. Warszawa 1917. Cena 2 rb.

Rozwój terytoryalny narodowości polskiej. Cz. III. Statystyka narodowościowa kresów wschodnich. Warszawa. 1917. Cena 2 rb.